

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti
Vol. XV (2017), No. 1-2

SAVREMENI AUTORITARIZAM I TOTALITARIZAM

Srđan Cvetković • Milan M. Ćirković
Milan Vukomanović • Miloš Nikolić

Istraživanja
Vladimir Petrović

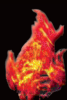
Ogledi
Miša Brkić

Pogledi
Robert Nozik • Slaviša Tasić

Polemike
Predrag J. Marković • Čedomir Antić

Dosije
Rehabilitacija Vlade Ilića

Osvrti, prikazi, recenzije

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti

Vol. XV (2017), No. 1-2

Glavni i odgovorni urednik

Prof. dr Jovica Trkulja

Članovi uredništva

Dr Srđan Cvetković

Marinko Arsić Ivkov

Prof. dr Slobodan G. Marković, zamenik glavnog urednika

Miloš Nikolić

Prof. dr Aleksandar Pavković

Dr Stanislav Sretenović

Dr Damjan Tatić

Dr Milan Ćirković

Prof. dr dr h.c. Vladimir V. Vodinelić

Izdavači

Centar za unapređivanje pravnih studija

E-mail: cups@cups.rs • www.cups.rs

Dosije studio

E-mail: office@dosije.rs • www.dosije.rs

Adresa uredništva

Beograd, Braće Nedića 29, tel: 011/242 22 98

www.hereticus.org

Za izdavača

Mirko Milićević, direktor

Tiraž

300 primeraka

Ilustracije u ovom broju: Nacistički i komunistički plakati

Na korici: Hitler i Staljin kao nepogrešive vođe

(nacistički i sovjetski ratni plakat)

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti

Vol. XV (2017), No. 1-2

SADRŽAJ

Uvodnik 3

TEMA BROJA:

SAVREMENI AUTORITARIZAM I TOTALITARIZAM

Srđan Cvetković
Totalitarizam na vlasti 9

Milan M. Ćirković
Hajzenberg, Lisenko i „Suhoji“:
nauka i tehnologija u totalitarizmu 56

Milan Vukomanović
Verski fundamentalizam kao savremeni oblik totalitarizma 87

Miloš Nikolić
Američka Nova desnica i komunizam 99

Istraživanja

Vladimir Petrović
Šta je prevladavanje prošlosti i zašto u Srbiji hramlje 113

Ogledi

Miša Brkić
Deca Antinih reformi – teško porađanje
nove poslovne elite u Srbiji 129

Tokovi

Fridrih Hajek
Upotreba znanja u društvu 143

Pogledi

Robert Nozik
Zašto su intelektualci protiv kapitalizma 155

Slaviša Tasić
Ekonomija kolektivizma 163

Polemike

Predrag J. Marković
Mnogi Srbi su u komunizmu našli svoju veru 173

Čedomir Antić	
Današnje srpsko društvo formirano je u vreme Brozovog režima	177

Intervju

Lešek Kolakovski	
Sloboda pripada našoj duhovnoj strukturi	181

Sećanja

Venceslav Glišić	
Mlada Bosna i Vasa Čubrilović	187

Dosije

Jovica Trkulja	
Rehabilitacija političkih osuđenika u Srbiji	203
Saša Stanković	
Rehabilitacija Vlade Ilića	205

Osvrti, prikazi, recenzije

Nikola Todorić	
Tranzicija u praksi: veliki preporod Istočne Evrope (Anders Aslund i Simeon Đankov (prir.), <i>Veliki preporod: pouke iz pobeđe kapitalizma nad komunizmom</i>)	219
Venceslav Glišić	
Jugoslovenski zatočnici u koncentracionom logoru Mauthauzen (Ljubomir Zečević i Tamara Ćirić, <i>Koncentracioni logor Mauthauzen – povratak nepoželjan</i>)	223
Milivoje R. Jovanović	
Čovek kao metafora (Jovica Trkulja, <i>Nepodobni profesor</i>)	226
Jovica Trkulja	
Čemu Bibliografija časopisa <i>Praxis</i> , (Dobriilo Aranitović, <i>Bibliografija časopisa „Praxis“, Jugoslovensko izdanje 1/1964–11/1974</i>)	230

Bio-bibliografije

Dobriilo Aranitović	
Solženjicin kod Jugoslovena (1962–2016)	235

In memoriam

Jovica Trkulja	
Odbrana struke i poziva sociologa, Sećanje na Miloša Nemanjića (1932–2016)	263
Jovica Trkulja	
Aforizam kao poslednji bedem odbrane, Sećanje na Iliju Markovića (1940–2016)	269
Vesti iz redakcije časopisa <i>Hereticus</i>	273

UVODNIK

1. – *Godine 2017. navršava se sto godina od Oktobarske revolucije u Rusiji. Naime, 7. novembra (25. oktobra po starom kalendaru) 1917. godine naoružani boljševici su digli odlično pripremljen ustanak, zauzeli Zimski dvorac u Petrogradu i preuzeli vlast. Tako je počela istorija komunizma u svetskoj civilizaciji. Bio je to početak smelog ruskog eksperimenta koji je pobudio velike nade i očekivanja. Uprkos euforiji i velikim nadama, mnogi su već tada uočili da su se sa ruskim eksperimentom slobodarski emancipatorski pokreti našli na stranputici. Jedan od njih je bio i Maks Veber koji je 1919. godine napisao pismo svom mlađem kolegi i prijatelju Đerđu Lukaču (koji je tada već bio postao komunista i kojeg je Veber smatrao velikom nadom nemačke teorijske kulture). U tom pismu Veber je upozorio Lukača na to „da će smeli ruski eksperiment lišiti socijalizam ugleda i autoriteta za sledećih sto godina“.*

Revolucionarni talas je ubrzo preplavio planetu u obliku ideja, društvenih i političkih pokreta pod zastavom socijalizma i marksizma, koji će posle Drugog svetskog rata rezultirati uspostavljanjem socijalističkih poredaka u desetinama zemalja sveta. Nažalost, u političkoj sferi tih zemalja dominirali su sistemi vlasti otuđene političke oligarhije, sa veoma naglašenim autoritarnim, a ponegde i represivnim obeležjima. Politička oligarhija bila je ukorenjena u reliktima azijskog načina proizvodnje i u materijalnim uslovima tzv. prelaznog perioda; pre svega, u karakteru akumulacije, načinu formiranja i upotrebi viška vrednosti. Stavljajući težište na ulogu države i partije, i fetišizirajući tu ulogu, ovaj model je preuzeo neka bitna obeležja političkog sistema istočnjačkog despotizma i samodržavlja (dominacija i naddeterminacija države i političke vlasti) i umnogome ostao ispod nivoa civilizacijskih dostignuća i liberalno-demokratskih tekovina građanskog društva. Okosnicu realsocijalističkih političkih sistema činila je dominacija kolektivnih vlasnika, ideološki prerusena u neograničenu vlast radničke klase i njene avangarde kao (nad)determinante društvene reprodukcije.

Iz tih razloga, umesto konstituisanja modernog demokratskog političkog sistema, u realsocijalizmu je bilo na delu njegovo degradiranje na predmoderne harizmatско-iracionalne oblike u kojima nema prave kontrole i podele vlasti, nema slobodnih i demokratskih izbora, nema demokratske i autonomne javnosti, nema pravne sigurnosti, a pojedinac je redukovao na podanika, na privezak apstraktnih kolektiviteta (klase, partije, države). Kao takav, politički sistem se tokom cele istorije realsocijalizma 1917–1989. javljao kao jedan od glavnih generatora njegovih protivrečja i krize. Kada se ta kriza zaoštrila osamdesetih godina XX veka, postalo je očigledno da je on pretesan i u mnogo

čemu neadekvatan kao okvir za izgradnju jednog efikasnog i produktivnog društva. Ubrzo, bukvalno preko noći srušio se realsocijalizam, a „socijalizam kao svetski proces“ netragom je nestao.

U noći između 9. i 10. novembra 1989. godine srušen je Berlinski zid, taj zastrašujući simbol bipolarnog sveta, ideološke isključivosti i netrpeljivosti. Njegovo uklanjanje je oslobodilo veliki talas koji je zapljusnuo Centralno-Istočnu Evropu. Činilo se da je to isti onaj revolucionarni talas koji je 1789. krenuo iz Francuske i koji je dva veka kasnije najzad doplovio do srednjoevropskog Istoka, donoseći velike nade i očekivanja. Očekivalo se, pre svega, da će on dokrajčiti dvovekovni proces osvajanja slobode i demokratije započet u vreme velikih građanskih revolucija. Taj proces, čiju je okosnicu činila modernizacija i demokratizacija, odvijao se kroz stalnu borbu između demokratskih snaga koje su težile obezbeđenju prava pojedinca i autokratskih i totalitarnih koje su težile da čoveka pojedinca podrede diktatorima i apstraktnim kolektivitetima (državi, klasi, partiji, naciji). Reč je o procesu demokratske konstitucije društva koji je u socijalističkim zemljama zaustavljen negde u punom zamahu, a negde na samom početku i decenijama je bio zaleđen ili upregnut u „jaram nezrelosti“ (Kant) patrijarhalno strukturisane zajednice. Slomom realnog socijalizma, kao posle procesa hibernacije, procesi konstituisanja moderne demokratske zajednice oživljavaju i nastavljaju da žive tamo gde su nasilno prekinuti.

2. – Krajem XX veka, uklanjanjem Berlinskog zida i tzv. gvozdene zavese, liberalno-demokratske vrednosti Zapada postale su „politička osa“ oko koje se okreće cela planeta. Stoga su mnogi teoretičari na čelu sa Fukujamom u kraju komunizma videli „kraj istorije“, tj. pobeđu demokratije nad totalitarizmom i univerzalizaciju zapadne demokratije. Dramatična borba između dobra i zla, neizvesni zapleti istorije najzad su privedeni srećnom epilogu: nakon koka-kole, kompjutera, rok kulture, interneta – i politički obrasci zapadne civilizacije konačno će osvojiti svet.

Međutim, nasuprot ovom optimizmu, taj „kraj istorije“ na početku XXI veka jasno je da neće biti nimalo harmoničan, još manje dosadno idiličan. Jer, politička univerzalizacija zapadnog modela civilizacije nije ni brza, ni bezbolna. Štaviše, danas je očigledno da je za većinu zemalja u tranziciji i zemalja trećeg sveta taj „kraj istorije“, zapravo, početak povratka u (modernu) istoriju; a to nužno znači i ponavljanje istorije, dugi hod po mukama kojim je Zapad išao od Magna Charta 1215. godine do današnjih povelja o ljudskim pravima i slobodama.

Danas, sto godina od smelog ruskog eksperimenta, na Istoku i Zapadu ništa novo! Čovek je i dalje poniženo, ugnjeteno i prezreno biće. Na delu je svojevrsna invazija (kolonizacija) savremenih poredaka na ličnost i autonomiju pojedinca. Ona se ostvaruje putem suptilnih mehanizama države, političkih partija i drugih institucija, masovnih medija, porodice, obrazovanja, nauke, umetnosti i crkve. Ta invazija savremenih poredaka na pojedinca je nužna i neophodna zato što su dominacija i eksploatacija kao stubovi modernog društva,

utoliko efikasnije i uspješnije ukoliko su mehanizmi otuđenja dublje usidreni u podsvesti, nagonima pojedinca i u svim sferama društva. Pomoću ovih mehanizama poreci XXI veka će, i dalje, manje represijom a više manipulacijom, manje prisilom a više pristankom, vršiti „kolonizaciju“ sveta poretka i njegovo utiskivanje u (pod)svest i nagone ljudi. Jer, ti poreci moraju da stvore ljude koji će odgovarati njihovim zahtevima, podanike koji su, prividno nezavisni i slobodni, spremni da čine ono što se od njih očekuje i koji se besprekorno, bez prinude i vođa, uključuju u društveni mehanizam.

Primat političkog i satanizacija političke vlasti, kao bitno obeležje prethodnih milenijuma ljudske povesti, utisnuti su kao žig u društva XXI veka. Nema sumnje da će politička vlast i u ovom veku zadržati svoj otuđujući i demonski karakter. Zbog nje će se i dalje ubijati, ginuti, gubiti ljudski lik. Štaviše, zbog sve veće moći koju pribavlja, politička vlast će biti još privlačnija, neodoljivija i opasnija. Vladajuće političke elite će iza krinke proklamovane demokratije, vladavine prava i pravne države, ustoličiti demagogiju, vladavinu pravom, makijavelizam u politici i diktaturu u vlasti.

Poslednjih decenija dominantni politički režimi su uspeli da iza liberalno-demokratske fasade izgrade rigidne autoritarne strukture zasnovane na ideološkom i političkom monopolu, u odnosu na koje je čovek pojedinac sveden na beznačajan šraf privrednog i državnog stroja. On je postao „sekundarna politička sirovina“, glina koja se ugrađuje u monumentalnu piramidu države, nacije, partije. Uz to, suprotno dečijoj bajci o carevom novom odelu, u savremenim političkim sistemima postoji novo „odelo“, raskošnog liberalno-demokratskog sjaja, ali, nažalost, u njemu nema „cara“, nema autonomnog slobodnog pojedinca, niti krhke figure građanina i njegovog uspravnog hoda.

3. – Iz tih razloga redakcija **Hereticusa** odlučila je da temat u ovom broju posveti savremenom autoritarizmu i totalitarizmu. U duhu kritičkog preispitivanja prošlosti, temat ima za cilj da podstakne interdisciplinarna istraživanja ovog fenomena, da ostvari preduslove za sistematsko sagledavanje različitih aspekata autoritarizma i totalitarizma i njihove manifestacije u savremenim društvima. Namera nam je da ukažemo na činjenicu da su pomenuti procesi kantovskog oslobađanja od „jarma nezrelosti“ i stega tradicionalnog, predmodernog društva, tek na početku, te da se susreću sa nepremostivim preprekama. Postkomunističko „oslobađanje istorije“ i „osvajanje demokratije“ ne može izbeći onaj isti put kojim je Zapad davno prošao, put etničko-verskih i građanskih ratova. Iz tih razloga veoma brzo je postalo očigledno da je prelaz iz realsocijalističkog modela političkog sistema u građansko-demokratski, protivrečan proces i da je neizvesno da li će emancipatorske snage jednog novog načina života uspeti da taj proces materijalizuju kao moderno demokratsko društvo. Štaviše, danas je jasno da u političkim sistemima većine zemalja sveta dominiraju autoritarni poreci, da je na početku XXI veka, umesto univerzalizacije demokratije i vladavine prava, na delu univerzalizacija autoritarizma i totalitarizma.

Okosnicu temata čine prilozi autora koji su držali predavanja na kursu „Uvod u studije totalitarizma“ koji je održan 5–18. juna 2017. godine u organizaciji Liberatarijanskog kluba „Libek“ u Beogradu. Program kursa je obuhvatio sledeće teme: Pojam totalitarizma i dolazak totalitarnih pokreta na vlast, Mehanizmi opstajanja na vlasti, Ekonomije totalitarnih režima, Autoritarna ličnost – osoba u totalitarizmu, Religija i totalitarizam, Nauka i tehnologija u totalitarizmu, Kultura i umetnost totalitarnih režima, Razgradnja režima i suočavanje s prošlošću, Budućnost totalitarizma. U prilogima predavača sa ovog studija (Srđana Cvetkovića, Milana M. Ćirkovića, Milana Vukomanovića i Miloša Nikolića) sadržana je analiza načina vladavine raznih totalitarnih režima u XX veku. Oni nastoje da odgovore na sledeća pitanja: 1) kako da se pronikne u faktore koji su oblikovali njihovu prirodu? 2) kako se ponaša totalitarizam na vlasti i koje su njegove glavne odlike? 3) na kojim stubovima počiva? 4) koje su ključne razlike između „diktatorskog“ i „totalitarnog“ terora? 5) tehnologija osvajanja i održanja na vlasti totalitarnih režima u XX veku 6) koje su razmere i tehnologija terora u pojedinim zemljama i čime je on bio uslovljen? 6) koja je uloga ideologija i totalitarnih vođa u ovakvim društvima? 7) šta je uslovlilo veću moć i značaj ideološke propagande? 8) kakva je bila priroda populizma i podrške masa? Ovo su samo neka pitanja koja se obrađuju u ovom broju.

Nakon temata slede uobičajene rubrike **Hereticusa** koje su na određen način u vezi sa temom broja. U rubrici Istraživanja objavljujemo tekst Vladimira Petrovića o problemima prevladavanja prošlosti u Srbiji. Rubrika Ogleđi sadrži analizu Miše Brkića protivrečnog procesa nastanka poslovne elite u Srbiji. U Tokovima je tekst Fridriha Hajeka o upotrebi znanja u društvu. Rubrika Pogledi sadrži čuveni tekst Roberta Nozika iz 1998: „Zašto su intelektualci protiv kapitalizma“ i tekst Slaviše Tasića o ekonomiji kolektivizma. Razgovor Lešeka Kolakovskog o slobodi i totalitarizmu je u rubrici Intervju. Različita viđenja teme „Srbi i komunizma, istorijska sučeljavanja“ objavljujemo u Polemikama iz pera Predraga J. Markovića i Čedomira Antića. U rubrici Sećanja Venceslav Glišić ovog puta piše o ulozi Vase Čubrilovića u „Mladjoj Bosni“.

Rubrika Dosije sadrži relevantne tekstove i dokumentaciju vezanu za rehabilitaciju Vlade Ilića. I konačno, u rubrici Osvrti, prikazi, recenzije objavljujemo osvrt na knjige: Aslund i Simeon Đankova (prir.), (Nikola Todorić), Ljubomira Zečevića i Tamare Ćirić (Venceslav Glišić), Jovice Trkulje (Milivoje Jovanović) i osvrt na Bibliografiju časopisa „Praxis“, Jugoslovensko izdanje 1/1964–11/1974. koju je priredio Dobrilo Aranitović (Jovica Trkulja). Nastavljajući praksu publikovanja bibliografija značajnih autora, ovog puta objavljujemo Bibliografiju radova Solženjicina koji su objavljeni u Jugoslaviji 1962–2016, a koju je pripremio Dobrilo Aranitović. Na kraju je In memoriam sociologu Milošu Nemanjiću i aforističaru Iliji Markoviću.

Beograd, avgust 2017.

Urednik

.....
ТЕМА БРОЈА
.....

Savremeni autoritarizam i totalitarizam

Drug Lenjin čisti Zemlju od prljavštine! (SSSR)

ILUSTRACIJE U OVOM BROJU: Nacistički i komunistički plakati

Za ilustraciju ovog broja *Hereticusa* izabrali smo nekoliko desetina nacističkih/fašističkih i komunističkih plakata. Pored tajne policije i represije, ideologija i propaganda su bili drugi važan stub totalitarnih sistema. Totalitarne partije su obično imale do savršenstva organizovane „agitaciono-propagandne aparate“, u njima su se ulagala ogromna finansijska sredstva i regrutovali ponajbolji kadrovi. Mogućnosti propagande i manipulacije u modernom dobu su povećane ubrzanim razvojem tehnologije, medija i sredstava masovne komunikacije. Tamo gde je sistem propagande bio uspješniji, vremenom bilo je i manje potrebe za represijom. Pojedinci, poput prvog čoveka nacističke propagande Jozefa Gebelsa, bili su pravi majstori svog posla i ostavili su neizbrisiv trag postavljajući standarde u nekim domenima političke propagande do danas.

Plakati su se nametnuli kao jako propagandno sredstvo, naročito tokom međuratnog perioda, kada još uvek nije dovoljno razvijen opseg drugih vizuelnih medija (televizija, radio, film). Na njima se možda najbolje uočava sličnost u umetničkom izrazu i porukama različitih totalitarnih režima. „Nacionalni romantizam“ kod nacista i fašista smenio je revolucionarni idealizam kod komunista. Zdrave i rasne nemačke vojnike odmenili su klasno ispravni snažni sovjetski radnici. Vojničke šlemove zamenili su radnički kačketi. Zdrave i rasne nemačke žene posvećene rađanju, prosvete i emancipovane radnice. Istraga rasnih neprijatelja nemačkog naroda, na sovjetskim plakatima je predstavljala istrebljenje buržoazije i kulaka kao klasnih i političkih neprijatelja. Ismejava se „formalna“ liberalna demokratija u buržoaskim državama i vodi propaganda protiv kapitalizma. Čest motiv jeste i veličanje sile, vojske i policije kao oruđa klasne/rasne borbe. Zajedničko im je još i naglašen kult velikog Vođe koji je omiljen svuda: među pionirima, radnicima, na polju, kao predvodnik vojske, spasilac i zaštitnik nacije... Plakati pozivaju na borbu protiv zla, propagiraju svetlu budućnost i uspehe režima, ali i traže lični doprinos i učešće u stvaranju „novog sveta“ i „novog čoveka“. Istovremeno propagira se kolektivizam, ali i zdrav život, posvećenost sportu, borba protiv alkoholizma i nepismenosti...

Plakati kao važno i primamljivo sredstvo totalitarne propagande po nama najbolje mogu da ilustruju temat ovog broja, a to su sistemske sličnosti među raznim totalitarnim režimima u XX veku.

Srđan Cvetković

Institut za savremenu istoriju, Beograd

TOTALITARIZAM NA VLASTI* **Tehnologija osvajanja i održanja na vlasti** **totalitarnih režima u XX veku**

Rezime: Rad predstavlja pokušaj analize načina vladavine raznih totalitarnih i režima sa totalitarnim tendencijama viđenih u 20. veku. Namera je da se uoče sličnosti i razlike u načinu vladavine između pojedinih sistema, kao i da se pronikne u faktore, koji su oblikovali njihovu prirodu. Kako se ponaša totalitarizam na vlasti i koje su njegove glavne odlike? Na kojim stubovima počiva? Koje su ključne razlike između „diktatorskog“ i „totalitarnog“ terora? Koje su razmere i kakve tehnologije terora u pojedinim zemljama i čime je on uslovljen? Koja je uloga ideologija i totalitarnih vođa u ovakvim društvima? Šta je uslovlilo veću moć i značaj ideološke propagande? Kakva je bila priroda populizma i podrške masa? Ovo su samo neka od pitanja koja će biti dublje razmatrana u radu..

Ključne reči: totalitarizam, metode vladavine, teror, komunizam, fašizam, nacizam

Na početku ove kompleksne teme valja razlučiti koji su osnovni elementi koji karakterišu jedan poredak totalitarnim? Danas je ovaj termin, u javnom govoru, često rabljen pojam i predstavlja dosta klizav teren. Reč „totalitarizam“ ušla je u upotrebu tek 20-tih godina 20. veka, najpre u Italiji, a zatim se njena upotreba brzo raširila. Najpre se termin odnosio samo na italijanski fašizam. Musolini je taj izraz, rado i među prvima koristio, kako bi opisao totalnu posvećenost pokreta državi.¹ Potom se, u vremenu krize poverenja u demokratiju, u njene institucije, upotreba raširila u Nemačkoj, Evropi i Americi, i u široj javnosti, iz potrebe da se označi potpuno drugačija priroda novih nedemokratskih poredaka i „totalne

* Rad je napisan u okviru projekta *Srpsko društvo u jugoslovenskoj državi u 20. veku: između demokratije i diktature* (broj 177016), koji je odobrilo i finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

1 Musolini navodno prvi put zvanično koristio termin već na Četvrtom kongresu partije (maj 1925). Claude Lefor, *Pojam totalitarizma*, Politička misao, 3/211, str. 210–239; Alen De Benoa, *Komunizam i nacizam*, Beograd 2007, str. 21.

države“ u usponu – fašizama, nacizama i komunizama. Totalitarizam, i pored toga što je kao koncept dosta osporavan, ostaje pored svih slabosti, najbolji pojam za opisivanje suštine prirode ovih sistema. Iako postoje tačke sporenja, prema većini teoretičara „totalitarizma“, njih odlikuje nekoliko ključnih elemenata.

Koji su to elementi? Najpre, službena sveprisutna **ideologija** koja reguliše sve aspekte čovekovog života – „državna religija“, kojoj se obavezno priklanja. U korenu te isključive ideologije su „istoricizam“ (spoznaja nužnih istorijskih zakona razvoja) i „kolektivizam“ – shvatanje da je čovek samo instrument viših sila koje se realizuju na pozornici istorije u okviru šire grupe (rase, naroda, klase itd.).² Drugi, važan element za sistem je postojanje piramidalno organizovane vladajuće masovne **partije**, koja je, po značaju, stavljena iznad države i kojom upravlja neprikosnoveni **Vođa**. Podrazumeva nepostojanje političkih sloboda, a sve druge partije su zabranjene i pod kontrolom ili je onemogućen njihov rad represijom. Treća važna odlika, uočljiva kod svih, je **centralna kontrola** nad **privrednim** životom. Četvrti element je apsolutni monopol nad svim medijima i sredstvima **komunikacije** kao glavnim instrumentima ideološke propagande. Peti element su **imperijalne i globalne pretenzije**–širenje ideologije i ambicija za preustrojstvo sveta, shodno ideološkim nazorima. (Ovde postoje ozbiljna sporenja jer bi totalitarne diktature u izrazito malim državama, ukoliko nisu deo globalnog saveza, bilo bi nemoguće oglasiti totalitarnim, iako po metodama vladanja i svojoj prirodi svakako odgovaraju opisu). Na kraju, svi analitičari, kao najvažniji element određenja prirode totalitarnog poretka, složno ističu **način vladavine** i represivni sistem **policijske kontrole i „totalitarnog terora“** nad društvom.³

Metode vladanja, totalitarni teror podržan snažnom ideološkom propagandom (kult ličnosti) najpotpunije određuje prirodu totalitarnih režima. Međutim i druge nedemokratske režime karakteriše sličan način vladavine. U čemu je onda suštinska razlika između totalitarnih sistema i raznih oblika tiranija i diktatura? Prvo, totalitarni režimi su zakoračili

2 Pojedini teoretičari totalitarizma traže korene totalitarnih ideja još u Antici, pre svega u Platonovoj Državi (fašizam) ili Hegelovoj, Marksovoj filozofiji (komunizam), kao i nekim shvatanjima države kod francuskih mislilaca poput Rusoa i drugih; Više u Karl Poper, *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, I-II, Bigz, Beograd 1991; Ivan Macan, *Filozofska analiza totalitarizma*, <https://hrcak.srce.hr/file/3302>

3 Zavisno od teoretičara nabrajaju se pet, šest, osam, pa i više karakteristika totalitarizma. Međutim, suština je gotovo ista. Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, (Beograd: Feministička kultura, 1997), 313–487; Videti još i Remon Aron, *Demokratija i totalitarizam*, Beograd 1997; Carl Friedrich, and Zbigniew Bzezinski, *Totalitarizam Dictatorship and Autocracy*, Cambridge, 1956; F. Neuman, *Demokratska i autoritarna država*, Zagreb 1974; Alen De Benoa, *Komunizam i nacizam*, (Zagreb: Hasanbegović, 2005), Erih From, *Bekstvo od slobode*, Beograd, Nova knjiga, 2016.

korak ispred ranijih diktatura i do savršenstva organizovali **teror**, koji je u rukama svemoćne političke policije i uz savremene tehničke mogućnosti, dobio neviđene razmere i oblike. Kao što je Aleksis de Tokvil davno prognozirao, u totalitarizmu kao „modernoj tiraniji“ represija i propaganda su dovedene, uz pomoć savremene tehnike i znanja do krajnosti prema efikasnosti, sistematičnosti i intenzitetu.⁴ Ipak, još je bitnija razlika kvalitativne prirode. Nasilje i nadzor **tajne policije** (kao najvažnije institucije) su, za razliku od klasičnih diktatura, spušteni do samih osnovnih ćelija društva. Nadzor i teror se vrše, ne samo nad političkom opozicijom i pojedinim društvenim organizovanim grupama, već i nad svakom porodicom i pojedincem. Od svakog pojedinca se očekuje aktivno uključanje u proces prevaspitavanja i izgradnje „novog čoveka“. U takvom kolektivizmu, kao što je primetila Arentova, nužno prevladava strah i „atomizacija masa“, a pojedinac gubi pravo na izbor.⁵ Dakle, ključna razlika je u tome što u totalitarnim društvima ne postoje nikakve pukotine slobode, niti oaze slobodne misli. Lične i političke slobode se ne ograničavaju, već u potpunosti iščezavaju, partija se identifikuje sa državom, a država sa društvom.⁶

Uglavnom se govori o dva pojavna vida totalitarizma: **nacizmu** i **boljševizmu** i nekim njegovim potonjim derivatima sa sličnim tendencijama (Azija, Afrika, Južna i Centralna Amerika). I u okviru ova dva sistema se razlučuju pojedine faze predtotalitarne i totalitarne vladavine. Obično se govori o Staljinovoj vladavini kao izrazito totalitarnoj o i Hitlerovoj tokom ratnih godina 1941–1945. itd. Tako da, po većini teoretičara, veću sistemsku sličnost, prema načinu vladanja, imaju **staljinizam** u SSSR i **nacional-socijalizam** u Nemačkoj, u odnosu na fašizam u Italiji. Tvrdnju obrazlažu analizirajući glavne parametre totalitarizma: italijanski fašizam ne ubrajaju u totalitarne režime zbog **odsustva „sistematskog totalitarnog terora“**, pa se smatra „predtotalitarnim“. Za dvadeset godina vladavine bilo je samo 12.000 političkih kažnjenika, uz nekoliko desetina osuda na smrt, prema milionima žrtava nacizma i boljševizma. Fašizam prema Arentovoj, odskače i zbog izvesne **podređenosti partije državi** dok je kod nacista i boljševika država samo instrument za ostvarenje

4 Moderno industrijsko društvo staviće na raspolaganje modernom despotizmu sredstva za akciju koja stare tiranije nisu imale (urbanizacija, saobraćaj, naoružanje, mediji, ekonomska moć...). Nove tiranije biće „totalne“ – primećuje već Tokvil; Aleksis de Tokvil, *O demokratiji u Americi*, Titograd, 1990.

5 Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, (Beograd: Feministička kultura, 1997.), str. 330–331.

6 Možda idealna slika i paradigima za razumevanje prave prirode totalitarizma jeste logor za prevaspitavanje osuđenika poput Golog otoka. U potpunosti u rukama tajne policije, služi za prevaspitavanje pod prismotrom i silom. Obećava slobodu i bolji život (viši status) ukoliko se učestvuju u procesu prevaspitavanja „bande“ (neprijatelja države), ali to podrazumeva ličnu aktivnost svakog zatočenika u smislu provođenja denuncijacija, torture i propaganda uz težak fizički rad. – *nap. autora.*

viših ideoloških ciljeva i globalnih pretenzija ka preuređenju sveta.⁷ Kad je reč o privrednom sistemu, kod fašizma i njemu sličnih režima (Italija, Španija, Portugalija), primećuju se određeni elementi slobodnog tržišta. Kod nacista u razvijenoj fazi, a naročito kod boljševika, podređenost privrede državi bila je potpuna. Precizno je određena strogim državnim planovima i „višim ciljevima“. Takođe nacizam i boljševizam su imali neke po svojoj prirodi **odlike moderne „političke religije“**, dok se fašizam više uklapao u tradicionalne religijske okvire itd.⁸ Može se primetiti i da je komunizam bio znatno ideološki izgrađeniji od ostalih. Fašisti nisu poput komunista nacionalizovali privatnu svojinu, ali su privredu ograničili strogom državnom kontrolom. Marksistička filozofija i njeno tumačenje, kao i praktična implementacija u pojedinim državama (Lenjin, Staljin, Mao Ce, Tito), ponudila je sistemski potpuno nova rešenja za privredni (teorija radne vrednosti, državna planska privreda, samoupravljanje itd.) kao i za politički sistem. Fašizam nije imao tako konzistentnu ideologiju, niti u praksi imao revolucionarne aspiracije u privredi. Više je bio usmeren ka prevazilaženju postojećih klasnih razlika i ostvarivanje stabilnosti kroz nasilje, kult države, kontrolu i saradnju različitih društvenih grupa.

Elementi totalitarizma

Totalitarizam u svojoj „čistoj formi“, prema definiciji teoretičara, izuzevši određene periode staljinizma u SSSR, nacizam u svojoj razvijenoj fazi i azijske forme komunizama, **gotovo da nigde nije postojao**. Zanimljive su diskusije o prirodi raznih totalitarnih režima. Postoje značajna neslaganja oko toga koja je od totalitarnih ideologija u etičkom smislu ispravnija (obično se daje za pravo levom totalitarizmu, kao i da li je održiv termin „klasni genocid“, da li je GULAG prethodio Aušvicu itd.) Neki autori imaju dilemu i oko toga da li su anomalije komunizma nešto što je u osnovi systemska i ideološka greška ili je to samo „loša praksa.“ Postoji i shvatanje da narativ i sadržaj ideologije nisu presudni da bi okarakterisali jedan režim kao totalitaran, jer on u osnovi služi za manipulaciju (Lefor).⁹

7 Claude Lefor, *Pojam totalitarizma*, Politička misao, 3/211, str. 210–239; H. Arent, *n.d.*, str. 426.

8 Analogija između marksizma i religije naročito je detaljno obrađena u delima poljskog filozofa L. Kolakovskog. On ističe njegova tri glavna motiva: *romantički, prosvetiteljsko-deterministički i prometejsko-faustovski* od kojih mu ovaj poslednji daje religiozni smisao. Slične poglede na marksizam i nacizam brani u novije vreme francuski teoretičar Alen De Benoa; Lešek Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma I*, Beograd 1980; Alen de Benoa, *Komunizam i nacizam*, Zagreb 2005, str. 80; Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, Beograd 1998, str. 354 i 361; Claude Lefor, *Pojam totalitarizma*, Politička misao, 3/2011, <https://hrcak.srce.hr/file/109991>, str. 210–239.

9 Vidi više u Todor Kuljić, *Kritika crne knjige komunizma*; Sociologija 4/2000, Beograd 2000, 511–541.; Alen De Benoa, *Komunizam i nacizam*, Zagreb: Hasanbegović,

Fransoa Fire ističe da na pojam totalitarizam treba gledati samo kao na „idealni tip“ u Veberovskom smislu, koji omogućava da izrazimo zajedničke crte nove društvene pojave. Totalitarizam je stanje u koje su dospeli određeni režimi u različitim periodima svoje evolucije i treba videti šta im je zajedničko, a šta specifično – smatra Fire. Međutim, gotovo je unisono slaganje da u samim metodama vladavine levog ili desnog totalitarizma nema bitnih razlika i da su u svojoj osnovi „ideokratski sistemi“. ¹⁰ Koje su i kakve su metode vladavine viđene kod raznih režima sa ovakvom tendencijom? Šta ih i pored svih razlika čini sličnim? Pokušajmo da uopštimo različita iskustva i izvučemo zajedničke karakteristike u sistemu vladanja.

Budući da su i diktature i totalitarni sistemi izrazito „vođeni odozgo“, krenimo najpre sa vrha piramide vlasti – od **Vođe**, koji je u totalitarnim projektima vrhovni autoritet, „mesija“ i prvosveštenik ideologije, koja je uzdignuta na nivo „službene „religije“. Značaj uloge **Vođe** u ovakvim sistemima teško je ne prenaprasiti. Već ga je primetila i naglasila Hana Arendt u svojoj čuvenoj studiji o totalitarizmu. Po pravilu, Vođa je čovek iz najširih narodnih slojeva, koji se domogao moći zaslugama za totalitarni pokret ili veštini manevrisanjem među vodećim ličnostima, da bi kasnije potisnuo silom svoje konkurentne, dojučerašnje saradnike, pa čak i iole samostalnice ličnosti. Apsolutni je nosilac celokupne vlasti, iznad svih ustanova i zakona i novi je mesija, čija su dela i misli kanonizovane i promovisane u jedinu političku istinu, otkrovenje puteva kojima treba ići. U očima masa, onje novi bog kome se veruje i za života podižu spomenici i čija ikona ukrašava svaki dom. Pored naroda, društvena baza na koju se vođa oslanja je birokratija koja živi u strahu i zavisi od vladareve volje. Od njegovih interpretacija, zamisli i volje, od njegovog karaktera umnogome zavisi i karakter same vladavine. Stoga nije bilo svejedno da li je na vlasti u nekoj zemlji bio Hitler ili Musolini, Staljin, Pol Pot, Josip Broz Tito, Fidel Kastro itd. Od njihovih karakternih osobina, ideološkog fanatizma, a često i psihičkog zdravlja zavisila je sudbina, život i sloboda miliona ljudi. Mnogi totalitarni projekti su nezamislivi i nerazumljivi bez ulaženje u karakter i prirodu vođa, koji su davali osoben ton. Kao primer se često navodi Hitlerova iracionalna opsednutost Jevrejima (antisemitizam) i insistiranje na „konačnom rešenju“ (u uslovima poraza na svim frontovima) ili Staljinovo sprovođenje kolektivizacije i velike i beskonačne partijske čistke koje su potkopale bezbednost zemlje. ¹¹ Može se govoriti

---

2005, 80; R. Aron, *Demokratija i totalitarizam*, Beograd 1997; Claude Lefor, *Pojam totalitarizma*, Politička misao, 3/211, str. 210–239.

10 Fransoa Fire, *Prošlost jedne iluzije*, Beograd 1996, Alen de Benoa, *Komunizam i nacizam*, (Zagreb: Naklada Hasanbegović, 2005.) str. 81.

11 Više o mesijanskoj ulozi Vođa u L. Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma*, Beograd 1980, R. Aron, *O demokratiji i totalitarizmu*, Beograd 1997; Alan De Benoa, *Komunizam*

i o nekim radikalnim koncepcijama, čiji su inspiratori bili Mao Ce Tung u Kini, zatim Pol Pot u Kambodži ili Kim Il Sug u Severnoj Koreji itd. U prilog značaju Vođe, govori i da su njihove smrti često bile istorijska prelomnica, a režimi, po pravilu, značajno menjali autoritarni karakter ili se čak i države raspadale (npr. Tito, Franko, Staljin itd.¹² Podneblje i tradicija daju specifičnost sistemu, a ličnost daje osobeni pečat totalitarnoj vladavini. S druge strane, psihološki profil totalitarnih diktatora svakako objedinjuje mnoge karakterne crte ličnosti sa totalitarnim aspiracijama. (Pol Pot, Kim Il Sung, Mao Ce Tung, Staljin, Hitler, Musolini).

Uglčavnom se uočavaju dva bitna faktora koja su u modernom društvu povećala značaj **ideološke propagande i kulta ličnosti** kao njenog najvažnijeg proizvoda. Vrlo važan element za totalitarni režim u razvijenoj fazi je **plebiscitarna podrška masa**. Mase, iako još uvek nedovoljno prosvেćene, ulaze na velika vrata u politiku tokom 20. veka („demokratizacija društva“), a polje slobode se značajno širi od početka 19. veka. Tokom 20. veka sve više ljudi dobija pravo glasa i pravo da učestvuje u oblikovanju vlasti. U ranijim vekovima, vlast je bila privilegija uskog kruga „odabranih“ ljudi koji nisu imali potrebu da je legitimišu na izborima. Širenjem polja političkih sloboda značajno narastaju potrebe da se vlast legitimišu uz pomoć podrške naroda na izborima, a time raste i značaj političke propagande. Njenu ubojitu moć je povećao proširivši domet i opseg upravo razvoj nauke, tehnike i savremenih sredstava komunikacije i masovnih sredstava informisanja (radio, tv, štampa), koja su vremenom postala sve jeftinija i dostupna svakom građaninu osvajajući svaki dom.¹³

Kako se zadobijala **podrška naroda** i prenosila bezuslovna odgovornost jednom čoveku i partiji? Zašto su se ljudi masovno odriicali svog prava i teško stečene i dugo čekane slobode?! Strah od odgovornosti, potreba za stabilnošću ili nešto drugo? Gde su glavni uzroci? Odgovor je svakako složen i trazi širu sociološko-psihološku elaboraciju za koju ovde nema vremena i mesta. Ljubav prema vođama i čvrstoj ruci bila je delom i plod nasleđene političke kulture. Mnogi vide uzrok uspona totalitarnih ideja upravo u naglom istiskanju religije i tradicionalnih vrednosti. Po tim

i nacizam, Zagreb 2005; K. Nikolić, *O crvenom i crnom totalitarizmu*, Istorija 20. veka 1/2005, <https://www.docdroid.net/BaMliIp/192-pdfsam-istorija-20-veka-2005-2.pdf#page=2>; Kosta Nikolić, *Tito govori što narod misli*, Beograd 2006.

12 Claude Lefor, *Pojam totalitarizma*, Politička misao, 3/2011, Zagreb 2011, str. 210–239, <https://hrcak.srce.hr/file/109991>. Po pravilu totalitarne vođe nisu težile da vlast bude nasledna, ali i tu ima izuzetaka kao što je vladajuća dinastija u Severnoj Koreji – *nap. aut.*

13 S tim u vezi, mnogi filozofi pesimistično anticipiraju da će najnoviji napredak tehnike kroz internet i društvene mreže dati za pravo nekim predviđanjima Džordža Orvela i stvoriti jaku osnovu za neki novi još opasniji totalitarizam u budućnosti. Ivan Macan, *Filozofska analiza totalitarizma*, hrcak.srce.hr/file/3302

tumačenjima, u taj upražnjen vakum lako su uplivala kolektivističke i populističke ideologije. Političke vođe su na taj način dobile ulogu novih mesija nudeći brza i jednostavna rešenja za spasenje. Značajnu ulogu pri tom je odigrao i raspad patrijarhalnog društva, porodičnih seoskih zadruga i odsustvo socijalne kohezije, koju je prouzrokovao dinamični razvoj kapitalizma. Erik From uočava da su izmenjeni način života, unutrašnja pokretljivost, veće bogatstvo ali i socijalne razlike, hranili nesigurnost i strah u kriznim vremenima kod ljudi skoro otuđenih od smirujuće „idioterije seoskog života“ (Marks). Po Fromu, mase postupaju po već preživljenom modelu: kao što je *pater familias* bio zaštitnik porodice, tako je sada Firer (Vođa) zaštitnik i spasilac društva od njegovih brojnih neprijatelja.¹⁴ Totalitarni pokreti su tako ponudili sigurnost, brzo izbacivanje i rešavanje problema kroz autoritet Vođa, strogu državnu kontrolu i čvrstu ruku. Agresivnim populizmom, težeći da ubrza sporost i složenost demokratije, režim obećava brze i lake prečice do obećanog blagostanja i sigurnosti. U kombinaciji sa nasiljem i snažnom propagandom totalitarni pokreti su brzo po osvajanju vlasti zadobili plebiscitarnu podršku. (Nacistička partija dobila je na izborima 1934, 46% glasova, a ubrzo je ta podrška bila ogromna – i do 90% svih Nemaca!). Sigurnost u vremenima velikih društvenih i ekonomskih lomova je najviše odgovarala vlasnicima kapitala i srednjoj klasi, tj. onima koji su imali šta da izgube, međutim „ekonomski uspesi“, populizam i nacionalizam mobilisali sve slojeve društva.

Neki autori kao Ernst Nolte govore o fašizmu i boljševizmu kao „spojenim sudovima“. Fašizam je, po njemu, radikalni odgovor na opasnost od „klasne borbe“ i boljševičke revolucije i alternativa slaboj i neefikasnoj demokratiji. On posmatra ova dva fenomena istorijsko–genetički uviđajući isprepletanost i tesnu uslovljenost njihovog istorijskog nastanka i trajanja. Pojedini teoretičari (De Benoa) idu daleko, tvrdeći da je „nacizam radikalni antikomunizam“, koji je od protivnika „preuzeo pre svega oblike terora“. ¹⁵ Stoga je, posle Prvog svetskog rata, u vremenu velikih ekonomskih i socijalnih kriza, dolazilo je do opredmećenja kolektivističkih ideologija. Duhovna klima nepoverenja u načela slobode i liberalizma nakon rata imala je za posledicu zahtev za brzim i radikalnim rešavanjem teške socijalne situacije, po cenu žrtvovanja načela slobode, u ime jednakosti i bratstva.¹⁶ Kruti demokratski formalizam i hladan racionalizam nisu mogli da zadovolje netrpeljive mase željne brzog izlaska iz krize.¹⁷ Jednom ustoličen poredak, lako je širio svoju podršku zahvaljujući zastrašujućoj

14 Čarls, Lujza i Ričard Tili, *Buntovno stoleće*, Zagreb 2001, 12; E. From, *Bekstvo od slobode*, Beograd 2016;

15 Alen De Benoa, *n.d.*, str. 21; Više u Ernst Nolte, *Fašizam u svojoj epohi*, Beograd 1990.

16 Rudolf Fon Hajek, *Put u ropstvo*, London 1943.

17 L. Kolakovski, *n.d.*, 175.

propagandi, ali i konformističkom ponašanju masa. Propagandna mantra bazirana na „zaverama i neprijateljima“ bila je jednostavna i efikasna, pa je potreba za represijom bivala sve manja. Težnja mnogih ljudi da se povinuju autoritetima i opštem mišljenju postala je dobar saveznik i laka meta za veštu i agresivnu propagandu, u uslovima potpune medijske kontrole i cenzure. Kako je već primetila Arentova: „Idealni podanici totalitarne države nisu ubeđeni nacisti niti ubeđeni komunisti nego ljudi koji između činjenice i fikcije, između istine i neistine, ne prave razliku...“ Čuveni Milgramov eksperiment na temu podilaženja ljudi autoritetima kao da nam potvrđuje ova zapažanja. Totalitarizam je time lako privukao i zadobio ljude sa margina, na koje je malo ko obraćao pažnju i koji nisu bili oštro ideološki profilisani.¹⁸

Druga važna poluga, koja je određivala karakter totalne vlasti, je masovna i dobro organizovana **PARTIJA**. U svojoj ranoj fazi, podseća na strukturu tajnih društava ili mafijaških grupa (posvećenost, zakleta braća, idolopoklonstvo, centralizam, teorija zavere i sl.). Piramidalno je ustrojena, sa nedodirljivim vođom na vrhu, i konspirativna. Demokratskog centralizma, konspirativnosti i ćelijske organizacije kao nasleđa ilegalnog perioda, neke boljševičke partije su se teško odricale, čak i kad su se učvrstile na vlasti. Sastavljena u fazi pokreta samo od fanatičnih sledbenika ili slepo poslušnih karijerista, u razvijenoj fazi, partija je milionskim članstvom, po osvajanju vlasti, u potpunosti prožimala društvo. Partijske funkcije su u potpunosti preslikane na državnu strukturu. Uspostavljena je potpuna „unija između partije i države“.

Članstvo u partiji postaje neophodan uslov za društvenu emancipaciju i prohodnost do značajnijih funkcija, zapošljavanja, ostvarivanje socijalnih prinadležnosti i drugog. Funkcija generalnog sekretara partije je, po pravilu neuporedivo, bitnija od formalnog predsednika države. Totalitarni pokreti i partije na vlasti **koriste državnu strukturu samo kao instrument za postizanje viših ciljeva**, po pravilu, težeći nasilnoj globalizaciji vrednosti i imperijalnim pretenzijama. Država je samo fasada.

18 H. Arent, *n.d.*, 482; Rezultati *Milgramovog eksperimentasa elektrošokovima (1961)* pokazali su zapanjujuće visoku spremnost, inače po svemu normalnih ljudi, da poslušaju zahtev autoriteta koji od njih traži da postupaju na način koji se kosi s moralnim normama. Vidljive osobine eksperimentatora i „učenika“ nisu imale znatnijeg uticaja na nivo pokazane poslušnosti ispitanika. Jednak stepen poslušnosti bio je i onda kada je žrtva delovala blago i onda kada je odavala utisak grube osobe. Pored toga, žene su demonstrirale isti stepen poslušnosti kao i muškarci, mada se napetost kada su izvršavale sve surovije naloge eksperimentatora kod njih očiglednije ispoljavala nego kod muškaraca. Poslušnost je bez obzira na naciju, pol, uzrast i lične osobine bila izrazito visoko – čak 61% se povinivalo autoritetu! – *nap. aut.*

Šta više, obično se dozvoljava uspon na državni vrh ličnosti, koje su često od sporednog značaja za pokret.¹⁹

Treći stub totalitarizma je agresivna, **sveprisutna i isključiva ideologija** koja ima neke osobine religije. Ona je, po svojoj suštini manihejska – nužno deli svet na dobre i loše. Isključiva je jer propagira mržnju i nasilje prema neistomišljenicima i traži njihovo uništenje zahtevajući aktivnost svakog čoveka. Podrazumeva masovan teror i represiju pri osvajanju totalne vlasti, i u sprovođenju totalitarnih koncepcija i istrebljenja „neprijatelja“. Mesijanska je, po svojim ciljevima; obećava sledbenicima ostvarivanje novog društva i novog čoveka „zemaljskog raja“, uvek negde u budućnosti. Nikog ne ostavlja po strani i prožima sve društvene pore (od pionirskih do penzionerskih organizacija) i državne institucije, težeći da oblikuje svakodnevicu ukida privatnost. Viši ciljevi u stvaranju idealnog društva su pretpostavljeni realnom životu, a čovek je na tom putu samo sredstvo. Mogućnost spoznaje zakonitosti istorijskog razvoja predstavlja srž totalitarnih učenja (istoricizam). Prošlost, sadašnjost i budućnost objašnjavaju se naučnom teorijom uzdignutom na nivo neprikosnovene **religije**. Bruno Bauer, mladohegelijanac, u polemici s Marksom, stoga primećuje: „Sve ideje, pa i revolucionarne, masa usvaja na konzervativan način tj. svaka doktrina preobražava se u religiju, kada je mase prihvate. Zato su ideje koje moraju da računaju na masovnu podršku unapred osuđene na deformisanje i degeneraciju.“²⁰ Totalitarne ideologije, po pravilu, teže modernosti i napretku. „Državni kapitalizam“ (kako Robert Ulam naziva sovjetski eksperiment) mobilise ljudske i materijalne resurse očekujući od svog naroda, da se liši materijalnih blagodeti zarad „svetle budućnosti“. Procesi i traume ranog kapitalizma, koji su trajali u zapadnim društvima po nekoliko decenija, pa i vekova, U SSSR-u je trebalo da se odigraju u svega nekoliko „petoletki“.²¹ Značaj ideologije ne treba precenjivati jer služi kao izgovor i pokrivač za ideokratiju, i po samom Marksovom tvrđenju, služi za „prerušavanja interesa vladajuće klase.“

Ipak, najvažnija zajednička odlike svih totalitarizma na vlasti su: trajan, brutalan i **sistematski teror, sveopšta kontrola** i proizvodnja

19 Svi znaju recimo ko je bio generalni sekretar KP SSSR (Staljin), ali malo ko je bio Kalinjin (predsednik SSSR-a). Izuzetak Musolinijev fašizam jer je u tom obliku država stavljena iznad partijskog interesa, upoređi H. Arent, *n.d.*, str. 426–432. A. De Bnoa, *n.d.*, str. 21–29.

20 L. Kolakovski, *n.d.*, str. 175; Alen de Bnoa, *n.d.*, str. 80.; Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, Beograd 1998, str. 354 i 361. Karl Poper, *Beda istoricizma*, u: *Kritika kolektivizma*, pog. VI, Beograd 1996.

21 Robert Ulam u svojoj studiji iznosi pogled na *komunističke revolucije* kao pokušaje ubrzane nasilne modernizacije uglavnom nerazvijenih ruralnih zemalja. Robert Ulam, *Nedovršena revolucija*, Beograd 1990, str. 43.

straha u **režiji tajne policije**. Totalitarni sistem, za razliku od običnih diktatura, ima potrebu za potpunim nadzorom svakog građanina i njegove privatnosti preko široko razgranate mreže saradnika (u zgradama, kafanama, preduzećima itd.). Teror je institucionalizovan i sprovode ga vojska, policija, a pre svega služba bezbednosti, s ciljem sveopšte kontrole, prevaspitavanja i eliminacije ideoloških protivnika.

U nekim slučajevima, to je značilo likvidaciju čitavih socijalnih grupa, pa čak i pojedinih naroda, ako to zahtevaju zamisli njihovih mesija. Represija se sprovodi na političkom planu kroz kanonizovanje jednodnmlja, gušenjem slobodne misli i delanja. Na ekonomskom polju, sprovodi se ukidanjem slobode preduzetništva i privatne svojine, kao temelja svake lične slobode i nezavisnosti. Negacijom spontanog stvaralaštva na kulturnom i duhovnom planu, umetnost i duhovna sfera se pretvara u puku propagandnu mašineriju svemoguće partije-države.²² Nepostojanjem nezavisnog sudstva i pravne države, građanin je prepušten samovolji sve-moćne izvršne vlasti. Ideologija i represija su u obrnutoj srazmeri: što je više ideologija društveno prihvaćena, potreba za represijom je manja – stoga je teror uglavnom bio izrazitiji u prvim godinama revolucija, kada je ideološki uticaj bio mali.

Kako totalitarizam eliminiše svoje protivnike?

Uopšteno posmatrajući, u instalaciji raznih totalitarnih režima mogu se приметiti izvesne pravilnosti. Karakteristika većine totalitarnih pokreta ili pokreta sa takvim tendencijama jeste **etapna eliminacija protivnika** na putu uspostavljanju totalne vlasti. Najpre, totalitarni pokret nastupa u savezu sa već prihvaćenim političkim snagama, čime se stiče „privid normalnosti“ (Arent), najčešće kroz političke nagodbe ili frontovske koalicije.²³ Nakon osvajanja vlasti, revolucijom ili mirni putem u vreme „diktatorskog terora“, kreće se najpre, ka odstranjivanju neprijatelja van fronta, pa sledi obračun sa „saputnicima revolucije“ (npr. eseri i manjševici u Oktobarskoj revoluciji, Remova struja kod nacista, levičarske i agrarne partije iza Drugog svetskog rata u Istočnoj Evropi).²⁴ U završnoj fazi, kada se vlast stabilizuje, nastupa **totalni teror** prema svakom građaninu i potencijalnom neprijatelju. Teror karakterišu represije prema čitavim slojevima društva, masovne čistke partije i sveopšti nadzor. Alen de Benoa uočava više etapa terora navodeći sledeću tipologiju:

- I) uklanjanje protivnika totalitarizma,
- II) uklanjanje „objektivnih neprijatelja“,

22 R. Fon Hajek, *Put u ropstvo*, Beograd 1991, 199; H. Arent, *n.d.*, str. 426.

23 Hana Arent, *n.d.*, str. 426.

24 Hana Arent, *n.d.*, str. 426–432.

III) uklanjanje bilo koga, koga režim označi za neprijatelja (opšta proizvodnja straha).

Mogu se uočiti i neke bitne razlike kao posledice različitih istorijskih i društvenih okolnosti. Nacistički totalitarizam počeo je kao masovna organizacija, u kojoj su elitne formacije postepeno dobijale na značaju, dok su boljševici počeli kao elitna formacija, a mase su organizovali naknadno.²⁵ U socijalnom smislu, mogu se primetiti da su se boljševizam u SSSR i nacizam u Nemačkoj ustanovili u gradovima i širili ka seoskoj populaciji, dok su kineska, jugoslovenska, vijetnamska, kubanska komunistička revolucija imali značajnu ruralnu i provincijsku notu. Kod mnogih autora se uočava da administrativna razuđenost, etnička, religiozna i istorijska heterogenost otežavaju razvoj totalitarizama.²⁶

Oblici totalitarne represije kao osnovnog metoda vladanja

Prema broju likvidiranih ljudi, broju političkih osuđenika, uslovi- ma u zatvorima i logorima, pritisku na porodice i sveopštoj kontroli celog društva, moderni totalitarni režimi nemaju premca u istoriji. Totalitarni režimi su eliminisali svoje protivnike na nekoliko osnovnih načina. Kao prvo, to su masovne **likvidacije bez suđenja**, najčešće u prvoj fazi vladanja, ali i kasnije u vreme „totalnog terora“. Prilikom sprovođenja programa direktnim streljanjem i ubistvima i stvaranjem uslova za njih, stradalo je tokom 20. veka od raznih totalitarnih režima, prema različitim procenama između 60 i 100 miliona žrtava (što je jedna zemlja veličine današnje Nemačke!).²⁷ Više stotina miliona ljudi je podvrgnuto masovnom **logorsanju, hapšenjima i zatvaranjima uz primenu raznih oblika tortura**, kao i masovnim deportacije u radne kolonije i pasivne krajeve. Nakon stabilizacije vlasti česta su bila **politička suđenja** (tipična najviše za SSSR i Istočnu Evropu). Brojni javni ili tajni sudski procesi opozicionim liderima i „neprijateljima države“ organizovani su radi zastrašivanja ili slanja poruke javnosti. U sličnu svrhu su unutar partija, praktikovane periodične i krvave **partijske „čistke“** (tipične najviše za staljinizam). **Sveopšti nadzor i teror političke policije** (praćenja i prislušivanja, zastrašivanja i pojedinačne likvidacije) su još jedno opšte obeležje totalitarizma. U narednim redovima daje se kratak osvrt na oblike terora, primenjivanih u raznim nedemokratskim režimima u 20. veku.

25 Hana Arent, *n.d.*, str. 426–432.

26 A. De Benoist, *n.d.*, str. 121; Claude Lefor, *Pojam totalitarizma*, Politička misao, 3/2011, Zagreb 2011, str. 210–239, <https://hrcak.srce.hr/file/109991>.

27 S. Cutora, N. Werth, J.L. Panne, Andrzej Paczkowski, K. Bartošek, J.L. Margolin, *Crna knjiga komunizma*, Zagreb, Globus 1997, str. 12–13.

I) MASOVNE LIKVIDACIJE „NEPRIJATELJA NARODA I DRŽAVE“

Masovne likvidacije političkih, klasnih ili rasnih protivnika (u pojedinim režimima dosegle genocidne razmere) su trajna obeležja totalitarne vladavine. Milioni nedužnih ljudi je ubijano zbog političke, rasne ili klasne pripadnosti. I krajnje površan pregled po zemljama svedoči o desetinama miliona ubijenih, koje je danas teško tačno prebrojati.

Boljševici u SSSR

U prvim danima, po uspostavljanju boljševičke vlasti u Rusiji 1917, krenulo se u žestok obračun sa političkim i klasnim neprijateljima. Najpre u reakciji prema neprijateljima revolucije i ubrzo i prema „saputnicima revolucije“ (eserima, manjševicima, anarhistima). U „teroru pre terora“, i 3. septembra 1918, ozakonjenom „crvenom teroru“ ukupno je likvidirano više od 16.000 opozicionara i reacionara. Poređenja radi, u carskoj Rusiji autoritarnoj državi od 1825. do 1917, stradalo je 6.321 ljudi kao žrtava političkog progona.²⁸ U jednom pismu agentu ČEKE Slanskom, V.I. Lenjin kaže „Kakva je sramota prestati sa streljanjem zbog nedostatka okrivljenih.“²⁹

Nakon otpočinjanja građanskog rata, u uslovima sveopšteg meteža i strane intervencije, (pored odgovora na „beli teror“ i klasičnih ratnih zločina u ovim uslovima), boljševička armija i tajna policija ČEKA u rukama Feliksa Đeržinskog i Lenjina, masovno su eliminisale tokom 1918–1921. na stotine hiljada ljudi zbog političko-klasne pripadnosti. Partijski pritisak na „kulake“ (bogate seljake) i „kozake“, pobune radnika i Kronštatskih mornara 1921, uslovili su masovna ubistva. Glad, prouzrokovana ratom i revolucionarnim merama, odnela je nekoliko miliona života. Zbog toga se i odustalo od koncepta „ratnog komunizma“ i prešlo na *Novu ekonomsku politiku* (NEP), koja je podrazumevala zadržavanje elemenata privatne svojine i tržišta.³⁰

Najrepresivniji, po pitanju masovne likvidacije boljševika u SSSR, bio je režim Josifa Visarionoviča Staljina (1924–1953). Odmah nakon ustoličenja na mesto generalnog sekretara partije i postepene pobeđe nad

28 Preki revolucionarni sudovi izricali su i po 350 smrtnih kazni za samo jedno popodne. Admiralalu baltičke flote Sčastnom izrečena je 28. juna 1918. prva smrtna kazna u redovnom postupku. Javni tužilac Kirilenko je obrazložio: „Smrtna kazna je istina ukinuta, ali Sčastni nije osuđen na smrt nego da bude streljan što se ima smatrati preventivnom merom.“, Ivan Janković, *Smrt u prisustvu vlasti*, Beograd 1985, str. 61–63.

29 Alen De Benoa, *Komunizam i nacizam*, Zagreb: Hasanbegović, 2005, str 129.

30 A. Nekrič, M. Gelner, *Utopija na vlasti*, Podgorica 1999, str. 106.

frakcijama, preduzeo je početkom 30-ih kampanju obračuna sa klasnim ostacima: kulacima, preduzetnicima, tehnomenađerima, sveštenstvom. U kampanji prinudnog otkupa i kolektivizacije sela stradalo je više stotina hiljada seljaka (direktno!), dok je veći deo bilo izložen masovnoj smrti od gladi (*Golodomor*). Do tada je to bila neviđena katastrofa koja je odnela najmanje 2–3 miliona života mahom seljaka u sovjetskoj žitnici Ukrajini (iako je jedan deo njih svakako stradao zbog opšte prisutne gladi na širem podneblju).³¹

Ubrzo nakon kontraverznog ubistva popularnog partijskog sekretara lenjingradskih komunista Sergeja Kirova (1. decembar 1934), dolazi do masovnih i krvavih partijskih čistki. Zanimljivo je da se proces hronološki gotovo poklapa sa Hitlerovom kampanjom „Noć dugih noževa“ usmerenom takođe protiv partijske opozicije. „Veliki teror“ koji je kulminirao 1936–1938, obeležile su denuncijacije, javna suđenja („Moskovski procesi“) i masovne likvidacije od strane tajne policije. Procenjuje se da je tokom velikog terora likvidirano najmanje 600.000–800.000 komunista. Stradali su, između ostalih, italijanski, poljski i jugoslovenski komunisti (najmanje oko stotinu među njima i trojica sekretara partije!). U neobuzdanim likvidacijama stradao je na kraju Nikolaj Ježov, prvi čovek NKVD-a, a pre toga i njegov prethodnik Genrih Jagoda.³² Sveukupno, iako postoje ogromna neslaganja raznih istraživača oko brojeva (od 7 pa čak do neverovatnih 60 miliona!) boljševička vlast u SSSR 1917 – 1953, godine se smatra odgovornom za 10–15 miliona nasilno izgubljenih života, uključujući stradanja u logorima i izgladnjivanjima. Ako računamo po najoptimističnijim procenama, boljševički režim u SSSR-u svrstava se u red izrazito totalitarnih režima.³³

Nacistička Nemačka

Masovne likvidacije bez suđenja nisu odlikovale nacistički režim u prvoj predtotalitarnoj fazi postojanja. Za razliku od boljševika, nacisti u Nemačkoj su 1933, došli legalnim putem na vlast, a ne revolucijom.

31 A. Nekrič, M. Gelner, *Utopija na vlasti*, Podgorica 1999, str. 210–216.

32 Isto, str. 210–216.

33 Prema istraživanju sovjetskog demografa B. Urlanisa samo u periodu 1918–1920. u SSSR-u je umrlo oko 15 miliona ljudi i to 5,053.000 od gladi (po zvaničnim podacima) i 10,180.000 u građanskom ratu, u Prvom svatskom ratu oko milion uz isto toliko emigranata. Dakle, izgubljeno je nešto preko 10% stanovništva. R. Konkvest navodi broj od oko 12 miliona žrtava komunizam U SSSR, A. Solženjicin govori o 15 miliona a *Crna knjiga komunizma* licitira sa čak 20 miliona žrtava ubrajajući i smrti od namernog izgladnjavanja. Konzervativniji, kao Roj Medvedev, procenjuje na oko 400.000–500.000 stradalih samo u vreme *ježovštine* 1937–1938. *Crna knjiga komunizma*, n.d., 12. A. Nekrič, M. Gelner, *Utopija na vlasti*, Podgorica 1999, str. 217; Roj Medvedev, Žores Medvedev, *Nepoznati Staljin*, Beograd 2012.

Na parlamentarnim izborima 5. marta 1933, NSDAP dobija preko 17.000.000 glasova (288 mandata), a Hitler dobija poverenje da formira vladu. Sindikati i partije su ukinuti u roku od nekoliko meseci od novembra 1933, kada je izglasan je zakon o jedinstvu stranke i države. U tom smislu, u ranoj fazi vladavine nije bilo potrebe za masovnim represalijama.³⁴ Vlast se vremenom taktički učvršćivala putem propagande i postupno koristeći represiju. Osnov nacističke propagande bio je antikomunizam, rasizam i antisemitizam, pomešan sa nacionalnom i socijalnom demagogijom. Po dolasku na vlast, nakon paljenja Rajhstaga 27. februara 1933, najpre su bili na meti komunisti, levičari i socijaldemokrate. Zatim su usledile masovne partijske čistke (Remova grupacija) da bi se, kada se vlast dovoljno stabilizovala posle 1935, nacistički režim ustremio na Jevreje i ostale neprijatelje izabranog nemačkog naroda (Arijevac).³⁵ Kao najbrutalniji primeri obračuna u prvoj fazi pominje se eliminisanje partijske frakcije u okviru NSDAP – „Noć dugih noževa“ 30. juna – 2. jula 1934. Tada je eliminisana „leva frakcija“, unutar nacističke partije, na čelu sa Ernestom Remom. Smatra se da je likvidirano ukupno između 250–1.000 pripadnika njegovih sledbenika.³⁶

Ubrzo se otvara prvi logor za političke protivnike u Dahauu i javno će se spaljivati književna dela jevrejskih, pacifističkih i marksističkih autora. Do početka Drugog svetskog rata na meti progona nacističkog režima su bili levičari i Jevreji. Na desetine hiljada ljudi našlo se u logorima i zatvorima uz više hiljada stradalih (među njima je bilo dosta homoseksualaca, ali prevladava mišljenje da su uglavnom bili žrtve političkog opredeljenja). Već 1935, je ustanovljeno antisemitsko zakonodavstvo 1935, (*Nirnberški zakoni*), a zapaljiva antisemitska atmosfera rezultovala je fizičkim nasiljem u „Kristalnoj noći“ 9. novembar 1938. Nakon ubistva sekretara nemačke ambasade u Parizu Ernsta Fon Rata, ubijeno je stotinak

34 H. Arent, *Izvori totalitarizma*, Beograd 1998, str. 401–426.

35 „Kada su nacisti došli da odvedu komuniste, ćutao sam; pa ja nisam bio komunista. Kada su pozatvarali socijaldemokrate, ćutao sam; pa ja nisam bio socijaldemokrata. Kada su došli po sindikalce, nisam protestovao; pa ja nisam bio sindikalac. Kada su došli po Jevreje, nisam protestovao; pa ja nisam Jevrejin. Kada su došli po mene, nije više bilo nikoga ko bi protestovao“. Postupno eliminisanje protivnika rečito dočarava pesma protestantskog pastora i teologa Martin Niemeler (*Martin Niemöller*, 1892–1984.), koji je u na početku podržavao nacionalsocijalizam, da bi na kraju i sam završio u koncentracionom logoru. – nap. aut.

36 Tokom ove čistke bilo je čak i potpuno nedužnih, slučajnih žrtava. Recimo, SS je upao u kuću izvesnog Vilija Šmita, muzičkog kritičara, dok je svirao violončelo, i odveo ga na oči supruge i troje maloletne dece; ubijen je, jer je pomešan sa drugim Vilijem Šmitom na listi, a telo je vraćeno porodici u zapečaćenom kovčegu i s naređenjem da se ne sme otvarati. Više o ovom događaju u A. Bulok, *Hitler, slika tiranije*, Beograd 1954; V.Širer, *Ušpon i pad Trećeg rajha*, Beograd 2015.

Jevreja, napadnute i demolirane mnoge jevrejske radnje, a logorisano i deportovano na desetine hiljada (od kojih je Jevreja 30.000). Jevreji su bili primorani da nose Davidovu zvezdu, izloženi posebnim porezima i imovina im je masovno pljenjena. Mnogi će spas potražiti u emigraciji. Ovaj događaj se tumači kao uvod u budući Holokaust nad Jevrejima. Do septembra 1939, procenjuje se da je bilo 20.000 ubijenih (mahom u logorima), uz 150.000 do 200.000 interniranih osoba. Paralelno sa ovim akcijama, odmah po dolasku Hitlera na vlast, počeo je i program eutanazije („rasne higijene“), tihog ubistva desetine hiljada ljudi, sa psihičkim ili fizičkim problemima. Nemicima, obolelim od, navodnih, psihičkih patologija zabranjen je brak. Nestalo je oko 5.000 mentalno ili fizički hendikepirane dece. Ova zloupotreba medicine je bila tek samo najava budućeg najvećeg zločina u modernoj istoriji.³⁷

Projekat „Konačnog rešenja“ jevrejskog pitanja tj. *Holokaust* nad Jevrejima, kao i genocida nad Romima, Slovenima i drugima, koji se nisu uklapali u rasne teorije Adolfa Hitlera, svakako je glavno obeležje nacističkog režima. Tokom samo nekoliko godina od 1941–1945, u logorima smrti, koncentracionim logorima i masovnim egzekucijama ubijeno je oko 6 miliona Jevreja i blizu 10 miliona drugih civila i ratnih zarobljenika. Streljanje i odmazda nad stotinama hiljada talaca, civila i ratnih zarobljenika rezultiralo je time da se bilans nacističkog režima procenjuje od 16 miliona (koju daje *Enciklopedija Holokausta*), pa do čak ukupno 25 miliona ubijenih civila. Ova gornja brojka se mora uzeti sa rezervom. Ali, ako imamo u vidu da je taj nacistički projekat trajao svega 5 godina, dobijamo neverovatan prosek, da je preko 3 miliona ljudi stradalo godišnje, uglavnom u nacističkim fabrikama smrti što je, po obimu do tada neza-beleženo u istoriji.³⁸

Prema stepenu represije, nacistički režim bi trebalo svrstati u izrazito totalitaran i represivan i svakako najtvrdog tipa, uz boljševičku vlast

37 *Akcija T4* se obično opisuje kao program eutanazije, i ovo je izraz koji je u to vreme korišćen od strane nekih zvaničnika odgovornih za sprovođenje programa. Akcija T4 je bila predmet suđenja u Nirnbergu jer je takav program bio ilegalan i po zakonu kažnjiv kao ubistvo, sve i ako je nazivan eutanazijom. Štaviše, Nirnberški tribunal je zaključio da je po nemačkom zakonu, eutanazija kao takva ilegalna i kažnjiva kao ubistvo, i ujedno je to bio ratni zločin i zločin protiv čovečnosti. Procenjuje se da je oko 360.000 muškaraca i žena sterilisano do pada Hitlerovog režima 1945 godine. Mike Hawkins, *Social Darwinism in European and American Thought, 1860–1945: nature as model and nature as threat*, str. 279–281; books.google.rs/books?id=SszNCxSKmgkC&pg=PA276&dq=Hitler%27s+Secret+Book+sparta&ie=ISO-8859-1&sig=q5g40V7M6bHFNX8pm4ZD65FxFH6s&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false

38 Vidi detaljnije: *Enciklopedija Holokausta*, <https://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10008193>; V. Širer, *Uspon i pad Trećeg rajha*, Beograd 2015.; E. Nolte, *Fašizam u svojoj epohi*, Beograd 1983.

u SSSR i neke „azijske komunizme“ (Kambodža, Kina, Koreja). Treba imati u vidu da je, na sreću, vrlo kratko trajao (za razliku od boljševičkog u SSSR), tako da je nepoznanica u kom pravcu bi evoluirao. Sudeći prema programu, kao i prema žestini i fanatizmu u njegovom sprovođenju, za očekivati je da bi masovne likvidacije bile njegovo glavno obeležje.

Italijanski fašizam

Obično se u javnom diskursu danas govori o antifašizmu kao osnovnoj i najvažnijoj odrednici antitotalitarne akcije. Pri tom se, po pravilu uglavnom ne misli na fašizam u Italiji, već na represivniji nemački nacizam – sinonim za masovne zločine na rasnoj osnovi. Fašizam u Italiji, u odnosu na boljševizam u SSSR i nacizam i Nemačkoj, ipak karakteriše znatno niži nivo represije, uz daleko manje ili nimalo antisemitizma i rasizma. Druga karakteristika, kako primećuju pojedini istraživači, koja ga diskvalifikuje kao totalitarnog je određena podređenost partije državi. Sam Musolini na samom početku ističe: „Sve za državu, ništa izvan države, to je naša divlja totalitarna želja“. ³⁹ Iako je režim svakako antidemokratski, autoritaran, sa vođom, dominantnom partijom i totalitarnom ideologijom, neki teoretičari totalitarizma ga ne svrstavaju u totalitarne režime, upravo zbog ove dve činjenice. ⁴⁰ Tokom dve decenije od dolaska Musolinija na vlast, koju je došao nagodbom i bez revolucije 1922, zabeleženo je svega nekoliko desetina osuda na smrt likvidacija političkih protivnika i neprijatelja režima (mahom levičara) uz oko 12.000 političkih osuđenika do 1939. Samo postojanje koncentracionih logora (Liparska ostrva, Rab...) i ratni zločini Italijana prilikom pokušaja sprovođenja imperijalnih ambicija tokom rata na Balkanu i Africi, nisu po nekim autorima dovoljne, da bi se govorilo o sistematskom i masovnom političkom progonu, uporedivim sa totalitarnim terorom nacista i boljševika. Deportacija oko 9.000 Jevreja iz *Republike Salo* na severu Italije tokom 1944, svedoči o učešću Musolinijevog režima u masovnim zločinima nad civilima. ⁴¹

Ono što se može prigovoriti i za fašizam i Italiji, kao uostalom i za nacizam u Nemačkoj, jeste da su potrajali nekoliko mirnih godina (oko 15 u Italiji i oko 6 u Nemačkoj!) tako da nemamo pravu predstavu šta bi sledilo u razvijenoj fazi tih režima tj. da su pobedili u ratu. Sudeći po razmerama terora i metodama vladanja do tada viđenim, kao i planovima, programima pretpostavljamo da bi naročito nacizam daleko iskoračio ispred svih, po masovnim likvidacijama i represalijama.

39 H. Arent, *n.d.*, str. 422. A. Mitrović, *Vreme netrpeljivih*, Beograd 1998, str. 185–212, Alen de Benoa, *n.d.*, 21 i dalje.

40 H. Arent, *n.d.*, str. 398.

41 Andrej Mitrović, *Vreme netrpeljivih – Evropa 1919–1939.*, str. 185–212.

Neuporedivo krvaviji od Musolinijevog, bio je ustaški režim na teritoriji **Nezavisne države Hrvatske (NDH)**, pod Antom Pavelićem koji je predstavljao derivat nacizma –fašizma uz čiju pomoć je i instaliran 10 aprila 1941. Jedino su u NDH, kao kod nacista, postojali logori smrti i rasni zakoni. Genocidna politika je sprovedena prema Srbima, Jevrejima i Romima. Za kratko vreme od 1941–1945, u NDH je ubijeno najmanje preko 350.000 ljudi, među kojima mnogo žena i dece. Iako su procene različite, procenat stradalih Srba u NDH, od oko 17% stavlja ih odmah do Jevreja i Poljaka.⁴² U profašističkoj **Španiji Franciska Franka**, došlo je takođe do velike odmazde i represije prema levičarskim, liberalnim i republikanskim elementima, uglavnom u prvoj deceniji iza građanskog rata 1939–1949. Govori se o različitim brojkama od 15.000–20.000, pa do čak u najdrastičnijoj verziji 50.000 ubijenih. Takođe, u ovoj kampanji bilo je između 387.000 i 500.000 ljudi, koji su prošli kroz pedesetak koncentracijskih logora i zatvora, a mnogi su trpeli psiho-torturu u cilju prevaspitavanja. Ako se uzme i najmanja brojka stradalih, ona svrstava Frankovu Španiju u izrazito represivne autoritarne režime. Kasnije se sistem nešto liberalizovao. Španija se u Drugom svetskom ratu držala neutralno, a bila je kasnije i „mezimče“ Hladnog rata, pa je doživela tokom 60-tih i ekonomski prosperitet. Takođe, Španija je imala relativno mirnu tranziciju u demokratiju 70-tih. Mnogi za ovo, zasluge pripisuju upravo Francisku Franku, te postoji deo javnosti, koji ga veliča kao „oca nacije“, dok ga drugi deo smatra velikim zločincem.⁴³

Diktatura **Josipa Broza Tita** i komunističke partije u Jugoslaviji je, osim dužine vladanja i okolnosti građanskog rata, još u nečemu slična Frankovoj u Španiji – imala je dva lica. Najpre se režim, do početka 50-tih, pokazao kao izrazito represivan. Za razliku od ostalih režima u istočnoj Evropi, imao je snažnu dozu autohtonosti. Bio je jedan od najrigidnijih u staljinističkim reformama i sa masovnim likvidacijama i brojnim političkim osuđenima. O tome svedoči i broj likvidiranih ratnih zarobljenika i civila, po oslobođenju 1944–1945, od blizu 100.000 lica u celoj Jugoslaviji,

42 U javnosti se dugo spekulisalo brojkom od čak 700.000 ubijenih u NDH (Vojna enciklopedija) tokom Drugog svetskog rata što se danas uglavnom smatra preteranim. Broj iz političkih razloga nikad nije sasvim tačno utvrđen a žrtve poimenično popisane. Postoje mnoge kontraverze i različite procene. Hrvatski demograf Vladimir Žerjavić govori o ukupno 322.000 Srba, 32.000 Jevreja, i oko 25.000 Roma stradalih na teritoriji NDH od čega najviše u Jasenovcu samo 50.000, dok novije procene idu i do iznad 90.000 Vladimir Žerjavić, *Yugoslavia manipulations with the number of second world war victims*, <http://www.hic.hr/books/manipulations/p07.htm>

43 Casanova, Julián; Espinosa, Francisco; Mir, Conxita; Moreno Gómez, Francisco, *Morir, matar, sobrevivir. La violencia en la dictadura de Franco* Editorial Crítica, Barcelona 2002, p. 8.

od čega preko 30.000 stradali u logorima i na druge načine. U prvoj fazi uspostavljanja vlasti, režim je imao i snažne elemente kolektivne i neselektivne ratne osvete, pre svega nad ratnim zarobljenicima i političkim protivnicima, ali i nad manjinama (Nemci, Mađari, Italijani). Po sukobu sa Staljinom, došlo je do snažnog represivnog odgovora prema njegovim pristalicama. Formiraju se Goli otok i drugi logori u kojima se sprovodi organizovan tortura, ali se režim od polovine 50-tih liberalizovao i dobio podršku Zapada.

U kampanji oko Informbiro-a, život je izgubilo najmanje oko 500 komunista, dok je utamničeno oko 16.500, a 56.000 lica je bilo pod istragom.⁴⁴ Međutim, u daljoj evoluciji, usled relativne liberalizacije, i pored oscilacija, može se okarakterisati više kao autoritaran. Veće lične slobode i viši životni standard, u odnosu na zemlje realnog socijalizma, su više obeležje kolektivnog sećanja, nego li masovna ubistva.⁴⁵ Međutim do 1953, iako se radi o relativno kratkom periodu, ako se uzmu i pojedine „globalne“ ambicije, režim se mogao označiti kao izrazito totalitaran. Fridrih i Bžežinski, kao i neki slovenački sociolozi, jugoslovenski režim do početka 50-tih smatraju da je bio „najkomunizovaniji u Istočnoj Evropi“, a Jugoslavija je tada izbačena iz sovjetske orbite, ne svojom voljom, i krenula „trećim putem“.⁴⁶

Režim **Nikolae Čaušeskua u Rumuniji**, koji se uspostavio posle 1965, imao je sve odlike totalitarizma, ali nije imao tako masovne likvidacije iza rata, poput onih u Jugoslaviji. Ovde je komunistički režim bio već stabilizovan, pa se govori o svega nekoliko hiljada direktno ubijenih oponentata i disidenata za njegove vladavine. S druge strane, režim je bio izuzetno represivan jer se govori o oko 200.000 političkih osuđenika, sveprisutnom teroru i sveopštoj kontroli društva od strane političke policije *Sekuritete* (kontrola kretanja, nadzor nad privatnim životom, zabranjeno je čak posedovanje pisanih mašina, knjiga itd.). Ovdašnji režim je vodio

44 Među onima koji su izgubili život na još uvek sasvim nerazjašnjen način su Andrija Hebrang (visoki partijski funkcioner) i Arsa Jovanović (načelnik generalštaba JA). Za potpuniji prikaz sistema represije u Srbiji i Jugoslaviji u Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića – likvidacija narodnih neprijatelja 1944–1953*, Beograd, Službeni glasnik, 2015. i J. Vodušek Starič, *Kako su komunisti prigrabili vlast u Jugoslaviji*, Zagreb 2006, str. 235–337.

45 Sergej Flere, *Da li je Titova država bila totalitarna?* Političke perspektive 2/12, Fakultet političkih nauka: Beograd, 2017., 8–20.; Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića 2 – politička represija u Srbiji 1953–1985*, Beograd, Službeni glasnik 2011., str. 662–667.

46 Carl Friedrich and Zbigniew K. Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy* (Cambridge, MA: Harvard University press, 1965) str. 363; Sergej Flere, *Da li je Titova država bila totalitarna?* Političke perspektive 2/ 12, (/Fakultet političkih nauka: Beograd, 2017.) str. 8–20.

neku vrstu izolacionističke „nezavisne“ politike pokušavajući da imitira Titov „treći put“.⁴⁷

Jako tvrd režim bio je i pod **Enver Hodžom u Albaniji**. Beleži se oko 6.000–7.000 politički-klasno motivisanih likvidacija u prvoj fazi i oko 100.000 političkih zatvorenika u logorima i 20.000 u zatvorima. Takođe su Albaniju obeležili izolacionizam (oko 700.000 bunkera), potpuna zabrana ispovedanje religije.⁴⁸ Iako je tamo komunistički režim instaliran, uz pomoć Jugoslavije, vrlo brzo došlo je do raskola zbog „jugoslovenskog revizionizma“. Posle toga, Albanija se distancirala i od „revizionizma“ u SSSR-u, a kasnije 70-tih i od liberalizacije u Kini.⁴⁹ „Nije se Albanija razišla sa svetom, nego se svet razišao sa Albanijom“, ova izreka koja se dugo pripisivala Enver Hodži možda najbolje ilustruje njegov tvrd način vladavine.

Što se tiče ostalih zemalja Istočne Evrope, zajednička karakteristika ovdašnjih komunističkih režima je da su bili direktno instalirani i pod kontrolom SSSR-a. Dugo su bili neka vrsta spojenih sudova i ideološki politički vezani za Moskvu. Značajan je bio uticaj SSSR-a na njihov društveni, ekonomski i politički razvoj, a naročito na ustrojstvo službi bezbednosti i sistem represije. Sukob globalnog revolucionarnog modela i lokalnih specifičnosti rađao je šarolik splet „narodnih demokratija“. Masovnih likvidacija bez suđenja iza rata bilo je, osim u Jugoslaviji i Bugarskoj, oko 10.000 neprijatelja režima, uz oko 2.750 sudski osuđenih na smrt u oko 9.000 procesa pred narodnim sudom od decembra 1944. do marta 1945.⁵⁰ I u Poljskoj se govori o sličnom broju, oko 8.000–10.000 ubijenih u „građanskom ratu u miru“, ali u znatno angažovanje sovjetske službe i armije protiv „podzemne države“. Marta 1945., izvršeno je čak otmica 16 političkih vođa „podzemne države“, nasilno odvedenih u Moskvu na pregovore. Za državnu bezbednost radilo je 30.000 ljudi, a postojalo je preko 100 zatvora i logora. Suđenja su bila režirana često i fiktivna. Takvo je bilo i suđenje na procesu protiv najveće tajne opozicione grupe *WIN (Sloboda i nezavisnost)*, koja je na suđenje čekala od novembra 1945,

47 J. Pačepa, *Crveni horizonti*, Akvarijus, Beograd 1990; Karel Bartošek, *Srednja i Ju-goistočna Evropa – žrtve komunizma*, u Crna knjiga komunizma, Zagreb 2001, 367; Richard & Ben Crampton, *Atlas of Eastern Europe in the Twentieth Century*, (London: Butler & Tanner Ltd., 1996), str. 153–155.

48 Albanija otvorila arhivu tajne policije Envera Hodže, <http://www.politika.rs/sr/clanak/377054/Albanija-otvorila-arhivu-tajne-policije-Envera-Hodze>

49 Richard & Ben Crampton, *n.d.*, 153–155; <http://www.politika.rs/sr/clanak/377054/Albanija-otvorila-arhivu-tajne-policije-Envera-Hodze>

50 Neke naučne procene se kreću i do 20.000 žrtava u Bugarskoj tokom 1944–1945. Više u Љубомир Огњанов, *Државно политическа система на Бъларија 1944–1948*, (Софија: Българската академија на науките, 1992) 26, 27.; Димитриј Шарпанов, *История на комунизма в Бъларија*, том 1, (Сиела, 2009.) Искра Баева, Евгенија Калинова, *Българскиџе преходи 1939–2005*, Софија 2006, стр. 59–60.

do pred izbore u januaru 1947. Ključnu ulogu u režiranju procesa često je imala Moskva, poput slučaja „sudskog ubistva“ Leopolda Okulickog i 15 lidera poljske podzemne vlade, koji je otpočeo juna 1945, po preciznim uputstvima Politbiro-a SKP(b).⁵¹ Nasilje u ovakvim razmerama je gotovo nepoznato u **Mađarskoj, Čehoslovačkoj i Istočnoj Nemačkoj** i pored nesporno totalitarnih tendencija, sveopšte kontrole i represivnih staljinističkih obrazaca preuzetih ili, bolje rečeno, nametnutih posle 1945. Ukupno gledano, komunistički režimi u Istočnoj Evropi (izuzevši prethodno pomenute) karakterišu više ili manje masovne likvidacije protivnika u prvoj fazi revolucije, da bi se kasnije represija institucionalizovala i postala sofisticiranija. Svi su se oni značajno „liberalizovali“, već posle smrti Staljina u Jugoslaviji, a u drugim istočnoevropskim zemljama stidljivije posle XX kongresa KP SSSR-a 1956.⁵²

Azijski totalitarizmi

Izgledi za uspostavljanje totalitarne vlasti zastrašujuće su povoljni u zemljama tradicionalnog orijentalnog despotizma. Raspolazu sa neiscrpnim materijalom koji može da održava moćnu i krvožednu mašineriju totalne dominacije. Za razliku do Evrope, gde je nova pojava, ovde je osećanje suvišnosti, tipično za čoveka mase, vekovima izraženo u preziru prema ljudskom životu. Ovdašnji totalitarni režimi imaju svoje specifičnosti koje proističu iz sudara, s jedne strane uvezene lenjinističko-staljinističke doktrine i sa druge strane, iz tradicionalnih specifičnosti, na kojima su nastale autohtone ideologije (maoizam u Kini, Đuče ideologija u Severnoj Koreji, polpotizam u Kambodži, Ho Ši Minova ideologija u Vijetnamu). Za razliku od evropskih, ovi režimi su uspostavljeni bez znatnije pomoći Sovjetskog Saveza. Odlikuje ih prožetost nacionalizmom, ali i otpor stranim uticajima (antiimperijalizam) i svojevrsan antiintelektualizam (Kina, Kambodža). U smislu represije, srazmerno su brutalniji od evropskih, i prednjače po broju likvidiranih jer ljudski život u ovim mnogoljudnim zemljama, po tradiciji ne vredi mnogo. Manje su opterećeni formom, suđenjima i birokratskim procedurama, karakterističnim za Istočnu Evropu. Još im je veća specifičnost, insistiranje na merama predgoja i prevaspitavanja političkih neistomišljenika u logorima i zatvorima. Svakako su pokazali veću vitalnost zahvaljujući boljim istorijskim i društvenim preduslovima. Kult ličnosti se, zahvaljujući tradiciji možda

51 *Восточная Европа в документах российских архивов 1945–1953.* (Москва:1998) 425–426; Andzej Packovski, *Polja stolecja povjesti Poljske*, (Zagreb, 2001), 105; Andzej Zamojski, *Poland A History*, (London, 2009), str. 228–353.

52 K. Bartošek, *Srednja i Jugoistočna Evropa – žrtve komunizma*, u Crna knjiga komunizma, Zagreb 2001, str. 367.

u ovim zemljama najbolje primio. Posle pada Berlinskog zida, komunistički poredak se održao u nekim zemljama (Kina i Severna Koreja).

U **Kini** je već u ranoj fazi vlasti, navodno likvidirano oko 10 miliona neprijatelja (direktne žrtve) i oko 20–40 miliona kao posledica izgladnjivanja tokom sprovođenja mera kolektivizacije (1959–1961) i drugih represivnih mera. Najveća stradanja bila su u vreme provođenja **agrarne reforme** posle 1949, (progon i masovna ubistva seljaka – kulaka, reakcionara i buržoazije). U vreme sprovođenja prinudnog otkupa i kolektivizacije i radikalnim privrednim merama, poznatim kao „**Veliki skok unapred**“ (1958–1961) stradalo je oko 20 miliona ljudi, ali uglavnom od izazvane povećane gladi restriktivnim državnim merama (mahom seljaka), uz desetine hiljade direktno ubijenih protivnika. Tokom „**kulturne revolucije**“ (1966–1976) pokrenuta je nova represivna akcija progona neistomišljenika i „liberalnim elementima“ i u samoj partiji, koju karakteriše „antiintelektualizam“ i „anarhični totalitarizam“. „Crvene garde“, sastavljene pretežno od studenata, đaka i mladih radnika, linčuju u ime pravovernosti na hiljade, do juče, priznatih komunističkih rukovodioca „konzervativaca“. S druge strane, u obračunu sa pobunjenicima „maoiističkim“ mladim fanaticima stradalo je na jugu Kine oko 170.000 ljudi. Dolazi do prisilnog raseljavanja miliona ljudi iz grada na selo ili se pune zatvori u sistemu Laogai. Uopšte, tačan broj stradalih kao posledica državne represije teško je utvrditi zbog aktuelnosti režima i ideologije i nedostupnosti arhivskih izvora.⁵³

Kada su u pitanju masovne likvidacije, bez premca je svakako **Kambodža**. Tamo je, od strane revolucionarnih komunista od 1975–1979. stradalo preko 600.000 ljudi u masovnim likvidacijama, a procenjuje se još nekih milion i po da je ubijeno na razne druge načine. Režim u Kambodži je posegao za do tada neviđenim društvenim eksperimentom, naredivši da se, u kratkom vremenskom roku gotovo svo gradsko stanovništvo evakuiše na selo. Ovde su bili uposleni u radnim kampovima ili na kolektivnim gazdinstvima, po uzoru na ruske kolhoze. „Demokratska Kampučija“, kako je glasilo novo ime države, je otišla čak korak dalje: službeno je ukinula novac, banke, privatno vlasništvo, zabranila ispovedanje religije, zatvorila sve bolnice i škole. **Crveni Kmeri**, na čelu sa Pol Potom su organizovali logore za klasne i političke neprijatelje. U njima se, pored represije i radnih obaveza, pribegavalo i pokušajima prevaspitavanja političkih osuđenika. Smatra se da je represivnim akcijama stradalo ukupno oko 2 miliona ljudi ili čak oko neverovatnih 25% stanovništva Kambodže. Represija je bila okrenuta i prema nacionalnim manjinama, kao što su Kinezi i Vijetnamci.

53 Jean Lois Margolin, *Kina: Dugi marš u noć*, u Crna knjiga komunizma, Zagreb 2001, str. 490.

Nosioci represije su, začudo, bili vrlo mladi ljudi, gotovo deca, slično kao i u kulturnoj revoluciji u Kini. Pojedinci su imali i manje od 15 godina, a pripreme i „obuka“ su počinjale već sa 12 godina.⁵⁴

U **Vijetnamu**, koji je dugo bio podeljen na Severni komunistički i Južni Vijetnam (1954–1975) revolucija je imala boju građanskog i anti-imperijalističkog rata (Francuska, SAD), ali i surovih ratnih odmazdi. Smatra se da je pod Ho Ši Minom, vođom vijetnamske revolucije likvidirano oko 50.000–100.000 neprijatelja režima u direktnim likvidacijama, dok se ukupan broj mrtvih procenjuje na oko milion tokom revolucije i u građanskom ratu. Ono što je specifičnost Vijetnama jeste i sistem preodgoja „Chin huan“ koji podrazumeva sistematsku torturu i učešće samih političkih zatvorenika u procesu revidiranja mišljenja (najviše tokom 1954–1958).⁵⁵ Što se tiče **Severne Koreje**, režim se održao u najtvrdjoj varijanti do danas izrazitom represijom, ideologizacijom društva i sa snažnima kultom ličnosti. Ustanovljena je 1972. i posebna *Đuče ideologija*, koju je obnarodovao tvorac Kim Il Sung. Ova ideologija je svojevrstan hibrid staljinizma i lokalnih specifičnosti i neka vrsta koreanskog „samoupravljanja“ jer je propagirala učenje da je „čovjek osnov svega“. Jedan je od retkih komunističkih sistema, gde je ustanovljena „vladajuća nasledna dinastija“ (Kim Il Sunga (1948–1994) nasledio ga je sin Kim Džong Il (1994–2011), a na vlasti je danas unuk Kim Džong Un (2011–)). Iako se sumnja da je sistem u Severnoj Koreji jedan od najrepresivnijih i da je usmrtio oko milion ljudi u koncentracionim logorima ili od gladi, nema sasvim tačnih podataka o masovnim likvidacijama, budući da je režim Kim Džong Una još uvek aktuelan, a svedočenja teško proverljiva.⁵⁶

O pokušajima da se komunistički sistemi instaliraju u neke zemlje, poput **Avganistana** kao i nekih zemalja Afrike (**Etiopija, Angola, Mozambik**) nemamo previše prostora da govorimo. Treba reći da oni nisu dali neki konzistentan sistem, bili su prilično krhki i snažno protkani lokalnim plemenskim i versko-etničkim sukobima.

Tropski totalitarizmi

Van evropskog i azijskog konteksta, stabilan totalitarni sistem uspostavljen je još samo na Kubi, a pokušavan je još u nekim zemljama Latinske Amerike. Ovdje su revolucije nosile jak antiamerički i antiimperijalistički

54 Jean Lois Margolin, *Kambodža zemlja suludih zločina*, u Crna knjiga komunizma, Zagreb 2001, str. 544–605.

55 Pierre Rogoulot, *Vijetnam, bespuća ratnog komunizma*, u Crna knjiga komunizma, Zagreb 2001, str. 534–542.

56 Pierre Rogoulot, *Zločini, teror i tajna u Severnoj Koreji*, u Crna knjiga komunizma, Zagreb 2001, str. 518–534.

naboj i dobrim delom su bile pod uticajem evropskog iskustva i, kao i u Aziji, bili u kombinaciji sa lokalnim društveno istorijskim specifičnostima. Pre svega su krenule kao socijalne revolucije za veća socijalna prava i smanjenje imovinskih razlika u borbi protiv latino diktatura (Batista – Kuba, Somoza – Nikaragva itd).

Kuba. Kubanska revolucija, pod vođstvom Fidela Kastro i Ernesta Čegevare uspostavljena je 1959, kao reakcija na diktaturu Fulengisa Batische iz težnja za socijalnom pravdom. Međutim, u smislu organizovanja državnog represivnog aparata, kao i načina vladanja, baštinila je iskustvo sovjetske revolucije, uz organizacione uticaje istočnonemačke tajne policije (Štazi). Obračun sa neprijateljima podrazumevao je likvidaciju oko 10.000–15.000 lica kao neprijatelja revolucije i zatvaranje još oko 100.000 političkih protivnika. Specifičnost Kube je poseban sistem radnih logora uklopljen u privredni sistem (Granja i Otvorene fronte). Osnivani su posebni *Komiteti za odbranu revolucije* (što se tumači i određenom uticaju maoizma i kulturne revolucije). Vođe Kubanske revolucije su pokušale sa izvozom revolucije u Angolu i Nikaragvu. Iako je sama njihova vladavina protkana represijom i obeležena siromaštvom, Kastro i Čegevara su pomoću propagande izgradili najtrajniji kult ličnosti. Od njihove borbe se stvorila legenda koja je doživela literarnu, filmsku i muzičku obradu. I danas se njihovi likovi često nalaze na majicama i drugim predmetima kao simboli društvene pravde i borbe za jednakost i slobodu. Nasilje i strahovlada prema neistomišljenicima se uglavnom prećutkuju ili olako praštaju.⁵⁷

Pokušaji da se dalje instaliraju komunistički totalitarni projekti u Nikaragvi („Svetle staze“) ipak nisu uspeali. Pokret *Svetle staze* (sandinisti) nastao je kao reakcija na represiju i zloupotrebe diktatora Somoze, koji je trpeo uticaje kubanske revolucije i maoizma. Takođe je na osvojenim teritorijama sprovodio političke čistke prema lokalnim Indijancima i neprijateljima revolucije.

Ukupna statistika masovnih ubistava

Iako je prošao gotovo ceo vek od pojedinih događaja, još uvek mnogi zločini nisu podjednako dobro istraženi, niti žrtve popisane. Postoji još uvek velika polemika u javnosti oko broja žrtava totalitarnih režima, ali i značajan otpor kod jednog dela društva da se otvoreno progovori i povede organizovana istraga o razmerama zločina u ime totalitarnih ideologija. To se, pre svega, odnosi na levi totalitarizam (boljševizam i slične forme), koje još uvek imaju neskrivene simpatije kod značajnog dela populacije. Stiče se utisak da su poslednjih godina ove društvene snage

57 Pascal Fontaine, *Latinska Amerika na iskušenju komunizma*, Crna knjiga komunizma, Zagreb, Globus 1997, str. 611 – 639

u ekspanziji. Što se tiče kritike komunističkih zločina, zanimljivo je da su one uvek više uvažavane i imale veći uticaj kad su ih iznosili sami bivši komunisti Fransoa Fire, Stephan Kurtoa.⁵⁸ S druge strane, ubedljivo najviše komunista stradalo je upravo od komunističkih diktatora. Pomenućemo samo *Veliki teror* pod Staljinom (1936–1939), *Goli Otok* pod Titom (1948–1956), *Kulturnu revoluciju* u Kini (1966–1976). Na krivinama ideoloških zaokreta, usmrćeno je i pohapšeno na stotine hiljada levičara i pravovernih komunista zbog svojih ideja. Toliko ni približno nije stradalo od bilo kog oblika fašističke diktature. Nameće se zaključak da zaista „revolucija jede svoju decu“.

Može se proceniti da je ukupno, u svim režimima sa totalitarnim tendencijama i autoritarnim državama, ubijeno na razne načine između 60–100 miliona ljudi. Po glavi stanovnika, na osnovu današnjih saznanja, najviše je ubijenih bilo u nacističkoj Nemačkoj, Kambodži, Sovjetskom Savezu i Kini. Apsolutno najveći broj je u Kini, SSSR-u i nacističkoj Nemačkoj jer žrtve tih režima zbirno čine gotovo 90% od svih stradalih od totalitarnih režima.⁵⁹

U donjoj tabeli su navedene okvirne procene broja ubijenih od raznih režima sa totalitarnim tendencijama u 20. veku:

UBIJENO	ZEMLJA
30 – 40 miliona	KINA (1949–1976)
16 miliona	NEMAČKA (1932–1945)
10–15 miliona	SSSR (1917–1956)
1,5 miliona	KAMBOŽA (1976 – 1979)
1 milion	SEVERNA KOREJA (1945–)
1 milion	SEVERNI VIJETNAM (1954–1976)
350.000	NDH (1941–1945)
Do 100.000	JUGOSLAVIJA (1944–1953)
Do 20–50.000.	ŠPANIJA (1939–1949)
10.000 – 15.000	KUBA (1959–)
10.000	ITALIJA (1924–1945)
najmanje oko 60 miliona	UKUPNO

II) LOGORI I ZATVORI

Posebna odlika totalitarnih režima su hapšenja, logorisanja i deportovanja miliona ljudi po političkom, klasnom ili nacionalnom ključu u razne vrste zatvora i logora. Dobar deo stradanja tokom 20. veka je istorija logora i zatvora. Od svih žrtava totalitarizma, na stradanja civila

58 Alen De Benoa, *n.d.*, 74.

59 S. Cutora, N. Werth, J.L. Panne, Andrzej Paczkowski, K. Bartošek, J.L. Margolin, *Crna knjiga komunizma*, Zagreb, Globus 1997, str. 12–13.

u logorima i zatvorima otpada ubedljivo najviše žrtava.⁶⁰ Redovni zatvorski kapaciteti su, po pravilu, svuda postali pretesni usled miliona pohapšenih „neprijatelja“. Stoga svi odreda pribegavaju osnivanju privremenih logora i zatvora različitog karaktera. Prema vrsti zatvora i logora, mogu se podeliti na nekoliko kategorija. Postojali su **redovni zatvori** u kojima su politički osuđenici kaznu služili zajedno sa kriminalcima. Status političkog zatvorenika po pravilu nije priznavan. Takođe je bilo i **specijalizovanih zatvora** (tajnih službi) u kojima su „politički kriminalci“ bili izolovani i po pravilu imali strožiji tretman. Što se tiče logora, tu je spektar ponude znatno širi. Postojali su **radno-vaspitni logori, koncentracioni logori (privremenog tipa), logori smrti, logori za prevaspitavanje**. U totalitarnim sistemima, obično su u logore i zatvore slati ljudi administrativnom odlukom partijskog organa ili službe bezbednosti, ređe odlukom sudskog organa.

Redovni zatvorski kapaciteti su bili puniji nego ikad ranije. Najveći zatvori u kojima su uslovi za izdržavanje kazne bili veoma surovi, postali su simboli represije. Često su u nedostatku kapaciteta korišćeni i privremeni objekti, adaptirane zgrade ili su osnivane zatvoreničke kolonije (rudnici, šume, isušivanje močvara, kopanje kanala itd.). Među najpoznatijim zatvorima su Jugoslaviji su *Sremska Mitrovica, Zabela, Zenica, Lepoglava* (SFRJ), a u svetu *Pitești i Arad* (Rumunija), *Wronky* (Poljska), *Vac* (Mađarska), *Belen* (Bugarska), *Lubjanka* (SSSR), *Liparska ostrva* (Italija), *Sachsenhausen, Mauthausen, Torgau* (Nemačka), *Hoerjong* (S. Koreja), *Tuol Sleng* (Kambodža), *La Cabana* (Kuba)...⁶¹ Iz preopterećenih redovnih zatvora, osuđenici su često slati na „*prinudni rad*“ u tzv. „*radne kampove i kolonije*“.

Posebna vrsta logora bili su i **koncentracioni logori** koji su služili za koncentraciju klasno-rasno nepodobnog stanovništva i u istu svrhu su preduzimane i deportacije stanovništva. To su logori privremenog tipa iz kojih su logorašu upućivani ili u logore smrti, radne logore ili su puštani na slobodu. U njima su logoraši često bili podvrgnuti teškom fizičkom radu, torturi i likvidacijama, pa je bila visoka stopa smrtnosti. Prvi koncentracioni logori za civile nastali su u vreme Burskog rata, a intenzivnije se javljaju posle Oktobarske revolucije u SSSR. Najpoznatiji su nacistički konc-logori sa milionima žrtava: Dahau, Mauthausen, Bergen Belsen, fašistički na Liparskim ostrvima, ostrvu Rab itd. U Kraljevini Jugoslaviji

60 Za Lava Trockog se navodno vezuje prvi pomen termina „*koncentracioni logor*“ 4. juna 1918, piše Đeržinskom „Da se Čehoslovaci predaju u koncentracione logore“, A.Nekrič, M. Gelner, *n.d.*, str. 55.

61 R. i B. Crampton, *Atlas of Eastern Europe In the Twentieth Century*, London, str. 163. S. Cvetković, Položaj političkih osuđenika u zatvorima Srbije 1945–1985, Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj i Jugoslaviji 1941/1945, 1945/1951, Hrvatski institut za povijest Zagreb 2010, str. 239–271.

su postojala mesta za internaciju političara: neka jadranska ostrva (Brač, Korčula), planinarska mesta kao i neki logori-zatvori za komuniste i ustaše (Bileća, Ivanjica) Najveći nacistički konc-logori tokom rata na tlu Srbije bili su *Banjica* (Beograd), *Crveni krst* (Niš) i *Sajmište* (Zemun, NDH) sa desetinama hiljada žrtava. Posle rata postojali su koncentracioni logori za folksdojčere u Vojvodini (u oko 40-ak logora oko 30.000 civila je umrlo).⁶²

Masovne deportacije civilnog stanovništva, najčešće u pasivne i nepristupačne krajeve, uz dosta ljudskih gubitaka, su takođe jedna od odlika totalitarnih režima. Ova pojava je pre svih obeležila staljinizam (deportacije Balta, Povolških Nemaca, Poljaka, Ukrajinaca, Tatara i drugih u Sibir i Kazahstan). Azijski totalitarizmi su poznati po radikalnim zahvatima (Kina, Kambodža). Poznate su i masovne deportacije od strane nacističkog režima miliona Jevreja, Roma i drugih iz okupiranih zemalja tokom Drugog svetskog rata i deportacije Nemaca folksdojčera posle rata (Poljska, Rumunija, Čehoslovačka, Jugoslavija).

Radno-vaspitni logori su se javili gotovo u svim oblicima totalitarizama i njima sličnim režimima. Najčuveniji je beskrajni arhipelag GULAG, u SSSR sa više od 53 logora i preko 450 radnih kolonija, kroz koji je prošlo oko 20 miliona ljudi, dok je više od milion stradalo zbog loših uslova. U Istočnoj Evropi, koja je imitirala sovjetski model, nailazimo na radne logore u Bugarskoj (Loveč), Rumuniji (Leuk, Černa Voda), Čehoslovačkoj (Jošimov, Leopoldov, Mirov), Jugoslaviji (Lonjsko polje, Borski rudnik, Dečani, Ramski rit), Mađarskoj (Dorog) itd. U Kini je to masovni sistem Laogai sa milionima logoraša na vaspitno-prinudnom radu. Na Kubi tzv. sistem „Granja“ i „Otvorenih fronti“, gde su robijaši obavljali prinudno-vaspitni rad.⁶³

Logori za prevaspitavanje su specifičnost, a možda i prava ogoljena slika totalitarnog sistema. Težnja za preodgojem političkih protivnika i zatvorenika i izgradnjom novog čoveka najviše je ispoljena kod azijskih komunizama. Pre svega, fenomen se javio najpre u Kini, kasnije Vijetnamu 50-ih (*Chin Huan*), Severnoj Koreji i Kambodži 70-ih. U evropskim zemljama, to je bila retkost, osim zatvora Pitești u Rumuniji i „najzapadnijeg Gulaga“ na **Golom otoku u Jugoslaviji** (1949–1956.). Kakav je bio režim na Golom otoku i drugim logorima ovog tipa? Suština procesa je

62 Vidi više u Goran Miloradović, *Karantin za ideje. Logori za izolaciju „sumnjivih elemenata“ u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (1919–1922)*, Beograd 2004. i Zoran Janjetović, *Prinudni rad folksdojčera*, Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj i Jugoslaviji 1941/1945, 1945/1951, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2010, str. 239–271.

63 R. i B. Crampton, *Atlas of Eastern Europe In the Twentieth Century*, London, str. 163. Pascal Fontaine, *Latinska Amerika na iskušenju komunizma*, Crna knjiga komunizma, Zagreb, Globus 1997, str. 611 – 639.

bila u učešću samih zatočenika u procesu „revidiranja“ mišljenja. Revidiranje je podrazumevalo:

1) priznanje krivice i učešće u stravičnoj torturi nad drugim zatvorenicima („banda“);

2) stalno dokazivanje kroz cinkarenje novih sumnjivih lica ili onih koji su znali za njihova razmišljanja, a nisu ih prijavili vlastima;

Za najtvrdokorniju „bandu“ i one koji su to odbijali saradnju sa zatvorskom Udbom postojala je tzv. „Petrova rupa“ 1949–1951, sa najstrožim tretmanom. Cilj je bio duhovno slamanje, a ne fizičko ubistvo, iako je stravičnoj torturi podleglo najmanje oko 450 osuđenika.⁶⁴ Uslovi i tretman i u drugim logorima i zatvorima bili su takvi da su ugrožavali život zatvorenika.⁶⁵ Česte su bile smrti od gladi, bolesti ili psihofizičke torture. Nisu bila retka ni samoubistva, kao posledica psihofizičke torture, pothranjenosti, teškog fizičkog rada, neodgovarajućih uslova itd. Posle robije su bivši zatvorenici stalno praćeni ili su bili zajedno sa svojim porodicama pod prismotrom. Nosili su beleg do kraja života, često saslušavani od strane tajne policije, primoravani na saradnju i cinkarenje, a njihove porodice podvrgavane diskriminaciji i torturi.

III) POLITIČKA SUĐENJA

Poznata je činjenica da se totalitarni režimi ne obaziru previše na pravne norme i princip podele vlasti. Iako su mnoga prava često Ustavom bila garantovana praksa je bila radikalno drugačija. Črsta dihotomija između deklarativnog i stvarnog dakle još je jedno od osnovnih obeležja totalitarnih sistema. Sudstvo je u bojševičkoj praksi shvatano kao produžena ruka partije, a podela vlasti je „prevaziđena buržoaska forma demokratije“. Sud je samo, kako je govorio Višinski „kula iz koje će se radnička

64 *Petrova rupa* je neka vrsta preteče današnjeg *Velikog Brata*: Rupa u zemlji dimenzija 20 x 8 metara, logor u logoru u kojem je živelo desetina zatvorenika dok ih je zatvorska uprava u sprezi sa revidircima svakodnevno izlagala psiho-fizičkoj torturi. Kroz Goli otok je od 1949–1956. zvanično prošlo oko 16.500 hiljada osuđenika oko 500 umrlo. „Oni su tamo mesili novog čoveka. Taj novi čovek morao je da bude razbijen psihički i da odgovori zadacima koji su pred njega postavljeni na jedan način koji do tada nije postojao“, slikovito opisuje publicista Dušan Mašić koji se bavio Golim otokom. Internet baza žrtava Golog otoka, AS, Fond BIA, *Spisak zatvorenika na Golom otoku*-nesređeno; Dokumentarni film Zorice Marinković, Preduzeće Mermer, Beograd 2016.

65 Kada je politički osuđenik Dragoljub Jovanović, zapitao zatvorskog čuvara inače predratnog komunistu, druga sa robije: „Sećaš li se kakvi su bili uslovi u KPD Sremska Mitrovica u staroj Jugoslaviji, kako smo imali stolove, pišaće mašine, krevete i grejanje a sad ležimo na podu kao sardine na slami i prekriveni čebetom zajedno sa kriminalcima? Ovaj mu je samo u suvo odgovorio: „E zato je i propala!“ Dragoljub Jovanović, *Ljudi, Ljudi...*, Beograd 1990.

klasa preko svoje partije obračunati sa neprijateljima nove proleterске државе“. ⁶⁶ Pompezna javna suđenja ili tajni sudski procesi su specifičnost evropskih totalitarizma, gde se više vodilo računa o formi i birokratiji. U SSSR-u su ona učestala krajem 30-tih u vreme „velike čistke“, a u Istočnoj Evropi između 1945–1953, u poslednjoj paranoidnoj fazi Staljinove vladavine. Takođe su praktikovana na početku Hitlerove vlasti, kao i kod Musolinija mahom prema levičarskim intelektualcima. U Aziji, gde se nije držalo mnogo do pravne државе i u zemljama tzv „tropskog totalitarizma“, ima ih relativno manje. Suđenja su, po pravilu, organizovana periodično, obično u sklopu neke kampanje protiv neprijatelja државе u cilju zastrašivanja, slanja poruke javnosti, eliminacije i kompromitacije optuženih.

Postojala su dva tipa sudskih procesa. Jedno su bili **javni procesi**, pompezno praćeni i uz snažnu medijsku propagandu. Druga, **tajna suđenja**, uz prisustvo ograničenog broja poverljivih ljudi nekom iz vrha partijske nomenklature (npr. prvo suđenje Milovanu Đilas, Tuhačevskom u SSSR, drugim ljudima iz partijskog aparata koji su „suviše znali“). **Scenario javnih procesa** je podrazumevao prvo prozivku od nekoga iz vrha vlasti i najavu kampanje, potom organizovanu medijsku propagandu i linč optuženog u medijima, hapšenje osumnjičenog i iznuđivanje priznanja torturom, suđenje uz režiranu publiku, često i javno priznanje krivice i na kraju vrlo strogu osudu. U oba slućaja je za nameštanje procesa ključna uloga bila službi bezbednosti i torture u iznuđivanju dokaza. Postojali su specijalni timovi za obuku: kako torturom izvući priznanje od okrivljenog. U tu svrhu su u pojedinim slućajevima angažovani i naućnici psihijatri. Jedan od omiljenih priprema za slamanje u istrazi prema svedocima bila je tortura višednevnim nespavanjem ili ucena ćlanovima porodice. ⁶⁷

Najpoznatiji su svakako **Moskovski procesi** u sklopu **Velikog terora (1936–1938)** nakon ubistva o Sergeja Kirova 1. decembra 1934. Na njima se perfektно ogleda podložnost државnog aparata, kao što je Narodni komesarijat unutarnjih poslova (NKVD) s Genrijom Jagodom, Jakovom Agranovom i Nikolajem Ježovom, државnog tužilaštva s Andrejem Višinskim i sudstva na partijskom vrhu. To je omogućilo apsolutnu kontrolu

66 „Buržoaski koncept, koji zahteva da sud postupa sa ljudima kao jednakim pred zakonom, bez klasne diskriminacije, nije prihvatljiv. Prihvatiti takvo stanovište znaćilo bi ne uzimati u obzir potrebu za likvidacijom klasnih neprijatelja, zamaskirati klasni sadržaj pravosuća“ – govorio je Višinski. S. Cvetković, *Između srpa i ćekića – likvidacija narodnih neprijatelja 1945–1953*, Beograd 2015, str. 33–34; Hana Arent, *n.d.*, 402–403.

67 Srđan Cvetković, *Metode i oblici rada službi državne bezbednosti u socijalistićkoj Jugoslaviji*, Istorija XX veka, 2–2009, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2009, str. 131–144; U novije vreme se piše da su i koncept mućenja i isleđivanja na Golom otoku u Jugoslaviji velikoj meri pomogli i usavršili neuropsihijatri. Vidi više u Dragoslav Mihailović, *Kratka istorija satiranja*, Beograd 1997.

i neometanu eliminaciju bivših partijskih drugova. Prvi sudski eliminisani bili su visoki funkcioneri partije, Grigorij Zinovjev i Lav Kamenjev (već osuđeni tokom 1935, za učešće u ubistvu Kirova). Na „procesu šesnaestorici“ avgusta 1936, optuženi su kao akteri „trockističko-zinovjevskog“ centra. Koristeći se mučenjem i pretnjama, NKVD je uspeo da im izvuče priznanja, pa ih je sud proglasio krivim bez ikakvih dokaza. Tokom ispitivanja optuženici su morali da odaju imena drugih članova neprijateljske organizacije, što je brzo rezultiralo novim **procesom sedamnaestorici** ili paralelnom centru (**januar 1937**) u kojemu su glavni optuženi bili Georgij Pjatakov i Karl Radek, bivši pripadnici ujedinjene opozicije. Pjatakov je pogubljen na kraju procesa, a Radek osuđen na radni logor, gde je 1939, i ubijen. I oni su morali odati imena preostalih članova zavere, među kojima su Buharin, Rikov, ali i Jagoda. Proces **dvadeset i jednome** ili desno-trockističkom bloku započet u **martu 1938.** rezultirao je egzekucijom devetnaestero optuženih, među kojima su navedena trojica.⁶⁸ Posle Drugog svetskog rata u Istočnoj Evropi, tokom sličnih „višefaznih revolucija“ takođe su brojna javna suđenja. Najpre su organizovana antikomunistima, a potom i „saputnicima revolucije“, a na kraju i samim komunistima. Tako su, na primer, suđeni u Srbiji (Jugoslaviji) predsednici izbegličke vlade Slobodan Jovanović i Miloš Trifunović, ministar vojni Dragoljub Draža Mihailović, kraljevski namesnici i drugi funkcioneri starog aparata. U Poljskoj je tokom 1946, takođe osuđen na smrt Leopold Okulicki, zajedno sa mnogim članovima podzemne Vlade, kao jedan od glavnokomandujućih poljske podzemne armije. Slično je prošao i Witold Pilecki, osuđen na smrt zbog špijunaže 25. jula 1948, kao pripadnik pokreta otpora je najpre zatvaran u Aušvicu, a po oslobođenju se priključio Andersovom pokretu, poput hiljade drugih političkih oponenta. U drugom talasu 1946–1948, stradali su mahom levičari ili partneri iz antifašističkih koalicija Dragoljub Jovanović, T. Jančiković, Č. Nagode (Jugoslavija), N. Petkov, G. Dimitrov (Bugarska), J. Maniu, J. Mihalke (Rumunija) J. Orsini (Čehoslovačka), Đ. Donat, Z. Tildi, (Mađarska), a Stanislav Mikolajčik je izbegao javno suđenje bekstvom u američku ambasadu. Pred izbore 1947, osuđena je i najveća opoziciona grupa u Poljskoj *WiN (Sloboda i nezavisnost)*. Treći talas nasilja počeo je posle 1948, u kontekstu Hladnog rata i sukoba Tito-Staljin. U Jugoslaviji su poznati tzv. *Dahauski procesi* u Ljubljani (1948–1949) ili *Proces mostograditeljima* (1952, Beograd) inženjerima koji su

68 Jan Sten, Staljinov učitelj filozofije, doživeo je sudbinu Neronovog Seneke pošto je netalentovanom učeniku neuspešno pokušavao da razjasni osnove Hegelove dijalektike. Isto je prošao i nesretni slikar Šarapov koji ga je portretisao neskrivajući deformaciju njegove ruke. Mihail Mijsejevič, brat funkcionera Kaganoviča, je iako Jevrejin bio optužen za fašizam i zaveru sa Hitlerom i kao takav likvidiran. A. Nekrič, M. Gelner, *n.d.*, 217.

radili zajedno sa sovjetskim stručnjacima na obnovi Pančevačkog mosta. U prvom procesu je reč o optužbama za izdaju i saradnju sa nacističkim vlastima u logoru, a u drugom za špijunažu u korist SSSR. U Istočnoj Evropi su poznati brojni staljinistički procesi. Pomenimo samo proces Miladi Horakovoj (1950) i Rudolfu Slanskom (1952) koji je u Čehoslovačkoj javno priznao svoje antinarodno delovanje i osuđen na smrt. Slično su prošli Trejče Kostov u Bugarskoj (1950) Laslo Rajk u Mađarskoj (1949), Ana Pauker i Vasil Luka u Rumuniji (1954). Jedina je Poljska bila pošteđena ovih čistki u kampanji borbe protiv titoizma i antisemitizma.⁶⁹ U svim slučajevima primenjivana je tortura u procesu izvlačenja priznanja od osumnjičenih. Izricane su žestoke osude, pa i smrtne kazne. Obično su formirane „grupe“ u optužnici, iako se optuženi često nisu ni poznavali, kako bi proces dobio na značaju i kako bi se žrtve prikazale opasnije po poredak.⁷⁰ Svuda u istrazi, glavnu ulogu ima tajna policija koja torturom iznudi javno priznanje. Suđenja su bila režirana, često i javna „da bi narod mogao da izrazi svoj gnev“, a optuženi sramotu. Kazne su se znale unapred, a lično je o najvažnijim suđenjima odlučivao sam vrh partije i Vođa. Kulminaciju su hapšenja i politička suđenja doživela u vremenu 1935–1955, da bi u evropskom kontekstu, ovakvi procesi postali sve ređi od 1954–1958. Na globalnom nivou nešto manji nivo represije i političkih progona nastupa tek krajem 70-tih (Azija, Afrika Centralna i Južna Amerika).

IV) TOTALNI TEROR

Borislav Pečić je, uopštavajući svoje zatvorsko iskustvo, davno primetio da politički osuđenik u totalitarnom društvu, po izlasku s robije, ulazi samo u jedan malo slobodniji zatvor.⁷¹ Za njega se u novim uslovima brinuo sveopšti sistem nadzora i sofisticirane torture, pod **rukovodstvom tajne policije** – glavnog vezivnog tkiva totalitarnog poretka. Ona je crvena nit koja se provlači, ne samo kroz organizovani teror (mreža logora i zatvora), već i kontroliše celokupni kulturni, privredni život, orkestrira agitaciju i propagandu. Česte su bile promene imena službi (agencije, uprave, komesarijati, direktorijumi, službe, odeljenja, resori itd), ali je glavna funkcija ostajala ista: progon političkih neistomišljenika kao državnih neprijatelja. Hana Arent primećuje da su totalitarnim sistemima pogodovale česte promena imena raznih službi bezbednosti, kao i preplitanja nadležnosti (npr. SS, SA, Gestapo kod nacista). Tako se stvara atmosfera

69 Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića – likvidacija narodnih neprijatelja 1945–1953*, str. 80–82. Andzej Pačkovski, *Pola stoleća povjesti Poljske*, (Zagreb, 2001), str. 105.

70 Srđan Cvetković, *Metode i oblici rada službi državne bezbednosti u socijalističkoj Jugoslaviji*, Istorija XX veka, 2–2009, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2009, str. 131–144.

71 Borislav Pečić, *Godine koje su pojeli skakavci I*, Beograd 1991.

straha i sveopšteg nadzora i smišljeno proizvodi nesigurnost i neizvesnost. Još bolja potvrda ove teze su možda neprestane masovne čistke u SSSR-u i česte promene partijske garniture, čime je Vođa dobijao na značaju.⁷² U SFRJ su postojala pored civilne, i vojna i diplomatska služba, a stvar se komplikovala umnožavanjem decentralizacije po republičkim granicama. Ovo je nekad išlo na ruku potencijalnim osuđennicima proizvođači haosa u nadležnostima i stvarajući nesigurnost, nikada ne znajući da li će, ko će i zbog čega završiti u zatvoru, u kom delu zemlje.⁷³

Sveobuhvatni sistemski nadzor nad društvom, tajna policija ostvaruje preko milionske mreže doušnika, hiljadama agenta i rezidenata. Osim ogromne armije zaposlenih agenta, angažuje doušnike i saradnike sistemom ucena, korupcije ili se oni sami javljaju na „dobrovoljni rad“. Najrazrađeniji sistem tajnih službi uspostavljeni su u Evropi, a kao najbolje organizovani sistemi poznati su sovjetska KGB, nacistički Gestapo, istočnonemačka Štazi, jugoslovenska Ozna i druge. Pod njihovim uticajem, nastajale su kasnije mnoge službe u trećem svetu, Aziji, Africi i na Kubi.⁷⁴

Koje su sve metode terora i nadzora nad društvom primenjivane od strane političke policije?

Praćenje je jedan od najznačajnijih metoda sveopšteg nadzora i **po-krivanje** – na određen broj građana dolazio je jedan poverenika. U svakom odeljenju ministarstava i ustanova ili pogonu preduzeća trebalo je ugraditi po jednog agenta. „Dobar komunista je istovremeno i dobar Čekista“, decidan je bio prvi čovek Čeke, Feliks Deržinski.⁷⁵ Članovi partije dobili su ulogu denuncijanata. U velikim gradovima sistem špijunaže i kontrole došao je do stanara svake zgrade. Skoro svaka ulica, shodno veličini, imala je svoje poverenike ili sekretare, koji su vršili kontrolu za službu bezbednosti. U svim značajnijim preduzećima, spoljnoj trgovini, na železnici, u brodarstvu i sl. postojali su posebni organi državne bezbednosti.⁷⁶ Preko obimne saradničke mreže „totalno su pokriveni“ svi društveni punktovi:

72 Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, str. 426–432.; Claude Lefor, *Pojam totalitarizma*, Politička misao, 3/211, str. 210–239.

73 Srđan Cvetković, *Metode i oblici rada službi državne bezbednosti u socijalističkoj Jugoslaviji*, Istorija XX veka, 2–2009, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2009, str. 131–144.

74 Srđan Cvetković, *Saradnja SDB sa stranim zemljama u oblasti državne bezbednosti sedamdesetih godina XX veka*, Beograd.

75 Džon Legit, *Čeka – Lenjinova politička policija*, Beograd 1988, str. 187.

76 Do koje mere je išla ta prizmatra govori i podatak da je 1958. čak i u „liberalnoj“ Jugoslaviji za kontrolu radne akcije na izgradnji auto–puta *Bratstvo–Jedinstvo* angažovana mreža od čak 392 saradnika koji su korišćeni za obaveštavanje o „raspoloženju omladine i u građevinskim preduzećima“ a sekretari unutrašnjih poslova srezova imali su zadatak da dostave spisak svih „negativnih poedinaca“. AJ,

od prosvetnih i radnih organizacija, do foruma političkih organizacija i najviših institucija.⁷⁷ Postojale su dve osnovne vrste praćenja sumnjivih lica: **tajno praćenje** i tzv. javno „**japansko**“ **praćenje** – da svi vide radi zastrašivanja i upozorenja. Tajno praćenje je primenjivano radi provere i dokumentovanja neprijateljske delatnosti određenih lica. Praćenjem se kontrolišu pravci kretanja, kontakti i veze itd. U okviru praćenja vrši se i foto, audio i video dokumentovanje i podnosi se detaljan izveštaj jedinici.⁷⁸

Prisluškivanje je bio još jedan od bazičnih metoda dolaženja do informacija o neprijateljima države i režima. Razvilo se naročito od početka 50-tih, a usavršavano je dalje u ritmu dinamičnog razvoja tehnologije. Po pravilu, sve policije su imale poseban dobro opremljen sektor koji se bavio ovim vidom ofanzivnog rada.⁷⁹ Tako su u Beogradu bila ozvučena skoro sva značajnija strana predstavništva (posebno ambasade supersila), mnoge državne zgrade i kancelarije, stanovi i prostorije u vreme značajnih međunarodnih skupova. Informacije su sa ozvučenih objekata dostavljane visokim partijskim i državnim funkcionerima, u skladu sa sektorom njihovog rada.⁸⁰ Postojala je mogućnost i tehnika „stalnog“ prisluškivanja (kada se tajno ugrađuju prislušni uređaji u objekte) i „povremenog“ sa

Vrhovni sud Jugoslavije, 212, fasc. 18, *Izveštaj o deformacijama u radu Službe državne bezbednosti, oktobar 1966*, 15.

77 AJ, Vrhovni sud Jugoslavije, 212, fasc. 18, *Izveštaj o deformacijama u radu Službe državne bezbednosti, oktobar 1966*, str. 35.

78 AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc.63, 111. sednica 26. februar 1979., dr.ž.tajna, *Informacija o primeni metoda i sredstava rada u radu SDB SSUP-a*, 1–12.

79 Sredinom oktobra 1954. u Jugoslaviji je osnovana *Služba za ozvučavanje i prisluškivanje*, tj. XII odeljenje savezne UDB-e (koja je do 1966. ostvarila krupne rezultate ali je na kraju optuživana i za prekoračivanje ovlašćenja tj. da je otišla predaleko navodno neovlašćeno prisluškujući i najviše državne i partijske funkcionere (čak i samog Tita i Kardelja). U okviru tzv. četvrtog tehničkog sektora UDB-e delovala je i tzv. *Kontra radio služba* (KRS) koja se specijalizovala za dekodiranje radio komunikacija stranih diplomatskih službi. Ona je zauzimala skoro dva sprata u zgradi na Obilićevom Vencu (Tanjug) a na jednom je bio 1964. smešten CER prvi domaći *cifarski elektronski računar* ogromnih kapaciteta za to vreme i još većih dimenzija (zauzimao je čitav jedan sprat a zbog velikog grejanja morali su se iz SAD nabaviti posebni rashladni uređaji). Rađen je prema američkom modelu *Eniak* navodi se da je bio najveći na Balkanu, sastojao se od 16.000 elektronki, a izradio ga je institut Mihailo Pupin. Svečanom puštanju uz rad prisustvovao je sam Aleksandar Ranković; V. Kirbus, *100 misterija Osmog kongresa*, feljton iz rukopisa *Prisluškivači*, Revija 92, 26. maj 2009, 33.

80 Koliko je prislušna služba bila uznapredovala u vreme Rankovića svedoči i podatak da su uoči prevremenog odlaska američkog ambasadora Džordža Kenana iz Beograda inspektori američke protivprislušne službe stacionirani u Nemačkoj otkrili prislušne uređaje u telefonskoj slušalici na ambasadorovom stolu posle čega je usledila velika čistke u ambasadi SAD. Glavni akteri akcije *Mrav* bili su Stanislav Pavlin i Pavle Tepina i još trojica operativaca koji su svi kasnije bili optuženi i za prisluškivanje Tita i ostalih rukovodilaca u vreme pada Rankovića;

prenosivim uređajima primenjivana zavisno od procene. O prisluškivanim razgovorima u objektima vodila se uredna dokumentacija, a po prestanku potrebe, ova sredstva se, po pravilu umrtvljivala. **Kontrola telefona** se izvodila preko razdelnika fizičkih odvojenih od razdelnika PTT, kome pristupaju samo radnici SDB i investitori u izgradnji ovih objekata i zajednički korisnici.⁸¹ **Kontrola poštanskih pošiljki** je takođe revnosno vršena i na tom poslu u poštanskim centrima, angažovana je armija saradnika. U Istočnoj Nemačkoj je skoro svako pismo otvarano od strane službenika Štazija, a posebno se kontrolisala međunarodna pošta i prepiska. Ova mera se uglavnom primenjivala kao rutinska ili dopunska mera.⁸² **Tajni pretresi** su se primenjivali u slučajevima kada se proceni, da se bez većeg rizika, može doći do podataka i dokumenata od značaja za rad službe ili širih političkih bezbednosnih interesa. Pretres prostorija određenih ambasada i konzularnih predstavništava u kontekstu Hladnog rata bio je poseban važan segment. Stanovi „unutrašnjeg neprijatelj“, a pretresaju se rutinski i masovno na najmanji tračak sumnje. Na Kubi su u tu svrhu jedno vreme angažovani posebni tzv. *Komiteti za odbranu revolucije*. Često su tajni pretresi, pored dolaženje do podataka, korišćeni i za podmetanje dokaza o krivici i za druge manipulacije.⁸³ U cilju kontrole i praćenja jedna od klasičnih metoda bila je upotreba lepih žena, koje su podmetane sumnjivim licima ili onim kojih se tražila neka informacija (Milovan Đilas u svojim memoarima navodi kako je ovo bila specijalnost sovjetske tajne policije). Ostavljen je prostor da se „pripadniku neprijateljskog udruženja“ koji otkrije podatke pre nego što je učinio krivično delo, može osloboditi kazne (neka vrsta „svedoka saradnika“).⁸⁴

V. Kirbus, *Puče fudbal u ambasadi*, Prisluskiivači – rukopis, feljton Revija 92, br. 681, 12. maj 2009; S. Numić, *n.d.*, 56.

- 81 U Jugoslaviji postupak priključenje telefona za kontrolu otpočinje obrazloženim predlogom starešine nadležne organizacione jedinice SDB, a odluku je donosio savezni odnosno republički sekretar odnosno načelnik SDB. Posle toga se zainteresovano odeljenje za praćenje obraća pismenim zahtevom jedinici za primenu tehničkih sredstava koja izvršava priključenje. O prisluškivanim telefonskim razgovorima vodila uredna evidencija i dokumentacija, AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc.63, 111. sednica 26. februar 1979, drž. tajna, *Informacija o primeni metoda i sredstava rada u radu SDB SSUP-a*, str. 1–12.
- 82 AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 63, 111. sednica 26. februar 1979, drž. tajna, *Informacija o primeni metoda i sredstava rada u radu SDB SSUP-a*, 1–12.
- 83 AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 63, 111. sednica 26. februar 1979, drž. tajna, *Informacija o primeni metoda i sredstava rada u radu SDB SSUP-a*, 1–12.
- 84 AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 63, 111. sednica 26. februar 1979, drž. tajna, *Informacija o primeni metoda i sredstava rada u radu SDB SSUP-a*, 1–12; AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 52, 89. Sednica, 22. novembar 1977, stenogrami, 46–60; AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 56, 98. sednica 20. april 1978, stenogrami, 37–44; Milovan Đilas, *Razgovori sa Staljinom*, Beograd 1991.

Dosijei i saradnička mreža. O svim sumnjivim i nadziranim licima vođena je pedantna evidencija u vidu dosijea. Ukupan broj lica pod operativnom obradom, u svim totalitarnim sistemima, nemoguće je još uvek precizno utvrditi, ali se radi o stotinama miliona dosijea. Pod nadzorom su bili gotovo svi. Na primer, na dan 1. jula 1966, u arhivama SDB Jugoslavije se, pored ostalih materijala, nalazilo i čak 2.754 923. tj. oko 12.000 d.m. tzv. dosijea za pojedina lica, tj. za oko 12% lica od ukupnog broja stanovnika ili oko 35% od radno aktivnog stanovništva SFRJ. Na ovaj broj treba dodati i mnoga dosijea koje je pravila vojna obaveštajna služba. Ipak i ovaj broj mali za neprevaziđeni istočno nemački Štazi, koji je za četiri decenije rada sačinio neverovatnih 170 km, različitih dosijea i pratećih materijala (ili preko 3.000.000 operativnih personalnih dosijea, na kojima je bilo angažovano 91.000 plaćenih saradnika i oko 200.000 doušnika).⁸⁵

Vrbovanje saradnika, izuzev onih koji su voljno, iz koristi (karijeristi), pakosti ili patriotskih pobuda obavljali taj posao, vršeno je uz ucene ili potkupljivanja. Bilo je i puno lica koja su nesvesno indirektno sarađivali sa službom preko nekog drugog operativca ili saradnika. Kako pokazuju skoro otvoreni dosijei u nekim zemljama (Istočna Nemačka, Bugarska, Makedonija), među saradnicima je u natproporcionalnom broju bilo sveštenika, advokata, profesora i učitelja, novinara). Neretko su sami bivši politički robijaši, žrtve progona ili članovi njihove porodice bili pogodni kao provokatori i ljudi od poverenja za potencijalne neprijatelje. Mnogo je informatora, agenata i saradnika bilo među političkim emigrantima.⁸⁶

85 Od ukupnog obima arhivske građe u SDB koji je 1. jula 1966. iznosio 9.620 d.m. prilikom revizije je uništeno 5.452 d.m. predato drugim institucijama 1.115 d.m. a zadržano 3.053 d.m. Prema orijentacionim procenama 1969. godine nakon završetka celokupnog posla u posedu službe ostalo bi svega 30–40% tadašnjeg obima građe, (tj. 1,2% stanovništva). AJ, SIV, 130, fas. br. 558–1969. SSUP SDB, str. pov. 01. br. 42, 5. februar 1969; Zanimljivo je da posle pada komunističkog režima u Istočnoj Nemačkoj niko od pripadnika *Štazija* nije odgovarao, i pored sveprisutne državne represije, jer su sve radili po zakonima koji su tada važili. Nekoliko njih je terećeno samo za prekoračivanje ovlašćenja i za upotrebu vatrenog oružja prilikom bežanja preko Berlinskog zida. Sam višegodišnji šef *Štazija* E.Milke je bio optužen za ubistva kojima je prošlo više od pola veka ali nije i osuđen. Predavanje gđe Marijane Birtler, *Državna bezbednost kao garant diktature Ujedinjene Socijalističke partije Nemačke* (SED) , 10. 10 2008, Gete institut – Beograd.

86 Na primer Dobrivoje Tomić iz Boljevca, sin streljanog industrijalaca Dušana 1944., vrbovan je od Momčila Sibinovića funkcionera SID SSIP da postane *agent-informator* među političkim emigrantima u Nemačkoj: „...Tokom juna 1954. pozvan sam od mog zemljaka iz okoline Zaječara Momčila Sibinovića poznatog funkcionera u tajnoj policiji na razgovor. Pomislio sam da možda hoće da mi kaže neke podatke o streljanom ocu. Počeo je s pričom kako zna da teško živimo, kako zna da sam sirotinja...i na kraju reče kako želi da me „izbaci napolje“: „Ti bi tamo obavljao posao za nas, slao izveštaje o političkim emigrantima a zauzvrat bi dobio dobru stipendiju a majka dobru penziju. Nema veze što si iz neprijateljske porodice, tim pre, ja stojim iza tebe....“. Bio sam

Za potrebe Vojne bezbednosti u Jugoslaviji, često su vrbovani vojnici na odsluženju vojnog roka (mnogi i iz „reakcionarnih porodica“), koji bi kasnije ostali saradnici službe, a neki bi, po preporuci nastavili saradnju sa civilnom službom.⁸⁷

U agenturi tajnih policija su se obično razlikovala tri vrste saradnika: *informator* – tajni saradnik, koji signalizira o neprijateljskoj delatnosti, ma gde se i u kakvom vidu pojavila i *rezident* – tajni saradnik državne bezbednosti, koji drži na vezi određen broj informatora. Rezidenta pronalazi i vrbuje *operativni radnik*. *Agent* je tajni kvalifikovani saradnik službe, koji po svome položaju, svojim ličnim osobinama i obaveštajnim sposobnostima ima mogućnosti da duboko prodre u neprijateljsku sredinu i potpuno razotkrije njeno delovanje.⁸⁸ Radi kontrole i razbijanja neprijateljskih grupa ili javnih demonstracija ubacivani su u redove opozicije i disidenata mnogi *agenti-provokatori*. Oni bi izazivali razdor u redovima neprijatelja režima i preduzimali akcije, u cilju kompromitacije njihovih akcija ili primenjivali bespotrebnu silu prema policiji, prouzrokovali materijalnu štetu, podsticali ekstremne stavove itd. Sve informacije slivale bi se u analitiku, zaduženu za njihovu obradu, pa su potom dostavljane putem raznih biltena i analiza nadležnim državnim i partijskim institucijama. Svi saradnici tajne policije su se vodili u jednoj „delovodnoj knjizi“. Praksa je bila da operativci međusobno ne znaju šta rade, ali šef sektora je bio upućen u rad svih. Kadrovi su morali da se obavežu da nikad nikome ne smeju odati nikakve tajne iz svog rada. Osim zakonskih normi poštovao se i svojevrsni nepisani kodeks pripadnika službe koji je bilo opasno prekršiti. „Jednom obaveštajac uvek obaveštajac,“ – i po odlasku u penziju i izlasku iz tajne službe važio je strogi zavet ćutanja, poput onog u mafijaškim družinama.⁸⁹

Zastrašivanje „neprijatelja“. Osim praćenja, kao posebne mere prethodne operativne obrade ili kao neka vrsta upozorenja, često su korišćene radikalne metode zastrašivanja, prebijanja sumnjivih lica ili disidenata,

zburnjen, dao mi je rok od osam dana da razmislim... Došao sam vrlo brzo i rekao mu da ja nisam za taj posao“; Svedočenje bivšeg političkog emigranta Dobrivoja Tomića autoru, Beograd, 29. maj 2009. Takođe ibeovac Bogdan Jovović učenjivan je da saraduje sa SDB Jugoslavije u hapšenju članova ilegalne NKPJ 1974 godine. AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 56, 98. sednica, 20. april 1978, Predlog za oslobođenje od krivične odgovornosti Bogdana Jovovića 17. april 1978.1–4.

87 Svedočenje Milana Trešnjića bivšeg oficira OZN-e, Beograd, 29. januar 2009; Svedočenje V. Stijovića, *Pravila službe*, Insajder B92, oktobar 2008.

88 B. Dimitrijević, *Uloga armije i službe bezbednosti u obračunu s političkim protivnicima Titovog režima 1944–1954.*, feljton, <http://www.zokster.net/drupal/node/134>

89 AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 22–1975, 26. sednica, *Informisanje državnog i političkog rukovodstva o pitanjima iz oblasti državne bezbednosti*, 20. decembar 1974, 1–5. Svedočenje autoru Milana Trešnjića bivšeg oficira OZN-e, Beograd, 29. januar 2009.

uništavanje njihove imovine (stanova, kuća, automobila), pretnje porodici, represija prema ženama, nasilni razvodi. Kolektivna odgovornost porodice pritisci i nasilje prema članovima su bili gotovo pravilo. Poznat je slučaj visokog sovjetskog funkcionera Kamenjevà, osuđenog u čistkama na smrt, čija je supruga takođe ubrzo stradala. U borbi protiv Staljina i zbog osveta Staljina, stradao je deo porodice Lava Trockog, koji je i ubijen u Meksiko Sitiju 1949, po nalogu NKVD-a. Zinaida, ćerka Trockog iz prvog braka, oduzela je sebi život u Berlinu. Sergej Sedov, njegov mlađi sin iz braka s Natalijom, bio je žrtva Staljinovog „velikog terora“. Starijeg sina Lava Sedova u Parizu je stalno pratio NKVD, sve dok na misteriozan način nije umro posle operacije slepog creva. Slična tragična sudbina snašla i mnoge članove familija političkih protivnika u Srbiji, po uspostavljanju komunističke vlasti 1944. Bili su prokazani, gubili su imovinu i prava, neki i slobodu samo zbog rodbinske povezanosti. Čak su i žene komunističkih funkcionera, poput Brane Marković, žene Sime Markovića (koji je stradao u Staljinovim čistkama 1939,) završavale u zatvorima ili na Golom otoku.⁹⁰ Deca i žene političkih neistomišljenika izvirgavani su u totalitarnim režimima. Osim torture i diskriminacije, otežano su dolazili do posla, školovanja, društvenog statusa, a gotovo nikako ili retko do državnih funkcija. Često su ucenjivani da budu doušnici i saradnici tajne policije kako bi se dokazali.

U određenim slučajevima pribegavalo se i pojedinačnim likvidacijama poznatih disidenata u zemlji ili političkih emigranata van zemlje radi zastrašivanja (tzv. „neutralisanje“). Takve su, na primer, bile likvidacije novinara i političkih emigranta (Ratko Obradović, Pariz 1969, Dragiša Kašiković, Čikago 1977), a bilo je otmica političkih emigranata zarad njihovog suđenja (ibeovca Vlade Dapčevića 1975). Često su to bile inscenirane saobraćajne nezgode, trovanja, padovi sa objekata ili slične pojave, koje su predstavljane kao nesrećni slučajevi. Tako je bilo u slučaju advokata Jovana Barovića iz Jugoslavije, koji je stradao u nameštenoj saobraćajnoj nesreći 1979, ili bugarskog disidenta Georgi Markova 1978, koji je stradao baš na rođendan Todora Živkova, nakon sto je na ulici uboden otrovnim kišobranom. Takođe su upotrebljavana i tiha ubistva u bolnicama, obično preko ubojitih lekova i medikamenata. Za ubistva su neretko angažovani kriminalci koji bi dobijali zauzvrat nagrade i policijske povlastice (kao na primer SDB Jugoslavije za ubistvo Stjepana Đurekovića na teritoriji SR Nemačke 1982).⁹¹

90 Po izlasku iz logora u teškom psihičkom stanju izvršila je samoubistvo na Novom groblju u Beogradu. S. Cvetković, *Između srpa i čekića – likvidacija narodnih neprijatelja 1945–1953*, str. 387; Više u Dragoslav Mihailović, *Goli otok*, Beograd 1990.

91 U jednom dokumentu OZN-e za Srbiju piše otvoreno da je izvesni Radenković Milutin iz sela Buljana kod Paraćina aktivni četnik i da je poginuo u rudniku tako

Zloupotreba psihijatrije. Ozbiljniju zloupotrebu psihijatrije u političke svrhe prvi je u sistem uveo Musolini, a model „totalne psihijatrije“ naročito se raširio u Trećem Rajhu u Španiji, ali je primećen i u Kraljevini Jugoslaviji i drugde, kasnije u svim staljinističkim zemljama. Metod je najpre, do neslućenih razmera, razvio Hitlerov režim usvajanjem zakona o ubijanju duševnih bolesnika, radi „očuvanja rase“. Zloupotreba psihijatrije u političke svrhe javlja se potom masovnije u SSSR i drugim komunističkim zemljama od kraja 50-ih, naročito u uslovima relativne liberalizacije i destaljinizacije i potrebom da se prikrije stvarni broj političkih osuđenika.⁹² Protiv nepodobnih disidenata za utamničenje u ludnice, najčešće psiho-političke „dijagnoze“ zbog kojih se trebaju prisilno „lečiti“ u režimskim psiho-zatvorima bile su: kritikomanija ili „suludo kritizerstvo“ (*Paranoia querulans*) i „puzeća-podmukla shizofrenija“ (*Schizophrenia torpida*), koju je osmislila već Staljinova sovjetska psihijatrija. „Psihijatrijski konc-logori“ (na kineskom *ankang*, na ruskom *psyhuška*) bili su specijalni logori, gde se medicinska psihijatrija zloupotrebljavala za prisilno „ispravljanje“ tj. duševne izmene političkih disidenata (većinom akademskih intelektualaca). Navode se podaci da je, pod Staljinom u Sovjetskom Savezu, „ispiranje mozga“ kroz staljinske „psihuške“ navodno prošlo neverovatnih 335.200 ideoloških robijaša (što je verovatno preterano, ali je svakako postojala masovna praksa). Prvi put je o tome pisala sovjetska štampa (list *Izvestja*) tek 1987, tokom „perestrojke“. Ipak i u vreme 1987. do 1989. bilo je oko 2.000 sumnjivih slučajeva zloupotrebe psihijatrije, prema ocenama Amnesti Internationala, u šta su se uverile međunarodne komisije, koje su bile na ispitivanjima posle 1989. Nakon raspada SSSR-a i propasti komunizma, u Rusiji su od 1989. takvi psiho-logori delom zatvoreni ili su uglavnom vraćeni u pravu medicinsku upotrebu psihijatrijskih bolnica. Ova sovjetska praksa je najviše kopirana u Kini, Kubi, Rumuniji, Istočnoj Nemačkoj i delimično u Jugoslaviji, gde tokom 70-tih međunarodne

---

što ga je udario jarak za izvlačenje rude i da mu je „to bilo namešteno da pogine“. AS, Fond BIA, F 154, *Spisak likvidiranih antinarodnih elemenata*; S.Cvetković, *Između srpa i čekića 2*, Beograd 2011, str. 124–145. Aleksandar Andrejev, *Konačno istina o ubistvima kišobranom*, <http://www.dw.com/bs/kona%C4%8Dno-istina-o-ubistvima-ki%C5%A1obranom/a-3621355>

- 92 Možda najpoznatiji slučaj zloupotrebe psihijatrije u SSSR-u je onaj generala *Petra Grigorjenka*, koji je u poststaljinističko vreme na konferenciji partijskog aktiva njegove armijske oblasti kritikovao režim sa „autentično marksističko-lenjinstičke platforme“, zatvoren je u psihijatrijsku kliniku, odakle ga je posle više godina borbe uspela spasiti demokratska svetska javnost. Pre njega se govorilo o zloupotrebi psihijatrije i u slučaju matematičara *Aleksandra Volopina*, British Medical Association, *Medicine Betrayed, The participation of doctor in Human rights abuses*, internet izdanje knjige na http://books.google.ru/books?id=bMTu_olFVslC&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false,

organizacije beleže i po više desetina slučajeva godišnje.⁹³ U SFRJ je naročito ustavnim reformama iz 1974, (zlo)upotreba psihijatrije uvedena na velika vrata u pravosudni sistem. Beleže se tih godina desetine slučajeva zloupotrebe ove institucije, od kojih su najpoznatiji oficir Radomir Veljković (gotovo tri decenije proveo u ludnici), novinar Vladimir Marković (četiri godine proveo na psihijatrijskoj ustanovi zatvorenog tipa CZ u Beogradu). U komentaru KZ SFRJ, uz član za primenu mere bezbednosti (koja se u praksi izvrgla u robiju na neodređeno vreme), eksplicitno je pomenuto da je korišćeno iskustvo italijanske psihijatrije između dva rata (što je svojevrsan paradoks budući da se 70-ih Italija uveliko odričala iskustva koje se u praksi pokazalo problematično).⁹⁴

V) KULT LIČNOSTI, PARTIJA, IDEOLOGIJA I PROPAGANDA

Pored tajne policije i represije, ideologija i propaganda su drugi važan stub totalitarnog sistema. Upravo je u njima, do vrhunca usavršen sistem propagande i ideološke manipulacije. Tamo gde je bio uspešniji, bilo je i manje potrebe za represijom. Mogućnosti propagande i manipulacije u modernom dobu su povećane ubrzanim razvojem tehnologije, medija i sredstava masovne komunikacije. S druge strane, demokratizacija političkog života i sve veća participacija masa u političkim procesima od kraja 19. veka stvorila je potrebu da se partije legitimišu na izborima kroz osvajanje masovne podrške naroda. Propaganda stoga vremenom dobija sve veći, pa i presudan značaj za održanje režima. **Totalitarne partije** su obično imale do savršenstva organizovane „agitaciono-propagandne aparate“, u njih su se ulagala ogromna finansijska sredstva i regrutovali ponajbolji kadrovi. Cilj je bio nadzirati život na svim nivoima i segmentima, često i do danas nama smešnih detalja. Žar s kojom su se pojedini totalitarni režimi bavili ideologijom, kulturom i masovnom propagandom u cilju nametanja vrednosti celom društvu, uporediv je sa žarom ranohrišćanskih rasprava ili srednjevekovnim verskim raskolima i progonima jeretika.⁹⁵

U takvim režimima stvaraju se posebna odeljenja, direkcije, komisije za detaljno praćenje kulturne, naučne i informativne sfere. Nastaju posebne cenzorske komisije koje vode provereni, iskusni i pravoverni partijski kadrovi. Totalitarni režim i njegova propaganda nepogrešivo prepoznaju značaj i uticaj masovne kulture, umetnosti, a naročito filma

93 British Medical Association, *Medicine Betrayed*, The participation of doctor in Human rights abuses, internet izdanje knjige http://books.google.ru/books?id=bMTu_oIfVsIC&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false

94 Tomislav Krsmanović, *Kaznena psihijatrija 1975–2004, Ko je ovde lud?*, Beograd 2006, *Intervju sa Vladimirom Markovićem i njegova lična zaostavština u posedu autora.*

95 Predrag Marković, *Beograd između istoka i Zapada*, Beograd 1997, str. 321.

i sporta. Takođe razumeju ulogu religije u društvu i uspešno ove institucije ili stavljaju pod svoju kontrolu ili uprežu u kola partijske propagande. Posebno su vojska i policije, kao institucije sile i poluge moći, imale specijalne intenzivne programe indoktrinacije i moralno-političke edukacije. U svim tajnim policijama, nastajala su posebna odeljenja za praćenje kulture, nauke, književnosti, filma i umetnost, religije, sporta, medija i informisanja. Naročita pažnja poklanjana je i filmu, radiju i štampi, s obzirom na njihov ogroman propagandni potencijal. Kasnije, razvojem televizije, na značaju dobija informativni programi televizije, a pre svih večernji *Dnevnik*. Znatna sredstva su ulagana u modernizaciju sredstava javnog informisanja (štampe) i „propagande sreće i uspeha“. Pojedinci, poput prvog čoveka nacističke propagande Jozefa Gebelsa, bili su pravi majstori svog posla i ostavili neizbrisiv trag postavljajući standarde u nekim domenima političke propaganda do danas.⁹⁶

Medijska sfera i stvaralaštvo su svedeni na ideološki i propagandno-vaspitni nivo. U SSSR-u je na primer ustanovljeno je telo GLAVLIT (Glavna uprava za literaturu i štampu), 8. juna 1922, koje je imalo potpun nadzor nad celokupnim izdavaštvom vršeći cenzorsku funkciju. Po uzoru na ovu praksu, slična tela nikla su u svim komunističkim zemljama.⁹⁷ Osuđen je svaki pokušaj umetnika da se posveti sebi ili bavi preispitivanjem i temama neangažovanog karaktera. „Mi ne možemo čekati dok se profesionalni pisac prevrće po krevetu da bi stvorio što je poznato i korisno jedino njemu“,⁹⁸ poručuje S. Tretjakov u SSSR, jedan od glasnogovornika socijalističkog realizma. Umetnost je trebalo da posluži veličanju rada, odanosti državi, partiji i apoteozu revolucije. Književnost, film, muzika, slikarstvo i druge umetničke grane bili su pod budnim okom ideologa i partijskih cenzora. Umetnici čak i vrhunski, koji su žudeli da njihova dela budu publikovana, morali su da prave kompromise (npr. i Ejzenštajnov film *Podmornica Potemkin* je delom cenzurisano). Od umetnika i stvaralaca bezuslovno se tražila angažovanost i uključivanje u prevaspitavanje i stvaranje „novog čoveka“.

U nauku, obrazovanje i kulturu je dosta ulagano, s obzirom na značaj u modernizaciji zemlje i popularizaciji ideologije, ali je sadržajno negirana svaka sloboda kritičke misli i mogućnost spontanog stvaralaštva. Autonomija Univerziteta je ukinuta, a nauka (naročito društvene) stavljena je u službu veličanja vladajućeg pogleda na svet. Kao i kod umetnosti, objavljivana su dela pisana u duhu opšteprihvaćenih kanona. Svaki pokušaj

96 A. Packovski, n.d., str. 330–335; O kulturnoj politici jugoslovenskih komunista i cenzuri vidi više u Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura*, Beograd, 1988.

97 A. Nekrić, M. Gelner, n.d., str. 173.

98 *Isto*, str. 240.

„objektivizam“ u nauci je unapred osuđen, jer je osnovni cilj bio dokazati utvrđenu dogmu, po propisima zvanična ideologija. Na društvene nauke je stavljen naročit akcenat, s obzirom na potencijalni vaspitni značaj. Kroz „tehnološki fetišizam“ pristupa se projektima koji idu ka jačanju snage države, vojske i bezbednosti (naoružanje). Tek od sekundarnog značaja su poduhvati u infrastrukturi u modernizaciji zemlje i podizanju tehnološkog nivoa privrede. Kod nekih režima vrši se promocija pseudonauke, ne retko mistike i astrologije. Množi se broj instituta, prosvetnih ustanova i kurseva za opismenjavanje, s ciljem podizanja obrazovnog nivoa (demokratizacija kulture) i širenja ideološkog uticaja. Zadatak se bio da nepismeni nauče da čitaju i pišu, ali i da kroz to nauče da „pravilno misle“. Suštinski, kako primećuju mnogi istraživači, nauka u totalitarizmu nikad nije prevazišla taj najvažniji strukturni problem kao oblasti „van kontrole“, a to je odsustvo slobode istraživanja. Otuda je i zaostajala za onim u demokratijama, uprkos pojedinim predrasudama koje danas važe.⁹⁹

Ideološka propaganda totalitarnih režima je počivala uglavnom na tri osnovna pravca: a) mesijanskoj težnji za stvaranjem „novog sveta“ i „novog čoveka“, b) teorijama zavere („upotreba neprijatelja“) i c) „sistematskoj propagandi sreće i uspeha“. Totalitarna propaganda nudi pojednostavljenu „manihejske crno-bele predstave“ o istorijskoj stvarnosti, gde su uvek partija i njen nepogrešivi Vođa na strani dobra, koje treba da pobedi zlo i izbavi naciju ili klasu bez obzira na žrtve. Propagira se i pobjeda i potpuno uništenje neprijatelja, a traži angažovanje svakog pojedinca. „Mesijanski ciljevi i ekspanzionizam“ važni su elementi vladajuće dogme i zamena za religiju. Vođe i ideolozi preuzimaju ulogu božanstava. Ideolozi postaju neprikosnoveni „sveti oci“ (npr. klasici marksizma), a njihove se slike nose na „litijama“ (ulične parade i proslave praznika). Tvori se revolucionarni kalendar i izmišljaju novi praznici. Nudi se „izbavljenje“ i nagrada u budućem raju, ukoliko su „vernici“ dovoljno poslušni i strpljivi, ukoliko delaju i(li) stradaju u skladu sa ideološkim načelima i saraduju na istrazi neprijatelja. Izbavljenje je uvek projektovano negde u neodređenu budućnost, a tranzicija i stvarnost su samo predvečerje raja. Ideološki fanatici koji stradaju za svoje ideje postaju mučenici i sveci. Mesta stradanja, rodne kuće i mauzoleji postaju hodočašća. O njima se pišu ulepšana i romantizovana „žitija svetih“. Ideologija (vera) propisuje detaljna uputstva za ustrojstvo svake društvene sfere i stroga pravila za ponašanja sledbenika. Ideološke rasprave i podele oko tumačenja su žestoke i žustre: podsećaju na ranohrišćanske ili srednjevekovne hrišćanske raskole. Takođe, kao u ime religija, vode se neprestani „verski ratovi“ jer totalitarni pokret propagira širenje i globalnu pobjedu svoje vere u potpuni

99 *Isto*, str. 157.

preobražaj i spasenje sveta.¹⁰⁰ U ime ideologije vrši se surovi progon „jere-tika“ i otpadnika. Partija je poput crkve; ima strogu hijerarhiju i precizno ustanovljena pravila. Partijski aktivisti poput sveštenika i verskih misionara teže da preobrate pagane i prošire ideologiju, čak i nasiljem i ličnom žrtvom, ako je potrebno.

Drugi važan oslonac totalitarne propaganda jesu **teorije zavere** (Jevreja, masona, „komunista“, „fašista“, „narodnih neprijatelja“). Upotrebom neprijatelja, režim drži podanike u neprestanom strahu, a represivni aparat napregnutim. Koriste se fabrikovane afere, „atentati“, česte „državni udari“, da se raširi atmosferu straha i haosa, kako bi se sa druge strane „čvrstom rukom“ velikog Vođe i izbavitelja zadobila ogromnu podršku masa. U tu svrhu, često se na javna suđenja izvode zavereničke grupe koje u praksi nisu ni postojale.

Osnovni sadržaj totalitarne propagande je svakodnevna medijska „**proizvodnja sreće i uspeha režima**“ i veličanje lika i dela velikog Vođe. Ključno za uspeh propagande je masovno učešće naroda. Hitler, Musolini, Staljin, Kim Il Sung, Tito se nalaze svakodnevno na naslovnim stranama vodećih medija. Otvaraju puteve i autoputeve, rade na polju sa seljacima, obilaze radnike u fabrikama, silaze u rudarske kopove, dočekuju pionirske delegacije, polažu kamen temeljac za mostove i zgrade. Priređuju im se masovni i dočeci i ispraćaji na važne turneje i međudržavne sastanke. S druge strane, postoji totalna partijska i policijska cenzura i apsolutna kontrola svih medija i izdavaštva. Najvažnija je u ovim uslovima ipak je autocenzura u javnom životu, kao posledica naraslog straha za život, slobodu i egzistenciju, usled represije i zastrašujuće agresivne propagande. Učestalost pozitivnih sadržaja, potpuno odsustvo svake kritike u javnosti dovode vremenom do potpunog medijskog „ispiranje mozgova“ i gotovo apsolutne podrške masa. Kolaž totalitarne propagande sastavljen je *od vešto složenih kockica levog i desnog populizma*: red socijalne (eksploatacija radničke klase, siromaštvo, protiv bogatih) i red nacionalne demagogije (ugroženost nacije, zavera stranih sila itd.). Hitler, Musolini, Mao Ce, Tito, Čaušesku, Staljin i ostali vešto su kombinovali socijalne i nacionalne ideje. Još je Lenjin za Staljina dao karakteristiku da voli još tada često da *presoli sa nacionalnim pitanjem*. S druge strane, poznata je činjenica da je Musolini u ranoj fazi bio izraziti socijalista i sindikalni lider, kao da su nacisti i sam Hitler u ranoj fazi naročito polagali na socijalističke ideje.¹⁰¹

100 Detaljnije je o mesijanskim i religijskim aspektima marksističke ideologije pisao je poljski filosof Lešek Kolakovski a prepoznaju je većina teoretičara totalitarizma, L Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma*, Beograd 1980; Alen de Bena, n. d., <https://www.scribd.com/document/348075013/Alen-De-Benoa-Komunizam-i-nacizam-pdf>, Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, Beograd.

101 A. Nekrič, M. Gelner, n. d., str. 158.

Kult Vođe

Kult ličnosti kao najvažniji proizvod totalitarne propaganda ima posebnu ulogu u sistemu održavanja na vlasti. Kult nepogrešivog Vođe se neretko naslanja na predmodernu autoritarnu političku kulturu koju odlikuje potreba za liderom i čvrstom rukom. Odnos prema Vođi podseća na odnos prema Bogu, a totalitarne ideologije postaju „političke religije“. Svi autoritarni režimi u Istočnoj Evropi (osim možda Čehoslovačke), a da ne govorimo onim u Rusiji, Aziji i zemljama „trećeg sveta“ su duboko preduslovljeni neemancipovanim društvom, gde su građanska klasa i demokratska politička kultura bile u povoju. Takav društveni milje je izrazito pogodovao razvijanju kulta ličnosti. Smenivši u revolucionarnim putem carske i monarhističke režime u mnogim zemljama Istočne Evrope, komunisti su se suočili sa nepromenjenom političkom kulturom. Ona je pogodovala takvom tipu uređenja – partijskoj diktaturi sa nedodirljivim liderom na čelu.¹⁰² Upravo je instaliranje boljševičkih režima bilo jednostavnije u zemljama sa duboko ukorenjenim shvatanjima gde je samo ideologija zamenila zvaničnu religiju, a neprikosnovenog monarha partijski Vođa. Najbolja paradigma ovih nastojanja je možda vladavina Kim Il Sung je u Severnoj Koreji koji je otišao najdalje. On je 1972, proklamacijom „Đuče ideje“ želeo da narodu stvori adekvatnu zamenu za religiju. Godina rođenja Kim Il Sunga je, nekoliko godina posle njegove smrti uzeta za početnu godinu novog Đuče kalendara. Statue Kim Il Sunga postoje u svim naseljima u Severnoj Koreji, njegove i slika Kim Džong Ila su obavezne na zidovima svih stanova, kancelarija, fabričkih hala, u vozovima, autobusima i putničkim avionima, a bedževe sa njihovim likovima moraju nositi svi građani dok su na javnim mestima. Đuče toranj, Velika bronzana statua Kim Il Sunga sa ispruženom rukom, njegova rodna kuća i mauzolej u Pjongjangu su glavna mesta hodočašća za severnokorejski narod, ali i za malobrojne pristalice Đuče ideje širom sveta. Spoljašnje manifestacije kulta kao i suština Đuče ideologije, podsećaju na samoupravljanje u Jugoslaviji kao moguću inspiraciju za „sopstveni put u socijalizam“ koji je „okrenut narodu“. Slične radikalne ambicijeali sa manje uspeha imao je i Pol Pot u Kambodži koji menja ime zemlje u Kampučija i proglašava nultu godinu (novi kalendar).¹⁰³

Ulagani su sistematski naponi da se spoljni i unutrašnji politički uspesi režima i lične osobine vladara približe narodnim masama. Kult harizmatičnog vođe se gradio na imidžu nepogrešivog lidera sa vizijom,

102 *Više o društvenoj preduslovljenosti totalitarizama u Hana Arent, Izvori totalitarizma, Beograd 1998.*

103 *Kim Il-Sung, President of North Korea, <https://www.britannica.com/biography/Kim-Il-Sung>*

čoveka iz naroda, svetskog lidera, čuvara mira i stabilnosti, ratnog stratega i slično. U eksploataciju kulta ličnosti ulagali su se znatni naponi, najbolji kadrovski resursi i velika finansijska sredstva. Organizuju se redovne proslave rođendana praćeni masovnim sletovima (Kim Il Sung, J.B. Tito), trijumfalni dočeci, štafete, česte vojne i civilne parade, daju se imena gradovima i planinskim vrhovima (Staljin, Tito, Ho Ši Min, Lenjin, Kim Il Sung), statue i slike stoje u svakoj školi i državnoj ustanovi. Osnivaju se mauzoleji i rodne kuće kao „sveta mesta“ (Lenjin, Kim Il Sung, Tito.) Stvara se i poseban kalendar i računanje vremena (Kim Il Sung, Pol Pot). U razvijenoj fazi, totalitarni diktatori imaju ogromnu podršku naroda. Uspeši tadašnje propagande uočljivi su i danas. Prema nekim skorijim istraživanjima, podrška Staljinu je u Rusiji danas oko 34% , Tita u Srbiji oko 32%, Čaušeskua u Rumuniji oko 24%, Franka u Španiji oko 15%, Mao Ce Dung u Kini i više od 80%. Delom se može pripisati tradicionalnoj nostalgiji („žal za mladost“), a više govore uticaju i reliktima tadašnje sistematske propagande.¹⁰⁴ U Srbiji i danas, prema nekim istraživanjima, većina birača simpatiče autoritarne ličnosti.¹⁰⁵

Partija

Totalitarna partija je takođe važna poluga sistema propagande. Dok je pokret u opoziciji, on se sastoji uglavnom od izuzetno malog broja fanatičnih zaverenika u ilegali. Kad postane vladajuća partija u nju hrle milioni, ne toliko fanatičnih članova, koliko podanika koji imaju očekivanja, ubeđeni propagandom ili prosto vođeni konformističkom i oportunističkim razlozima. Partija i njeni članovi vremenom prekrivaju sve društvene sfere i ovaploćuje lik nedeljivog naroda, pa deluje kao mesto gde se spajaju sve narodne težnje. Stvara se „realna unija“ i preklapanje između partijskih i državnih funkcija. Partija je baza; od članstva u njoj zavisi zaposlenje i dalje karijerno napredovanje u društvu, pa otuda u totalitarnim pokretima milionsko članstvo koje ponegde dostiže između 10–20% ukupne populacije (Nemačka, Italija, Rumunija, Kina, Čehoslovačka, Jugoslavija). Nacistička partija u Nemačkoj brojala je oko 8,5 miliona članova, što je oko 14–15% ukupnog stanovništva, dok se broj članova partije u fašističkoj Italiji kretao čak oko 9 miliona i bio procentualno i veći (20%)!¹⁰⁶

U nekim partijama, politika prijema u partiju bila je elitistička, zahtevala je prolazak kroz faze i izvestan kandidatski staž (npr. KP Kine, u ranoj fazi neke istočnoevropske komunističke partije itd.). Udeo partijskog

104 Istraživanje agencije Demostat 2016. <http://www.telegraf.rs/vesti/2462536-srbijotkrili-sta-misle-o-titu-vucicu-i-tadicu-ko-je-za-njih-najbolji-vodja-svih-vremena>

105 *Isto.*

106 R. i B. Champton, *Atlas of Eastern Europe In the Twentieth Century.*

članstva u KP Jugoslavije u društvu u početku nije bio tako visok. Politika prijema bila je prilično stroga. Tako 1954. u Jugoslaviji, Albaniji i Rumuniji je procenat učlanjenih u partiju iznosio svega oko 3% stanovništva, dok je u Mađarskoj i Istočnoj Nemačkoj bio oko 10%, a u Čehoslovačkoj dosegao čak 13%. Tek posle Titove smrti i donošenja Zakona o moralno-političkoj podobnosti posle donošenja SKJ, beleži maksimalna broj članova nešto oko 2 miliona ili oko 11%. Uz DDR, Rumunija tada prednjači po broju komunista. Do kraja 60-ih, procenat partijaca je bio najveći u Čehoslovačkoj, da bi početkom 70-ih, posle sovjetske invazije, opao na svega 7%, (baš kao što je i ranije u Mađarskoj posle 1956, procenat opao sa 9% na 5%, ili Poljskoj posle 1980. sa 7% na 5%). Negativan trend zabeležen je i u Jugoslaviji, kada je sa 6% tokom 60-ih opao na 4% 70-ih u vreme „čvrste ruke“ i maspoka, da bi vrh dosegao posle Titove smrti premašivši 12%. U Bugarskoj je umeren rast zabeležen do polovine 70-ih, kada se ustalio na 10%. U Čaušeskuovoj **Rumuniji**, od njegovog dolaska na vlast, stalno je rastao broj članova partije, da bi polovinom 80-ih, narastao na preko 16%, što je apsolutni rekord među komunističkim partijama u Evropi. S druge strane, u Albaniji broj članova nikad nije premašio 5%, u SSSR je polovinom 80-ih, svega 6,8%, Kini 3,9%. Slično je i na Kubi – 4,4%, dok je u Vijetnamu svega 2,9%, a u Severnoj Koreji čak 15,6% članova. KP Kine danas posle otvaranja broji preko 80 miliona članova, ili 6% celokupnog stanovništva NR Kine, što je čini najvećom političkom strankom na svetu.¹⁰⁷

Ipak, u totalitarnom sistemu, članstvo u partiji manje govori o uverenjima građana, omiljenosti ili uspehu režima, već više o politici prijema u partiju, privilegijama koje sobom nosi, i propagandnim potrebama partijskog vrha „da naduva“ broj članova partije. Ponegde je formalno zadržano višestranačje, dok je u drugim zemljama i zakonski zabranjeno partijsko organizovanje. Formalno postojanje nekih stranaka, značilo je da su to samo fasada višestranačja, u praksi su to beznačajne marionete

107 U Jugoslaviji je najveći skok u broju članova komunističke partije zabeležen u periodu 1941–1952. (najviše posle 1945. i 1948) kada je narasla za 60 puta (od opozicione postala je vladajuća i državotvorna), a u samoupravnom periodu 1972–1982. za 40% (najviše posle Titove smrti). Uvođenjem ideološko-političke podobnosti tokom 70-ih, članstvo u partiji se više afirmisalo kao uslov za dobijanje posla i drugih privilegija, a s druge strane propagandni i ideološki rad na svim poljima prema mlađoj populaciji, uz liberalizaciju prijema u partiju, davali su rezultate. Narastajući u džinovsko telo, partija je izgubila prvobitne „vabahitske“ obrise i pretvorila se u inertnu zajednicu, sukobljenih klanova, ideološki neprofilisanu, tako da je polovinom 80-ih, osim imena, malo šta još vezivalo za korene iz kojih je ponikla. R. i B. Chrampton, *Atlas of Estern Europe In the Twentieith Century*, str. 163; Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića*, Beograd 2006, J. Trkulja, *Osvajanje demokratije*, Beograd 1995, str. 25–27.

u rukama vladajuće partije (Severna Koreja, Kina, mnoge narodne demokracije u Istočnoj Evropi itd.). Za uspješnije društveno delovanje i ideološku propagandu među različitim grupama osnivaju se ženske, dečije, sportske, sindikalne i penzionerske i druge, frontovske organizacije“. Na njihova čela dolaze ljudi koji su pravoverni partijci i koji su nesebično odani vrhovnom Vođi i ideologiji. Oni služe poput „transmisionih kaiševa“ između partije i društva.¹⁰⁸ Neke od totalitarnih pokreta i partija imaju svoje uniformisane i naoružane odrede, paravojske koji igraju znatnu ulogu pre i posle dolaska na vlast (SS kod nacista, *Crnokošuljaši* i *Gvardia* kod fašista, *Čelična Garda* u Rumuniji, *Falangisti* u Španiji, zatim *Komiteti za zaštitu revolucije* (Kuba), *Komiteti bednih* (SSSR) itd.). Od ranog dečijeg uzrasta sa polaskom u školu deca ulaze u *Hitler Jugend* (Nemačka), *Balilla* (Italija), ili *pionire* u raznim komunističkim zemljama (Jugoslavija, Kina, Severna Koreja, Kuba, Vijetnam). Za starije od 18 godina postojale su omladinske organizacije, koje su imale važnu ulogu prilikom društvenih manifestacija, radnih akcija i mobilizaciji ljudstva u vreme političkih kampanja. U nekim zemljama, boračke i antifašističke (antiimperijalističke) organizacije takođe predstavljaju značajni front za širenje baze podrške režimu i ideologiji (Jugoslavija, SSSR, Vijetnam itd.). Neki autori stoga primećuju da je pojam *antifašizam* u vreme Hladnog rata zloupotrebljen, pa i danas, u velikoj meri za diskvalifikaciju svih antikomunističkih snaga.¹⁰⁹

ZAKLJUČAK

Svi totalitarni režimi kao i oni sa takvim tendencijama, iako su imali značajne ideološke razlika, služili su se gotovo identičnim metodama vladanja. U osnovi tih sistema jeste totalitarni teror i brutalna represija prema neistomišljenicima, koje su pratile masovne likvidacije, logorisanja, deportacije, politička suđenja i partijske čistke miliona ljudi. Drugi važan element održanja na vlasti bio je „apsolutni nadzor i sveopšta kontrola društva“ i javnog života, od strane tajne policije, koja je potpuno u službi ideologije i velikog Vođe. Tajna policija kao kičma represivnog aparata predstavljala je osnovnu polugu totalitarne vlasti. Društvene organizacije samo su bile fasada režima i produžena ruka partije za šire delovanje i oblikovanje masa. Sveobuhvatni sistem nadzora nad javnim i privatnim životom, podrazumevao je i saradnju milionske mreže dobrovoljnih doušnika i potkazivača. Dobro organizovana i „agresivna ideološka propaganda“ uz cenzuru svih medija, potpuni monopol nad sredstvima

108 Branko Petranović, *Jugoslavija na razmeđu 1945–1950*, Beograd 1995, str. 205.

109 Claude Lefor, *Pojam totalitarizma*, Politička misao, 3/211, str. 210–239; Alen de Bena, *Komunizam i nacizam*, str. 60–64, <https://www.scribd.com/document/3480-75013/Alen-De-Bena-Komunizam-i-nacizam-pdf>

komunikacija snažili su podršku vlastima. Efikasnost propagande i terora omogućili su napredak savremene tehnike i potrebu „širokih narodnih masa“ za sigurnošću pred egzistencijalnim izazovima. Sistem vladanja proistekao je samo delom spletom raznih društvenih i istorijskih uslova kao i tradicionalnog nasleđa obožavanja vladara i čvrste ruke. Ipak, pobedom i dolaskom na vlast totalitarnih pokreta, sistematičnošću državne represije i propagandom, stvoren je potpuno nov sistem koji treba da stvori „novog čoveka“ i „novo društvo“. Za razliku od običnih diktatura, od svakog čoveka se u ovom sistemu zahteva da se bespogovorno uključi u izgradnju novog poretka i novog čoveka. Pipci represije i propagande spuštani mnogo dublje u tkivo društva. Neprijatelj je dakle mogao biti bilo ko. Od opozicije i organizovanih grupa do svakog slučajno izabranog pojedinca. Totalitarizam, za razliku od drugih nedemokratskih poredaka, ne ograničava slobodu, već je potpuno ukida.

Put do uspostavljanja takve vlasti imao je mnoge zajedničke karakteristike. Gotovo svi totalitarni režimi su prošli put od etapne eliminacije protivnika u prvoj fazi osvajanja vlasti, do potonjih periodičnih čistki partijskog članstva, neposlušnih funkcionera i frakcija. Na kraju se proces završavao ukidanjem demokratskih institucija, potpunom simbiozom partije i države i direktnom komunikacijom „velikog Vođe“ sa narodom. Sveobuhvatna i agresivna propaganda doprinosila je prihvatanju mesijanskih narativa u narodu. Stalna proizvodnja i „upotreba neprijatelja“, izazivanje sveopšteg straha i nepoverenja zarad održavanja narodnog jedinstva, manipulacija istorijskim mitovima i vešta demagogija u vremenu teških ekonomskih i socijalnih kriza, doprinosili su daljem rastu masovne podrške. Nizak nivo političke kulture, strah i postepena „atomizacija društva“, koju je pratilo odsustvo svake solidarnosti, olakšavali su put totalnoj kontroli vođe i partije nad društvom.

Naročito su velike moralne i političke posledice pretrpela društva izložena višedecenijskoj totalitarnoj vladavini. U njih tu ubrajamo i Srbiju. Demokratizacija i danas teče jako usporeno i nailazi na ogromne probleme. Mogućnosti totalitarizma u savremenom svetu još nisu dovoljno ispitane. Za očekivati je da se poslednjih decenija daljim napretkom znanja i tehnike, kao i ubrzanom informatičkom revolucijom znatno povećavaju i mogućnosti zloupotrebe. Namera ovog preglednog članka je bila da ukaže na razorne posledice i stravične metode totalitarne vladavine viđene u „kratkom 20. veku“. No, kao što danas znamo, da se istorija ne ponovi, samo saznanje nije dovoljno.

Srđan Cvetković

TOTALITARISM AS RULING POWER

The methods used by totalitarian regimes in the 20th century
to gain and maintain power

Summary

The analysis showed that all totalitarian regimes, although they had significant ideological differences, used almost identical methods of rule. At the heart of these systems is totalitarian terror and brutal repression against political opponents with mass-executions, detention (labour) camps, deportations, political trials and party expulsions of millions of people. Another important element of maintaining power is the absolute control and overall control of society and civil life by the secret police, which is entirely in the service of ideology and the great Leader. The secret police as the backbone of the repressive apparatus represented the basic mechanism of totalitarian power. Civil organizations were only the cover-up of the regime and the extended arm of the Party for complex action and control of the people. A comprehensive system of control over public and private life also involved the co-operation of a network of a million of volunteer-snitchers and informants. Well-organized and aggressive ideological propaganda, the censorship and complete media monopoly strengthened the support of the authorities. The propaganda and terror efficiency has enabled the advancement of modern technology, as well as the need for the security of existential challenges of „people’s masses“. The system of rule emerged partly from the social and historical conditions and the traditional heritage of worshiping the rulers and the iron fist. Nevertheless, with the victory of totalitarian ideologies, the systematic state repression and propaganda, a completely new system was established, which was meant to create a „new man“ and a new society. Unlike ordinary dictatorships, this system requires from its citizens to involve themselves unconditionally in the construction of a new order. Totalitarianism, unlike other non-democratic regimes, does not limit freedom, but abolishes it completely.

Key words: totalitarianism, methods of rule, terror, communism, fascism, nazism

Milan M. Ćirković
Astronomska opservatorija u Beogradu

HAJZENBERG, LISENKO I „SUHOJI“: NAUKA I TEHNOLOGIJA U TOTALITARIZMU

Rezime: U tekstu će biti dat kratak uvod u kompleksnu temu položaja nauke i tehnologije u totalitarizmima 20. veka, pre svega nemačkom nacizmu i sovjetskom komunizmu. Naglasak će biti stavljen, u duhu ser Karla Popera, na suštinsku inkompatibilnost naučnog metoda (i njemu inherentnog kritičkog mišljenja) i totalitarne ideološke dogme. Kao što je Orvel naglašavao u 1984 : „U Novogovoru ne postoji reč koja znači 'nauka'. Empirijski način mišljenja, na kome se zasnivaju sva naučna dostignuća prošlosti, u suprotnosti je sa osnovnim principima englosoca.“ Ovaj konflikt se ne može prevazići zbog svoje strukturne prirode, a izvesni naponi su u totalitarnim državama ulagani pre svega u to da se konflikt prikrije masivnom propagandnom retorikom i sofizmima. Nasuprot neosnovanoj fami i velu misticizma koji i dalje često vlada u vezi sa navodnim velikim uspesima nauke i tehnike u totalitarnim državama, istorijska realnost pokazuje nešto sasvim drugo. Studije slučaja kao što su „arijevska fizika“, nacistički *Wunderwaffe* inženjerski projekti, lisenkoizam ili tragični odnos prema ekologiji u zemljama tzv. realnog socijalizma pokazuju da je *pseudonauka* daleko češće ispunjavala ideološke i društvene potrebe totalitarnih elita, dok je autentična nauka u najboljem slučaju tolerisana, a još češće tavorila i bila izložena periodičnim ideološkim čistkama u najboljem duhu orvelovske *dvomisli*. Mistika navodnih uspeha totalitarizma na polju nauke i tehnologije gotovo je isključivo posledica dugotrajne propagande i propusta u obrazovanju u sredinama gde postoji doza nostalgije prema totalitarizmu. Jedna od distorzija do koje ova zabluda dovodi jeste tendencija da se potcenjuju i ignorišu mnogi naučnici i inženjeri koji su bili u prvim redovima disidentstva.

Cljučne reči: epistemologija, naučni metod, ideologija, pseudonauka, dvomisao, lisenkoizam, *Wunderwaffe*, nuklearno oružje, Černobilj, Aralska katastrofa, disidentstvo

Totalitarizam na vlasti uvek i svuda zamenjuje sve prvorazredne talente, makar oni bili i simpatizeri, onim šarlatanima i budalama čiji je manjak inteligencije i kreativnosti najbolja garancija njihove lojalnosti.

Hana Arent, *Izvori totalitarizma*

Danas u Okeaniji nauka, u starom smislu te reči, skoro da je prestala postojati. U Novogovoru ne postoji reč koja znači 'nauka'. Empirijski način mišljenja, na kome se zasnivaju sva naučna dostignuća prošlosti, u suprotnosti je sa osnovnim principima englsoca. Čak i do napretka u tehnologiji dolazi samo ako se proizvodi tako usavršene tehnologije mogu na neki način upotrebiti za smanjenje ljudske slobode. U svim korisnim veštinama, svet ili stoji na mestu ili ide unatrag.

Džordž Orvel, 1984

1. Uvod

Nauka i tehnologija u totalitarnim sistemima su stara tema¹, ali takva koja zbog svoje kompleksnosti uvek dobija nove dimenzije, ne samo sa boljim istorijskim uvidima i novim objavljenim primarnim i sekundarnim izvorima, već i sa jasnijim uvidima u mogućnosti potencijalne zloupotrebe novih, transformativnih tehnologija. U današnje vreme, kada je zloupotreba nauke i tehnologije u svrhe političke manipulacije – potencijalno totalitarnog karaktera – daleko odmakla, i kada se nazire značajan *totalitarni kapacitet*² širom sveta i u mnogim segmentima ljudskog života i rada, potrebno je ovu lekciju temeljno obnoviti. Studije totalitarizma se i inače često pogrešno percipiraju – neretko od strane protivnika čiji je simbolički kapital investiran u totalitarne ili kripto-totalitarne ideologije i pokrete – kao deskriptivni istorijski narativ sa jednako malo praktičnog značaja kao i recimo istorijat Vandalske kraljevine ili proučavanje lokalne uprave u državi Velikih Mogula. Mnogi su razlozi, međutim, zašto to nije tako u realnosti i zašto postoje više nego dobri praktični motivi za ovu vrstu analize.

Razmotrimo, na primer, većito aktuelnu fascinaciju tehnologijom direktno ili indirektno asociranu sa totalitarnim sistemima 20. veka, kao što su nacistička „tajna oružja“ (*Wunderwaffe*) ili sovjetski raketni i kosmički program. Produžetak suštinski iste ideacije predstavlja kod nas odomaćena fascinacija *Migovima*, *Suhovima*, raketnim sistemima (S-300! S-400!) i slično. U tu kategoriju spada i nekritičko divljenje opštim mestima poput „nemačke inženjerije“ ili „sovjetske/ruske nauke i obrazovanja“. Sve to sačinjava svojevrsni „Ko to tamo peva“ sindrom (lik koji u drami Dušana Kovačevića i istoimenom filmu Slobodana Šijana tumači Danilo Bata Stojković, a koji neprekidno naglašava kako sve što je dobro i napredno potiče iz Trećeg Rajha) koji nije samo izraz društvene inferiornosti, već pre svega doprinosi održavanju u životu ionako previše živahnih totalitarnih mema.

---

1 Videti npr. Friedrich (1964); Beyerchen (1977); Cornwell (2004); Josephson (2005).

2 Dimitrijević (2016).

Imamo dakle najmanje dve motivacije zbog kojih ima smisla ponovo analizirati ovu temu: česti neplauzibilni protivčinjenički iskazi u vezi sa naukom i tehnologijom totalitarizma, kao i perzistentna pop-kulturna fascinacija pseudonaukom. Protivčinjenički iskazi na koje se često nailazi i u sasvim prosvećenim krugovima imaju, na primer, oblik: „Da nacisti nisu proganjali Jevreje, razvili bi nuklearno oružje i pobedili u WW2“ ili „da Hruščova nisu zbacili sa vlasti 1964, sovjetski kosmonauti bi prvi stigli na Mesec.“

Naravno, mi ne možemo pripisati definitivnu istinitosnu vrednost ovim – kao ni bilo kojim drugim – protivčinjeničkim iskazima, ali se o njima može govoriti kao o *plauzibilnim* protivčinjeničkim iskazima, u skladu sa praksom uobičajenom u savremenoj analitičkoj filozofiji.³ Nasuprot dominantnom – posebno u sredinama poput naše gde su totalitarne meme i dalje veoma žive – gledištu, ovi protivčinjenični iskazi postaju neplauzibilni kada se rasvetli realni (a ne ideološki ulepšani) položaj nauke i tehnologije u totalitarnim sistemima. Nažalost, konfuzija oko ovakvih iskaza je česta i u liberalnim krugovima, što pokazuje duboko i rašireno nerazumevanje realnosti nauke i tehnologije u totalitarizmu.

Drugi uznemirujući aspekt problema je pop-kulturna fascinacija naučnim i tehnološkim postignućima klasičnih totalitarnih sistema koju nalazimo na svakom koraku, od filmova o Džejsu Bondu do računarskih igara, do stripova i najrazličitijih drugih pop-kulturnih referenci. Sama po sebi, ova pojava ne bi bila problematična, kada često ne bi imala elemenata nostalgije i moralno neprihvatljivog romantizovanja totalitarizma. Ovo je pojava o kojoj bi itekako trebalo voditi računa, ukoliko išta želimo da naučimo iz tragične istorije 20. veka. U mnogim konkretnim slučajevima, ono što je predmet fascinacije je zapravo *pseudonauka* koja je cvetala u uslovima totalitarizma, a koja je ostala itekako snažan i nedvosmisleno štetan društveni fenomen do danas.⁴

U ostatku ovog teksta pokušaću da argumentujem suprotnu tvrdnju, naime da je totalitarizam suštinski suprotstavljen svemu što nauka i naučni metod predstavljaju. Ova teza je obeležje Poperove liberalne političke filozofije⁵, ali se do nje može stići i drugim putevima karakterističnim za savremenu, post-pozitivističku epistemologiju i filozofiju nauke. U krajnje pojednostavljenoj formi, totalitarne režime i ideologije karakteriše

3 Npr. Menzel (2016).

4 Za pseudonauku u opštem smislu videti Gardner (1957), a u kontekstu totalitarizma videti Goodrick-Clarke (1992, 2003). Aktuelnost teme pokazuje i činjenica da se najnovija kapitalna studija ove teme pojavila bukvalno tokom pisanja ovog teksta (Kurlander 2017).

5 Npr. Poper [1936] (2009).

- prezir prema naučnom metodu;
- promocija pseudonauke, „alternativnih činjenica“, pa i otvorenog misticizma;
- selektivni tehnološki fetišizam umesto ekonomski i etički podsticanog razvoja tehnologije;
- fabrikovanje lažne istorije nauke i tehnologije;
- promocija dogmatskog umesto kritičkog načina mišljenja.

Većina ovih fenomenoloških odlika posledica je *strukturnih ograničenja* totalitarizma, mada se izvesna doza istorijske kontingencije ne može isključiti, imajući u vidu da je (na sreću) broj totalitarnih sistema do sada bio relativno mali, te da oni nisu bili međusobno nezavisni „sociološki eksperimenti“, već su naprotiv sadržali jake međusobne korelacije. U takvim uslovima – a kao što znamo i iz studija drugih klasa nelinearnih kompleksnih sistema – nemoguće je napraviti egzaktno razgraničenje između uzroka koji su ugrađeni u „dinamiku“, odnosno strukturni odziv sistema na različite podsticaje, i onih koji su kontingentna posledica specifičnih „graničnih uslova“ odnosno lokalnih i individualnih posebnosti.⁶ U nedostatku takvog egzaktnog razgraničenja, najbolje što možemo da uradimo jeste da pokušamo da uočimo one relevantne elemente u domenu konkretne teme položaja nauke i tehnologije u totalitarizmu koje će neka buduća i superiorna teorija ovog fenomena morati da uzme u obzir.

2. Strukturni problemi nauke u totalitarizmu

Kao što Orvel prikazuje u svom remek-delu distopijskog žanra, *1984*, a predočeno u citatu na početku ovog članka, mada su rezultati nauke i tehnologije neophodni za uspostavljanje totalitarnog sistema, a jedan njihov mali segment i za njegovo kontinuirano održavanje, ipak je status

---

6 Pošto ovo može zvučati isuviše formalno i suvoparno, evo jednog upečatljivog primera iz domena prirodnih nauka, gde se često potcenjuje značaj istorijske kontingencije. Mi znamo da je 14. januara 484. godine došlo do totalnog pomračenja sunca, koje je iz svog dvorišta posmatrao Atinjanin Proklus, jedan od poslednjih antičkih filozofa. Na prvi pogled, to je odličan dokaz da nebeska mehanika, zasnovana na Njutnovim zakonima dinamike, odlično objašnjava kretanje nebeskih tela i takve upečatljive pojave. Međutim, kako objašnjavaju Mizner, Torn i Viler u svojoj sjajnoj „Gravitaciji“, stvar je znatno složenija: naime, jednostavnim vraćanjem planetarijuma do tog datuma *nećemo* dobiti ono što želimo, pošto će tzv. traka totaliteta, odnosno oblast u kojoj je pomračenja potpuno, prolaziti daleko od Atine i Proklusovog doma *bez odgovarajućih pretpostavki o promenama brzine Zemljine rotacije* (Misner, Thorne & Wheeler 1973). Na promenu brzine rotacije naše planete utiču ponajviše plimne sile Meseca i Sunca, ali i gomila drugih kauzalnih faktora, položaji i osobine drugih planeta, uticaji sudara sa meteoritima i pomeranja kontinentalnih ploča i još mnogo, mnogo drugih mehanizama koje nikako ne možemo u potpunosti razmrsiti i rekonstruisati. Stoga je potpuno opravdano tumačiti promenu kao *efektivno* istorijsku i kontingentnu.

nauke u ovakvom društvu pri samom dnu vrednosne lestvice. Nauka je uvek sumnjiva, uvek nepouzdana i stoga se nad njoj mora primenjivati najstroža kontrola. Slično i drugi klasik distopije, Oldos Haksli, primećuje u *Vrlom novom svetu* kroz govor jednog od Upravljača, Mustafe Monda:⁷

Mi bismo mogli da sintetički proizvodimo sve namirnice, do poslednje mrve. Ali mi to ne radimo. Više volimo da trećinu stanovništva držimo u poljoprivredi. Za njihovo dobro – zato što na taj način proizvodnja namirnica traje duže nego fabričkim putem. Uz to, moramo da vodimo računa i o svojoj stabilnosti. Ne želimo da menjamo stvari. Svaka promena ugrožava stabilnost. To je još jedan razlog zašto tako škrto primenjujemo nove pronalaskе. Svako otkriće u čistoj nauci je potencijalno subverzivno; čak se i nauka ponekad mora posmatrati kao eventualni neprijatelj... Nije samo umetnost nespojiva sa srećom nego i nauka. Nauka je opasna. Moramo je držati na jakom lancu, s dobrom brnjicom.

Da bismo najbolje razumeli problem nauke sa totalitarnim načinom mišljenja (ne totalitarizmom kao političkim fenomenom, koji je mnogo novijeg datuma), dovoljno je podsetiti se možda i najznačajnijeg događaja u istoriji nauke, Kopernikanske revolucije i njene centralne epizode – suđenja Galileju pred rimskom Inkvizicijom. Kao što je poznato, Galilej je svoja ključna astronomska otkrića koristeći novi uređaj, teleskop, učinio 1609–1610, nakon čega za naučnike više nije bilo nikakve dileme ko je u pravu u debati između geocentrista i heliocentrista. Kopernikanska revolucija je već tada pobedila, ali toga je bio svestan samo mali broj stručnjaka. Pošto je Galilej želeo da tu revolucionarnu kosmološku istinu približi daleko većem broju ljudi, on je očigledno vrlo sporo i oprezno napisao svoj čuveni *Dijalog o dva sistema sveta*, objavljen tek 1632. godine. Međutim, reakcija konzervativnih katoličkih krugova bila je mnogo brža, tako da je već naredne godine bio izveden pred sud Inkvizicije u Rimu. Ono što je za nas najinteresantnije jeste strategija Inkvizicije, koja se bazirala na svojevrstnoj preteči Orvelove *dvomisli*, naime tvrđenju da nije važno kako određujemo položaj i računamo kretanje nebeskih tela, niti šta nam daju naša posmatranja, sve dok se prihvata da ono što nam daju takva empirijska i teorijska istraživanja nije *realnost*. Realnost je, po pretpostavci, samo ono što govori dogmatski narativ Crkve, izveden iz mističnog otkrovenja i egzegeze svetih spisa. U takvom kontekstu, čak i neki među kardinalima su bili spremni da „popuste“ Galileju i dozvole mu da se u svojim istraživanjima koristi Kopernikovim heliocentričnim sistemom, ako samo ne pretenduje da potonji opisuje *realnost*! Na ovakav bizarni način (dvo)mišljenja naići ćemo ponovo mnogo puta u totalitarizmima 20. veka.⁸

7 Haksli [1932] (1977).

8 Kao što znamo, iako se „pokajao“, Galilej biva osuđen na doživotnu robiju/kućni pritvor (do smrti 1642. godine). Ironično, presuda Inkvizicije osigurala je pobedu heliocentrizma, rušenje srednjovekovnih dogmi i docniji uspon Prosvetiteljstva i naučnog načina mišljenja. Sa manjim zakašnjenjem shvatile su to i verske ustanove:

Dobro dokumentovan je slučaj sudbine nauke u nacističkoj Nemačkoj.⁹ Nakon što je po porazu carske Nemačke u Prvom svetskom ratu formirana Vajmarska republika, nemačka nauka i tehnologija su, uprkos veoma teškim ekonomskim i političkim uslovima, zadržale primat u svetskim okvirima. Rečima istoričara Džona Kornvela, Vajmarska republika bila je „Meka nauke“ (Cornwell 2004, str. 38). Zajedno sa Austrijom, naučnici iz Nemačke bili su dobitnici više od trećine svih Nobelovih nagrada iz nauke (dakle bez nagrada za književnosti i mir) u periodu 1901–1933. Veliki univerzitetski centri, kao što su bili Berlin, Getingen, Tbingen, Minhen, Beč i drugi su bili u žiži svekolike naučne inovacije. Lanac instituta „Kajzer Vilhelm“ (kasnije iz očiglednih političkih razloga prekršten u „Maks Plank“, pod kojim imenom postoji i danas) odigrao je ključnu ulogu u revolucionarnim postignućima u gotovo svim oblastima osnovnih nauka (relativnost, kvantna fizika, hemijska sinteza, genetika, matematika, filozofija). Ovi rezultati su objavljivani u nizu časopisa kao što su *Naturwissenschaften*, *Annalen de Physik*, *Astronomische Nachrichten* i drugi, koji su učinili da nemački jezik postane univerzalni jezik nauke tog doba, kao što je to nekad bio slučaj sa latinskim. Uz to, priča se nije završavala samo na istraživačkom frontu: u Vajmarskoj republici postojao je organizovan i sistematski napor da nauka bude praćena javnom promocijom i popularizacijom, što se prilično uspešno sprovodilo u ekstremno nepovoljnim društvenim uslovima visoke inflacije, masovnog siromaštva, uličnih sukoba ekstremista, i sl.

Sve je ovo gotovo preko noći bilo razrušeno dolaskom nacional-socialista na vlast u januaru 1933. godine. Čak i pre donošenja zloglasnih Nirnberških zakona, nacifikacija akademije bila je jedan od proklamovanih ciljeva novih vlasti, čije su se realizacije vlastodršci poduhvatili sa velikim entuzijazmom. U ovome su ključnu ulogu odigrala dva pojma koji odlično ilustruju strukturnu stranu problema nauke u svakom vidu totalitarizma: *Gleichshaltung* („usklađivanje“, „upodobljavanje“) i *Führerprinzip* („princip vođstva“). Usklađivanje je značilo dovođenje svih aspekata života u novoj Nemačkoj sa nacističkom ideologijom, a u kontekstu odnosa prema nauci značilo je gušenje svakog slobodnog izražavanja koje bi iz najveće daljine moglo da ugrozi primat ideologije, kao i pretvaranje nezavisnih naučnih institucija u partijske ispostave. Ovo je – skupa sa otpuštanjem ljudi jevrejskog porekla, te progonima protiv homoseksualaca, osoba sa invaliditetom i drugih zvanično označenih kao nepoželjnih, dovelo do pustošenja

---

1992. godine papa Jovan Pavle II je zvanično rehabilitovao Galileja, a 2000. godine uvrstio presudu Inkvizicije u najveće greške iz verskih pobuda u istoriji čovečanstva (zajedno sa krstaškim ratovima i sličnim „spiritualnim postignućima“).

9 Za uvod u obimnu literaturu na ovu temu videti Beyerchen (1977, 1992); Cassidy (1992); Cornwell (2004).

ljudskih resursa nemačkih univerziteta i instituta. Sa druge strane, princip vođstva nije izazvao samo crnohumorno nasilje nad jezikom,¹⁰ već je inhibirao kreativnost i podsticao poslušništvo, sikofantiju i dogmatizam. Partijski postavljena rukovodstva instituta i univerziteta su daleko više pažnje posvećivala formalnostima, birokratiji i načinu oblačenja, nego istraživanju i razvoju naučne i inženjerske kreativnosti.¹¹ Sve ovo je sa zapanjujućom brzinom (manje od dve godine) dovelo do potpunog urušavanja nemačkog primata u nauci decenijama građenog tokom perioda carstva i Vajmarske republike, do nivo koji opisuje čuvena anegdota. Kada je nacistički funkcioner upitao Davida Hilberta, verovatno najznačajnijeg matematičara prošlog veka kako je matematika u Getingenu, Hilbert je odgovorio jednostavnim „Matematika u Getingenu? Nema je.“ Getingen je prethodno bio bez ikakve dileme najznačajniji matematičarski centar na planeti, gde su pored Hilberta, nastavljajući tradiciju Gausa i Rimana, radili i takvi velikani kao što su bili Minkovski, Klajn, Neterova, fon Nojman i mnogi drugi. Teško je danas i približno razumeti koliko bi upućeni posmatrač iz 1930-tih doživeo taj odgovor kao šokantan i nestvaran;¹² najpribližniji primer bilo bi da neko na pitanje kako je tenis na Vimblodnu, odgovori sa: „Tenis na Vimblodnu? Nema ga.“

Mogu se u načelu uočiti četiri vrste tipičnih reakcija naučnika: **i.** emigracija (Ajnštajn, Born, Šredinger, Majtnerova, Neter, Delbrik, i dr.); **ii.** pasivan otpor (fon Laue, Heckmann); **iii.** „pasivna“ podrška (Hajzenberg, Han, fon Vajceker, Hartek, i dr.); kao i **iv.** aktivni nacisti (Štark, Lenard, Jordan, Lorenc, Hajdeger i dr.). Jasno je, naravno, da je zbog same prirode totalitarnog sistema logička peta kategorija (aktivno protivljenje) bila isključena. Dok je kategorija **i.** svakako najbrojnija kad se o istaknutim imenima radi, kategorija **ii.** je svakako najmanja, što je ne samo tipična odlika totalitarnih sistema, već nas vodi ka veoma interesantnom pitanju *disidentstva* koje je upravo u domenu nauke i tehnologije takođe obeležilo totalitarizme 20. veka, doduše više komunističke. Mada je ta tema isuviše velika za ovaj kratki prikaz, još par napomena biće dato u zaključnoj sekciji.

U prilog strukturnim objašnjenjima sumraka nauke u totalitarnim sistemima generalno i nemačkom nacizmu partikularno, govori i činjenica da je vakuum koji je iza sebe ostavio odlazak velikog broja naučnika i povlačenje same nauke iz javnog života, neprekidno tokom svih godina nacističkog režima pokušavala da popuni *pseudonauka*. Ovdje treba

10 Rukovodilac bilo čega, ma koliko birokratska i neinspirativna pozicija bila, morao je postati „Voda“; tako je direktor škole postajao *Schulenhfuhrer*, itd. A pošto je konotacija vođstva bila *nepogrešivost*, nije teško razumeti do kakvih je do posledica dovodilo u uobičajenoj komunikaciji unutar institucija.

11 Npr. Cassidy (1992).

12 Mac Lane (1995).

razlikovati dve bitne kategorije: „ideološku“ ili „sistemsku“ pseudonauku koja je bila deo aparata vladajuće stranke i „vansistemsku“ pseudonauku koja nije, sama po sebi, pružala ikakvu podršku dominantnim dogmama, ali je iz ovog ili onog razloga bila prigrljena i podržana od delova društvene elite. U prvu grupu spadaju pseudonaučna učenja koja su percipirana kao značajna za dogmu o superiornosti „arijevske rase“, kao što su socijaldarvinizam, „naučni rasizam“ 19. veka, pseudoarheologija i razne vrste „arijevski inspirisanog“ okultizma poput onoga čiji su nosioci bili Ditrih Ekart, Rudolf fon Zebotendorf, *Društvo Tule*, i sl. Tu bi se mogla svrstati i nakazna „arijevska fizika“ koju su zastupala dvojica ideološki fanatizovanih nemačkih fizičara starije generacije, Johanes Štark i Filip Lenard. Za razvijanje i promovisanje ove vrste pseudonauke najodgovorniji su SS i njegov vođa, *Reichsführer-SS* Hajnrih Himler, koji je lično imao izrazite pseudonaučne idiosinkrazije. 1935. godine, Himler je osnovao *SS-Ahnennerbe* („pređačka tradicija“ ili „nasleđe predaka“; 1935–45), tipičan pseudonaučni institut sa neograničenim budžetom kakav do tada – a po mnogo čemu ni od tada, mada pojedini kreacionistički instituti pokušavaju da taj „ideal“ dostignu – nije zabeležen. Među najbizarnije aktivnosti *SS-Ahnennerbe* spadala je ekspedicija na Tibet 1938–39. godine pod vođstvom zoologa Ernsta Šefera (Ernst Schäfer). Njen glavni zvanični cilj, u skladu sa Himlerovom opsesijom, bilo je pronalaženje „korena arijevske rase“. Mada je ekspedicija sa konvencionalnog stanovišta bila uspešna, sakupljeno je dosta novih informacija o nepristupačnim krajevima Himalaja i pronađeni brojni artefakti, uključujući fascinantnu statueta Bude od meteoritske stene – sasvim fiktivni „koreni“ naravno nisu pronađeni.¹³

U drugu grupu, nesistemska pseudonauku koja je u Trećem Rajhu cvetala iako nije imala direktne veze sa ideološkim dogmama režima možemo svrstati neke od klasičnih pseudonauka poput astrologije i alhemije (potonjoj je to bila doista „labudova pesma“, pošto se od tad ne pojavljuje na javnoj sceni), ali i čitavog niza drugih „alternativno naučnih“ doktrina. Možda najspektakularniji primer ove vrste predstavlja *Die Welteislehre* („učenje o svetskom ledu“, često poznato pod skraćenicom WEL), bizarna alternativna kosmologija čiji je autor Hans Herbirger (1860–1931), bečki – vrlo uspešni! – inženjer i pronalazač.¹⁴ Herbirger nije bio nacista i nikakve veze sa Nemačkom i nemačkim nacionalizmom nije imao, ali je 1894. godine imao iznenadnu „mističnu viziju“ leda kao osnove svih kosmičkih zbivanja, o čemu je nakon toga napisao knjigu. Njegovo učenje je naišlo na malobrojne, ali izuzetno fanatične, pristalice širom tadašnje Evrope, čak

---

13 Za više detalja o tibetanskoj ekspediciji, videti Hale (2003).

14 Firma koju je osnovao 1895. godine, a koja se bavi kompresionom tehnologijom, turbinama i hidraulikom pod imenom *Hoerbiger Holding AG* postoji i danas, sa prometom od preko milijardu evra u 2016. godini.

i u Velikoj Britaniji. U Nemačkoj je WEL bio poznat i pod nazivom *Glazi-alkosmogonie*, odnosno kosmogonija leda. Himleru i SS-u se kod Herbirgera naročito dopala izvesna „vagnerijanska“ mistika leda i vatre – mitsko-folklorni element koji je i inače igrao značajnu ulogu u kulturi za vreme Trećeg Rajha – tako da su je nakon 1933. godine svim silama promovisali u novoj, totalitarnoj državi. Lako je utvrditi da je Herbirgerova doktrina suprotstavljena najelementarnijim astronomskim znanjima, čak i ne ulažeći u fine detalje doktrine. Prema WEL-u, Mesec i planete su najvećim delom sastavljene od leda. Keplerovi zakoni ne važe, planete spiralno padaju u Sunce, kao što su i prethodni Meseci pali na Zemlju. Mesec koji je prethodio ovome koga vidimo na nebu je, prema Herbirgeru, pre oko 13500 godina izazvao globalne katastrofe, koje su izazvale propast Atlantide i seobu prvobitne arijevske rase. Ne treba naglašavati koliko su sve ove ideje i *Welteislehre* kao celina lišene smisla; rečima velikog Martina Gardnera, WEL je pravi, autentični *klasik pseudonauke*.¹⁵ Nakon propast nacističke države, Herbirgerova teorija bila je brzo zaboravljena, mada su njeni pojedini aspekti povremeno ponovo isplivali na površinu u delima savremenih pseudonaučnika „kosmičkog“ opredeljenja, poput Eriha fon Denikena, Petra Kolosima, Giorgosa Tsukalosa ili Zaharije Sitčina.

Rezimirajući ovu mini-studiju slučaja, nije teško izvesti nekoliko opštijih zaključaka. U načelu se problemi sa kojima se nauka suočava u totalitarizmu mogu podeliti u dve kategorije: sistemske ili strukturne koji su opšteg karaktera i proizlaze iz same dinamike totalitarnog poretka i kontingentne koji su posledica konkretnih istorijskih okolnosti i razlikuju se u svakom specifičnom slučaju. Shematski, ovo se može predstaviti tabelom sa nekoliko primera u obe kategorije:

Problemi nauke u totalitarizmu	
Strukturni	kontingentni
sa ideologijom	idiosinkrazija Vođe i partijske elite
sa državnim regulativom i aparatom	međunarodne okolnosti
sa javnim mnjenjem	
sa istraživačkom etikom	

Mada je detaljna analiza ovih problema svakako van dometa ovog teksta, skrenućemo pažnju samo na nekoliko ključnih tačaka koje su se barem delimično pojavljivale u istraživačkoj literaturi. Najvažnija stavka predstavlja trajni i neotklonjivi sukob naučnog metoda i totalitarne ideologije. Režimi o kojima govorimo daju, naravno, primat ideologiji nad metodom i iz toga proističu glavni strukturni problemi sa kojima se nauka suočava u praksi. Jasno je da za totalitarni um centralni pojmovi i stavovi ideologije ne smeju biti izloženi kritici.

15 Gardner (1957).

Ono što je posebno problematično jeste što se totalitarne ideologije odlikuju dvema osobinama koje ih čine naročito epistemološki „nesvarljivim“: saznajnim monizmom i totalnim determinizmom. Sa jedne strane, postoji jedinstveni izvor istinitosti svakog iskaza, bilo da je u pitanju rasa, klasa, božanstvo ili neki četvrti centralni koncept. Ovo je, naravno, nespojivo sa naučnim metodom koji ne daje nikakvu posebnu privilegiju bilo kom izvoru saznanja, pa prema tome može lako doći u suprotnost sa „rasnom svešču“, „klasnom svešču“, „otkrovenjem“, ili rečima Vođe. U tom smislu je razumevanje naučnog metoda kao *kritičke racionalnosti* u smislu u kome je to zastupao recimo Karl Popper, inkompatibilno sa totalitarnim pristupom saznanju koji se najčešće svodi na egzegezu „svetih knjiga“ (npr. Hitlerova *Moja borba* i Rozenbergov *Mit 20. veka* u nacional-socijalizmu, ili dela Marksa, Engelsa, Lenjina i Staljina u sovjetskom komunizmu) i izjava Vođe i njegovih najbližih saradnika. Umesto kritičke analize stavova, totalitarni ideolozi su tradicionalno preferirali sholastički pristup analize finesa dogmi i nalaženja često ekstremno suptilnih i komplikovanih opravdanja za fluktuacije dnevne politike.

U pozadini sukoba nauke i ideologije leži večni sukob ideologije sa realnošću; ne moramo biti posvećenici neke posebno jake verzije ontološkog realizma da bismo razumeli u čemu je stvar. Čitava ideološka građevina totalitarnih sistema se, pojednostavljeno govoreći, zasniva na dogmatiskim premisama da je Partija nepogrešiva i svemoćna, a Vođa savršena ličnost. Pošto to nije tako u realnosti, odnosno ove premise su lažne – a samim tim i svi zaključci koji se iz njih izvlače *čak i formalno ispravnim logičkim metodama* moraju biti pogrešni! – potrebni su stalni epistemološki manevri da bi se dogma sačuvala. Modernim rečnikom, totalitarni sistemi stvaraju svojevrsnu „virtualnu realnost“ u kojoj su građani prinuđeni da žive. Različiti mislioci i stvaraoci koji su se ovim pitanjem kritički bavili smislili su razne izraze i metafore za ovu virtualnu realnost: Česlav Miloš je ovo nazivao starom persijskom rečju *ketman*, Žan Bodrijar je koristio *simulakrum*, kod Filipa Dika (naročito u njegovim poslednjim romanima, kao i posthumno objavljenim beleškama) to je *crna gvozdена tamnica* (engl. *Black Iron Prison*, *BIP*), ali ubedljivo najčešće korišćen i po mnogo čemu najadekvatniji je termin koji je uveo Džordž Orvel, naime *dvomisao* (engl. *doublethink*). Dvomisao predstavlja apsolutnu srž i suštinu svake totalitarne ideologije, bez obzira što se u nekima od njih veoma vešto maskira raznim pomoćnim konceptima, lepo-zvučnim frazama ili raspravama o detaljima. Originalna Orvelova definicija glasi: „*dvomisao* znači umeće da se u svesti istovremeno drže dva protivurečna verovanja, i da se prihvate oba“ (naglašeno u originalu). Međutim, nešto kasnije Orvelov narator ga naziva „ogromnim sistemom mentalne prevare“ i to je verovatno najjasniji i najadekvatniji opis.

Bez dvomisli, nezamisliv i komičan bio bi prezir koji totalitarni um ispoljava prema empirijskom saznanju i aksiomima logike. Iz ideoloških razloga tvrditi da je lepo vreme iako uistinu besni oluja ili da je $2 + 2 = 5$ deluje upravo smešno i onaj ko bi insistirao na tome bio bi od strane iole objektivnog posmatrača viđen kao neko ko ima ozbiljan kognitivni problem. Međutim, u totalitarnom kontekstu se primenom dvomisli i onaj ko takve besmislene iskaze daje i njegova publika uveravaju da to što su povređene empirijske činjenice meteorologije ili logičke činjenice aritmetike zapravo *nije (tako) važno*, jer u datim uslovima moramo da prihvatimo drugi kraj dihotomije zbog viših ciljeva. U tom smislu, dvomisao ima karakteristike jednog *nakaznog pragmatizma*, koji udahnjuje svojevrsnu kancerogenu „živahnost“ u suve i birokratske dogme totalitarnih ideoloških mantri. Ali kao takva, dvomisao je direktna suprotnost naučnom metodu, koji se između ostalog zasniva na onome što se u filozofiji često zove *naučni realizam*, odnosno pretpostavka da postoje dobro definisane stvari koje su predmet naučnog istraživanja.¹⁶ Naučni realizam u startu isključuje dvomisao. Ali važi i obratno: sa dvomisli ne možemo imati naučni realizam, a bez naučnog realizma ne možemo istinski govoriti o nauci.¹⁷

Drugi aspekt problema jeste deterministička priroda totalitarnih ideologija u kojima, iz očiglednih razloga, nema mnogo mesta za ljudsku slobodu izbora. Determinizam ne mora biti problem sam po sebi – ali u kontekstu o kojem govorimo značajno je doprinosa ne samo osporavanju i gušenju onih naučnih teorija koje ga osporavaju u svom domenu delovanja (npr. to je i u nacističkoj Nemačkoj i u Sovjetskom Savezu dugo bio slučaj sa kvantnom mehanikom), već i podsticao uspon fatalističkih pseudonauka, kao što su vidovnjaštvo, parapsihologija ili astrologija. U tom kontekstu su totalitarizmi 20. veka praktično vaskrsnuli srednjevekovnu

16 Friedman (1974); Lyons (2005).

17 Ovde postoji još jedna „kvaka“, naime dvomisao je – nasuprot ogromnoj većini naučnih pojmova – *samo-referencijalna*: totalitaristi i priznaju i ne priznaju da koriste dvomisao (po tome se ona suštinski razlikuje od običnog licemerja, koje je karakteristika svih ideologija i sistema). Orvel bi rekao da je proces delom svestan, a delom nesvestan – samo što je kod dobrog praktičara nemoguće razlučiti koji je koji deo! Na ovaj način su pojedini naučnici koji se *jesu* stavili u službu totalitarnih režima bez direktne prinude (npr. Verner Hajzenberg kao najbolje proučeni slučaj) obmanjivali i sami sebe, ali i druge, da je naučni metod zapravo spojiv sa totalitarnom ideologijom. Ono što se ustvari dešavalo jeste da su oni uspeli da kompartmentalizuju svoje mišljenje i svoj rad da, u onoj meri u kojoj su postizali pojedine naučne rezultate, njihov radni prostor bude de-ideologizovan. Ovo može biti kratkoročno uspešna taktika, ali obično vodi brojnim problemima, praktične kao i psihološke prirode, od kojih su neki maestralno prikazani u slavnoj drami švajcarskog pisca Fridriha Drenmata „Fizičari“, originalno objavljenoj 1962. godine (Drenmat 1969). Drenmat nije nimalo slučajno bio istaknuti antikomunista i antifašista.

instituciju *dvorskog astrologa*, uloga koju je u SSSR-u igrao Volf Grigorijevič Mesing (1899–1974), a u Trećem Rajhu Karl Ernst Kraft (1900–1945). Vagnerijanska mistika „neumitne sudbine“ kojoj ne izmiču čak ni bogovi je samo najpoetičniji prikaz tog determinističkog i mehanicističkog pogleda na svet koji leži u temeljima totalitarnih ideologija.

Suštinski problem je, naravno, u tome što totalitarna ideološka dogma ne može *po samoj svojoj prirodi* dozvoliti da bude bilo čime ograničena, pa čak ni zakonima prirode ili relativno trivijalnim empirijskim uvidima. Opet, Orvel je najbolji vodič za ovakvu situaciju; nezaboravan je dijalog Vinstona Smita sa inkvizitorom O’Brajenom:

„Ali van nas je ceo kosmos. Pogledajte zvezde! Neke od njih su udaljene milionima svetlosnih godina. One su nam zauvek van dohvata.“

„Šta su zvezde?“ *ravnodušno* reče O’Brajen. „Plamičci udaljeni koji kilometar. Da hoćemo, mogli bismo stići do njih. Ili ih izbrisati. Zemlja je centar vasiona. Sunce i zvezde se okreću oko nje... Razume se, za izvesne svrhe to nije istina. Kad plovimo okeanom, ili kad predviđamo pomračenje, često nam je pogodno da pretpostavimo da se zemlja okreće oko sunca i da su zvezde udaljene milione miliona kilometra. Ali šta s tim? Misliš li da nismo u stanju da stvorimo dvostruki sistem astronomije? Zvezde mogu biti i blizu i daleko, već prema tome kako nam je potrebno. Misliš li da naši matematičari nisu tome dorasli? Jesi li zaboravio dvomisao?“

Mada naravno – i na veliku sreću čovečanstva! – totalitarizam nigde nije bio realizovan u tako čistom obliku kako je to zamislio Orvel, ovakva vrsta „opuštenog“ stava prema fizičkoj realnosti i prirodnim naukama generalno itekako je bila zastupljena, u blažim formama, u istorijskim pojavnim oblicima totalitarnih režima.

Populistički pokreti iz kojih su totalitarni režimi proizašli su oduvek sa podozrenjem gledali na nauku kao na deo omrznutog „establišmenta“ i zato se ne ignorišu samo naučna metodologija, već i odavno utvrđeni naučni rezultati. Kao što piše veliki holandsko-američki astronom Džerard Kuiper u svom pregledu stanja u nemačkoj astronomiji učinjenom neposredno posle završetka rata:¹⁸

Jedan od simptoma intelektualnog propadanja nacističke Nemačke bila je rasprostranjenost pseudonaučnih teorija. Ne samo da je astrologija bila široko praktikovana, čak i u Hitlerovom glavnom štabu, već je i teorija svetskog leda bila popularna, kao i teorija da je svet šuplja sfera sa ljudima koji žive na unutrašnjoj strani (Hohlwelttheorie).

Nema potrebe detaljnije objašnjavati u kojoj meri su ove „alternativne“ kosmološke koncepcije lišene smisla sredinom 20. veka. Vrlo je moguće da je jedna od Orvelovih inspiracija za gorenavedeni dijalog bila upravo bizarni Herbirgerov WEL.

---

18 Kuiper (1946), str. 277.

Na drugoj strani, primer *kontingentnog* faktora jeste idiosinkrazija Vođe, koja je očigledno posledica sticaja istorijsko-psiholoških okolnosti. Ovo je čuveni „lični pečat“ koji je u slučaju totalitarnih sistema naročito intenziviran.¹⁹ Kao što je u nezaboravnoj anegdoti jedan od nacističkih funkcionera odgovorio Verneru fon Braunu kakvo je obrazloženje za smanjenje prioriteta raketnog programa: „Firer je sanjao da vaše rakete neće nikada poleteti.“²⁰ Pošto Vođa nije ograničen racionalnošću, nema načina da se ovakvom „argumentu“ bilo ko suprotstavi racionalnim ili logičkim stavom.

Treba uočiti da ovde imamo posla sa selekcionim efektom: obzirom na suštinsku iracionalnost totalitarnih sistema (koji su zasnovani na *empirijski pogrešnim* tvrdnjama da je Vođa sveznajući, a Partija svemoćna, tako da je upotreba dvomisli obavezna), na čelo takvog sistema, ili uopšte dovoljno visoko u njemu nije moguće doći bez specifičnih elemenata strukture ličnosti i iracionalnog pogleda na svet. Shodno tome, u vrhu totalitarnog režima se *neminovno* nalaze ličnosti koje odlikuje paranoja, verovanje u predestinaciju, doživljavanje racionalnosti kao „tuđinskog izuma“ ili „stranog tela“, instinktivni prezir prema ekonomskim i drugim ograničenjima i slično. U takvim uslovima, idiosinkrazije ne samo Vrhovnog, već i manjih „vođa“, dolaze do punog izražaja i mogu u pravom smislu reči preusmeriti glavni tok ne samo javnog mnjenja, već i pravaca istraživanja u „dozvoljenoj“ nauci. Primeri ovoga su lični uticaj koji su na državnu razvojnu politiku imali Himler u nacističkoj Nemačkoj, Berija u Staljinovom SSSR-u, ili Ču En Laj u maoističkoj Kini.

Najspektakularniji primer idiosinkratskog nametanja ideologije nauči jeste *lisenkoizam*, pseudonaučna biološka doktrina koja je cvetala u Sovjetskom Savezu u periodu *cca.* 1930–1960, a zbog poznatih događaja nakon Drugog svetskog rata se proširila i na gotovo sve druge komunističke zemlje.²¹ Eponimni autor bio je Trofim Denisovič Lisenko (1898–1976), priučeni agronom koji je sticajem niza okolnosti koje bi bile zaista komične, samo da posledice nisu uključivale milione izgubljenih života, postao

19 Drugi vid kontingencije se manifestuje u međunarodnim političkim okolnostima koje očigledno utiču na naučni i tehnološki razvoj, a nisu strukturno vezane za totalitarnu ideologiju. Pojedini totalitarni režimi su u mirnodopskim uslovima imali relativno neometanu komunikaciju naučnih rezultata i inovacija sa drugim zemljama (npr. fašistička Italija i nacistička Nemačka do 1939. godine), neki su bili u delimično samo-nametnutoj izolaciji (npr. Sovjetski Savez do 1941. godine, maoistička Kina sve do Dengovih reformi 1980-tih godina), dok su treći bili pod sankcijama dela ili celine međunarodne zajednice (npr. Južnoafrička Republika u doba aparthejda, fundamentalistički Iran, komunistička Kuba).

20 Ruland (1970), str. 85, 110.

21 Neke od istorija lisenkoizma i kontroverzi vezanih za njega su Medvedev (1971); Tarasjev (1998); Soyfer (2001).

istinsko božanstvo nauke, ali i poljoprivrede, iza Gvozdene zavese. Lisenko je vaskrsao odavno prevaziđenu Lamarkovu ideju o nasleđivanju stečenih karaktera (koja je prihvatana sve do pojave genetike kao nauke i razumevanja principa nasleđivanja, tako da nije nikakvo čudo da je i sam Darwin bio blagonaklon prema njoj). Standardni udžbenički primer ove ideje je poreklo dugačkog vrata žirafe: lamarkisti su tvrdili da se žirafa trudila da dosegne visoko lišće – pošto je konkurencija drugih biljojeda za ono koje je niže nad tlom bila prejaka – istezala svoj vrat, pa je to malo produženje prenela na svoje potomstvo, tako da je svaka sledeća generacija žirafa imala sve duži i duži vrat, dok nismo dobili morfološki karakter kakav danas opažamo. Ovo objašnjenje, mada ingeniozno za Lamarkovo doba (kasni 18. i rani 19. vek) i tadašnje razumevanje biologije, jednostavno je *pogrešno* i oko toga danas ne postoji ni najmanja dilema. (Između brojnih drugih razloga i zbog toga što se suprotstavlja nečemu što se od Frensisia Krika – ironično! – naziva „centralnom dogmom“ molekularne biologije, naime da se informacije uvek prenose sa DNK na proteine, a nikada u suprotnom smeru.) Lisenko je bio savršeno svestan da ne može da zadrži i lamarkizam i genetiku, tako da se odlučio da – odbaci genetiku! Potonja je postala izrazito prokažena reč u čitavom komunističkom svetu, a njeni zagovornici i praktikanti su bili žrtve čistki i ostajali u najboljem slučaju bez posla, a u mnogim slučajevima i bez slobode ili čak života.²² Kao posledica ovoga, nije došlo samo do zaostajanja Sovjetskog Saveza i drugih zemalja „narodne demokratije“ u biološkim naukama (što jednim delom nije nadoknađeno ni do danas), već i do potpuno pogubne poljoprivredne politike čija je posledica bilo drastično opadanje prinosa i hronična glad. Mada su suština lisenkoizma bili anti-naučni esencijalizam i osporavanje zakona genetike, politička moć „genijalnog Lisenka“ (stajajući atribut u svim komunističkim medijima i udžbenicima, uključujući i one u Jugoslaviji u periodu 1945–1948.) bila je toliko velika da mu se više od tri decenije niko nije usuđivao suprotstaviti. Čak su i biolozi iz zapadnih zemalja koji su prepoznavali u kojoj meri je lisenkoizam besmislica i imali slobodu da to javno kažu, bili izlagani žestokim napadima sovjetskih, kao i pro-komunističkih medija u svojim sredinama. Tek nakon 1962. godine i ponovljenih velikih gladi koje su stajale života milione ljudi postalo je moguće kritikovati Lisenka u SSSR-u, mada je on ipak umro u krevetu i nikada nije snosio nikakvu odgovornost za svoju zločinačku pseudonauku.

Kao što Tarasjev (1998) detaljno navodi, lisenkoisti su bili krajnje otvoreni u svojim stavovima o prevlasti ideologije nad naukom: „Potrebno

---

22 Progoni genetičara i drugih biologa koji su se držali naučnog metoda za vreme lisenkoizma imao je sve karakteristike klasične boljševičke čistke kako je odlično opisuje Petrović (2011).

je stvarati novu agronomsku nauku zasnovanu na učenju Lenjina i Staljina. Najveći naučnik našeg vremena, drug Staljin, dao nam je rukovodeću nit za taj posao.“ (A.A. Avakjan) „Nova sovjetska biologija se napada od strane reakcionarnih stranih biologa.“ (N.G. Belenkij) „Vanpartijska nauka ne postoji. To je davno dokazano.“ (E.M. Čekmenjev) Ovde pored fantastičnog nivoa servilnosti ideološkoj dogmi nailazimo na još jedan element koji je uznemirujuće poznat iz *savremenih* pseudonaučnih istupanja, naimе ideju da je autentična nauka „deo establišmenta“, pa da shodno tome suprotstavljajući se naučnom metodu možemo steći oreol „anti-establišmentskog“ borca.²³ Konačno, dramatični izraz *voluntarizma* koji je težio da zameni racionalnu, kritičku analizu u totalitarnom okruženju su sledeće reči samog Lisenka: „Da biste dobili određeni rezultat, morate želiti da dobijete upravo takav rezultat; ako želite da dobijete određeni rezultat, vi ćete ga i dobiti. Meni su neophodni samo oni ljudi koji će dobiti rezultate koji su meni potrebni.“

Strukturno utemeljenje lisenkoizma bila je želja za „stvaranjem Novog Sovjetskog Čoveka“ koja bi se postigla nasleđivanjem stečenih poželjnih osobina, definisanih u duhu marksizma-lenjinizma-staljinizma. Naravno, ne samo što je to nemoguće u realnosti (što je gotovo izvesno da su i istaknutiji lisenkoisti, poput recimo Aleksandra Oparina, jednog od otaca čitave oblasti proučavanja nastanka života, odlično shvatali – ali su kognitivnu disonancu uklanjali primenom dvomisli), već predstavlja i direktan odraz u ogledalu eugeničkih ideja koje su dominirale nacističkom ideologijom u Trećem Rajhu. Nažalost, umesto da se jasno osudi i jedno i drugo, ponekad se zapaža mitomanska tendencija da se i dr Mengeleu i njegovoj pseudonauci prida navodni značaj za savremenu medicinu, što je u potpunosti lišeno osnova. I jedno i drugo ne samo što je dovelo do ogromnih ljudskih patnji i žrtava, već je takođe odličan primer „naturalističke greške“ koja u filozofiji poznata još od doba Dejvida Hjuma (da ne pominjemo brojne druge mislioce koji su se ovom temom bavili): iz naučnog opisa prirode se ne mogu izvesti nikakve vrednosti, pozitivne ili negativne. Intruzija vrednosti – posebno ako su striktno ideološki definisane – u nauku je jedan od najpouzdanijih indikatora *pseudonauke*.

Treba zapaziti da je u slučaju Sovjetskog saveza postojala i izvesna tenzija između ideoloških floskula i idiosinkrazija samog Vođe koja se manifestovala vrlo plastično u nepoverenju koje je Staljin, naročito nakon završetka rata, ispoljavao prema naučnoj i tehnološkoj inteligenciji

23 Kao što Medvedev i Tarasjev navode, jedan od faktora koji su, naizgled paradoksalno, olakšali politički uspon Lisenka bila je njegova izrazita mržnja prema institucijama visokog obrazovanja i nauke, koja je takođe njegov zajednički imenitelj sa savremenim nosiocima populističkih ideja.

koja je, dobrim delom zbog ratnih zbivanja, pretendovala na globalno poboljšani status. Kako piše Itan Polok već na samom početku svoje studije o Staljinovim mešanjima i intervencijama u naučnim kontroverzama:²⁴

*Kako su međunarodne tenzije rasle, Staljin se sistematski pozabavio ponovnim uspostavljanjem kontrole nad svim sektorima društva. Naučne diskusije postale su način na koji je Partija osigurava lojalnost naučnika državi i partijskoj ideologiji. Staljin je bio zabrinut da su sovjetski intelektualci pali pod suviše veliki uticaj Zapadne kulture. 1946. godine, po naredbi vladara, partijski sekretar Andrej Ždanov je otpočeo napad na sovjetske pisce zbog njihovog „formalizm“ i „podaništva spram buržoaske kulture“. Slične denuncijacije su sledile u muzici i vizuelnim umetnostima u kampanji koja je postala poznata kao **ždanovština**. Ove unutrašnje borbe su bile očigledno povezane sa međunarodnom situacijom. Staljin je 1947. godine naredio Ždanovu da pripremi ključni programski govor u kome se objavljuje da je svet podeljen na „dva logora“ i da ne može biti nikakvih neutralnih strana između njih. Kao i svako drugi, naučnici su morali da se konformiraju bipolarnosti Hladnog rata. Iste godine, Staljin je u razgovoru sa popularnim piscem Konstantinom Simonovim, „uzmite našu inteligenciju, naučnu inteligenciju, profesore, lekare – oni nisu dovoljno ispunjeni osećanjem sovjetskog patriotizma. Oni imaju neopravdano divljenje prema stranim kulturama“*

Ovde iznova zapažamo da se nauka ne može izdvojiti iz sveukupnog korpusa ljudske kulture koji uključuje umetnost, tehnologiju, životni stil i slično. Ako su je vođe i inkvizitori totalitarnih režima tretirali na sličan način – kao što je očigledno slučaj – onda se utoliko pre raspadaju argumenti savremenih, „postmodernih“ kritičara nauke koji u njoj vide represivno oruđe tradicionalnih centara moći.²⁵

3. Selektivni tehnološki fetišizam

Navođenje svih ovih strukturnih problema nauke i tehnologije može izgledati na paradoksalno, posebno u svetlu nezdrave fascinacije totalitarnim naučnim i tehnološkim postignućima, pomenute u uvodnom delu. Kako je moguće da se uprkos svih pomenutih stavki uporno održava navivna i mitološka predstava o „superiornosti“ nacističke, odnosno sovjetske nauke i tehnologije? (U periodu posle pada Berlinskog zida i raspada SSSR-a, mitologija koja se odnosila na sovjetska „postignuća“ preorijentisana je ka Rusiji, bez da je pri tom izgubila svoje totalitarne odlike.) Deo razloga naravno leži u domenu selekcionih efekata: npr. saveznicima je bar delimično bilo u interesu da preuveličavaju tehnološka čuda Trećeg Rajha da bi se pred domaćom javnošću umanjila odgovornost vladajućih elita za slepilo, naivnost i oklevanje pred očiglednim nemačkim kršenjem

---

24 Pollock (2006), str. 6, prevod M.M.Ć.

25 Npr. socijalno konstruktivističke doktrine temeljno opovrgnute u Koertge (1998); Sokal & Bricmont (1999).

Versajskog ugovora i pripremana za agresivni rat. Međutim, preuveličavanje bi samo po sebi bilo nemoguće da za njega nije bilo izvesnih realnih osnova – u pojedinim specijalizovanim domenima tehnologija jeste postigla zavidne rezultate u totalitarnim sistemima. Da bi se razumela ova prividna dihotomija, potrebno je uzeti u obzir faktore koji su bili u igri u svakom pojedinačnom slučaju.

Osnovna teza koja se može braniti jeste da totalitarni sistemi ispoljavaju jednu vrstu *selektivnog tehnološkog fetišizma* koji nije suštinski motivisan onim što predstavlja okosnicu tehnološkog razvoja u slobodnijim, ne-totalitarnim društvima, naime ekonomskim potrebama i eksplicitnim ili implicitnim poboljšanjem života građana. U najvećem broju slučajeva, tehnološki razvoj u totalitarnim sistemima je u potpunosti razdvojen od ekonomskih faktora i vrlo često je u direktnoj suprotnosti sa samim konceptom racionalnosti ekonomskih aktera. Umesto toga, motivacija potiče ili iz potrebe režima za samoodržanjem ili afirmacijom partikularnih ideoloških interesa, ili – kao što smo videli i u „čistoju“ nauci (uz sva ograničenja koja takva oznaka nosi sa sobom) – kao posledica idiosinkrazije Vođe i drugih visokih partijskih činovnika. U takvim uslovima, proizvodi tehnološkog razvoja često predstavljaju prave *fetiše*, odnosno objekte koji su sami sebi cilj i koji se slave iznad i preko svake racionalne mere i utilitarno shvaćene vrednosti. Raketna tehnologija u Trećem Rajhu, kasniji kosmički program u SSSR-u (koji je, kao i američki svemirski program, dobrim delom proistekao iz informacija, pa i ljudskih resursa preuzetih iz nacističkog raketnog programa), ili savremeni nuklearni i raketni program Severne Koreje su odlični primeri ovakvog fetišizma, pošto su percipirani i promovisani prevashodno kao simboli snage i vitalnosti režima, bez mnogo veze sa bilo kojom vrstom praktične primene. Nasuprot uvreženom mišljenju, čak i kad su uspešni, totalitarni tehnološki projekti predstavljaju neefikasno korišćenje resursa. Svi istoričari i vojni eksperti se slažu da je *Wunderwaffe* program raketa V-1 i V-2 bio izuzetno kontraproduktivan za nemačke ratne napore, odnosno da su se ogromni resursi potrošeni na ova spektakularna, no irelevantna za taktičku situaciju na svim frontovima, oružja mogli daleko korisnije upotrebiti u proizvodnji tenkova ili aviona. Sovjetski Savez jeste lansirao prvi satelit u orbitu oko zemlje, kao i prvog čoveka u svemiru, Jurija Gagarina (čija docnija smrt na rutinskom letu avionom ostaje i dalje nerazjašnjena), ali ta i druga postignuća sovjetskog kosmičkog programa su bila plaćena ogromnim resursima oduzetim od inače anemične i neefikasne privrede. Opsesija megalomanskim projektima, naročito onim sa elementima misticizma „superiorne arijevske rase“ ili „novog sovjetskog čoveka“ je karakteristični potpis totalitarnog načina mišljenja i totalitarnog shvatanja simboličkog kapitala.

Naravno, i tu imamo primer selekcionih efekata: mi obično diskutujemo i sećamo se samo projekata koji su bar delimično realizovani. Brojčano govoreći, na svaki realizovani, dolazilo je – i u nacizmu i u komunizmu – mnogo njih koji su bili totalno nepraktični i nikada nisu sišli sa table za crtanje. Neki od njih, poput nacističkih mlaznih bombardera sa delta-krilima *Arado Ar-555* ili sovjetskog *FOBS* sistema za skladištenje nuklearnih bojevih glava u niskoj Zemljinoj orbiti²⁶ deluju i danas zastrašujuće, što je svakako jedno od objašnjenja za pomenutu pop-kulturnu fascinaciju totalitarizmom, ali to njihovu nepraktičnost i suštinsku iracionalnost nimalo ne umanjuje.

Upravo u vreme pisanja ovog teksta (proleće-letno 2017. godine), sa naslovnih strana svetskih medija gotovo da ne silaze vesti o nuklearnim probama i testovima balističkih rakete Severne Koreje, jednog od poslednjih bastiona komunističkog totalitarizma na svetu. Severna Koreja oličava ovu vrstu selektivnog tehnološkog fetišizma dovedenog do svojih krajnjih logičkih – dakle i apsurdnih – granica: država koja, uprkos značajnim prirodnim energetske potencijalima nije u stanju da obezbedi kontinuirano snabdevanje električnom energijom nigde van glavnog grada, pa čak ni u primorskom gradu Vonsanu gde se i vrši najviše testova balističkih projektila.²⁷

4. Dobitnici i gubitnici: par primera

Različite oblasti nauke i tehnologije su različito prolazile u totalitarnim sistemima, mada je to, naravno, imalo raznolike posledice i po istraživače i po širu društvenu scenu. Dok uprkos povećanom interesovanju za ovu temu među istoričarima (o čemu svedoče neki od novijih naslova iz bibliografije), celoviti tretman ove problematike još ne postoji,²⁸ ovde možemo da je pokušamo da osvetlimo samo kroz par primera.

Verovatno najdramatičniji slučaj u kontekstu opšteg uticaja na planetu predstavlja nedovoljno poznati komunistički „rat“ protiv životne sredine.²⁹ Napadno odsustvo ekološke svesti koje karakteriše praktično sve komunističke režime ostavilo je katastrofalne posledice koje se u zemljama istočne Evrope i nekim azijskim zemljama osećaju i do danas. Neki od

---

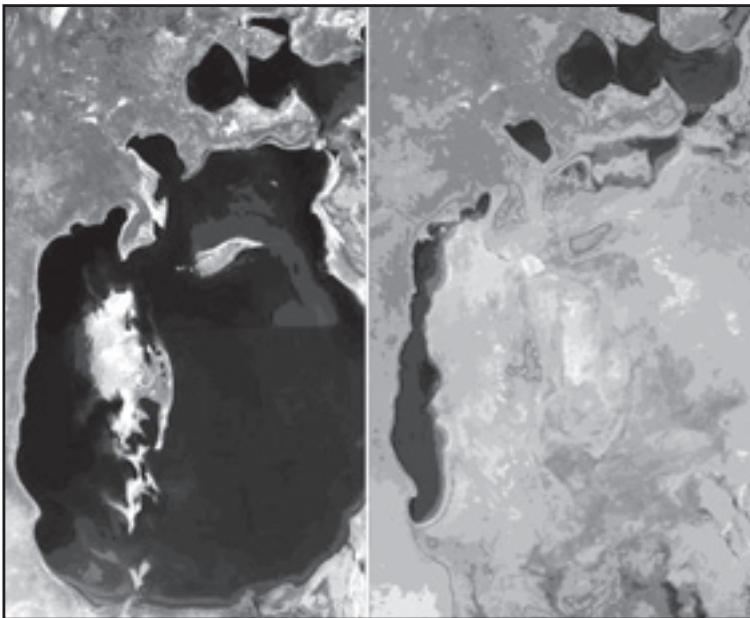
26 FOBS od engl. *Fractional Orbital Bombardment System* (sistem delimično orbitalnog bombardovanja); ovaj projekat je imao izvesnog uticaja na politiku uzdržavanja od militarizacije svemira, videti npr. Diehl (1990).

27 Videti specijalnu reportažu CNN-a „Severna Koreja: tajna država“ na <http://edition.cnn.com/interactive/2017/09/asia/north-korea-secret-state/> (poslednji put provereno 23. septembra 2017. godine).

28 Što priznaje npr. i Josephson (2005) u inače odličnom kratkom pregledu.

29 Npr. Hill (1992); Mirovitskaya & Soroos (1995); Yablokov, Nesterenko, & Nesterenko (2009).

primera su dovoljno dramatični da se vide i iz svemira – karakteristično je nestajanje Aralskog mora, nekada *trećeg najvećeg jezera na planeti*, koje je u doba svog najvećeg obima imalo površinu sličnu Engleskoj, kao i preko hiljadu malih ostrva, sa veoma bogatom vodenom i priobalnom florom i faunom. Danas, od njega nije ostalo gotovo ništa (videti sliku 1), prevashodno kao posledica megalomanskih sovjetskih projekata navodnjavanja pustinje sprovedenih tokom vladavina Hruščova, Brežnjeva i Andropova. „Aralska katastrofa“ kako se vrlo često i vrlo opravdano naziva, jedna je od najvećih ekoloških katastrofa izazvanih nepromišljenim i nerazumnim ljudskim aktivnostima.³⁰

Slika 1. Aralsko jezero, snimak iste oblasti sa satelita 1989. godine (levi panel) i 2014. godine (desni panel). Promene su jasno vidljive, pri čemu treba imati na umu da je četvrt veka proteklih između dve fotografije samo posledica grešaka počinjenih decenijama ranije, pošto hidrološki i geološki sistemi generalno imaju ogromnu inerciju. (*Zahvalnost: NASA.*)

Ideja ničim ograničene plastičnosti, kako čoveka (lisenkoizam), tako i prirodnog okruženja (prezir/ignorisanje ekologije), stoji negde duboko u ideološkim temeljima i ovog teškog zločina protiv prirode, ali i stanovništva priobalnih naselja u današnjim nezavisnim državama Kazahstanu i Uzbekistanu.

30 Među obimnom literaturom o ovoj temi videti Micklin (2007); Izhitskiy et al. (2016).

Pre svog „planskog“ nestanka, Aralsko more je bilo dom veoma raznolikog ekosistema i bilo je veoma bogato ribom, pa je i ribolov prehranjivao lokalne zajednice.

Sušenje jezera bilo je praćeno dramatičnim porastom saliniteta, koji je bio smrtonosan za živi svet i mnogo pre nego što je same vode nestalo. Komercijalni ulov ribe je tako sa preko 43 hiljade tona u 1960. godini opao na *nulu* u 1980. iako je voda u jezeru – kao što se može videti na slici – i dalje bila prisutna, za razliku od današnje situacije.³¹ Iako su na slici upoređena stanja iz 1989. i četvrt veka kasnije, 2014. godine, treba naglasiti da je 1989. godine jezero već bilo „osuđeno na smrt“, samo što se ovakve velike hidrološke promene jednostavno dešavaju na vremenskim skalama koje su dugačke u odnosu na vremenske skale ljudskih političkih i medijskih zbivanja. Najveći deo destruktivnih projekata megalomanskog navodnjavanja bio je realizovan tokom 1960-tih godina, kada je načinjena hidrološka šteta koja je, nakon prelaska kritičnog praga, postala ireverzibilna.³²

Najzagađenija država Evrope u periodu 1950–2000, nije slučajno bila Istočna Nemačka (DDR, odnosno istočni deo današnje SR Nemačke). Ne samo što na toj teritoriji nije došlo do demokratizacije sve do pada Berlinskog zida, već je samo jedan totalitarizam zamenjen drugim nakon Drugog svetskog rata, već je i opsesija konkurentnošću sa Zapadom bila – iz očiglednih razloga – najjača upravo u DDR. Prema podacima UN, tokom 1980-tih godina u DDR gotovo da nije bilo ijedne reke sa pitkom vodom, a skoro 40% slatkovodnih rezervoara bilo je *otrovno* po međunarodnim standardima. I ovde imamo na delu jednu kompleksnu međugru strukturalnih i kontingentnih faktora. (Velika ironija u ovom slučaju bila je da je Zapadna Nemačka imala jedan od prvih i verovatno najrašireniji pokret „zelenih“ na svetu, koji je gajio daleko veće simpatije prema istočnom susedu od konzervativnijih stranaka. To je verovatno bio još jedan od faktora koji je činio da je stanje ekološke kataklizme na teritoriji DDR bilo relativno slabo poznato u svetu pre pada komunističkog režima i ponovnog ujedinjenja dve Nemačke.)

---

31 Videti npr. <http://www.columbia.edu/~tmt2120/environmental%20impacts.htm> (poslednji put provereno 23. septembra 2017. godine).

32 Napomenimo da je u najnovije doba ogromnim naporima susednih država, prevashodno Kazahstana, uz pomoć i velika ulaganja međunarodnih institucija kao što su UNESCO i Svetska banka, učinjen pokušaj da se postigne bar delimični oporavak ovog jezera (npr. Micklin & Aladin 2008). Brojni privatni akteri pridružili su se ovim akcijama za povratak Aralskog mora, među kojima je zanimljivo pomenuti legendarni britanski bend *Pink Floyd*, koji je u spot za pesmu „Louder than Words“ iz 2014. godine uključio uznemirujuće snimke isušenog mora sa ove lokacije.

Dijalektički materijalizam na kojem se zasnivao komunistički totalitarizam ne samo što ignoriše prirodno okruženje, on podjednako kao i hrišćanski fundamentalizam prethodnih vekova, aktivno omalovažava i obezvređuje prirodu, čineći je samo podlogom i materijalom za ljudsku proizvodnju, a ne nečim što ima inherentnu vrednost. Ne samo „oci osnivači“ marksizma, već i 20. vekovni marksisti su praktično sve do 1970-tih godina, a mnogi i do današnjeg dana, ostali opsesivno zadržani u toj anti-ekološkoj matrici. U praksi, nepostojanju ikakve artikulisane ekološke politike u zemljama tzv. realnog socijalizma doprinosila je i neprekidna trka za Zapadnim zemljama u pogledu proizvodnje, naročito teške industrije. Pošto je doktrina „ekonomske baze i kulturne nadgradnje“ insistirala na teškoj industriji kao preduslovu razvoja praktično svih ostalih sfera ljudske delatnosti, čak ni ljudi u kulturi i nauci koji bi inače imali prirodnu motivaciju za brigu o prirodnoj sredini bili su direktno obeshrabreni i podstaknuti na neodgovornost po ekološkim pitanjima. Brutalni obračun sa seljaštvom u velikom broju komunističkih zemalja je ovo ignorisanje prirodne sredine samo olakšao.

U današnje vreme, nerazvijena istorijska svest omogućava da se iz političko-taktičkih razloga ekstremno anti-ekološko ponašanje totalitarnih režima koji su bar formalno i verbalno manifestovali tradicionalne levičarske vrednosti neprestano marginalizuje i ignoriše. Fokus ekološkog diskursa u politici se pomerio na sasvim drugu stranu – klimatske promene, recikliranje, energetska efikasnost, lokalne inicijative, itd. Sve to je stvorilo atmosferu da se anti-ekološke politike klasičnih levičarskih totalitarnih sistema 20. veka guraju na marginu i budu ignorisane. Takođe, politika zaborava koja se i dalje masovno sprovodi čak i od strane mnogih umereno levih političkih organizacija čini da su zločini komunističkih režima sve manje prisutni u javnoj sferi, a samim tim i „minorni“ prekršaji kakvi proističu iz ekološke neodgovornosti. Nažalost, (ne)kultura zaborava je snažno prisutna u našem okruženju i čak i ako ništa drugo, ekološka svest predstavlja još jedan praktičan razlog zbog kojeg se toj (ne)kulturi zaborava treba suprotstaviti. Kao što bi rekao Kolin Grebou u odličnom popularnom tekstu pod rečitim naslovom „Ako mislite da je komunizam loš za ljude, proverite šta je učinio prirodnoj sredini“ kada se radi o ovom aspektu totalitarnog nasleđa:³³

Konačno, komunizam jednostavno ne može da se takmiči sa kapitalizmom u proizvodnji bogatstva i tehnologije, dva faktora koji su od ključne

33 Colin Grabow, „If You Think Communism Is Bad For People, Check Out What It Did To The Environment“ (<http://thefederalist.com/2014/01/13/if-you-think-communism-is-bad-for-people-check-out-what-it-did-to-the-environment/> poslednji put provereno 15. septembra 2017.).

važnosti za suočavanje sa problemima životne okoline. Zašto bismo se čudili što je samo jedna jedina elektrana u Istočnoj Nemačkoj posedovala neophodnu opremu za uklanjanje sumpora iz otpadne emisije? Radi se, na kraju krajeva, o državi čiji odgovor na Zapadne automobile – „Trabant“ pušten u prodaju krajem 1950-tih – nije u ranim verzijama uključivao čak ni pokazivač nivoa goriva (nije nikakvo čudo da je to vozilo bilo katastrofalno loše po životnu sredinu, emitujući devet puta više ugljovodonika i pet puta više ugljen-monoksida od prosečnog evropskog automobila iz 2007. godine).

Nema društva – niti je takvo ikada postojalo – koje je imalo nulti nivo zagađenja ili drugih vrsta štete po prirodnu okolinu. Jedino pitanje jeste kako postići najbolji menadžment ove štete i koji sistem je najbolje pozicioniran da to ostvari. Na to pitanje odgovor je svakako kapitalizam, koji je stvorio najbogatija svetska društva i najčistija okruženja. Konkurenti nisu ni blizu.

Svakako najdramatičniji slučaj, koji je srećom odlično dokumentovan i proučen jeste katastrofa koja se desila zbog havarije reaktora broj 4 nuklearne elektrane u Černobilju u Ukrajini, u ranim jutarnjim satima 26. aprila 1986. godine. Brojne knjige, naučni radovi i novinski tekstovi napisani o ovoj zastrašujućoj industrijskoj nesreći (npr. Medvedev 1990; Yablokov, Nesterenko & Nesterenko 2009), ali relativno retko je pun naglasak stavljan na nesposobnost komunističkog režima – čak i u periodu relativne liberalizacije i „perestrojke“ – da se suoči sa realnošću katastrofe i preduzme mere koje će biti adekvatne, makar bile i suprotne ideologiji i navodnom „ugledu“ partije. Umesto toga, na katastrofu se gledalo sa tipičnom orvelovskom dvomisli: na jednoj strani poslali su „vatrogasci kamikaze“ da po cenu vlastitih života gase požar u reaktoru koji je pretio da oslobodi još mnogo više radioaktivnosti u atmosferu, evakuisane su hiljade ljudi i postavljena „zona isključenja“ desetinama kilometara oko elektrane, na drugoj strani se dugo vremena odbijalo da prizna, pred domaćom i međunarodnom javnošću, da se desilo bilo šta posebno, pa je i lično Mihail Gorbačov u svom iznuđenom televizijskom nastupu umanjivao značaj i ozbiljnost katastrofe, uveravajući javnost da su „sve mere preduzete“. Verovatno vrhunac bahatosti komunističkog totalitarizma i njegove potpune nespremnosti da se suoči sa realnošću katastrofe bilo je odbijanje da se otkazu tradicionalne prvomajske parade 1986. godine, koje su se odigravale svega nekoliko dana nakon katastrofe i upravo u periodu značajnih radioaktivnih padavina. Premda je nekoliko nuklearnih fizičara i inženjera urgiralo kod partijskog rukovodstva da se ove proslave – kao i sva druga dešavanja na otvorenom – otkazu i građani upozore da ostanu u kućama i preduzmu elementarne mere dekontaminacije, najviše što je postignuto jeste da je prvomajska parada u Kijevu, udaljenom svega 110

km od elektrane u Černobilju, skraćena na oko 2 sata.³⁴ I danas, 31 godinu nakon katastrofe, Černobilj je i dalje prisutan u medijima, između ostalog i zbog činjenice da je tek nedavno, naporima međunarodne zajednice i grupe G-8, preko reaktora postavljen novi „sarkofag“, odnosno *New Shelter Containment*, najveća i najskuplja mobilna struktura ikada konstruisana. I premda će se ekonomska šteta još mnogo godina meriti ukupno *hiljadama milijardi* dolara, dotle je štetu u uništenim ljudskim životima mnogo teže proceniti, pošto se radi o dugoročnim posledicama kao što su tumori štitne žlezde i leukemija, gde postoje i drugi faktori i nemoguće je fiksirati nuklearni akcident kao jedini ili vodeći kauzalni faktor. Međutim, deluje nesumnjivo da se radi o jako velikim brojevima. Jedna studija iz 2006. godine koju ovde navodimo samo kao primer, sugeriše da će se od kance-ra kao posledica katastrofe u Černobilju oboljevati *sve do 2065. godine* (!), a najbolja procena ukupnog broja smrtnih slučajeva je oko 16 hiljada.³⁵

Nesposobnost totalitarnih sistema da se suoče sa katastrofama, bilo prirodnog ili antropogenog porekla, predstavlja još jedan ozbiljan povod za razmišljanje, pa i zabrinutost. Očigledno je da ideološka rigidnost i opšta društvena inercija u takvim sistemima otežavaju shvatanje ozbiljno bilo kakve disruptivne pretnje, čak i kada je ona potpuno neideološke prirode (radijacija podjednako izaziva rak štitne žlezde i kod vernih članova partije i kod „reakcionara“ i „neprijatelja naroda“). Živimo u epohi u kojoj su globalni rizici svih vrsta i inače ozbiljniji nego ikada ranije u istoriji čovečanstva.³⁶ Zbog toga, analiza rizika i *menadžment rizika* postaju progresivno sve važnije i važnije discipline, na kojima se zasniva ne više samo opstanak pojedinih preduzeća, projekata ili oblasti, već i opstanak čovečanstva kao vrste, pa i Zemlje kao nastanjive planete. Mada je to tema za daleko širu diskusiju i izvan okvira ovog teksta, vredi razmisliti u kojoj meri je nedostatak fleksibilnosti i svesti o riziku koja karakteriše totalitarne sisteme (a što direktno proističe iz monističke i determinističke prirode totalitarnih ideologija, što smo gore pomenuli) dodatni i sve jači argument protiv ovakvih sistema. Obzirom na činjenicu da mnogi – naročito antikapitalistički aktivisti na ekstremnoj ekološkoj levisi – i dalje zastupaju duboko pogrešnu ideju da totalitarizam predstavlja rešenje ozbiljnih i potencijalno kataklizmičkih problema sa kojima se suočavamo u odnosu prema planeti, ovaj argument zaslužuje dublje i ozbiljnije razmatranje.

34 Intervju Valentine Ševčenko, tadašnje predsednice ukrajinskog parlamenta, Vrhovne rade, na <https://web.archive.org/web/20160426221138/http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/04/25/36971/> (na ukrajinskom, poslednji put provereno 20. septembra 2017.).

35 Cardis et al. (2006).

36 Bostrom & Ćirković (2008).

Ovo može da posluži i kao šlagvort za daleko širu temu, naime da sa napretkom ljudske civilizacije, počinju da se pojavljuju problemi koji su posledica ljudske delatnosti, ali koje uobičajene politike proistekle iz tih i takvih ljudskih delatnosti nisu u stanju da razreše. Samim tim se upada u jednu vrstu začaranog kruga, čiji je najbolji primer klasična „tragedija zajedničkih resursa“ (engl. *Tragedy of the Commons*) koju je formulisao ekolog Geret Hardin (1968). U ovakve probleme spadaju svi oni ekološki problemi koji rezultuju efektivno nepovratnom štetom, pošto je cena remedijacije redovima veličine veća od kratkoročne koristi; upravo takav slučaj je katastrofa nestanka Aralskog mora. Na sličan način su problemi klimatskih promena, koji su istinski globalni, nerešivi za nacionalne države koje svoje politike formulišu na osnovama nacionalnih interesa. Naravno, autoritarni i naročito totalitarni režimi su posebno ekstremni u ovom smislu, iz istog razloga iz kojeg negiraju velike segmente empirijske realnosti, kao što smo već diskutovali u vezi sa konceptom dvomisli.

Sa istorijskog stanovišta ubedljivo najznačajniji primer odnosa nauke i tehnologije na jednoj strani i totalitarizma na drugoj, primer koji je u najbukvalnijem smislu reči preoblikovao život i smrt na Zemlji i ključna prekretnica istorije bio je nacistički nuklearni program tokom Drugog svetskog rata. Da su sile Osovine razvile nuklearno oružje pre Saveznika, potonja istorija bi svakako bila sasvim drugačija. To se – srećom! – nije desilo, uprkos brojnim istorijskim preduslovima, pre svega ljudskim resursima, koji su dugo bili na njihovoj strani. Ozbiljna protivčinjenička analiza je neophodna da bismo utvrdili zašto, i brojne studije napisane na ovu temu i dalje ostavljaju problem velikim delom otvorenim.³⁷

Ne samo da su sile Osovine (Nemačka i Italija, pri čemu doprinos potonje, domovine verovatno najznačajnijeg nuklearnog fizičara u istoriji, Enrika Fermija, nikako ne treba zanemariti³⁸) imale prednost u ljudskim resursima u pogledu nuklearne fizike i tehnologije sve do 1933. godine, ona se dobrim delom zadržala čak sve do 1938. godine. Han, Štrasman, Fermi, Majtnerova, Frič, Hajzenberg, da pomenemo samo najistaknutija imena, su svi postigli svoje ključne rezultate upravo u zemljama Osovine. Češki rudnik urana i norveška fabrika teške vode su postali dostupni silama Osovine nakon nemačke okupacije ovih zemalja 1939–1940, tako da su time i materijalni uslovi za razvoj nuklearne tehnologije bili obezbeđeni. Na prvi pogled, činilo bi se da nema razloga da Osovina ne razvije

---

37 Videti, npr. Rhodes (1986); Powers (1993); Cassidy (2002); Grunden, Walker, & Yamazaki (2005).

38 O prilično kontroverznim odnosima Fermija sa italijanskim fašizmom videti Di Scala (2005).

oružje čiji su vojni potencijali i strateške implikacije upravo u duhu „totalnog rata“ kojim su se elite fašističkih sila ponosile.

Ispostavilo se, međutim, da ih je istorija u potpunosti demantovala. Ne samo što je u okviru savezničkog Projekta Menheten (odnosno *Tube Alloys*, kako je bilo kodno ime britanske verzije nuklearnog programa) realizovan cilj izrade nuklearnog oružja, već je pre toga razvijen i nuklearni reaktor kao osnovica mirnodopskog dobijanja nuklearne energije. Ključni datum bio je 2. decembar 1942: Enriko Fermi – koji je prethodno indukovao fisiju jezgra atoma u svojoj laboratoriji u fašističkoj Italiji – pušta u pogon prvi nuklearni reaktor CP-1 u Čikagu, čime je čovečanstvo i definitivno ušlo u „atomska doba“ kako se često (ali sa striktnog fizičkog stanovišta i pogrešno) govori. Prvo nuklearno oruđe testirano je kod mesta Alamogorda (američka savezna država Nju Meksiko) 16. jula 1945. godine, nakon čega je, kao što je dobro poznato, upotrebljeno u cilju završetka rata protiv Japana.

Kako su onda sile Osovine, a naročito nacistička Nemačka, propustile priliku da prve razviju ovu ključnu tehnologiju? Nije tačno da strateški značaj fisije urana nije bio shvaćen i prepoznat; praktično od otkrića lančane reakcije bilo je jasno da se nuklearna energija može osloboditi u nekontrolisanom vidu u izotopu urana ^{235}U . Neposredna implikacija toga jeste mogućnost konstruisanja bombe sa razornim dejstvom mnogo reda veličine većim od onog kod klasičnih hemijskih eksploziva.³⁹ Umovi poput Hajzenberga, fon Vajckera, Harteka ili Hana koji su, kao što smo pomenuli gore, pružali pasivnu podršku nacističkom režimu nisu ni za momenat mogli izgubiti iz vida ovaj ključni strateški aspekt nuklearne fizike. Štaviše, u Nemačkoj je relativno rano, već u aprilu 1939. godine bio formiran „uranijumski klub“ (*Der Uranverein*), čiji je jedan od ciljeva bila konstrukcija nuklearnog oružja koje bi nemačkoj vojsci i državi pružilo stratešku prevlast. Međutim, ma koliko se slagali oko strateškog cilja, nemački naučnici nisu bili u stanju da daju jednostavan i afirmativan odgovor na pitanje: da li je konstrukcija nuklearnog oružja *praktično izvodljiva* sa raspoloživim sredstvima?

Odlučujući trenutak za *Uranverein* bio je sastanak kod Alberta Špera, svemoćnog ministra za naoružanje i vodećeg menadžera nacističkog režima, u januaru 1942. godine. Kao što je Šper kasnije eksplicitno naveo u svojim memoarima: „Stekao sam utisak da atomska oružja ne može igrati nikakvu ulogu u ovom ratu.“ Shodno tome, odobrio je finansiranje samo za veoma mali (i veoma rizični po osoblje!) projekt nuklearnog reaktora (*Uranmaschine*) u Heigerlochu u Bavarskoj, koji je trajao do kraja

39 Videti sjajnu istoriju Ričarda Roudsa za ogromno bogatstvo detalja izloženih na stilski virtuozan način; Rhodes (1986).

rata. Saveznička misija „Alsos“ koja je imala za cilj da utvrdi stanje nacističkog nuklearnog programa, bila je zapanjena otkrivši u kojoj meri je nacistički nuklearni program bio mali, nefunkcionalan, slabo financiran i gotovo diletantski.⁴⁰

Uprkos otvorenim pitanjima, strukturni razlozi neuspeha sila Osovine su odigrali ključnu ulogu. Među njima su bili mali ljudski resursi zbog progona; slab moral nemačkih i italijanskih naučnika kao posledica izloženosti birokratskom *Gleichshaltung*-u i ostalim nepovoljnim aspektima totalitarnog društva; forsiranje dogmatizma kao suprotnost fokusiranju na rezultate koje je bilo najveća prednost savezničkog Projekta Menheten; nedostatak imaginacije kod elita, kao posledica primene „principa vođstva“. Sve ove – i druge – stavke su uticale na to da je *Uranverein* ne samo doživeo neuspeh, već i da se zapravo nikad nije ozbiljno ni približio željenom cilju, na veliku sreću slobodnog sveta.

5. Umesto zaključka

Tema položaja nauke i tehnologije u totalitarnim sistemima jedna je od najkompleksnijih oblasti studija totalitarizma, ali i istorije nauke i tehnologije. Još uvek ne postoji široko prihvaćeni teorijski okvir koji bi pokrивao ovu temu, za razliku recimo od teorijskih okvira za proučavanje socijalne psihologije ili pravosuđa ili čak umetnosti u totalitarizmu. U takvoj situaciji, najviše zaključaka možemo izvući posmatranjem i analizom pojedinih studija slučaja, što smo i pokušali da izvedemo u ovom tekstu.

U mnogim osvrtima na stanje nauke u totalitarnim sistemima pisanim nakon njihovog pada, srećemo karakteristični sentiment: „Većina naučnika osećala je latentno nezadovoljstvo totalitarnim teorijama, iako je svega nekoliko izražavalo takve stavove otvoreno.“ (Odličan primer ovoga je Kuiper 1946.) Totalitarizam je nakon 1933. uništio nemački primat u osnovnim naukama, a od 1920-tih godina trajno ugrožavao naučne i inženjerske resurse komunističkih zemalja. Širom totalitarnih carstava pseudonauka je cvetala, za razliku od nauke. Naučnici i inženjeri bili su u velikoj većini izloženi progonima i čistkama, dok je njihova kreativnost – sem u nekoliko oblasti od strateškog interesa – bila surovo gušena. Kritički racionalizam i kreativna sloboda, neophodni za funkcionisanje naučnog metoda, neostvarivi su u uslovima totalitarizma. Sve ovo je dovelo do pojave da je značajan broj disidenata u totalitarnim režimima poticao iz redova naučnika i inženjera (od Maksa fon Lauea u nacističkoj Nemačkoj, preko Andreja Saharova, Natana Šaranskog i Jurija Orlova u SSSR-u, do Fang Li Žija u komunističkoj Kini).

---

40 Cornwell (2004), posebno poglavlje 24.

Ono što je u totalitarnim sistemima nuđeno umesto „normalnog“ naučno-tehnološkog razvoja motivisanog ekonomskim i moralnim potrebama građana (jer je, iako se to često prigodno zaboravlja i izvrće u suprotnost zarad kratkoročne političke dobiti, *kvalitet života* etička kategorija barem isto onoliko koliko i ekonomska⁴¹) bio je selektivni tehnološki fetišizam prevashodno namenjen veličanju moći Države, Partije i Vođe, te zastrašivanju spoljnog i unutrašnjeg neprijatelja. Ekonomske, pa čak i strateške, koristi od projekata kao što su rakete V-2 ili sovjetski kosmički program su bile veoma male, ali je simbolički kapital bio jako veliki. U pojedinim slučajevima – kao što je Aralska katastrofa – megalomanski fetišistički projekti „trijumfa čoveka nad prirodom“ su se pokazali izuzetno destruktivni. Čak i kada nije na mega-skali, selektivni tehnološki fetišizam je uvek ograničenog dometa. Navođenje kontraprimera tipa *Folksvagen*a i nemačkih autoputeva izgrađenih za vreme nacizma, što često rade prikriiveni ili otvoreni simpatizeri ekstremne desnice ovo odlično demonstrira: mreža autoputeva je sjajna stvar koja omogućuje poboljšanje života građana, ali nema nijednog objektivnog razloga za preferiranje ovog totalitarnog modela izgradnje autoputeva u odnosu na onaj realizovan u demokratskim državama, recimo u SAD za vreme Ajzenhauera ili u Francuskoj za vreme predsednika Renea Kotija i Šarla de Gola.

Problemi nauke u totalitarizmu su najvećim delom strukturnog karaktera. Iz tog razloga, fascinacija navodnim naučnim i tehnološkim postignućima totalitarizma koja vrlo često prelazi u idolatriju istih, predstavlja prevashodno psihološku patologiju koja nije utemeljena ni u istoriji nauke, niti u bilo kojoj drugoj disciplini koja se bavi racionalnim promišljanjem empirijski dostupne stvarnosti. Poput drugih manifestacija savremene iracionalnosti, u pitanju je *magijski način mišljenja*, vrlo često povezan sa prozaičnim dnevnopolitičkim ili materijalnim interesima, bez mnogo veze sa istinom ili naukom.

Zaboravljanje ključnih lekcija Prosvetiteljstva predstavlja trajnu pretnju obnove totalitarizma. U uslovima u kojima su mogućnosti nadzora i manipulacije prisutnije nego ranije i u kojima državne službe imaju veći upliv na život pojedinca nego što je to bio slučaj bilo kada pre u istoriji ljudske vrste, totalitarne tendencije postaju samim tim opasnije nego ikada. Ako samo na trenutak zamislimo šta bi nemački nacisti, sovjetski staljinisti ili kineski maoisti učinili sa današnjim sredstvima nadzora i represije, *Big Data* statističkom analizom ili neurohemijским agensima, nije teško užasnuti se pred perspektivom bilo kakvog budućeg totalitarizma.

41 Iz čega logički proističe i suštinski moralna priroda liberalnog kapitalizma (npr. Hayek 1976; Sowell 1995; Palmer 2011) što se, naravno, ogorčeno negira u ekstremističkim krugovima na levisi, kao i na desnici.

Sa druge strane, ne mora sve biti sasvim crno. Činjenica da su problemi nauke u totalitarizmu pretežno strukturnog karaktera nam daje određene razloge za optimizam u pogledu budućnosti. Danas se suočavamo sa naučnim i tehnološkim kapacitetima koji u zasenak bacaju sve što je bilo dostupno klasičnim totalitarnim sistemima. Ovo se pre svega odnosi na kapacitete državnih organa u pogledu nadzora, kontrole nad tokovima informacija, kontrole nad ekonomskim i profesionalnim životima građana, te represije prema političkim protivnicima i neistomišljenicima. Očigledno je da bi zloupotreba tih kapaciteta u svrhe održanja na vlasti nekog budućeg totalitarnog poretka mogla predstavljati zlo bez presedana u istoriji ljudske vrste. Budući totalitarni režim bi mogao, kroz zloupotrebu nauke i tehnologije, ostati na vlasti praktično neograničeno ili bi ga moglo biti znatno, znatno teže srušiti nego što je to bio slučaj sa klasičnim totalitarnim sistemima 20. veka. Napredak postignut u domenu nadzora, medijske i svake druge manipulacije, identifikacije genetski karaktera kao što su poslušnost prema autoritetu ili timski rad, nova tehnološka sredstva za suzbijanje slobode mišljenja i izražavanja, kao i gotovo totalni gubitak privatnosti nas upozoravaju da nemamo previše razloga da budemo optimisti u pogledu budućnosti ljudske slobode i tradicionalnih liberalnih vrednosti proisteklih iz Prosvetiteljstva. Strukturna priroda problema sa kojima se nauka suočava u neslobodi, međutim, daje za pravo onima koji optimistički smatraju da će liberalna društva građanskih sloboda i u budućnosti biti naučno i tehnološki naprednija od totalitarnih. Ipak, mogućnost uspostavljanja nekog budućeg, „unapređenog“ oblika totalitarizma ostaje jedna vrsta „fantomske pretnje“ koja nas vreba iza svakog ugla i zakreta istorije i u odnosu na koju je moralni imperativ gajiti stalnu budnost i oprez. Po mnogo čemu, borba protiv totalitarizma je tek otpočela.⁴²

Literatura

- Ball, P. 2016, „Science and Ideology: The Case of Physics in Nazi Germany“, *Mètode Science Studies Journal*, vol. 7, 1–9.
- Beyerchen, A.D. 1977, *Scientists Under Hitler: Politics and the Physics Community in the Third Reich* (Yale University Press, New Haven, 1977).
- Beyerchen, A.D. 1992, „What We Now Know About Nazism and Science“, *Social Research* 59, 615–641.

---

42 Autor koristi priliku da se zahvali Jeleni Dimitrijević, Srđi Jankoviću, Dušanu Pavloviću, Goranu Milovanoviću, Duški Kuhlmann, Teodori Orestijević, Katarini Atanacković i Slobodanu Popoviću Bagiju na mnogim korisnim razgovorima i sugestijama. Prijatelji iz Libertarijanskog kluba LIBEK (<https://libek.org.rs/sr>) su najzaslužniji za realizaciju programa „Uvod u studije totalitarizma“ u okviru kojeg je održano predavanje koje predstavlja osnovu ovog teksta. Autor je bio podržan kroz projekte ON176021 i ON179048 Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

- Bostrom, N. & Ćirković, M.M. (ur.) 2008, *Global Catastrophic Risks* (Oxford University Press, Oxford).
- Cardis, E. et al. 2006, „Estimates of the cancer burden in Europe from radioactive fallout from the Chernobyl accident“, *Int. J. Cancer* 119, 1224–1235.
- Cassidy, D.C. 1992, „Heisenberg, German Science, and the Third Reich“, *Social Research* 59, 643–661.
- Cassidy, D.C. 2002, „New Light on *Copenhagen* and the German Nuclear Project“, *Physics in Perspective* 4, 447–455.
- Cornwell, J. 2004, *Hitler's Scientists: Science, War, and the Devil's Pact* (Penguin Books, New York, 2004).
- Diehl, P. 1990, „Ghosts of Arms Control Past“, *Political Science Quarterly* 105, 597–615.
- Di Scala, S. M. 2005, „Science and Fascism: The Case of Enrico Fermi“, *Totalitarian Movements and Political Religions* 6, 199–211.
- Dimitrijević, V. 2016, *Strahovlada: ogled o ljudskim pravima i državnom teroru* (treće izdanje, Fabrika knjiga, Beograd).
- Direnmat, F. 1969, *Poseta stare dame & Fizičari* (prevod D. Andrić, Rad, Beograd).
- Friedman, M. 1974, „Explanation and Scientific Understanding“, *The Journal of Philosophy* 71, 5–19.
- Friedrich, C. J. (ur.) 1964, *Totalitarianism* (Grosset & Dunlap, New York).
- Gardner, M. 1957, *Fads and Fallacies in the Name of Science* (Dover, New York).
- Goodrick-Clarke, N. 1992, *The Occult Roots of Nazism: Secret Aryan Cults and Their Influence on Nazi Ideology* (New York University Press, New York).
- Goodrick-Clarke, N. 2003, *Black Sun: Aryan Cults, Esoteric Nazism and the Politics of Identity* (New York University Press, New York).
- Grunden, W.E., Walker, M., & Yamazaki, M. 2005, „Wartime Nuclear Weapons Research in Germany and Japan“, *Osiris* 20, 107–130.
- Hakslji, O. [1932] 1977, *Vrli novi svet* (prevod V. Stojiljković; Izdavački zavod Jugoslavija, Beograd).
- Hale, C. 2003, *Himmler's Crusade: The Nazi Expedition to Find the Origins of the Aryan Race* (John Wiley & Sons, Hoboken, New Jersey).
- Hardin, G. 1968, „The Tragedy of the Commons“, *Science* 162, 1243–1248.
- Hayek, F. 1976, *Law, Legislation and Liberty, vol. 2: The Mirage of Social Justice* (University of Chicago Press, Chicago).
- Hill, P.J. 1992, „Environmental Problems under Socialism“, *Cato Journal* 12, 321–335.
- Izhitskiy, A.S., et al. 2016, „Present state of the Aral Sea: diverging physical and biological characteristics of the residual basins“, *Scientific reports* 6, 23906 (9pp).
- Josephson, P.R. 1992, „Soviet Scientists and the State: Politics, Ideology, and Fundamental Research from Stalin to Gorbachev“, *Social Research* 59, 589–614.
- Josephson, P.R. 2005, *Totalitarian Science and Technology* (Humanity Books, Amherst).
- Koertge, N. (ed.) 1998, *A House Built on Sand: Exposing Postmodernist Myths about Science* (Oxford University Press, Oxford).
- Kuiper, G.P. 1946, „German astronomy during the war“, *Popular Astronomy* 54, 263–286.

- Kurlander, E. 2017, *Hitler's Monsters: A Supernatural History of the Third Reich* (Yale University Press, New Haven).
- Lyons, T.D. 2005, „Towards a Purely Axiological Scientific Realism“, *Erkenntnis* 63, 167–204.
- Mac Lane, S. 1995, „Mathematics at Göttingen under the Nazis“, *Notices of the AMS* 42, 1134–1138.
- Medvedev, Z.A. 1971, *The Rise and Fall of T.D. Lysenko* (Doubleday & Co., Garden City).
- Medvedev, Z.A. 1990, *The Legacy of Chernobyl* (W.W. Norton & Company, New York).
- Menzel, C. 2016, „Possible Worlds“ u E.N. Zalta (ured.) *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2016 Edition, <https://plato.stanford.edu/archives/win2016/entries/possible-worlds>).
- Micklin, P. 2007, „The Aral Sea Disaster“, *Annual Review of Earth and Planetary Sciences* 35, 47–72.
- Micklin, P. & Aladin N.V. 2008, „Reclaiming the Aral Sea“, *Scientific American* 298(4), 64–71.
- Mirovitskaya, N. & Soroos, M.S. 1995, „Socialism and the Tragedy of the Commons: Reflections on Environmental Practice in the Soviet Union and Russia“, *Journal of Environment & Development* 4, 77–110.
- Misner, C.W., Thorne, K.S., & Wheeler, J.A. 1973, *Gravitation* (W.H. Freeman, San Francisco).
- Orvel, Dž. 1984, 1984 (prev. Vlada Stojiljković, BIGZ, Beograd).
- Palmer, T. 2011, *The Morality of Capitalism: What Your Professors Won't Tell You* (Jameson Books, Ottawa).
- Petrović, V. 2011, „Čistka u boljševičkoj teoriji i praksi“, *Hereticus* 1–2/2011, 167–184.
- Pollock, E. 2006, *Stalin and the Soviet Science Wars* (Princeton University Press, Princeton).
- Poper, K. [1936] 2009, *Beda istoricizma* (prevod M. D. Tasić; Dereta, Beograd).
- Powers, T. 1993, *Heisenberg's War: The Secret History of the German Bomb* (Jonathan Cape, London).
- Rhodes, R. 1986, *The Making of the Atomic Bomb* (Simon & Schuster, New York).
- Ruland, B. 1970, *Wernher von Braun: život za svemir* (prevod sa nemačkog Z. Sušić; Otokar Keršovani, Rijeka).
- Sokal, A. & Bricmont, J. 1999, *Fashionable Nonsense: Postmodern Intellectuals' Abuse of Science* (Picador USA, New York).
- Sowell, T. 1995, *The Vision of the Anointed* (Basic Books, New York).
- Soyfer, V.N. 2001, „The consequences of political dictatorship for Russian science“, *Nature Reviews Genetics* 2, 723–729.
- Tarasjev, A. 1998, „Posle jula sledi avgust: 50 godina od staljinističkog pogroma genetičke nauke na moskovskoj Avgustovskoj sesiji“, (tekst dostupan na: https://www.researchgate.net/publication/259869479_Posle_jula_sledi_avgust_50_godina_od_staljinistickog_pogroma_geneticke_nauke_na_moskovskoj_Avgustovskoj_sesiji).
- Yablokov, A.V., Nesterenko, V.B. & Nesterenko, A.V. 2009, *Chernobyl: Consequences of the Catastrophe for People and the Environment* (Wiley-Blackwell, Hoboken).

Milan M. Ćirković

HEISENBERG, LYSENKO, AND THE *SUKHOIS*: SCIENCE
AND TECHNOLOGY IN TOTALITARIANISM

Summary

A brief introduction into the complex topic of science and technology in totalitarian systems of the 20th century (Soviet communism and German national-socialism) is given. The emphasis is placed, in a Popperian spirit, on the essential incompatibility of the scientific method and the totalitarian ideological dogma. As George Orwell emphasized in 1984: „In Newspeak there is no word for ‘Science’. The empirical method of thought, on which all the scientific achievements of the past were founded, is opposed to the most fundamental principles of Ingsoc.“ This conflict cannot be overcome due to its structural nature, and efforts have been expended in the totalitarian state mostly to hide it under the cover of massive propaganda rethorics and sophistry. In contrast to unfounded fame and hype, as well as a veil of mysticism still reigning in connection with the alleged great successes of science and technology in totalitarian states, the historical reality suggests something very different. Case studies such as „aryan physics“, national-socialist *Wunderwaffe* projects, lisenkoism or the tragic absence of ecological conscience in countries of the so-called real socialism all show that *pseudoscience* is more likely to fill the ideological and social needs of the totalitarian elites. Authentic science has in the best case been tolerated in such systems, and more often than not was marginalized and exposed to ideological purges in the best spirit of the Orwellian doublethink. The mysticism surrounding the alleged successes of totalitarianism in science and technology is mostly a consequence of the long-term propaganda and the lack of real education in places otherwise infected by a degree of nostalgia toward totalitarianism. One of multiple distortions of reality brought about by this tendency is underestimation and neglect of many scientists and engineers who were at the forefront of dissident movements.

Key words: epistemology, scientific method, ideology, pseudoscience, doublethink, lisenkoism, *Wunderwaffe*, nuclear weapons, Chernobyl, Aral catastrophe, dissidents

Milan Vukomanović
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

VERSKI FUNDAMENTALIZAM KAO SAVREMENI OBLIK TOTALITARIZMA*

Rezime: U ovom radu autor najpre razmatra pojam verskog fundamentalizma, kao i njegova razgraničenja u odnosu na srodne pojmove poput tradicionalizma i konzervativizma. Posebna pažnja posvećena je tipologiji religijskog fundamentalizma, kao i tendenciji fundamentalista da normiraju javnu, pa i političku sferu, putem religijskog preuzimanja političkog prostora ili svojevrstne religizacije politike. Savremeni fundamentalistički pokreti su, zapravo, moderni pokreti 20. veka, uprkos svojim protivmodernim i antiprosvetiteljskim ideologijama. Fundamentalizam predstavlja u isti mah jednu antimodernu utopiju, ali i skup pokreta s izrazitim jakobinskim, pa i totalističkim tendencijama. Sledeći izraelskog sociologa Šmuela Ajzenštata, autor ispituje vezu između totalističkih ideologija i pokreta dvadesetih i tridesetih godina 20. veka i savremenih oblika fundamentalizma. Reč je o tome da fundamentalističke zajednice i režimi dele neke bitne odlike s najekstremnijim, sekularnim i levim, jakobinskim, militantnim i komunističkim režimima. Kada je reč o strukturalnim sličnostima između komunističkih, nacionalističkih i fundamentalističkih ideologija, kao i o utopijskom karakteru tih ideologija u 20. veku, autor upućuje na bliskost između dva kvazireligijska sistema – ideologije komunizma i nacionalističke ideologije, pa ih potom kontrastira sa savremenim formama religijskog fundamentalizma.

Ključne reči: religija, fundamentalizam, totalitarizam, tradicionalizam, konzervativizam, globalizacija, ideologija

Termin *fundamentalizam* se vrlo često, ali uglavnom nedovoljno precizno, koristi u javnom diskursu, medijima, pa čak i u nauci, jer oni koji ga upotrebljavaju ređe osećaju potrebu i da ga definišu, preciznije odrede. Prema rečima savremenog filozofa politike, lorda Bhikhu Parekh-a, fundamentalizam je danas višeznačan i ambivalentan termin kojim se označavaju različiti fenomeni: „Štaviše, on je opterećen razumljivim pristrasnostima

---

* Ovaj tekst, koji je izvorno saopšten kao predavanje u Libertarijanskom klubu (LIBEK) u Beogradu 10.5.2017. nastao je u okviru rada na projektu Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta UB, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja (ONI 179035).

i predrasudama, pa pošto fundamentalizam ozbiljno pretil našem načinu života i našim interesima, opterećen je i dubokim strahovima i grubim političkim konotacijama“ (Parekh, 1994: 106).

Iako je reč o donekle srodnim pojmovima, fundamentalizam nije, na primer, isto što i tradicionalizam ili konzervativizam. U savremenoj religioškoj literaturi taj pojam se, zapravo, sve više vezuje za modernost i vidi kao posledica svojevrsnog sudara tradicionalističkih kultura s duhom moderniteta, osobito sekularizacijom. Fundamentalizam bi, u tom smislu, predstavljao prilično burnu reakciju na izazove modernizacije, sekularizacije, pa i globalizacije. Problem tu nije, međutim, modernizacija religije, već pre neki vid *religizacije modernosti*. Religija danas stupa u različite, vrlo složene interakcije s ideološkim, političkim, kulturnim i ekonomskim sistemima. Ona je, štaviše, sastavni deo globalizacijskih procesa. S druge strane, ona još uvek pruža sigurno utočište za „odbranu kulture“, nacionalnog, lokalnog, partikularnog. Reč je tu, u stvari, o zaštiti religijskog interpretativnog nasleđa. U svetu koji karakteriše velika dislociranost, izmeštanje etničkih, religijskih i, uopšte, kulturnih manjina, religije su moćni čuvari grupnih, kolektivnih identiteta. Evo šta uostalom o tome veli Lorens Kaplan:

„Fundamentalizam može da se opiše kao pogled na svet u kome se ističu specifične supstancijalne 'istine' tradicionalnih vera koje se primenjuju, odlučno i predano, na realnosti dvadesetog veka“ (Kaplan, 1992: 5).

A Martin Marti, jedan od rukovodilaca tzv. Projekta o fundamentalizmu, pokrenutog krajem osamdesetih godina na Univerzitetu u Čikagu, ovako opisuje glavne odlike fundamentalizma:

„Termin 'fundamentalizam' se najpre koristi kada lideri ili sledbenici preduzmu mere kako bi svesno reagovali, obnovili, branili, ili pak našli nove načine da se suprotstave onome što vide kao pretnje tradiciji koju bi želeli da konzerviraju... Reakcija, kontra-akcija, revanšistička akcija: to su karakteristike. Ukoliko one nisu prisutne, posmatrači nastavljaju da te pokrete ili kulture nazivaju jednostavno 'tradicionalnim' ili 'konzervativnim'“ (Marty, 1992: 19).

U knjizi *Odbegli svet* (The Runaway World), Entoni Gidens brani tezu po kojoj su kosmopolitizam i fundamentalizam zapravo dve različite, oprečne reakcije na proces globalizacije: „Fundamentalizam je tradicija... definisana na tradicionalan način – pozivanjem na ritualnu istinu – u sve globalnijem svetu koji traži razloge... Fundamentalizam se ne ograničava na religiju. Pripadnici kineske Crvene garde, sa svojom odanošću Maovoj *Maloj crvenoj knjizi*, svakako su bili fundamentalisti“ (Gidens, 2005: 74).

Zanimljivo gledište zastupa i izraelski sociolog Šmuel Ajzenštat u delu *Fundamentalizam, sektaštvo i revolucija* (Eisenstadt, 2004). Jedna od njegovih

glavnih teza je da su savremeni fundamentalistički pokreti u osnovi *moderni* pokreti 20. veka, uprkos svojim protivmodernim i antiprosvjetiteljskim ideologijama:

„Moderni fundamentalistički pokreti, unatoč njihovoj tradicionalnoj aromi i sličnosti s protofundamentalističkim pokretima, mogu se – paradoksalno možda – najbolje razumeti u kontekstu razvoja modernosti i u okviru toga razvoja... Oni su jedan mogući razvoj događaja unutar kulturnog i političkog programa i diskursa moderne kakav se iskristalizirao ponajprije s prosvjetiteljstvom i s velikim revolucijama, proširio se svijetom i sa svojim se različitim potencijalima, proturječjima i antinomijama dalje razvijao“ (Eisenstadt, 2004: 37).

Ovaj autor, štaviše, zastupa i originalnu tezu da fundamentalizam predstavlja u isti mah jednu antimodernu utopiju, kao i skup pokreta s izrazitim jakobinskim, pa i totalističkim tendencijama (2004: 77). Ajzenštat tako uspostavlja značajnu vezu između totalističkih ideologija i pokreta dvadesetih i tridesetih godina prošlog stoleća i savremenih oblika fundamentalizma. To je naročito vidljivo u načinu konstrukcije vrlo razrađenih ideologija, kao i u specifičnom tipu utopijskog sektaštva. Utoliko fundamentalističke zajednice i režimi dele neke bitne odlike s najekstremnijim, sekularnim i levim, jakobinskim, militantnim i komunističkim režimima (2004:10). Ajzenštat, najzad, zapaža da su „mnogi od onih aktivista u raznim muslimanskim arapskim zemljama koje su privukli različiti socijalistički programi i pokreti postali vrlo aktivni u fundamentalističkim pokretima u 1980-im i 1990-im godinama“ (2004: 105).

Kada je reč o strukturalnim sličnostima između komunističkih, nacionalističkih i religijskih ideologija, kao i o utopijskom karakteru tih ideologija u 20. veku, ranije sam se više bavio pitanjem sličnosti između dva kvazireligijska sistema: ideologije komunizma i nacionalističke ideologije (Vukomanović, 2008: 84 i dalje). Komunizam i nacionalizam, kao i religija, predstavljaju određene simboličke sisteme na koje bi se mogla primeniti bilo koja šira, funkcionalna (npr. Jingerova) ili simbolička (npr. Gercova) definicija religije. Jingerova i Gercova definicija dobro pokazuju koliko religiju nije nimalo lako odrediti u teorijskoj literaturi (Vukomanović, 2008: 58–61). Danas je, naime, granica između religijskog i kvazireligijskog veoma mala. Na primer, na sajtu www.adherents.com, kojeg religiozi često koriste kao relevantan sajt za sticanje informacija o broju vernika u svetu, kao i drugih statističkih podataka, redovno se kao religije spominju sajentologija i „religija“ *džuče* u Severnoj Koreji, tj. „kimilsungizam“ koji je više jedna ideologija (i to ateistička ideologija), nego religija. Ako su verovanja i obredi, rituali, glavni elementi svake religije, onda bi se, s pravom, moglo ustvrditi da i kvazireligijski sistemi, poput komunizma i nacionalizma (pa tako i nacionalsocijalizma, nacizma) sadrže ta dva

elementa kao bitna, centralna za svoje ideologije. Na nivou verovanja, dogme, tu imamo jasno prepoznatljivi utopijsko-eshatološki obrazac koji, u stvari, predstavlja religijsko nasleđe, naročito ono koje dolazi iz „avramovske tradicije“ judaizma, hrišćanstva i islama. U domenu obreda, tu se, opet, prepoznaje, bar na sintaksičkom planu, paralelizam između verskih i političkih rituala, tj. jasni obrasci inicijastičkih obreda, obreda prelaza ili glorifikacije religijskog, odnosno vojnog i političkog vođe u njegovoj zemaljskoj, ali i posthumnoj egzistenciji.

Pozabavimo se ovde detaljnije i upotrebom pojma fundamentalizam u novijem naučnom, ali i javnom diskursu. Fundamentalizam se, kao tehnički termin, počeo upotrebljavati u vezi s religijom još krajem 19. veka, a u širu upotrebu je ušao tek u poslednjoj četvrtini 20. stoleća, nakon islamske revolucije u Iranu. Ovde bih izdvojio bar četiri smisla ili konteksta u kojima se pojam fundamentalizam pojavljuje u savremenoj religijologiji i drugim društvenim naukama:

1. verski pokret u američkom protestantizmu u 19. i 20. veku;
2. pojam koji se u poslednjih četvrt veka sve više vezuje uz islam: tu su alternativni termini revivalizam, integrizam, islamizam i dr;
3. fundamentalističke tendencije u drugim svetskim religijama (judaizam, hinduizam, sikizam, različite hrišćanske crkve i denominacije, uključujući i katolicizam i pravoslavlje);
4. fundamentalizam koji nema temelja u religiji, već u politici ili nekim drugim sferama života (npr. politički, tržišni, etnički, ekološki fundamentalizam, itd.).

U kontekstu političkog islama, danas se u religijološkoj literaturi sve češće upotrebljava i izraz *neofundamentalizam* kojim se objašnjava ishod susreta različitih islamističkih doktrina i pokreta sa Zapadom, sekularizacijom i uopšte drukčijim konceptom vladavine prava (npr. Roy, 2004). Koliko nam, međutim, sva ta određenja pomažu u susretu s konkretnim primerima i fenomenima? Napred je već spomenuto da se termin fundamentalizam lako i često dovodi u vezu s pojmovima kao što su tradicionalizam ili konzervativizam. Reč je tu, svakako, o srodnim, ali ne i identičnim konceptima. U jednom opštijem smislu, većina svetskih religija pridržava se bar nekih tradicionalističkih obrazaca. To podrazumeva veru u tradiciju, pridržavanje tradicije i ponašanje u skladu s tradicijom koja daje odgovore na pitanja o krajnjem smislu ili apsolutnoj istini. U pravoslavlju i katolicizmu tradicija je Predanje koje ima svoj izvor i osnov u otkrivenju ili „svetoj povesti“, na način na koji to, recimo, definiše apostol Pavle u svom Prvom pismu Korinćanima: „Jer vam najprije predadoh što i primih, da Hristos umrije za grijehe naše, po pismu, i da bi ukopan, i da usta treći dan, po pismu, i da se javi Kifi, potom jedanaestorici apostola“

(1 Kor 15.3–5). Navedeni odlomak iz Pavlovog Prvog pisma Korinćanima predstavlja ujedno i najstariji sačuvan hrišćanski zapis o evharistiji, te najstarije kompletno predanje o Isusovoj smrti, vaskrsenju i ponovnom pojavljivanju među učenicima. Važno je tu, svakako, uočiti da se apostol poziva na jednu usmenu kerigmatsku tradiciju, na jedno predanje koje treba *sačuvati u pamćenju*. U tom smislu se i Jovan Damaskin, punih sedam vekova nakon ovog Pavlovog svedočanstva, u svom spisu o ikonama poziva na izvorno značenje tradicije kao pamćenja, i to kolektivnog pamćenja. Predanje je, kako veli Damaskin, omeđeno večnim granicama, i kao takvo, ono je trajno, nepromenljivo (Vukomanović, 2001: 69).

Kada je, pak, reč o konzervativizmu, tu prevladava shvatanje tradicije kao statične i nepromenljive. Tradicija se uglavnom poima kao nekakav relikv zamrznut u vremenu. Osvrnuo bih se, najpre, na neke primere tradicionalizma i konzervativizma u religiji. Prema Alešu Debeljaku (2003: 48), slovenačkom kulturologu i religijologu, za tradicionaliste i konzervativce značajno je da se odlučno distanciraju kako od modernih naučno-tehnoloških tekovina, tako i od „nepodnošljivog“ relativizma savremenih etičkih vrednosti: „Inzistirajući na pasivnom odmaku od modernog svijeta oni se bave isključivo sami sobom i vlastitom zajednicom u nadi da će ih drugi ostaviti na miru“. Debeljak dalje ističe kako bi se osnovna poruka tradicionalnog ili konzervativnog religijskog stava mogla sažeti na sledeći način: „Život u skladu s dosljednim poštovanjem vjerske predaje može spasiti našu dušu, a svijet izvan naše zajednice neka čini što hoće, premda će tako propasti“ (Debeljak, 2003: 48).

Kao primer religijskog tradicionalizma, štaviše, ultratradicionalizma, može se navesti slučaj Amiša u SAD, menonitske zajednice poreklom od švajcarskih anabaptista, osnovane krajem 17. veka. Oni su potpuno odvojena religijska zajednica s karakteristikama sekte, koju odlikuje visok stepen grupne solidarnosti i kohezije, izraziti partikularizam, odbacivanje tekovina moderne civilizacije i tehnologije, zaseban jezik (švajcarski nemački dijalekt), skroman način odevanja i sklapanje braka unutar same zajednice (*die Gemeinde*). Neke od amiških grupa isključuju članove koji se venčaju van zajednice, i to isključivanje (*die Meidung*) podrazumeva odbijanje da se uopšte ostvari kontakt s prekršiocem, makar to bila i vlastita deca. Tokom 1950-ih i 1960-ih godina Amiši su došli u sukob s američkim federalnim vlastima, jer nisu davali svojoj deci da idu u državne škole. Iz čisto religijskih pobuda, oni se „odlučno opiru modernom pluralizmu, moralnom relativizmu, intelektualnom sekularizmu i masmedijskom zavođenju spektakla...“ (Debeljak, 2003: 44).

Kao dobar primer religijskog konzervativizma mogli bismo, s druge strane, sledeći Debeljaka, navesti (ultra)ortodoksne Jevreje, koji se pridržavaju striktnih propisa Tore u svakodnevnom ponašanju, religijskoj praksi,

odevanju, načinu ishrane, želeći tako da očuvaju i konzerviraju, uprkos sekularizaciji, „živ sadržaj i formu simbola, prakse i misaonosti...prijašnjih generacija 'izabranog naroda'“ (Debeljak, 2003: 47). Ultraortodoksni Jevreji (*haredim*) se i u religijskom, i u političkom smislu protive sekularnoj državi Izrael i odbacuju cionizam s njegovim (pseudo)mesijanskim pretenzijama. Poput Amiša, i oni su, na neki način, „zamrznuti u vremenu“ i predstavljaju priličan izuzetak u religijskom pejzažu savremenog sveta.

Kada je, pak, reč o konzervativizmu unutar Srpske pravoslavne crkve (SPC), i tu uglavnom prevladava shvatanje tradicije kao statične i nepromenljive. Tradicija se, dakle, poima kao zaokružena i zatvorena, a ne kao nešto što se može nadograđivati, dopunjavati i reinterpretirati u duhu vremena. Sama tradicija, pa ni tradicionalizam ne predstavljaju problem po sebi. Problem je, međutim, u viđenju tradicije kao nepromenljive u svetu koji se stalno menja. Umesto da se religija prilagođava društvenim promenama, očekuje se da se društvo ravna prema religijskim principima, pa makar oni bili formulisani i pre više vekova. Čini se da je to jedan od najvećih izazova s kojim se SPC, pored nekih drugih pomesnih pravoslavnih crkava, danas suočava¹. Tome, međutim, treba pridodati i jednu sasvim osobenu crtu pravoslavlja u Srbiji, koju čini koncept *svetosavlja* konstruisan u novijoj istoriji. Ovaj koncept predstavlja ideologiju vodećih srpskih teologa i same crkve tek od 20. veka. Projekcija zlatne hrišćanske prošlosti pre raskola, „kosovski zavet“ i svetosavski mit, kao i prateći mit o stradalništvu, podsećaju, s jedne strane, na sunitski salafizam, dok, sa druge strane, imaju sličnosti i sa šiitskim kultom halife Alija i mitom o Karbali, tj. mitom o istorijskom porazu koji se u religijskom predanju pretvara u nebeski trijumf (Dejzings, 2005: 221–234). Interesantno je u ovom kontekstu spomenuti da su oba navedena pravca islama ispoljila, koncem prošlog veka, naglašene fundamentalističke sklonosti. Iako bi bilo potrebno puno više prostora za detaljnije razmatranje pitanja da li u današnjem ponašanju i delovanju bar nekih arhijereja SPC ima i elemenata crkvenog fundamentalizma, jasno je da bi najnovija oštra kritika kosmopolitizma, pluralizma, „novog doba“, dositejevske prosvećenosti i globalizacije, koja potiče iz crkvenih redova i krugova paracrkvenih organizacija i pokreta pod njenim blagoslovom, mogla, možda, da bude podvedena pod takve tendencije (Vukomanović, 2011). Tu, međutim, naročito treba biti oprezan ako se ima u vidu da je otpor prema globalizaciji, liberalnim vrednostima i zapadnoj prosvećenosti nešto što odlikuje i fundamentaliste i etnonacionaliste.

1 Sa sličnim izazovom se, u tom pogledu, suočava i tradicionalni islam, ali i Rimokatolička crkva u svetu (npr. stavovi o kontracepciji, abortusu, celibatu sveštenika ili učestvovanju žena u sveštiničkoj službi).

Po čemu bi se onda religijski fundamentalizam, kao oblik verskog učenja, života i prakse, strukturalno razlikovao od prethodnih primera tradicionalizma i konzervativizma? Ovde bih se najpre pozabavio nekim posebnim značenjima ovog pojma i termina, s ciljem da dospem i do nekakve, makar provizorne, tipologije religijskog fundamentalizma. Napred smo već izdvojili četiri smisla ili konteksta u kojima se pojam fundamentalizam pojavljuje u savremenoj religiologiji i drugim društvenim naukama. Osvrnimo se kratko na neke od mnoštva definicija fundamentalizma u leksikografskoj i religiološkoj literaturi. Klaus Kincler, augsburški profesor fundamentalne teologije, bavi se, u svojoj knjizi *Verski fundamentalizam* različitim vidovima fundamentalizma u svetskim religijama. U vezi s američkim protestantskim pokretima 19. i 20. veka, on izdvaja nekoliko bitnih momenata:

- fundamentalizam je pre svega verski pokret u Americi 19. i 20. veka;
- ovaj pokret ujedinjen je oko nekoliko verskih 'fundamentals', odnosno fundamenata ili fundamentalnih činjenica, što je pokretu i dalo ime;
- naziv 'fundamentalizam' potiče od samog pokreta, naime od C.L. Louza, iz 1920. godine;
- zajednički pravac delovanja usmeren je protiv takozvanog modernizma kao što su sekularizacija društva i darvinizam u prirodnim naukama;
- modernizmu se suprotstavljaju, i to uglavnom nekritički, Biblija i dogmatika;
- na kongresima pokret traži svoju društvenu svest; 1919. dolazi do okupljanja u World's Christian Fundamentals Association;
- usled cepanja Crkve pokret se i sam deli u najrazličitije grupe (Kincler, 2002: 15–16).

U gornjem smislu se reč fundamentalizam pojavljuje i u nekim američkim rečnicima i enciklopedijama. U *Webster's New Universal Unabridged Dictionary* se tako izdvajaju dva osnovna značenja fundamentalizma – jedno opštije, a drugo posebno – ali oba usko vezana uz američki protestantizam: 1. ortodoksna religijska verovanja zasnovana na bukvalnom tumačenju Biblije, koja se smatraju fundamentalnim za hrišćansku veru (npr. potpuno prihvatanje priče o stvaranju sveta iz knjige Postanje i odbacivanje teorije evolucije); 2. pokret među nekim američkim protestantima u kome je naglašeno ovo verovanje; u suprotnosti s modernizmom (Webster's, 1983: 742).

U Abingdonovom Rečniku živih religija, u nas poznatom kao *Enciklopedija živih religija* (Krim, 1992), nailazimo na još jedno, slično određenje fundamentalizma: „Naziv koji se obično koristi kada je reč o protivnicima liberalnog protestantizma nastao uporedo s objavljivanjem niza tekstova (*Fundamenti* 1910–13), masovno rasturane odbrane konzervativne pozicije“ (Krim 1992: 204). Ovaj pojam se u *Enciklopediji* takođe dovodi

u vezu s kreacionizmom, odnosno verovanjem da se prva dva poglavlja biblijske knjige Postanje moraju tumačiti kao povest nastanka sveta: „Borba za donošenje zakonske zabrane protiv učenja o evoluciji u školama postala je okosnica delovanja fundamentalističkog pokreta. Suđenje Džonu Skopsu (John Scopes) 1925. u državi Tenesi, zato što je predavao o evoluciji, predstavljalo je vrhunac te borbe, a i angažovanja samog pokreta“ (Krim 1992: 205).

Od Iranske revolucije 1979. godine termin fundamentalizam počinje, međutim, da se puno više koristi u vezi s islamom, kao neka vrsta „polemičke ručne bombe“ (Parekh, 1994: 105). Na Zapadu su muslimani i danas verovatno bolje poznati po avganistanskim mulama, progonu Salmana Ruždija, bin Ladenu, ISIL-u ili džihadu nego, recimo, po svojoj grandioznoj arhitekturi, poeziji i filozofiji, da ne govorimo o poznavanju *Kurana* koji je počeo nešto više da se kupuje i čita u nekim zapadnim zemljama tek nakon terorističkih napada 11. septembra 2001.

Za razliku od češće upotrebljivanih termina *fundamentalizam* i *islamizam*, od kojih se prvi izvorno odnosio na konzervativni pravac u američkom protestantizmu, a drugi i na islam u celini (po uzoru na „hristijanizam“), Tunišanin Abdulvehab Medeb koristi ređe upotrebljavani pojam *integritizam* kada govori o pokretima koji su nakon 30-ih godina prošlog stoleća potekli od Muslimanske braće. Evo kako on objašnjava smisao tog pojma:

„Ako je 'integritet' kvalitativan, 'integralnost' je kvantitativna: stanje stvari u njezinoj potpunosti; islamist je integrist kada propovijeda integritet svoga vjerozakona, čiju integralnu primjenu nameće: to ukida svaku drugost i uspostavlja način bivanja koji dopisuje još jedno ime u katalog totalitarizma što je opustošio svijet“ (Medeb, 2003: 42).

S druge strane, neki moderni pokreti unutar islama (kao što je salafizam Muhameda Abduha iz 19. veka), u kojima se ističe značaj povratka tzv. „pobožnim precima“ (*salaf*)² iz Medine, kao nekakvom idealnom početku ili *fundamentu* (*usul*) islama, mogli bi se, mislim, sasvim slobodno označiti kao fundamentalistički u doslovnom smislu reči. To je onaj „islamski fundamentalizam“ (*al-usuliyya al-Islamiyya*) misionarskog tipa koji izvozi saudijski model salafijskog verskog obrazovanja širom sveta, pa i u Evropu i na Zapad. Problem tu doista nije islam kao religija, već njegova politizacija kao verskog, etičkog i političko-pravnog sistema. Različita su inače lica političkog islama: od mirnog, institucionalnog islamizma (npr.

2 Jedan od religijsko-političkih ideala salafizma jeste upravo povratak prvobitnom halifatu iz vremena ranog islama. Zanimljivo je da je sam koren arapske reči *salaf* (*slf*) u etimološkoj vezi sa *hlf*, odnosno *halifa*. *Salafi* pokreti u savremenom islamu pokrivaju inače čitav spektar učenja – od pacifizma do militantnijeg vahabizma avganistanskih talibana ili terorističkih organizacija kao što je Al-Kaida ili Islamska država (ISIS, ISIL).

Partija pravde i razvoja – AKP u Turskoj) do različitih džihadističkih ograna sklonih nasilju. Tu onda više nije reč samo o običnim „fanaticima“, već i o širem pokretu zasnovanom na transnacionalnoj umi i globalnim mrežama. Zbog toga Basam Tibi (2008), „Martin Luter“ islama, ističe da nema konflikta civilizacija između Zapada i islama, hrišćanstva i islama, već između sekularne demokratije i totalitarizma. Tibi često naglašava da je tzv. civilni islam kompatibilan s demokratijom, ali islamizam nije. To je jedan dogmatski esencijalizam, štaviše, politička teologija koja odbacuje mogućnost kulturne promene.

Fundamentalizam je, najzad, pojam koji ima i širu, nereligijsku upotrebu. To je onaj kontekst u kome se govori o fundamentalističkom ponašanju ili delovanju u politici, ekonomiji, na tržištu, u ekologiji i drugim sferama života. Upravo iz te sfere dolaze izrazi i metafore kao što su „tržišni fundamentalizam“, „etnički fundamentalizam“³ i sl.

Tipološki gledano, fundamentalizam bitno odlikuje sužavanje hermeneutičkog polja i pluralizma tumačenja, bez obzira na to da li je reč o religijskim ili nereligijskim fenomenima. Hermeneutički monizam se tu javlja kao put u integrizam i ekskluzivizam sektaškog tipa. Tvrdokorno pridržavanje samo jednog mogućeg tumačenja nekog fenomena, bilo da je reč o religiji, politici, istoriji, nauci ili nekoj drugoj oblasti ljudskog duha, mogu izvestan hermeneutički problem, pod određenim uslovima, pretvoriti i u ozbiljan politički, pa i policijski ili vojni problem. Tako je, recimo, 1993. g. jedno dosledno bukvalističko tumačenje biblijske knjige *Otkrivenje Jovanovo* dovelo Dejvida Koreša i njegov kulturni pokret u Teksasu u direktan sukob s američkim federalnim vlastima, pri čemu je u „paklenom ognju“ poseda u Vejku stradalo preko osamdeset članova tog pokreta, uključujući puno žena i dece (Vukomanović, 2001). Suvišno bi, možda, bilo reći da je Korešova zajednica, u svom samoispunjujućem proročanstvu, upravo i očekivala takav apokaliptički epilog.

Obratimo, najzad, pažnju na nekoliko tipičnih karakteristika fundamentalizma koji se pojavljuju u savremenoj literaturi o tom fenomenu:

1. Povratak osnovama, ishodištu, onome što je bilo u početku, i što je docnije iskvareno. Taj pseudotradicionalizam, rekli bismo, dovodi fundamentaliste u usku vezu s fašizmom, njegovim mitom o „zlatnom dobu“, slavnoj mitskoj prošlosti nacije ili etničke zajednice.

2. Hegemonizam i ekskluzivizam u pogledu tumačenja: fundamentalizam se protivi hermeneutičkom pluralizmu, jer to tobože vodi u kognitivni i vrednosni relativizam; umesto toga, fundamentalizam istrajava na

---

3 Termin 'etnički fundamentalizam' se, na primer, koristio u literaturi u vezi s politikom Miloševićeve vlade tokom devedesetih godina (Imam and Yuval-Davis, 2004: ix).

dualističkoj retorici i filozofiji maniheizma (mi-oni, bog-đavo, prijatelji-neprijatelji). Rigidno istrajavanje na samo jednom mogućem tumačenju nekog fenomena može, u krajnjoj liniji, transformisati čisto hermeneutički problem u ozbiljno političko, pa čak i bezbednosno, vojno pitanje.

3. Protivljenje sekularizaciji i odbacivanje sekularne slike sveta; u tom smislu je tradicija prosvetiteljstva poseban izazov i neprijatelj svakog fundamentalizma; fundamentalizam, isto tako, daje svoj odgovor na izazove modernosti. Elfriede Harth (2004: 33) određuje, na primer, verski fundamentalizam jednostavno kao „odbacivanje sekularne praktične politike“.

4. Fundamentalizam je proizvod političke, socijalne, ekonomske krize ili odgovor na krizno stanje.

5. Fundamentalističke ideje su, u ideološkom smislu, usmerene protiv nauke, iako sam fundamentalizam, u praktičnom smislu, neretko koristi prednosti savremene nauke i tehnike;

6. Duh ekumenizma, dijalog i tolerancija su strani fundamentalizmu i po pravilu su njegovi najveći neprijatelji.

U tekstu „Fundamentalizam – cilj ili sredstvo?“ u kome se inače nabrajaju i neke od ovih odlika, Ljubiša Rajić ističe još jednu važnu karakteristiku verskog fundamentalizma: to je „politički program zasnovan na religiji, ali sa stvarnim ciljevima izvan nje“ (Rajić 2003: 55). Elfrida Hart pak ističe kako „aktivni fundamentalizam nastoji da oblikuje politiku, putem religijskog preuzimanja političkog prostora... Religijski jezik i teološke kategorije i pojmovi se koriste u definisanju politike“. U tom smislu, verski fundamentalizam koristi „metode moderne praktične politike, odnosno oblikovanja javnog mnjenja, kao i društveni inženjering“ (Harth, 2004: 33). Na taj način fundamentalizam koristi propagandne metode kojima je još ranije pribegavao fašizam, ali i maoizam, staljinizam i druge totalitarne ideologije.

Koja odlika fundamentalizma bi, najzad, najviše dovela u vezu ovaj religijski fenomen s ideologijama i pokretima 20-ih i 30-ih godina 20. veka? Na prvom mestu tu treba, mislim, navesti nametanje integralne primene jednog ideološkog, političkog, verskog programa i sistema, što ima za posledicu ukidanje svake drugosti, pa time i diverziteta, pluralizma. S druge strane, totalitarni sistemi (komunizam, fašizam, nacionalsocijalizam) – nalik fundamentalizmu kao političkom programu ili političkoj teologiji – poprimaju karakteristike kvazireligije, pa i pseudoreligije. To je naročito vidljivo u domenu utopijsko-eshatološke doktrine koja vrši funkciju nekakve „kvaziteologije“, ali i u domenu političkog rituala kao svojevrsne *Erzatz*-religije. Za razliku od tih kvazireligijskih sistema, fundamentalistička teologija ipak mora da ima svoje ishodište u transcendenciji, ideji božje suverenosti ili otkrivenju. Fundamentalistički monizam, potom,

odlikuje nastojanje da se javna sfera normira prema samo jednom sistemu vrednosti, političkom ili kulturnom obrascu. To onda kao nužnu posledicu ima i bekstvo od slobode, tj. „svesno bekstvo od individualnog razmišljanja, vlastite odgovornosti, obaveze dokazivanja, nesigurnosti i otvorenosti svih prava važenja, suverenih potvrda i životnih formi, kojima su mišljenje i život kroz prosvetavanje i savremeni svet nepovratno izloženi, u sigurnost i zatvorenost samoizabranih apsolutnih fundamenata. Pred njima prestaju sva pitanja, jer oni pružaju apsolutno uporište...Ko se njih ne drži, ne zaslužuje više nikakvo razumevanje za svoje argumente, sumnje, interesovanja i prava“ (Kincler, 2002: 11–12).

Literatura

- Debeljak, Aleš (2003): *Savremeni fundamentalizam i sveti rat*, Zagreb: Jesenski i Turk.
- Dejzings, Ger (2005): *Religija i identitet na Kosovu*, Beograd: XX vek.
- Eisenstadt, Shmuel (2004): *Fundamentalizam, sektaštvo i revolucija*, Zagreb: Politička kultura.
- Gidens, Entoni (2005): *Odbegli svet*, Beograd: Stubovi kulture.
- Harth, Elfriede (2004): „America’s Mission of Saving the World from Satan: Christian Fundamentalism in the USA“, u: Imam, Ayesha, Jenny Morgan and Nira Yuval-Davis, ur., *Warning Signs of Fundamentalisms*, London: WLUML, str. 33–37.
- Imam, Ayesha and Nira Yuval-Davis (2004): “Warning Signs of Fundamentalisms: Introduction“, u: Imam, Ayesha, Jenny Morgan and Nira Yuval-Davis, ur., *Warning Signs of Fundamentalisms*, London: WLUML, str. ix–xviii.
- Kaplan, Lawrence, ur. (1992): *Fundamentalism in Comparative Perspective*, Amherst, MA: University of Massachusetts Press.
- Kincler, Klaus (2002): *Verski fundamentalizam*, Beograd: Clio.
- Krim, Kit, ur. (1992): *Enciklopedija živih religija*, Beograd: Nolit.
- Marty, Martin (1992): „The Fundamentals of Fundamentalism“, u: L. Kaplan, ur., *Fundamentalism in Comparative Perspective*, Amherst, MA: University of Massachusetts Press, str. 15–23.
- Mastnak, Tomaž (2007): *Evropa: istorija političkog pojma*, Beograd: Beogradski krug i Centar za medije i komunikacije.
- Medeb, Abdulvehab (2003): *Zloupotreba islama*, Sarajevo: IMIC.
- Parekh, Bhikhu (1994): „The Concept of Fundamentalism“, u: Aleksandras Shtromas (ur.), *The End of isms? Reflections on the Fate of Ideological Politics after Communism’s Collapse*, Oxford: Blackwell, str. 105–126.
- Rajić, Ljubiša (2003): „Fundamentalizam – cilj ili sredstvo?“, u: Vukomanović, Milan i Marinko Vučinić (ur.), *Religijski dijalog: drama razumevanja*, Beograd: BOŠ, str. 33–58.
- Roy, Olivier (2004): *Globalized Islam: The Search for a New Ummah*, New York: Columbia University Press.
- Tibi, Bassam (2008): *Political Islam, World Politics and Europe*, Routledge, London.

- Vukomanović, Milan (2001): *Sveto i mnoštvo: Izazovi religijskog pluralizma*, Beograd: Čigoja štampa.
- Vukomanović, Milan (2008): *Homo viator: religija i novo doba*, Beograd: Čigoja štampa.
- Vukomanović, Milan (2011): „Serbian Orthodox Church Between Traditionalism and Fundamentalism“, u: Mårtensson, Ulrika et al. (ur.). *Fundamentalism in the Modern World*, vol. 1. Fundamentalism, Politics and History: The State, Globalization and Political Ideologies. London; New York: I. B. Tauris.
- Webster's New Universal Unabridged Dictionary* (1983), New York: Simon and Schuster.

Milan Vukomanović

RELIGIOUS FUNDAMENTALISM AS A CONTEMPORARY FORM OF TOTALITARIANISM

Summary

In this essay the author first examines the notion of religious fundamentalism and its demarcations with similar concepts, such as traditionalism and fundamentalism. Special attention is dedicated to a typology of religious fundamentalism, as well as to the tendency of fundamentalists to shape the public and political spheres by their religious usage of the political space or by a sort of religization of politics. Fundamentalist movements are, in fact, the modern movements of the 20th century, despite their anti-modern and anti-enlightenment ideologies. Fundamentalism is simultaneously an anti-modern utopia, as well as the set of movements with emphasized Jacobin, and even totalitarian, tendencies. In line with the Israeli sociologist Shmuel Eisenstadt, the author explores the connection between the totalitarian ideologies and movements of the 1920s and 1930s, on the one hand, and the contemporary forms of fundamentalism, on the other. Fundamentalist communities and regimes share some important features with the most extreme, secular and leftist, Jacobin, militant and communist regimes. Concerning the structural similarities between the communist, nationalist and fundamentalist ideologies, including the utopian character of those ideologies in the 20th century, the author refers to the congruencies between the two quasi-religious systems – communism and nationalist ideology, contrasting them with the contemporary forms of religious fundamentalism.

Key words: religion, fundamentalism, totalitarianism, traditionalism, conservatism, globalization, ideology

UDK 329.055.2(73)
327.2:329.15(73)
327(73:470)

Miloš Nikolić

Libertarijanski klub Libek, Beograd

AMERIČKA NOVA DESNICA I KOMUNIZAM

Rezime: Prikazujući ideološki profil pokreta Nove desnice u Americi od njenog artikulisanja 1955. do 1968. godine rad posebno razmatra odnos prema komunizmu i Sovjetskom Savezu u tom periodu. Iako se poput Stare desnice oslanja na ideološku tradiciju izvornog američkog libertarijanizma, odnos Nove desnice prema unutrašnjim i spoljnim pretnjama po poredak predstavljaće njenu određujuću osobenost i ključnu liniju razdvajanja na desnom polu američkog političkog spektra. Rad pruža naročiti osvrt na političku teoriju Frenka Mejera, kao i na ideološke uzore Vilijema Baklija, najvažnije figure pokreta Nove desnice. Autori ovog pokreta dovešće u pitanje „zaprečavanje“ sovjetske moći, dominantnu spoljnopolitičku doktrinu tog vremena, što će se u radu analizirati kroz delo Džejmisa Brnana, jednog od urednika časopisa *National Review*, intelektualnog stožera pokreta. Osnovna teza rada je da pokret Nove desnice ne uspeva da očuva svoj fuzionistički balans između tri tradicije – libertarijanizma, tradicionalizma i anti-komunizma koji je bio važan od samog osnivanja. Ova neravnoteža bitno će uticati na dalji pravac razvoja američkog konzervativizma.

Ključne reči: Nova desnica, konzervativizam, komunizam, libertarijanizam, fuzionizam

Uvod – izgradnja desnice u vremenu transformacije američkog društva

Pokret Nove desnice od 1955. godine uobličava se u periodu veoma složene društvene, institucionalne i kulturne transformacije američkog društva suočenog sa spoljnim bezbednosnim izazovima koji su dodatno uticali na tu transformaciju. Posledice te unutrašnje transformacije osetiće se na širokom polju – od stvaranja novih društvenih pokreta za ljudska prava koji će, između ostalog, pored promene svesti o položaju crnačke manjine u američkom društvu temeljno uticati na političke institucije da prekinu tradiciju segregacije, preko talasa nasilja u getoima, ali i preko aktivnosti određenih organizacija za unapređenje položaja crnaca, koje su podsticale upotrebu nasilnih metoda, pa sve do pojave neformalnog pokreta kontrakulture, nadahnutog doktrinama Nove leveice, koji će izvršiti

veliki uticaj kako na popularnu kulturu, tako i na tadašnju akademsku i širu intelektualnu javnost.

Nova desnica ne predstavlja homogeni i samostalni politički pokret zato što je, sa jedne strane, u samoj svojoj osnovi teorijska posledica fuzije, odnosno usaglašavajućeg približavanja najvažnijih libertarijanskih, tradicionalističkih i antikomunističkih političkih ideja dok je, sa druge strane, svoj politički uticaj pre svega ostvarivala kroz Republikansku stranku u SAD-u. Iako Nova desnica u osnovi predstavlja autentičnu fuziju tri pomenute političke struje, sami autori ovog pokreta, imali su isključivu ambiciju da svojim radom utiču na preoblikovanje glavnog toka konzervativizma u SAD-u, odnosno, želeli su da nametnu svoju političku definiciju konzervativizma kao jedinu prikladnu definiciju što su u značajnoj meri i uspeli. Političari potekli iz intelektualnog kruga Nove desnice težili su da se poistovete sa očuvanjem izvorne američke tradicije slobode i ograničene vlasti, razbijajući sve čvršće veze između tadašnjeg glavnog toka konzervativizma i Nju dil (*New Deal*) koalicije uspostavljene i ojačane po završetku Drugog svetskog rata.

Smatra se da je Nova desnica kao konzervativni intelektualni i politički pokret rođena 19. novembra 1955. godine odnosno onog dana kada je iz štampe izašao prvi broj magazina *National Review*. Ovaj magazin je od prvog broja, i od proglašavanja svoje misije da „stane popreko istorije i da joj viče da stane“,¹ postao intelektualni stožer novog pokreta. Iako se sa pravom može reći da je pokret tada rođen, istorija američke konzervativne misli pre i neposredno posle Drugog svetskog rata, presudno će uticati na uobličavanje ovog pokreta i pre njegovog javnog izlaska na političku scenu.

Razlika između Stare i Nove desnice

Intelektualni profil Stare desnice oblikovali su velika depresija, dolazak Frenklina Delana Ruzvelta (Franklin Delano Roosevelt) na mesto predsednika i rasprava o spoljnopolitičkoj ulozi SAD. Od finansijske krize 1929. godine i velike depresije koja joj je usledila, osim razarajućih socijalnih posledica po stanovništvo, jedna od najznačajnijih promena koja će početi da se odvija na planu političkih ideja jeste izgradnja poverenja u novu, drugačiju ulogu jake, centralizovane državne administracije koja aktivno upravlja širim segmentima privrednog života.

Autore stare desnice krasio je sofisticirani akademski stil izražavanja i poseban društveni status – uglavnom su dolazili iz viših društvenih

1 William F. Buckley, Jr., *National Review Credenda and Statement of Principles*, National Review, New York, November, 1955. Navedeno prema: Gregory L. Schneider (editor), *Conservatism in America Since 1930*, New York University Press, New York, 2003, str. 201.

slojeva. Taj pomalo neuobičajeni spoj između politički radikalnih ideja o povlačenju države iz društva i društvenog statusa predstavnika stare desnice, američki književni kritičar Semjuel Patnam (Samuel Putnam) je, pre svega opisujući delo Henrija Luisa Menkena (Henry Louis Mencken), jednog od idejnih rodonačelnika stare desnice, nazvao „torijevski anarhizam“. Menken, najstariji predstavnik stare desnice postaće veliki protivnik Ruzveltovog Nju dila jer je takav vid jačanja centralne, federalne vlasti video kao glavnu pretnju slobodi pojedinca.

Marej Rotbard (Murray Rothbard), američki libertarijanski ekonomista i politički teoretičar, osim Menkena kao torijevskog anarhistu i ranog predstavnika stare desnice odrediće i Alberta Džeja Noka (Albert Jay Nock), koga će, sa druge strane, istoričar američkog konzervativizma Li Edvards (Lee Edwards) da navede kao jednog od ključnih ranih intelektualnih uzora Vilijema F. Baklija mlađeg (William F. Buckley Jr.), ključnu intelektualnu figuru pokreta Nove desnice. U političkim stavovima još radikalniji od Menkena, Nok je za razliku od njega svoje stanovišta oblikovao na mnogo sistematičniji način. Za Mareja Rotbarda Nok je autor „prve sistemske libertarijanske teorije u dvadesetom veku“.² Uz sebi svojstven ekscentrični i aristokratski način ophođenja u komunikaciji, Albert Džej Nok izvršio je presudni rani intelektualni uticaj na mladog Vilijema Baklija, koji je imao prilike da neposredno upoznaje Noka, budući da je ovaj bio blizak prijatelj Baklijevog oca. Time će, po mišljenju pomenutog Lija Edvardsa, Nok uz Vilmora Kindala (Willmoore Kendall), Baklijevog profesora sa Jejla i Džejmsa Brnama (James Burnham), političkog teoretičara i kasnije urednika spoljnopolitičke rubrike magazina *National Review*, postati najvažniji intelektualni uticaj na Vilijema Baklija.³

Osnovna razlika između Baklijeve vizije konzervativnog pokreta u odnosu na staru desnicu jeste njegov uvid da je strateški značajno borbu proširiti i na teren moralnih vrednosti, otpočeti ne samo sukob ekonomskih paradigmi, nego i sukob fundamentalnih kulturnih pogleda na društvo u kojem se živi. Šireći intelektualni front do onog nivoa koji bi Tomas Sovel (Thomas Sowell) nazvao „sukob vizija“, Bakli je sa uredništvom novog časopisa *National Review* izvršio praktičnu fuziju tri različite idejne tradicije koje su postojale paralelno, ali koje do tada nisu uspele da se približe glavnom političkom toku rasprave, a pogotovu da utiču na njegovu promenu – libertarijanske, tradicionalističke ili socijalno konzervativne i antikomunističke. Pitanje kojim se libertarijanska zajednica nije

2 Murray Rothbard, *The Betrayal of the American Right*, Ludwig von Mises Institute, Auburn, Alabama 2007, str. 18.

3 Lee Edwards, *William F. Buckley Jr. The Maker of a Movement*, ISI Books, Wilmington, Delaware 2010, str. 23.

mnogo bavila jeste kakvo je društveno okruženje za neprinudno očuvanje slobode, odnosno da li je dovoljno samo razmatranje ograničavanja političkog poretka ili je značajno i razmatranje kvaliteta društvenih odnosa? Antikomunistički tabor Nove desnice, proširio je shvatanje ugroženosti povezujući ga, između ostalog i sa libertarijanskim opomenama Hajeka i Mizesa o vezi raznih komandnih i intervencionističkih ekonomskih modela sa ugrožavanjem svih sloboda pojedinca – unutrašnje političke struje, smatrali su oni, nadahnute manje ili više ideološkim uticajem spolja, podrivaju temeljni politički konsenzus na kojem je Amerika utemeljena. Opasnost, dakle, ne dolazi samo od Sovjetskog Saveza već i od američke verzije liberalizma.

Komunizam kao civilizacijska pretnja

Jedna od ključnih razlika između Stare i Nove desnice jeste pitanje spoljnog intervencionizma. Tokom perioda Hladnog rata, važna identitetska odrednica Nove desnice biće snažan antikomunizam, koji je proizilazio iz shvatanja da je komunistička pretnja najveća pretnja sa kojom se suočava zapadna civilizacija. Izolacionizam stare američke desnice, sa druge strane, najprepoznatljivije se uočavao na oštrom protivljenju predstavnika Stare desnice, oličene u senatoru Robertu Taftu, da SAD do Perl Harbura uđu u Drugi svetski rat.

Nemajući više nikakve iluzije da je međunarodna saradnja posle rata sa Staljinom moguća, u odnosu prema Sovjetskom Savezu administracija Harija Trumana prihvatiće strateške savete Džordža Kenana (George Kennan), tadašnjeg zamenika šefa američke diplomatske misije u Moskvi. U jednoj verziji doktrine zaprečavanja (*containment*), administracija će lansirati doktrinu koja je dobila ime po tadašnjem predsedniku. Sama Trumanova doktrina započeta je odobravanjem finansijske pomoći Grčkoj i Turskoj 1947. godine. To je američkom Kongresu politički predstavljeno kao univerzalistička platforma, snažno nadahnuta ideološkim i moralističkim nabojem. Uprkos takvom okviru, administracija je ubrzo navela da Trumanova doktrina i navedeni slučaj finansijske pomoći ne predstavljaju presedan za kasnije slučajeve i da će se svaki naredni zahtev razmatrati pojedinačno uvažavajući „neophodnost, američki nacionalni interes i verovatnoću efikasnosti same pomoći.“⁴ Taft će ostati kritičar Trumanove doktrine i posle rata iako je 1951. godine ublažio retoriku, po svemu sudeći jer je hteo da promeni spoljnopolitički pristup koji je bio previše izolacionistički pre izbora za nominaciju u Republikanskoj partiji 1952. godine. Poslednji poraz izolacionistička, ili kako je Džon Luis

4 John Lewis Gaddis, *Strategies of Containment*, Oxford University Press, New York, 2005, str. 58

Gedis (John Lewis Geddiss), jedan od najvažnijih istoričara Hladnog rata još određuje i „unilateralistička“ struja doživće posle tesnog odbijanja tzv. *Brikerovog amandmana* u Kongresu koji je za cilj imao amandmansko ograničavanje stalno narastajućih ovlašćenja američkog predsednika u spoljnoj politici i bojazan da sistem Ujedinjenih nacija može da ograniči američku autonomiju u spoljnoj politici. Američka javnost je posle prvog uspešnog testiranja sovjetske atomske bombe i Kineske revolucije 1949. kao i agresije Severne Koreje 1950. godine sve više podržavala aktivniji odgovor komunističkom izazovu. Konzervativci Nove desnice, sa svoje strane, bili su usredsređeni kako na suzbijanje komunizma spolja, tako i unutra. Oni su komunističku pretnju doživljavali mnogo šire od odvrćanja Sovjetskog Saveza.

Razumevanje karaktera komunističke pretnje bilo je pod presudnim uticajem Frenka S. Mejera, najznačajnijeg teoretičara pokreta Nove desnice. Pored velikog broja članaka i akademskih eseja, najtemeljniji prikaz Mejerovog stanovišta izložen je u njegovom delu *U odbranu slobode* objavljenog 1962. godine. Sam Mejer je, kao i mnogi ugledni konzervativni autori tog doba, u svojoj mladosti bio vatreni komunista. Po završetku studija na Oksfordu i Londonskoj školi ekonomije postaje visoki funkcioner Komunističke partije Velike Britanije. Ovu orijentaciju zadržaće do 1945. godine kada će u potpunosti promeniti mišljenje pod uticajem dela *Put u ropstvo*, Fridriha fon Hajeka.⁵ Mejerov osnovni intelektualni poriv bio je izazov kako omogućiti da se sloboda pojedinca stalno uvećava i kako, s tim u vezi, ostvariti prigodan društveni kontekst za njenim neprinudnim očuvanjem. Budući da je ta sloboda pojedinca stalno ugrožena od stane različitih kolektivističkih učenja, Mejer neprijatelja te slobode, osim u socijalizmu, nacizmu i američkoj verziji liberalizma, vidi još i u onome što naziva novim konzervativizmom – tvrdom, paternalističkom verzijom društvenog tradicionalizma koja je po njemu nespojiva sa slobodom pojedinca. Istinska sloboda bi, prema Mejeru, trebalo da podrazumeva neizvesnost i odsustvo unapred određenog cilja jer „ukoliko pojedinci nisu slobodni da budu grešni, oni ne mogu ni da budu vrli.“⁶ Ovakva posebna ravnoteža između uvećanja individualne slobode i nužnosti njenog neprinudnog očuvanja (dakle, bez uticaja ili usmeravanja države) težnjom pojedinca ka vrlini predstavlja ključnu osobenost Mejerovog fuzionističkog polazišta.

U tom neprinudnom očuvanju slobode pojedinca, Mejer je, takođe, odbacio primat bilo koje posredničke institucije (porodica, crkva, obrazovanje) jer su to samo dobrovoljna udruženja pojedinaca, svakako značajna,

5 George H. Nash, *The Conservative Intellectual Movement in America Since 1945*, ISI Books, Wilmington, Delaware 2006, str. 150.

6 Frank S. Meyer, *In the Defense of Liberty and Related Essays*, Liberty Fund, Inc. Indianapolis, Indiana 1996, str. 148.

ali ne i primarna u odnosu na autonomiju pojedinca i njegovo razumevanje i prihvatanje vrline. Za odgovorno ponašanje tog pojedinca, međutim, važna je sredina u kojoj živi, društveni kontekst, tradicija koja stoji iza svega toga i tu dolazimo do tradicionalističkog segmenta Mejerovog konsenzusa. Tradicija zapadne civilizacije je sa svojim helenskim i judeohrišćanskim korenima koji su „iscedili svetost iz bilo koje ovozemaljske društvene institucije“⁷, priznala značaj pojedinca i sa tim pretpostavkama počela izgradnju političke i kulturne tradicije individualizma. Iako tokom istorije, ova tradicija u zapadnoj civilizaciji nije napredovala uvek i svuda ravnomerno i pravolinijski, politički osnivački dokumenti SAD, a posebno Ustav SAD predstavljaju za Mejera najvredniji primer političkog otelotvorenja vrednosti koje zahtevaju zaštitu iz generacije u generaciju.

Shvatanje ugroženosti ove tradicije dovodi nas do antikomunističkog segmenta Mejerovog konsenzusa koji odslikava strukturu celog konzervativnog pokreta. U svom eseju *Konzervativizam* iz 1967. godine, Mejer je najpreglednije prikazao karakteristike onoga što se već nekoliko godina ustalilo kao nužna minimalna saglasnost između libertarijanskog, tradicionalističkog i antikomunističkog segmenta pokreta Nove desnice. Ovih sedam karakteristika predstavlja i jedan od najpreciznijih ideoloških opisa ovog pokreta. Na prvom mestu nalazi se verovanje konzervativaca u ontološki zasnovani objektivni i univerzalni moralni poredak, odnosno zahtev za poštovanjem „objektivnih moralnih načela ljudskog ponašanja i kriterijuma za procenu teorija i ustanova, kao i postojanje obaveze pojedinaca da ih razumeju onoliko koliko su za to sposobni i da svoje ponašanje što više upravljaju u odnosu na to.“⁸ U takvom institucionalnom poretku, centralni subjekt konzervativne misli je slobodni pojedinac. Kao treću karakteristiku Mejer navodi antiutopijsko usmerenje i skepticizam prema optimističnim pretpostavkama progresivnih liberala u SAD posle Drugog svetskog rata. Strogo ograničenje i podela vlasti kao opšti zahtev je nešto što, između ostalog, proizilazi i iz prethodnih karakteristika. Tržišna privreda odnosno negovanje ekonomske slobode pojedinca značajno je jer se pokazuje kao oblast koja je najranjivija i čije narušavanje ne samo da dovodi do štetnih i nemoralnih posledica već nužno i uvećava moći države, na šta su posebno ukazivali posleratni libertarijanci. Nešto na čemu su konzervativci posebno insistirali u periodu rasprave o zakonima o građanskim pravima od polovine pedesetih do polovine šezdesetih godina jeste i zahtev za negovanjem decentralizacije i poštovanja prava federalnih jedinica. Konačno dolazimo i do aktuelne i veoma osetljive

7 *Ibid*, str. 93.

8 Frank S. Meyer, *Conservatism*, 1967. preuzeto iz: Frank S. Meyer, *In the Defense of Liberty and Related Essays*, Liberty Fund, Inc. Indianapolis, Indiana 1996, str. 192.

osobnosti Mejerovog konsenzusa, a to je da je komunizam najveća pretnja za zapadnu civilizaciju, pa samim tim i za pomenutu specifičnu tradiciju individualizma.

Vreme svedoka unutrašnje opasnosti

Budući preosetljivi na različite političke pojavne oblike kolektivističkih ideologija, konzervativci Nove desnice bili su veliki zagovornici ideološke borbe protiv stvarnih ili fiktivnih komunista u Americi. Najveći uspeh sovjetskog obaveštajnog infiltriranja u SAD postignut je, bez sumnje, tokom razvoja američke nuklearne bombe za vreme projekta Menhetn (*Manhattan*). Posle rata, administracija Harija Trumana pokrenula je značajan broj procesa tokom kojih je veliki broj službenika udaljen iz javne službe pod optužbom da su sovjetski špijuni.⁹

Pravni postupak koji će posebno da utiče na razvoj posleratnog konzervativnog pokreta jeste slučaj protiv Aldžera Hisa (Alger Hiss), tadašnjeg predsednika Karnegijeve fondacije za međunarodni mir, a nekadašnjeg visokog funkcionera Stejt departmenta i Ruzveltovog savetnika na pregovorima u Jalti. Njega je, tokom svog izlaganja, Vitaker Čejmbers optužio za špijunažu u korist Sovjeta. Tokom procesa koji se na kraju završio zatvorskom presudom Aldžeru Hisu, Čejmebrs je podstaknut ovim događajem i sopstvenim priznanjem da je, takođe, bio sovjetski špijun 1952. godine, objavio autobiografiju *Svedok*, za koju se smatra da je delo koje je pojedinačno izvršilo najveći intelektualni uticaj na konsolidovanje anti-komunističke struje unutar pokreta Nove desnice.

U predgovoru svog dela Čejmbers polazi od toga da suštinski sukob tog doba nije u vezi sa ekonomijom, nego u vezi sa verom, da je „stepen krize zapadnog sveta u neposrednoj vezi sa indiferentnošću prema Bogu“¹⁰ i da se ta kriza produbljuje što se na Zapadu više prihvata komunistički materijalizam u svim sferama. Po mišljenju istoričara Džordža Neša, značaj ovog dela ogleda se u tri segmenta: Čejmbers stilski elokventno potvrđuje ono što je bila briga velikog broja konzervativaca, a to je da se Amerika suočava sa krizom sistema vrednosti; on tu „transcendentnu krizu“ tumači na verski način – komunizam je ujedno i simptom i katalizator dubljeg sukoba između materijalističkog i religijskog pogleda kako na svet, tako

---

9 U periodu od četiri godine počevši od 1947. godine, iz službe je udaljeno 1.200 saveznih službenika, njih 6.000 je dalo otkaze, dok je na listi subverzivnih grupa saveznog tužilaštva od 150 organizacija 110 bilo komunističkih. Navedeno prema: Paul Levine and Harry Pappasotiriou, *America since 1945 – The American Moment*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, UK, 2011, str. 59.

10 Whittaker Chambers, *A Witness*, introduction, Наведено према: Gregory L. Schneider (editor), *Conservatism in America Since 1930*, New York University Press, New York, 2003, str. 148.

i na čoveka, koga komunizam kao religija uzdiže na mesto božanstva; i na kraju, Čejmbers posledično dolazi i do toga da je „sekularni liberalizam“ kao oblik ateizma, odnosno, kao blaži oblik egalitarnog odgovora na socijalističkom polu ideološkog spektra, primarna unutrašnja opasnost za poredak slobode koji je autentičan za SAD.¹¹

Posebno ovom poslednjom tvrdnjom, Čejmbers je svim protivnicima politike Nju dila, Fer dila kao i šire svima onima koji su izražavali skepticizam prema progresivizmu u uređenju tako širokog kruga pitanja od spoljne politike, do obrazovanja i vaspitanja dece, ponudio vrstu normativno utemeljenije, pa i spiritualne legitimacije njihovih pozicija. Objedinjujući protestantske ideje o spasenju pojedinca kroz veru, do kojih je došao posle napuštanja marksizma i neophodnosti postojanja koherentnog i odlučnog odgovora zapadne civilizacije na „religiju čoveka“ koja je u svom pervertiranom i totalitarnom obliku porođena upravo iz prosvetiteljskih tradicija te same civilizacije, Čejmbersovo delo je postalo spona između tradicionalističkog i antikomunističkog aspekta posleratnog konzervativnog pokreta.

Na mnogo trivijalnijem političkom nivou, obavijen senzacionalističkom retorikom teorija zavere, pokušaj senatora Džozefa Makartija (Joseph McCarthy) da tri godine posle završetka Trumanove čistke savezne administracije, ponovo pokrene pitanje dubinske infiltracije neprijatelja u sistem završice se samo neopravdanim preuveličavanjem te pretnje. Vilijem Bakli je, međutim, u detaljnoj analizi njegovih optužbi koju je sa Brentom Bozelom sproveo 1954. godine potvrdio da je u određenom broju slučajeva, Makarti bio u pravu što je pokrenuo saslušanja. Time je Bakli sa Bozelom, zapravo, ponudio „najsistematičniju i jedinu značajnu“¹² odbranu Makartizma u ovom periodu, što će značajno uticati na dalji ideološki razvoj.

Bakli je veoma rano bio zainteresovan za suzbijanje komunističke pretnje iznutra, pa je to pokazao i svojim ličnim primerom. Jedan od najvažnijih ranih intelektualnih uzora Vilijemu Bakliju, bio je i Vilmur Kindal, Baklijev profesor sa Jejla. Za razliku od pomenutog Noka koji je izvršio rani libertarijanski uticaj na Baklija, po pitanju pre svega uloge države u ekonomiji i značaja individualne slobode, Kindalov uticaj ogleda se na polju antikomunizma. Dok je studirao na Oksfordu Kindal je prihvatio marksizam sa kojim će se poistovećivati sve do Španskog građanskog rata kada je iz prve ruke svedočio zločinima koji su počinili sami komunisti.

11 George H. Nash, *The Conservative Intellectual Movement in America Since 1945*, ISI Books, Wilmington, Delaware 2006, str. 158.

12 George H. Nash, *The Conservative Intellectual Movement in America Since 1945*, ISI Books, Wilmington, Delaware 2006, str. 166.

Tada je odbacio ideju potpuno otvorenog društva, verujući da neki ideološki politički oblici negiraju same temelje takvog koncepta.¹³ Usađujući Bakliju militantni antikomunizam, Kindal će da mu preporučiti da se prijavi za rad u Centralno-obaveštajnoj agenciji (CIA). Bakli je to prihvatio, pa je od leta 1951. godine, do februara 1952. godine kada je dao otkaz, bio na zadatku u Meksiko Sitiju na promociji antikomunizma među studentskim organizacijama. Osoba koja će tajno intervjuisati Baklija za rad u CIA, na preporuku njegovog mentora Kindala, bio je Džejms Brnam, četiri godine kasnije Baklijev blizak saradnik i de fakto druga osoba magazina *National Review* koji je uređivao geopolitičku rubriku *Treći svetski rat*.¹⁴

Više od zaprečavanja spoljnog neprijatelja

Kao u slučaju pomenutih autora Frenka Mejera, Vitakera Čejmbersa i Vilmora Kindala, Džejms Brnam je u mladosti, takođe, bio, ne samo nadahnut komunističkim idejama već je bio i jedan od najbližih Trockijevih saradnika u SAD. Ovu poziciju napustio je kada je SSSR potpisao savez o nenapadanju sa nacističkom Nemačkom, da bi postepeno posle toga izgradio jednu od najoštrijih spoljnopolitičkih pozicija, čime je najpotpunije uobličio antikomunistički aspekt pokreta Nove desnice. Brnam će posebno svojim delima *Dolazeći poraz komunizma* i *Zaprečavanje ili Oslobođenje?* da ponudi jednu alternativu doktrini zaprečavanja koja će, između ostalog, da bude do određene mere slična tadašnjim shvatanjima Džona Fostera Dalasa (John Foster Dulles), državnog sekretara u administraciji Dvajta Ajzenhauera. Taj alternativni pogled podrazumeva da američki cilj u Hladnom ratu ne bi trebalo da bude zaprečavanje, već pobeda nad Sovjetskim Savezom.

U prvom pomenutom delu Brnam je, polazeći od pretpostavke da je SAD u materijalnoj i vojnoj prednosti u odnosu na SSSR, preporučio da iskorišćavanje te pozicije ne bi nužno moralo da podrazumeva konvencionalni ili nuklearni rat velikih razmera već da bi to moglo i da se izvede kroz vid političko-subverzivnog ratovanja. On će ponuditi i neke konkretne metode te vrste ratovanja koje bi po njemu uticale da se porobljeni narodi i okupirane teritorije od strane SSSR uspešno oslobode. Te metode podrazumevale bi: usmerenu propagandu prema članovima komunističke elite, infiltriranje u međunarodni radnički pokret, savez sa Vatikanom, formiranje Istočnoevropskog univerziteta, korišćenje izbeglica i pobunjenih elemenata za podizanje ustanka, kao i pokretanje posebnog odbora koji

---

13 Lee Edwards, *William F. Buckley Jr. The Maker of a Movement*, ISI Books, Wilmington, Delaware 2010, str. 34.

14 Carl Bogus, *Buckley: William F. Buckley and the Rise of American Conservatism*, Bloomsbury Press, New York, 2011, str. 89.

bi se time bavio.¹⁵ Kasnijim radovima Brnam će samo razraditi ono što je određivao kao „Istočnoevropsku strategiju,“ jer je verovao da se zaprečavanjem ne može sprečiti širenje moći Sovjetskog Saveza i da je neophodno aktivno pomoći izbegličke vlade istočnoevropskih država kao i njihove građane u oslobađanju od SSSR-a. Generalnu kritiku zaprečavanja u Brnamovom stilu prihvaćice i zaključna platforma Republikanske partije 1952. godine, dok će ovakav pravac biti prisutan, u određenoj meri i u Ajzenhauerovoj administraciji.

Taj pravac se u manjoj meri odnosi na zvaničnu doktrinu masovne odmazde, a mnogo više na podsticanje, organizovanje ili sprovođenje tajnih operacija uglavnom sa ciljem svrgavanja režima za koje se sumnjalo da mogu da budu ili da već jesu sovjetski sateliti. Džon Foster Dalas je kao državni sekretar, tragajući za što efikasnijim i manje skupim bezbednosnim odgovorima na izazove, pošao od toga da dugoročno nije održivo da se američka kopnena vojska zadržava na nekoj stranjoj teritoriji duže vreme, da ekonomski, takođe, nije isplativo permanentno finansiranje stranih država i ono što je posebno važno da SAD ni u jednom strateški bitnom delu svetu ne mogu da odgovore na izazov sovjetske kopnene vojske konvencionalnim metodama. U tom smislu lokalne odbrambene zajednice moraju da budu osnažene odvrtačjućom snagom nuklearnog oružja jer se time postiže vremenska i prostorna strateška nezavisnost odvrtaćanja.¹⁶ Nije neposredno jasno koliko je sama Brnamova kritika zaprečavanja direktno uticala na ovakav pravac. budući da je, iste godine kada i Brnam, Džon Foster Dalas objavio delo *Rat ili Mir* koji nudi sličnu kritiku. Činjenica je da je Brnam radio za CIA od 1949. do 1953. godine i da je na preporuku Džordža Kenana vodio *Odeljenje za političko i psihološko ratovanje* u Kancelariji za političku koordinaciju koja je uživala određenu autonomiju u sklopu CIA. Kako navodi Gedis, Agencija je 1952. godine osim novog direktora Alena Dalasa (Allen Dulles), rođenog brata Džona Fostera Dalasa, reorganizacijom dobila i veći budžet i šira ovlašćenja da se bavi političko-subverzivnim operacijama.¹⁷ Ovo može da navede na opravdanu pretpostavku da je postojao određeni uticaj Džejmisa Brnama na proces donošenja odluka u ovom periodu. Tokom operacije strateškog planiranja Solarijum (*Solarium*), 1953. godine, treća radna grupa koju je Ajzenhauer ovlastio da razmotri mogućnost strateškog potiskivanja (*rollback*)

15 George H. Nash, *The Conservative Intellectual Movement in America Since 1945*, ISI Books, Wilmington, Delaware 2006, str 144.

16 Jussi M. Hanhimaki and Odd Arne Westad (editors), *The Cold War*, Oxford University Press, New York, 2003, str. 278.

17 John Lewis Gaddis, *Strategies of Containment*, Oxford University Press, New York, 2005, str. 155.

Sovjetskog Saveza ovo je ipak stavila u drugi plan u sklopu šire strategije Novog pogleda (*New Look*).

Događaj koji će posebno da zaoštiri odnose u republikanskom taboru i da bude jedan od katalizatora tvrdog antikomunizma Nove desnice jeste dolazak Nikite Hruščova u SAD 1959. godine. Tri godine pre toga Sovjetski Savez je tenkovima ugušio Mađarsku revoluciju što će konzervativce Nove desnice da podstakne da traže direktniji angažman SAD koji bi podrazumevao i materijalnu i vojnu pomoć Mađarima. Samit sa Hruščovom na teritoriji SAD, uredništvo magazina *National Review* doživće kao izdaju zalaganja za podršku borcima za slobodu u situaciji krvavog obračuna sa SSSR-om. Tokom krize u Mađarskoj Džejs Brnam je javno zahtevao od administracije da primeni „Istočnoevropsku strategiju“. To je, između ostalog, podrazumevalo direktno pomaganje Poljskoj da se odvojio od Moskve i upućivanje opomene da će se svaki napad na Poljsku smatrati povodom za rat.¹⁸ Neposredno posle sovjetske intervencije u Mađarskoj, magazin je objavio *Mađarsku zakletvu* – apel čitaocima i donosiocima odluka da prihvate bojkot, odnosno da se suzdrže od uspostavljanja bilo kakvih „ekonomskih, društvenih, političkih i kulturnih odnosa sa režimom ili sa njihovim domaćim sledbenicima“¹⁹ sve dok se sve sovjetske vojne trupe i policijske snage ne udalje u potpunosti iz Mađarske. Bakli je tada podržao i stavove senatora Vilijema Noulenda koji je, između ostalog tražio, povlačenje diplomatskog priznanja SSSR-a, pa i pokretanje međunarodnog vojnog pohoda dobrovoljaca koji bi proterali sovjetske snage iz Mađarske.²⁰ Stavovi Berija Goldvotera izneti u delu *Savest konzervativca*, koji će biti i okosnica njegove kasnije predizborne platforme 1964. godine, predstavljaju političku artikulaciju antikomunističkog pristupa Džejsma Brnama i Frenka Mejera. Ovi stavovi svoj najozbiljniji test doživće tokom najznačajnije krize ovog doba – Vijetnamskog rata. Tokom trajanja ovog rata intelektualni krug Nove desnice, a posebno Brnam i Bakli, permanentno su zagovarali sve intenzivniju vojnu akciju. Vijetnamski rat važan je za istoriju konzervativizma iz najmanje tri razloga.

Za početak antikomunistička struja unutar pokreta dobija posebno oštru militantnu notu, udaljavajući je od dotadašnje uglavnom teorijske, vrednosne i tek sporadično primenjive varijante. Drugo, libertarijanska struja unutar pokreta biće povratno biti kritično i nepopravljivo

18 Carl Bogus, *Buckley: William F. Buckley and the Rise of American Conservatism*, Bloomsbury Press, New York, 2011, str. 243.

19 Gregory L. Schneider (editor), *Conservatism in America Since 1930*, New York University Press, New York, 2003, str. 167.

20 Linda Bridges and Roger Kimball (editors), *Athwart History, Half A Century of Polemics, Animadversions and Illuminations, A William F. Buckley Jr. Omnibus*, Encounter Books, New York, 2012, str. 125.

marginalizovana. Ova struja je, kako zbog svojih pacifističkih korena, tako i zbog modernih opomena o neraskidivoj povezanosti i štetnim prelivajućim dejstvima spoljnog na unutrašnji intervencionizam, uvek podrazumevala ozbiljnu dozu sumnjičavosti po pitanju jačanja državne moći i progresivnog osnaživanja vojske (nešto protiv čega je, takođe, upozoravao i Ajzenhauer, koga predstavnici Nove desnice uglavnom nisu podražavali zbog širenja federalnih programa i navodne popustljivosti prema Hruščovu).

U prvoj fazi aktuelne krize na Indokineskom poluostrvu, uredništvo magazina *National Review* pošlo je od dve iste, pokazaće se, fatalno pogrešne pretpostavke u vezi sa ovim problemom: da su borci Severnog Vijetnama pijuni u globalnom komunističkom širenju, prethodnica kineske komunističke vojske i posledično u vezi sa tim da će, ukoliko padne Južni Vijetnam, doći do domino efekta urušavanja i komunističkog preuzimanja zemalja jugoistočne Azije. Iz ovoga će proisteći stav da se autoritarni režim tadašnjeg predsednika Južnog Vijetnama Ngo Din Dijema mora očuvati po svaku cenu, jer predstavlja branu protiv komunističkog osvajanja poluostrva. Suočavanje tog režima sa krizama i protestima građana, nastaje, po mišljenju Džejmisa Brnama, zato što SAD ne pružaju dovoljnu podršku u borbi protiv njegovog severnog suseda i ne koriste raspoloživa sredstva zarad „uspešne eskalacije konflikta koristeći napredna oružja, uključujući hemijsko, biološko i nuklearno oružje – ono što čini našu prepoznatljivu moć i prednost.“²¹ Po obaranju Dijemovog režima u Južnom Vijetnamu 1963. godine, promeniće se i pristup magazina *National Review* – autori magazina više se neće do kraja sukoba pozivati na jačanje Južnog Vijetnama i pomoć tamošnjem stanovništvu i vladi kako bi se suprotstavili napadima. Opravdanje će isključivo biti usredsređeno na pitanje američke bezbednosti da bi u kasnijim fazama, potpuno nerazumno, zagovarali i napad na granicu Kine sa Severnim Vijetnamom što bi eventualno, uvlačenjem Kine u sukob, moglo da stvori priliku za uništenje kineskih nuklearnih instalacija.²²

Zaključak

Identitet pokreta Nove desnice u velikoj meri je izgrađen zahvaljujući ovom antikomunističkom segmentu intelektualnog pokreta. Tek sa konsolidovanjem ove komponente dobijeni su jasni odgovori na pitanje – šta ugrožava postojanje američkog autentičnog poretka i kako se najprimerenije

21 James Burnham, *What Chance in Vietnam*, National Review, Oktobar 1963. Navedeno prema: Carl Bogus, *Buckley: William F. Buckley and the Rise of American Conservatism*, Bloomsbury Press, New York, 2011, str. 309.

22 Carl Bogus, *Buckley: William F. Buckley and the Rise of American Conservatism*, Bloomsbury Press, New York, 2011, str. 318.

odupreti toj opasnosti? Ako je u nekom segmentu fuzionistički konsenzus libertarijanskih, tradicionalističkih i antikomunističkih ideja Nove desnice bio doveden u pitanje, to je svakako u ovom segmentu pokreta. Na stvaranje ove neravnoteže, kao što smo videli, uticalo je više faktora – Nova desnica suočila se specifičnim bezbednosnim kontekstom posle Drugog svetskog rata, sa ideološkim izazivačem koji je vojno porazio jedan, da bi nastavio da porađa drugi totalitarizam u dvadesetom veku, koji je pridobio veliki broj poklonika širom sveta, pa i u samoj Americi, razvijajući pritom oružje za masovno uništenje. Vodeće ličnosti nastajućeg intelektualnog i političkog pokreta Nove desnice, upravo zbog toga, uočile su da nivo sukoba ekonomskih doktrina nije dovoljan da pruži sveobuhvatniju sliku sveta iz koje će se oblikovati šira politička platforma. Ta šira platforma postala je deo kulturnog rata koji je Nova desnica vodila kako bi sa jedne strane preoblikovala glavni tok američkog konzervativizma (pokušavajući da utiče na odbacivanje tekovina Nju dila unutar Republikanske partije) i kako bi, sa druge strane, uticala na odlučnije sučeljavanje sa Sovjetskim savezom i njihovim saveznicima. Početak bavljenja krizom i ratom u Vijetnamu, uz postepeno, ali sve veće prenaplašavanje pretnji, intenzivno pozivanje donosioca odluka da prošire dejstva i da upotrebe sve više raspoloživih sredstava dovelo u pitanje izvornu brigu Nove desnice o razumevanju odnosa identiteta društva i opasnosti koja mu pretila. Sve ovo će na kraju biti jedan od važnijih faktora stvaranja uvertire neokonzervativnom preoblikovanju glavnog toka američkog konzervativizma u periodu posle Ronalda Regana.

Miloš Nikolić

AMERICAN NEW RIGHT AND COMMUNISM

Summary

Describing ideological profile of the New Right as a political movement from its birth in 1955 until 1968. focus of the essay is relation between this movement and both communism and Soviet Union. Although New Right relayed on the tradition of American libertarianism like in the case with Old Right as well, relations toward foreign and domestic challenges proved to be defining factor for the New Right in the history of modern American conservatism. Essay is also dealing with political theory of Frank S. Mayer as well as with intellectual influences of William F. Buckley, the most famous icon of the New Right. Authors of this movement questioned prevailing doctrine of containment in official foreign policy and that was shown through the work of James Burnham, one of the editors of National Review, intellectual pillar of the movement. The main conclusion of

this essay is that New Right did not manage to sustain fusionist balance between three founding political traditions – libertarianism, traditionalism and anti-communism. This misbalance was introduction to the new stage in the development of the American conservatism after 1968.

Key words: New Right, Conservatism, Communism, Fusionism, Libertarianism

Sloboda na američki način (SSSR)

ISTRAŽIVANJA

UDK 316.4:172.4

Vladimir Petrović
Institut za savremenu istoriju, Beograd

ŠTA JE PREVLADAVANJE PROŠLOSTI I ZAŠTO U SRBIJI HRAMLJE*

Rezime: Prilog analizira koncept prevladavanja prošlosti, definiše glavne aspekte i skicira osnovnu dinamiku ovog procesa. Posebno se insistira na važnosti prerastanja zagovaranja suočavanja sa prošlošću, čiji je nosilac građansko društvo, u jasnu politiku tranzicione pravde, čiji je nosilac država. Ova tranzicija se sagledava na primeru Savezne Republike Nemačke, koji karakterišu veliki pomaci u ovoj oblasti, kao i simptomatični propusti. Ističu se specifičnost sa kojima se u ovoj oblasti suočavaju postjugoslovenska društva, sa posebnim osvrtom na probleme koji u Srbiji sputavaju takav razvoj.

Ključne reči: prevladavanje prošlosti, zagovaranje suočavanja sa prošlošću, Nemačka, Jugoslavija, Srbija, tranziciona pravda

Ni stručnjacima, a ni široj javnosti nije najjasnije šta je to prevladavanje prošlosti. U optičaju je više termina, uglavnom izvedenih iz nemačkih kovanica *Vergangenheitsbewältigung* (prevladavanje prošlosti) i *Aufarbeitung der Vergangenheit* (prorađivanje prošlosti). Obe se u engleskom govornom području najčešće prevode kao suočavanje sa prošlošću (*facing the past ili dealing with the past*). U srpskom se jeziku, pored suočavanja, koristi i termin prevladavanje prošlosti, mada se sa prošlošću u javnom diskursu češće obračunava i raščićava. Lingvistička konfuzija ukazuje na ozbiljne teškoće u prihvatanju ovog koncepta, koji za potrebe ovog članka definišem prosto kao niz aktivnosti usmerenih ka razgradnji represivnog nasleđa u društvu. Te su aktivnosti tako raznolike, da možemo govoriti o bar dva vida prevladavanja prošlosti. Nosioци prvog, koji ću nazvati *zagovaranje suočavanja sa prošlošću*, su pojedinci ili društvene

---

* Članak je nastao u okviru projekta Konflikti i krize: saradnja i razvoj u Srbiji i regionu u 19. i 20. veku, (projekat III 47030) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Vlade Republike Srbije.

grupe – intelektualci i javni radnici, te udruženja građana, profesionalne asocijacije, verske ili političke organizacije. On se, uprkos svojoj složenosti, u biti oslanja na nekoliko jednostavnih humanističkih postulata – ne dozvoliti nepravdama i zločinima da potonu u zaborav, ne nalaziti im kontekstualna opravdanja, ne podređivati pisanje i mišljenje o prošlosti nacionalnom ili klasnom interesu, dati glas žrtvama istorije, ne dozvoliti da je pišu pobednici. Što se aktivnosti tiče, one se sastoje od istraživanja u cilju sakupljanja podataka o represiji i njihove prezentacije u cilju pribijanja javnog mnjenja za prelazak na drugi oblik prevladavanja prošlosti, nazvan *tranziciona pravda*.¹ Glavni nosilac ovog oblika suočavanja je država, koja nizom konkretnih mera, poput suđenja, lustracije, komisija ili reparacija kreira politike prevladavanja prošlosti. Odmah upada u oči osnovna dinamika – cilj zagovaranja suočavanja sa prošlošću jeste prerašanje u državnu politiku tranzicione pravde. Iako u načelu najveći broj ljudi nema šta da zameri ovakvim inicijativama, u praksi se ovaj cilj retko ostvaruje na zadovoljavajući način. Do problema po pravilu dolazi kada se zapitamo ko treba da se suoči sa kakvom prošlošću i na koji način. To je put na kojem ima mnogo prepreka.

Od zagovaranja suočavanja sa prošlošću do tranzicione pravde: slučaj Nemačka

Ne čudi što je koncept nastao u posleratnoj Nemačkoj. U novijoj istoriji nije bilo primera tako represivnog, zapravo ubilačkog projekta kakav je bio Treći rajh. Takođe, malo koji državni projekat je tako kompletno propao kao nacistička Nemačka, pregažena u svetskom ratu koji je započela. Međutim, uprkos nizu mera okupacionih vlasti, poput Nirnberškog procesa, lustracionih procedura usmerenih ka denacifikaciji i inicijativama usmerenih ka rešavanju pitanja krivice, koje je otvorio Karl Jaspers, rezultati su izostali.² Nametnut spolja, projekat se osuo čim je taj pritisak oslabio usled hladnoratovskih zategnutosti. Po osnivanju Savezne

1 Čitavi temati časopisa *Hereticus*, počevši od prvog (2003/1) bili su posvećeni prevladavanju prošlosti. O pravnom prevladavanju pisao je i Aleksandar Molnar, „Pravno savladavanje totalitarne prošlosti“, *Reč*, 2002/65, 149–166. O tranzicionoj pravdi vidi Neil Kritz, *Transitional Justice*. United Institute of Peace Press, Washington, D.C, 1995; Ruti Teitel, *Transitional Justice*, Oxford University Press, Oxford 2000; Jon Elster, *Closing the Books: Transitional Justice in Historical Perspective*, Cambridge University Press, New York 2004; Posebno pogledati Olivera Simić (prir.), *Introduction to Transitional Justice*, Routledge, New York, 2017.

2 Karl Jaspers, *Die Schuldfrage. Ein Beitrag zur Deutschen Frage*, Artemis Verlag, Zürich 1946, 29–35. U srpskom prevodu rezime je objavljen kao „Pitanje krivice“, *Hereticus* 2016/3–4, 105–6. Merama denacifikacije bavi se David Cohen, „Transitional Justice in Divided Germany after 1945,“ u: Jon Elster (prir.), *Retribution and Reparation in the Transition to Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge 2006.

republike Nemačke, zamenjen je „politikom blagosti“ koju je inaugurisao Konrad Adenauer, a koja je u praksi amnestirala mnoge odgovorne, pa ih i udomila u novoj državnoj administraciji.³ Retki ljudi koji su unutar sistema otvaralo neugodna pitanja i podsticali nepopularne istrage, poput tužioca Frica Bauera, radili su to u ovom periodu rizikujući karijeru, pa i ličnu bezbednost.⁴

Ćutanje o prošlosti podstaklo je mnoge javne ličnosti, poput Teodora Adorna, da dignu glas. U svom eseju naslovljenom *Šta znači: rad na prošlosti?* (*Aufarbeitung der Vergangenheit*), polazeći od pretpostavke da je posleratno nemačko društvo duboko i trajno traumatizovano poraznim iskustvom nacističke diktature i Drugog svetskog rata, Adorno je još 1959. godine zagovarao potrebu za hitnim preispitivanjem nedavne prošlosti u cilju ojačavanja demokratskih vrednosti nove države i ponovne izgradnje moralnog konsenzusa njenih građana.⁵ Adornovoj inicijativi pridružili su i drugi, koji su smatrali da je situacija u Nemačkoj neodrživa. *Die Zeit* je tako početkom šezdesetih pisao da, ukoliko je Hitler možda još uvek živ, komotno može da se vrati u Nemačku ukoliko se nešto ne promeni, jer će svi zločini za koje ga budu teretili biti pravno zastareli.⁶ Nakon velike debate, parlament je odložio zastarevanje nekih krivičnih dela, uključujući ubistvo, što je otvorilo put prvim većim postupcima, upravo u vreme kada je Adolf Ajhman otet i suđen u Jerusalimu. U Nemačkoj je usledilo suđenje čuvarima logora Aušvic. Održano u Frankfurtu sredinom šezdesetih godina, bilo je samo jedno od prvih u dugom nizu.⁷ Iako su kazne ponekad bile zabrinjavajuće blage, podaci o počiniocima sve su prilježnije prikupljeni, pa su tako počela i ozbiljna naučna istraživanja ove problematike.⁸ Spoznaja o razmerama počinjenih zločina otvorila je širi prostor političarima za delovanje na simboličkom nivou, izvinjenjima, od kojih

---

3 Detaljno o Adenauerovoj politici odnosu prema nacističkoj prošlosti: Norbert Frei, *Adenauer's Germany and the Nazi past: the politics of amnesty and integration*, Columbia University Press, New York 2002.

4 O njegovoj karijeri videti u Irmtrud Wojak: *Fritz Bauer. Eine Biographie, 1903–1963*, C.H. Beck, München 2009. Svojevremeno omrznut u Nemačkoj, danas slovi za jednog od heroja ove epohe, o čemu svedoči skorašnji film interesantnog imena: *Država protiv Frica Bauera* (2016)

5 Teodor Adorno, „Šta znači 'rad na prošlosti'“, *Reč*, (2000/57), 49–57.

6 Strothmann, Dietrich. „Bleiben die Mörder unter uns? Das Ende der Verjährungsfrist – ein Streit ohne Ende,“ *Die Zeit*, 27 November, 1964.

7 Snagu istorijskih argumenata u političkim raspravama u Nemačkoj dobro oslikava Helmut Debil, *Niko nije oslobođen istorije: Nationalsocijalistička vlast u debatama u Bundestagu*, Samizdat B92, Beograd 2002. O ovom suđenju vidi, Devin. Pendas *Frankfurt Auschwitz Trial, 1963–1965: Genocide, History, and the Limits of the Law*. Cambridge University Press, New York 2006.

8 O ovoj saradnji između pravosudnih organa i naučnika piše dugogodišnji direktor Centralne stanice za proučavanje nationalsocijalističkih zločina u Ludvigsburgu

je verovatno najpoznatije klečanje Vilija Branta prilikom posete Varšavskom getu.

Međutim, tek je ujedinjenje Nemačke dalo istinski dalo zamajac transformaciji ovih tendencija u koherentnu politiku. Nastojeći da otkloni bojazan da ono predstavlja pretnju po evropsku stabilnost, država se upustila u temeljni poduhvat otklanjanja represivnog nasleđa, uz konsenzus vodećih političkih partija, čiji su lideri bili svesni važnosti ovog projekta za demokratsku konsolidaciju države. Uz ubrzavanje postupaka suđenja nacističkim zločincima, nastavlja se proces restitucije i reparacije, poznat pod terminom Wiedergutmachung, kojim nemačka država nastoji da obešteti žrtve holokausta, prinudne radnike i druge oštećene nacističkim režimom.⁹ Budući da se šansa za suđenje odgovornim iz dana u dan smanjuje, pravnike u ovom poslu smenjuju istoričari i sociolozi. Naposljetku, kultura sećanja na Drugi svetski rat održava se kroz memorijalni rad. Kao simbol obaveze ujedinjene Nemačke izgrađen je memorijalni centar nedaleko od Brandenburške kapije u Berlinu, posvećen sećanju na ubijene evropske Jevreje. Čuvanje te uspomene predviđeno je i krivičnim zakonom koji kriminalizuje poricanje i minimiziranje zločina nacionalsocijalizma.¹⁰

Na temelju ovakvih iskustava, nova država je nakon 1989. uložila značajna sredstva i veliku energiju u proces prevladavanja posledica komunizma u Istočnoj Nemačkoj. U suočavanju sa ovim nasleđem, Nemačkoj je u velikoj meri išlo na ruku ujedinjenje, koje je omogućilo diskontinuiranje najosetljivijih državnih službi bez opasnosti po paralizaciju zemlje. Tajna služba Štazi je rasformirana 1989. Interesantno je kako je njen broj rastao – od 4,500 nakon ustanka 1953. taj se broj udvostručio, da bi se 1971. popeo na 53.000 i čak na preko 90.000 u vreme gašenja. Broju treba dodati armiju neformalnih doušnika, za koje se procenjuje da se za ceo period penje na 600.000 (u zadnjoj fazi rada službe 174.000 od 16 miliona stanovnika DDR-a).¹¹ Uprkos pokušajima službe da prikrije svoju aktivnost i uništi dokumentaciju, iza nje je ostalo 6 miliona ličnih dosijea koje je vodila. Na osnovu ovih podataka sprovedena je temeljna lustracija, tokom koje oko 40% zaposlenih u pravosudnim organima nije primljeno ponovo u radni odnos, a taj je procenat bio čak i veći u policiji, pa i u akademskoj zajednici. Radom dve anketne komisije Bundestaga, koje su

Adalbert Rückerl, *NS-Prozesse. Nach 25 Jahren Strafverfolgung: Möglichkeiten, Grenzen, Ergebnisse*. C.F. Mueller, Karlsruhe 1971.

9 John P. Teschke, *Hitler's Legacy: West Germany Confronts the Aftermath of the Third Reich*. Peter Lang Publishing, New York 1999.

10 From Revisionism to „Revisionism“: Legal Limits of Historical Interpretation, in: Michal Kopecek (ed.), *Historical Revisionism in Europe*, CEU Press, Budapest, 2009, 22.

11 Gieseke, Jens *The History of the Stasi. East Germany's Secret Police 1945–1990*. Bergahn Books, New York, 2014, 86–7.

se tokom devedesetih godina upustile u istraživanja razmera kršenja ljudskih prava u DDR-u date su i dalje preporuke za otklanjanje posledica.¹²

Pored temeljne lustracije, preduzeto je krivično gonjenje, premda ograničenog karaktera. Pokrenuto je 62.000 istraga, kojima je obuhvaćeno oko 100.000 ljudi. Delikti koji su im se stavljali na teret odnosili su se na izborne krađe, mučenje u zatvorima, i pre svega pucanja na granici. U ovim postupcima osuđeno je između 1.000 i 1.200 ljudi (uključujući 350 iz pravosuđa), od kojih je samo pedesetak otišlo u zatvor, dok su ostali kažnjeni uslovno. **Najteže kazne su dobili odgovorni za pucanja na granici**, budući da se danas procenjuje da je na njoj, što oko Berlinskog zida što drugde stradalo oko 2.000 ljudi koji su pokušavali da pređu na Zapad. Na nekoliko sudskih procesa, kojim su obuhvaćeni graničari i rukovodioci granične službe, ali i čelnici Politbiroa SED i visoki državni zvaničnici odgovarali su za dokumentovane smrti 265 žrtava na Berlinskom zidu. I sâm Erich Honeker, poslednji partijski šef, terećen je za ovo delo, ali je zbog starosti i bolesti pušten iz zatvora i uspeo da se domogne Čilea, gde je umro.¹³ Odustajanjem od daljih krivičnih postupaka, Nemačka je dala prednost drugim mehanizmima tranzicione pravde, poput reparacija. Od konfiskacije sredstava nekadašnje SED (Jedinstvene socijalističke partije) dobijeno je preko 70 miliona evra, sa kojima je osnovana Savezna fondacija za prevladavanje SED diktature, koja stimuliše i koordinira rad na pristupu ovom segmentu nemačke prošlosti. Mere restitucije bespravno oduzete imovine su preduzete, a posebna pažnja je posvećena obeštećenju direktnih žrtava komunističke vladavine u Istočnoj Nemačkoj. Oko 190.000 od oko četvrt miliona političkih kažnjenika je rehabilitovano, a građanima koji su osuđeni za političke delikte (špijunažu, pokušaje po-drivanja sistema, sabotazu, prebeg ili planiranje bekstva na Zapad) ponuđena je kompenzacija od 300 eura za svaki mesec proveden u zatvoru. U ove svrhe je do sada isplaćeno preko 660 miliona eura.¹⁴

Po mnogo čemu, Nemačka predstavlja „super-model“ u oblasti tranzicione pravde, i možda je i država koja je najdalje otišla u prevladavanju sopstvene prošlosti.¹⁵ Baš zbog toga valja napomenuti da uprkos tome u nemačkom društvu odzvanjaju kritike koje ukazuju na nesavršenost

---

12 *Getrennte Vergangenheit, gemeinsame Zukunft. Bericht der Enquete-Kommission. Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland*, DTV, München, 1997.

13 McAdams, A. James. „The Honecker Trial: The East German Past and the German Future.“ *The Review of Politics* 58, no. 1 (1996): 53–80.

14 Isto, 324.

15 Kratak uporedni prikaz mera tranzicione pravde nakon Drugog svetskog rata i nakon 1989, dat je u Sanya Romeike, *Transitional Justice in Deutschland nach 1945 und nach 1990*, Internationale Akademie Nürnberger Prinzipien, Occasional

i nedovršenost ovog procesa.¹⁶ Uprkos proklamovanoj denacifikaciji, dugo nakon Drugog svetskog rata za velikim brojem državnih službenika vukli su se tragovi, i pojavljivali na najneočekivanijim mestima u najgore vreme. Tako je prvi direktor Centralne stanice Ludvigsburg, tužilac Ervin Šule, bio prinuđen da napusti ovu funkciju 1965, kada se saznalo za njegovo nekadašnje članstvo u NSDAP i SA. Deset godina kasnije, ostavku je morao dati i Vili Brant, nakon što se doznalo da je njegov lični sekretar bio dugogodišnji saradnik Štazi. Iznenađenja ima i danas, tek posle više od šezdeset godina saznalo da je čuveni pisac Ginter Gras kao dete i mlađić bio ne samo u Hitlerjugendu, već se pridružio i Vafen SS-u na kraju rata. Skandali nisu samo lični, nego i strukturni. Tako se ispostavilo da je u izgradnji spomenika ubijenim Jevrejima Evrope u centru Berlina učestvovala firma Degusa, koja je obezbeđivala specijalnu materiju za zaštitu spomenika od grafita.

Skandal je nastao kada se doznalo da je ista kompanija bila angažovana u Hitlerovoj ratnoj industriji, čak proizvodila Ciklon B, otrov korišćen u gasnim komorama. Nationalsocijalistička i komunistička prošlost ostaju prisutne u nemačkoj stvarnosti, a pravo pokazuje svoja ograničenja u njenom prevladavanju. „Očekivali smo pravdu, a dobili smo vladavinu prava“, jetko je zaključila Berbel Bolej, istočnonemačka umetnica i disidentkinja. Jednako kritičan prema nemačkom modelu prevladavanja nacističke prošlosti je Joahim Perels, po kojem on više predstavlja mit nego što je zasnovan u realnosti.¹⁷ Međutim, posmatrano izvana, teško je oteti se utisku da se veliki napori u ovom pravcu nesumnjivo ulažu, i da rezultat ne izostaje.

Danas u nemačkim zatvorima više nema nikog ko služi kazne za delikte iz epohe Istočne Nemačke, i sve je manje onih koji su u njima zbog zločina nationalsocijalizma. Berlinski zatvor Špandau, u kojem su tamnovali nirnberški osuđenici, srušen je do temelja 1987, nakon smrti njegovog poslednjeg zatočenika, Rudolfa Hesa, i danas na njegovom mestu stoji supermarket. Sa druge strane, Hoenšunhauzen, glavni zatvor Štazi u Berlinu pretvoren je u muzej, kroz koji posetioce sprovode vodiči, nekadašnji zatvorenici u njemu. Sedišta ove službe su u mnogobrojnim istočnonemačkim gradovima pretvorena u muzeje posvećene totalitarnom nemačkom iskustvu u dvadesetom veku, a organizovane posete učenika

Pa-per No. 1, 2016 <https://www.nurembergacademy.org/publications/transitional-justice-in-germany-after-1945-and-after-1990/>

16 James McAdams, *Judging the Past in Unified Germany*, Cambridge University Press New York, 2001; Bert Pampel, Was bedeutet „Aufarbeitung der Vergangenheit“? Kann man aus der „Vergangenheitsbewältigung“ nach 1945 für die „Aufarbeitung“ nach 1989 Lehren ziehen?“ *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 1995/1–2, 27–38.

17 Joahim Perels, „Mit o prevladavanju prošlosti“, *Hereticus* 2009/1–2, 11–8.

ovim mestima ukazuju na integrisanje kulture sećanja u nemački školski sistem. Barem u ovoj oblasti, prevladavanje prošlosti se pokazalo kao nesumnjivi uspeh, o kojem svedoče generacije obrazovane u atmosferi kritičkog preispitivanja istorijskog nasleđa.

Od posrtanja pod teretom prošlosti do njenog ponavljanja: slučaj Jugoslavija

Istočna Evropa i Balkan dele sa Nemačkom problem slojeva represivnog nasleđa, ali ne i uspehe u njegovom prevladavanju. Iako su se nakon 1989. stekle okolnosti za aktivnost u ovoj oblasti, pojavili su se i specifični problemi.¹⁸ Krećući se od Zapada prema Istoku, u delovima Evrope u kojima je krah nacizma značio i dolazak komunizma, preslojavanje jednog poraznog iskustva drugim dalo je poseban ton debatama. Zagovaranje suočavanja sa prošlošću se prelilo u aktivnost usmerenu ka otvaranjima arhiva tajnih službi, lustraciji, rehabilitaciji, suđenjima i drugim načinima da se utvrdi odgovornost za kršenja ljudskih prava iz nedavne, pa i davnije prošlosti. Međutim, način na koji je to rađeno češće je nosio pečat dnevne politike, a ređe bio rukovođen dalekosežnom strategijom.¹⁹ Pritom, u potrazi za održivom, upotrebljivom tradicijom kojom bi legitimisala izgradnju novog, demokratskog poretka, ova društva su se često bezuspešno okretala predkomunističkom periodu, legitimišući tako nesumnjivo anti-komunističke, ali takođe i agresivno nacionalističke i ultrakonzervativne režime.²⁰ Kako se pokazalo se da ove inicijative nisu nužno zainteresovane za čuvanje uspomene na žrtve desne i leve represije koliko za njihovu instrumentalizaciju, kao i da se odsustvo senzibiliteta za ljudske patnje prenelo se iz komunističkog u postkomunistički kontekst.²¹ Iako od države do države bilans uspeha mera tranzicione pravde u Centralnoj i Istočnoj Evropi varira, rizik od prerastanja prevladavanja u razračunavanje sa prošlošću ostao je iskušenje za čitav taj prostor.

---

18 John Borneman, *Settling Accounts: Violence, Justice and Accountability in Postsocialist Europe*. Princeton University Press, Princeton, 1997.

19 Dva uporedna pregleda iz 2009. i 2014: Lavinia Stan (prir.) *Transitional Justice in Eastern Europe and the Former Soviet Union: Reckoning with the Communist Past*, Routledge, New York 2009, i Lavinia Stan, Nadia Nedelsky (prir.), *Post-Communist Transitional Justice: Lessons from 25 Years of Experience*, Cambridge University Press, New York 2014.

20 Primere iz zemalja Centralne Evrope porede prilozi u Mihal Kopeček, *Past in the Making: Historical Revisionism in Central Europe After 1989*, Central European University Press, Budapest, 2009

21 Ovu tendenciju ističe Todor Kuljić, „Revised History and New Identity in Eastern Europe“, *Journal for Politics, Gender and Culture*, 2005/1–2, 63–86. Odličan mikropirmer ovog procesa daje István: Rév, *Retroactive Justice: Prehistory of Post-Communism*. Stanford: Stanford University Press 2004, 202–239.

Jugoslavija je u ovom pogledu verovatno najočigledniji „anti-primer“. Kao i u ostatku lagera, rat je i u Jugoslaviji okončan pobedom komunista. Temeljnijom čak, budući da je proistekla iz autentičnog revolucionarnog pokreta, proisteklog iz rata koji je imao mnoge karakteristike građanskog. Pobjednici su težili da zatrpaju te duboke podele.

Pandan Nirnberškoj paradigmi činila su suđenja Draži Mihailoviću, Alojziju Stepincu, Leonu Rupniku i Aleksandru Leru, pomognuta nizom manje upadljivih procesa na kojima su saradnici okupatora i neprijatelji komunističkog režima suđeni na osnovu Zakona o krivičnim delima protiv naroda i države. U senci ovih postupaka, revolucija se učvrstila na talasu represije, kroz masovne egzekucije čije su razmere tek nedavno utvrđene.²² O njima se ćutalo, budući da autoritarna komunistička vlast, blaža doduše no u ostatku lagera, nije prezala od represivnih mera zarad nametanja svog svetonazora. Revizija prošlosti kroz saobražavanje potrebama režima sprovedena je veoma brzo u neposrednom posleratnom periodu, praćena uklanjanjem nepodobnih naučnika i profesora i istrajnom borbom protiv „buržoaskih i fašističkih falsifikatora istorije“.²³ Pojedine oblasti istorijskog istraživanja – posebno savremena istorija, istorija KPJ i istorija NOB-a, smatrane su sakrosanktnim.

Stoga i ne čudi što su tokom osamdesetih godina, sa slabljenjem partijskog monopola na društvenim životom, prilozi iz ove sfere ozbiljno poljuljali sistem, poput *Novih priloga za biografiju Josipa Broza Tita* Vladimira Dedijera ili knjiga Veselina Đuretića *Saveznici i jugoslovenska ratna drama* i Antonija Isakovića *Tren II*.²⁴ Umesto da otvori debatu o prošlosti, država je pokušavala da je sputa. Možda i hotimice, propuštena je šansa za podsticanje smislenog pristupa ovim izuzetno osetljivim pitanjima strukturiranom debatom, formiranjem kompetentnih komisija, otvaranjem relevantnih arhiva, dijalogom, izvinjenjima, kompenzacijama. Premda je u društvu jačalo mišljenje da je vreme za temeljno preispitivanje prošlosti, država je uzimala, a protivurečne pravne inicijative²⁵ (proces Franji Tuđmanu, Zakon o zaštiti Titovog lika i dela, zabrana Đuretićeve knjige, otvaranje afere Valdhajm, suđenje Andriji Artukoviću) bile su pre odraz

22 Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944–1952*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2006.

23 O čistkama na Beogradskom univerzitetu vidi Dragomir Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, Beograd 2004, 80–6, 103–119, 183–225, 238–249, 255–261. O pritiscima na istorijsku nauku u posleratnom periodu: Đorđe Stanković, Ljubodrag Dimić, *Istoriografija pod nadzorom*, Beograd 1996, I, 199–238.

24 O debati izazvanoj Dedijerovom knjigom vidi Kosta Nikolić, *Prošlost bez istorije*, Beograd 2003, 322–330. O reakcijama na Đuretićevu knjigu više u: isto, 226–235.

25 O Zakonu o zaštiti Titovog lika i dela više u: Rajko Danojlić, *Upotreba neprijatelja*, Beograd 1993, 49–51. O slučaju Valdhajm i ambivalentnoj politici jugoslovenskih vlasti: Alan Levy, *Nazi Hunter. The Wiesenthal File*, London 2002, 427–521.

gubitka kompasa nego koherentne politike. Tako je umesto liberalizacije u ovoj oblasti nastupila anarhija, pa su tako krajem osamdesetih godina najosetljivije teme jugoslovenske prošlosti otvarane naprečac. Prošlošću su se odjednom bavili publicisti, slikari, političari, vojnici i pesnici, mamuzajući mrtvog konja komunizma i tražeći u prošlosti legitimizaciju za nacionalističke projekte.

Mračni karakter nekih od debata je nagoveštavao najgore. U tom je pogledu je poučna i ilustrativna rasprava o broju jugoslovenskih žrtava Drugog svetskog rata, čiji tok od posleratnog perioda pa sve do danas predstavlja istinsku studiju slučaja neprevladane prošlosti. Temeljniji rad na utvrđivanju broja i identiteta žrtava predupređen je političkom akcijom. Već jula 1945. Josip Broz Tito je izneo svoje viđenje ratnih gubitaka u govoru u Beloj Crkvi u kojem je istakao „da smo u ove četiri godine izgubili milion i sedam stotina hiljada naših građana“.²⁶ Time je *a priori* sputan istraživački rad za čije se rezultate, u kontekstu kakav je bio jugoslovenski, nije moglo očekivati da ozbiljnije demantuju Titovu izjavu. Tako su i prvi statistički nalazi, rađeni za potrebe reparacione komisije pri Vladi FNRJ, potvrdili ovaj broj.²⁷ Težnja da se ionako ogromni gubici prikažu još većim zarad reparacionih potraživanja igrala je, čini se, ulogu u ovom proračunu. Ni docniji rad na utvrđivanju broja žrtava nije suštinski promenio ovu sliku. Sva su istraživanja do duboko u šezdesete godine bila bazirana na demografskim proračunima. Tek se onda, prekasno, pristupilo prikupljanju podataka putem intervjua i sastavljanju spiska žrtava koji je takođe patio od selektivnosti, uzrokovane kako protokom vremena tako i tendencijom istraživanja.²⁸ Država koja je imala toliko toga da sakrije pokušala je da deficit utvrđivanja činjenica kompenzuje forsiranjem „tekovina NOB-a“ opsežnim komemorativnim praksama i drugim ritualima.²⁹ Međutim, broj i identitet žrtava, kao i način na koji su lišene života predstavljali su

---

26 Josip Broz Tito, *Govori i članci*, (Zagreb: Naprijed 1959), I, 362–3.

27 Pregled zavojitih puteva utvrđivanja broja nastradalih u Drugom svetskom ratu daje Srđan Bogosavljević, „Nerasvetljeni genocid“ u: Nebojša Popov, *Srpska strana rata*, I, 190–202. Neobične okolnosti pod kojima je ovaj izveštaj nastao pojašnjava Bogoljub Kočović, *Sahrana jednog mita. Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, Otkrovenje, Beograd 2005, xxi–xxiv.

28 Ovaj je popis imenovao 597.323 žrtve, a sama je komisija konstatovala da je time obuhvaćeno tek preko pola žrtava. Za pretpostaviti je da su izuzeti jugoslovenski građani koji su pripadali nepartizanskim formacijama. Projekat je 1995. obnovio beogradski Muzej žrtava genocida, čime je do danas popisnik proširen na 657.857 stradalih. Dragan Cvetković, „Popis: Žrtve rata 1941–1945“ iz 1964. godine kao osnova za izučavanje stradanja stanovništva Jugoslavije“, u: *Genocid u 20. veku na prostorima jugoslovenskih zemalja*, Beograd 2005, 77–86.

29 Marija Jauković, To Share or to Keep: The Afterlife of Yugoslavia's Heritage and the Contemporary Heritage Management Practices, *Croatian Political Science Review*, Vol. 51, No. 5, 2014, 80–104.

istinski tabu. Anonimnost ljudi, sakrivenih pod terminom „žrtava zločina okupatora i njegovih domaćih pomagača“ služila je održavanje vladajuće interpretacije karaktera rata, koja je pripisivala sve zločine „fašističkim agresorima i njihovim domaćim pomagačima“. Međutim, kako je među upućenima bilo poznato da je te floskule pokrivaju samo deo veoma složene istorije Drugog svetskog rata na jugoslovenskom prostoru, tako su i žrtve postale predmet zakulisnih, partijskih debata, o kojima se u javnosti malo znalo. O njihovoj žestini ipak svedoče sećanja Franje Tuđmana, koji je i marginalizovan iz političkog života zbog svog učešća u njima, i Vladimira Dedijera, koji je učešćem u njima pokušavao da se u politički život vrati.³⁰ Međutim, javna problematizacija broja žrtava, a posebno zalaženje u njihovu etničku pripadnost, smatrala se atakom na sistem, posebno u atmosferi probuđenih etničkih netrpeljivosti u Jugoslaviji početkom sedamdesetih. Održavanju stabilnosti sistema data je prednost nauštrb utvrđivanja činjenica, i svaka su istraživanja prestala.

Tako se hipertrofirani broj žrtava prenosio u naučne radove i udžbenike, a zadržavan je u zvaničnim dokumentima do duboko u osamdesete godine, iako su u tom periodu dva naučnika, Bogoljub Kočović i Vladimir Žerjavić odvojeno došla do sličnog rezultata, značajno smanjujući procenjeni broj poginulih u ratu sa 1,700,000 na nešto više od milion.³¹ Sistem je, međutim, propustio priliku da na adekvatan način izmeni model koji je održavan gotovo četiri decenije, pa je tako značajno uvećani broj i dalje predstavljao zvaničnu sliku prošlosti.³²

Posledice ove abdikacije bile su nesagledive. Umesto prevladavanja prošlosti, počeo je lov u mutnom. Kako se sa jedne strane krnjila komunistička paradigma u proučavanju prošlosti, tako se sa druge se pomaljala njena nacionalistička interpretacija. Ona se očitovala u sporovima oko ponovnog izdanja knjige Viktora Novaka *Magnum Crimen*, oko teze Vasilija Krestića o genezi genocida nad Srbima u Hrvatskoj, kao i u raspravi Ljube Bobana i Milana Bulajića o razmerama i karakteru ratnih zločina.³³ Budući da je postajalo sve jasnije da je broj žrtava značajno manji no što je isprva

30 Franjo Tuđman, *Bespuća povijesne zbiljnosti. Rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja* (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada 1994), 69–81, 109–125. Dedijer je upotrebio kredibilitet koji je stekao kao aktivnošću Raselovog suda da bi reaktuelizovao pitanje broja žrtava tokom osamdesetih godina, kako u sa posebno inicijativom za formiranje Odbora odbora za istraživanje građe o genocidu nad srpskim i drugim narodima Jugoslavije Srpske akademije nauka i umetnosti.

31 Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London 1985, Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*, Zagreb 1989.

32 Up. *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1985, 285–6.

33 O polemikama vezanim za broj i karakter žrtava u Drugom svetskom ratu u: Kosta Nikolić, *Prošlost bez istorije. Polemike u jugoslovenskoj istoriografiji 1961–1991*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2003, 279–292, 304–316.

procenjeno, otvorilo se pitanje njihovog identiteta, načina na koji su lišene života i ubica. Time je otvoren niz problematičnih pitanja. Ko održava previsoki broj? Ko ga smanjuje? Odgovori na ova pitanja su postali moćno sredstvo raspaljivanja mržnje u rastućim političkim tenzijama.³⁴ Duh od kojeg je komunistička vlast toliko strepela, pušten je iz boce na najgori mogući način. U Hrvatskoj je pokrenuto pitanje vansudskih egzekucija vojnika NDH, u Srbiji se odgovorilo inicijativama za otvaranje grobnica Srba ubijenih u NDH. Tako su Jasenovac i Blajburg, Zelengora i Kočevski rog kao simboli patnje neminovno igrali značajnu ulogu u mobilizaciji za novi sukob.³⁵ Ovakav razvoj je nemalo doprineo prerastanju jugoslovenske krize u raspad, a raspada u rat, koji je za sobom ostavio preko 130,000 nastradalih. Time je na ovom prostoru nanet još jedan gust sloj neprevladane prošlosti i na neki način potvrđena misao Džordža Santajane da su oni koji je ne pamte prošlost osuđeni da je ponavljaju.

Prevladavanje prošlosti u Srbiji: Između poricanja i sektašenja

Premda nesumnjivo pripadajući ovom krugu ponavljачa, Srbija je u 21. vek ušla naoko politički značajno rasterećena uklanjanjem Slobodana Miloševića sa mesta predsednika Savezne republike Jugoslavije oktobra 2000. Međutim, niz događaja koji je usledio, od kojih je svakako najtragičniji bio ubistvo premijera Zorana Đinđića marta 2003. godine, pokazao je svu snagu kojom je srpsko društvo vukla nazad sopstvena neprorađena prošlost. Postalo je jasno da tranzicija u Srbiji, nedavno čak opisana poslovicom: „korak napred, tri koraka nazad“, neće biti ni brza ni laka.³⁶ U oblasti tranzicione pravde, Srbija postala opšte mesto kao primer neuspeha ovog procesa, pa i njenog sabotiranja.³⁷ Međutim, izdvaja se jedna osobenost srpskog slučaja, koji ga razlikuje od Španije, Portugala,

---

34 Tea Sindbaek, „Masakri i genocid počinjeni u Drugom svjetskom ratu i ponovno otkrivanje žrtava“, u: *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945*, Institut za istoriju, Sarajevo 2006, 63–73.

35 Ovu genezu prati Xavier Bougarel, Od krivičnog zakona do memoranduma: upotrebe pojma genocid u komunističkoj Jugoslaviji. *Političke perspektive*, 2011/2, 7–24.

36 Jovica Trkulja, Tegobna tranzicija, *Ekonomski vidici*, 2004/4, str. 537–54; Jelena Subotic, „Building democracy in Serbia: One step forward, three steps back“ u: Sabrina P. Ramet, Christine M. Hassenstab, and Ola Listhaug (prir.). *Building Democracy in the Yugoslav Successor States: Accomplishments, Setbacks, Challenges since 1990*, Cambridge University Press. New York 2017, 165–191; 9.

37 Sabrina P Ramet, „The Denial Syndrome and Its Consequences: Serbian Political Culture since 2000“, *Communist and Post-Communist Studies* 2007. 40(1): 41–58; Jelena Subotić, *Hijacked Justice, Dealing with the Past in the Balkans*, Cornell University Press, 2009; Eric Gordy, *Guilt, Responsibility, and Denial. The Past at Stake in Post-Milošević Serbia*, University of Pennsylvania. Press University Park, PA

Grčke, Japana i drugih mesta koja prosto ćute o svojoj prošlosti. Umesto ćutnje, Srbija godinama svedoči nizu veoma bučnih inicijativa usmerenih ka suočavanju sa prošlošću. O prošlosti se neprestano priča, kako nedavnoj tako i onoj davnijoj. Stvar je u tome što se malo šta radi, što postaje jasnije kada se raščlane i sektorski analiziraju pomaci u ovoj oblasti.

Kada je reč o krivičnim suđenjima, ona su započela još sredinom devedesetih godina, ali u Holandiji, u Međunarodnom krivičnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju koji je do sada za zločine počinjene tokom rata devedesetih godina optužio 161 osobu, od kojih je nešto više od pola osuđeno. Iako se među njima nalazi čitav niz srpskih vojnih, policijskih i političkih rukovodilaca, ovi postupci nisu dali adekvatan podsticaj sličnom procesu u zemlji.³⁸ Decenija mrcvarenja sa isporučivanjem ovih optuženika Haškom sudu kao da je pojela kapacitet države da sama otvori ovo pitanje. Premda su 2003. godine osnovani specijalizovani pravosudni organi za procesuiranje ratnih zločina, broj postupaka i njihov tok, a posebno rang optuženika, svedoče o ograničenom dometu ove aktivnosti. Kako potvrđuju ispitivanja javnog mnjenja, sporadični pomaci u ovoj oblasti, poput suđenja pripadnicima jedinice Škorpioni u Beogradu, ostaju izolovani primeri.³⁹ Štaviše, stiče se utisak da postupci u regionu pre doprinose tenzijama među postjugoslovenskim državama nego kritičkom prevladavanju nedavne prošlosti, dok rašomonska slika o nedavnom ratu koja iz njih proizilazi pothranjuje stereotipe.⁴⁰ Ako je takva situacija sa najskorijim periodom, teško je očekivati veće iskorake u prevladavanju dalje prošlosti – na primer, za ubijanje političkih emigranata u inostranstvu osuđena su nedavno dva bivša funkcionera jugoslovenske državne bezbednosti, ali u Minhenu. Ni za to, kao ni za Goli Otok, niti za posleratni talas represije, u zemlji se sudski nije odgovaralo, osim posredno, kroz proces rehabilitacije političkih osuđenika, koji ni sam nije lišen kontroverzi usled

---

2013; Sara Petrovski, „In What Way is Repairing Historical Injustice in Serbia Abigious?“ *Antropologija* 2015/3, 101–120.

- 38 Vidi Diane F. Orentlicher *Shrinking the Space for Denial. The Impact of the ICTY in Serbia*, Open Society Justice Initiative, New York, 2008. i posebno istraživanja javnog mnjenja o stavovima o ratnim zločinima u Srbiji, koje su godinama sprovodili Beogradski centar za ljudska prava i OEBS. <http://www.bgcentar.org.rs/istrazivanje-javnog-mnjenja/stavovi-prema-ratnim-zločinima-haskom-tribunalu-domacem-pravosuđu-za-ratne-zločine/>
- 39 Vladimir Petrović, „Hod po trnju. Pregled dinamike procesuiranja ratnih zločina u Srbiji“, *Hereticus* 2008/1, 173–185. Vladimir Petrović, „A Crack in the Wall of Denial. Scorpion Footage in and out of the Courtroom“, u: Dubravka Zarkov, Marlies Glasius (prir.), *Narratives of Justice in and Out of the Courtroom*, Springer: New York, 2014, 89–110.
- 40 Prilog koji tumači istorijski značaja presuda: Ivan Jovanović, „Od istorije do sudnice i nazad: Šta istoriografija može dobiti od presuda za zločine u ratovima u bivšoj Jugoslaviji“, *Hereticus* 2016/3–4, 30–67.

manjkavosti zakona po kojem se sprovodi, a posebno neregulisanog pristupa arhivama bezbednosnih službi.⁴¹

Isti razlog je stao na put lustraciji u Srbiji. Rasprave o primeni ovog mehanizma kaskale su zamašno za drugim istočnoevropskim zemljama, pa je tako Zakon o odgovornosti za kršenje ljudskih prava donet tek u maju 2003. godine, ali je njegova primena sabotirana od strane svih skupštinskih većina u zadnjih petnaest godina, što rečito govori o nespremnosti političkih elita da se sistemski pozabave ovim problemom.⁴² Arhivi bezbednosnog aparata otvaraju se selektivno i na kašičicu, iako je to preduslov za smislenu lustracionu proceduru. Sličan deficit je primetan i u oblasti komisijskog suočavanja sa prošlošću. Odmah nakon promene režima, novi predsednik SRJ Vojislav Koštunica je osnovao Komisiju za istinu i pomirenje, na način koji je ušao u udžbenike tranzicione pravde kao pogrešan. Komisija je proglašena naprečac, sa nejasnim mandatom i nedovoljnim sredstvima, pa se tako ubrzo i ugasila.⁴³ Više uspeha je bilo sa formiranjem manjih komisija jasnijeg mandata, poput one koju je formirala Vlada Republike Srpske za rasvetljavanje činjenica o zločinima učinjenim nakon pada Srebrenice ili Državne komisije za pronalaženje i obeležavanje svih tajnih grobnica streljanih posle oslobođenja 1944.⁴⁴ Međutim, što je širi pokušaj komisijskog utvrđivanja činjenica, to su njegove šanse za uspeh manje, o čemu svedoče problemi sa kojima se suočava za stvaranje Regionalne komisija za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima nakon 1991. godine (REKOM).

Zašto prevladavanje prošlosti u Srbiji tako dramatično posrće? Neki razlozi su očigledni. Uklanjanje Miloševića predstavljalo je nužan, ali ni pošto dovoljan preduslov transformacije političkog sistema koji je personifikovao. Kako dobro primećuje Erik Gordi, „većina Srba se slagala da je Milošević kriv za nešto.“⁴⁵ Međutim, taj se konsenzus krnjio na pitanju

---

41 *Hereticus* 2004/2 bio je posvećen dilemama rehabilitacije, a *Hereticus* 2008/2 kontroverzama u njenoj primeni. U gotovo svakom narednom broju objavljivan je materijal različitih rehabilitacionih postupaka.

42 Vladimir Petrović, „Lustration in Serbia: Form without Content“, *Politička misla*, 2009/3, 21–9. U ovom broju se daje komparativan pregled lustracionih mehanizama u zemljama Istočne i Jugoistočne Evrope, dok je pitanje lustracije u Srbiji detaljno razmotreno u tematu *Hereticus* 2003/2, dok je *Hereticus* 2004/1 je bio posvećen otvaranju dosijea tajnih službi.

43 Dejan Ilić, „Jugoslovenska komisija za istinu i pomirenje, 2001–?“ , *Osam i po ogleđa iz razumevanja*, Fabrika knjiga, Beograd 2008, 255–301.

44 Vidi Izveštaj Komisije za istraživanje događaja u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995; <https://www.slobodnaevropa.org/a/823047.html> kao i veb stranicu Komisije za tajne grobnice na kojoj se nalazi i baza podataka. <http://www.komisija1944.mpravde.gov.rs>

45 Eric Gordy, „Rating the Sloba Show: Will Justice Be Served?“ *Problems of Post-Communism* 50 (3), 53–63

za šta je on odgovoran, što se i pokazalo već tokom njegovog suđenja u Haškom tribunalu, koje je u Srbiji izazivalo tako oprečne reakcije.⁴⁶

Oštar sukob između onih koji su mu stavljali na teret započinjanje ratova u bivšoj Jugoslaviji i onih koji su ga krivili što ih je izgubio pretvorio se u trajnu raspolućenost u srpskom društvu, intelektualnoj i političkoj eliti. Jasan simptom te rastrzanosti vidljiv je u konfuznoj politici komemoracija, obeležavanja datuma, podizanja i uklanjanja spomenika, menjanja imena ulica. Sve u svemu, država ne pokazuje velikog interesovanja da se pozabavi ovim problemom, a njen neuspeh da se odredi prema sopstvenoj prošlosti je postao opšte mesto. Međutim, to i ne predstavlja veliko iznenađenje kada se ima u vidu da zločini o kojima je reč uglavnom nose na sebi pečat sistema. Nerealno je stoga očekivati od bilo koje države, pa i Srbije, da prednjači u suočavanju sa njima. Nemački primer je dobro pokazao da za tako nešto država mora biti animirana.

Tako dolazimo do problema koji se ređe pominje, a u vezi je sa načinom zagovaranja suočavanja sa prošlošću Srbije. Ono je u Srbiji karakterisano velikom podvojenošću, pa i isključivošću koja doseže razmere sektašenja.⁴⁷ Naravno, u otvorenom društvu je sasvim normalno imati različite stavove po raznim pitanjima i ta neslaganja izraziti. Međutim, budući da je reč o temama koje svakako dele društvo i izazivaju burne reakcije, upravo je na zagovornicima suočavanja sa prošlošću da ih principijelno otvaraju na način koji neće naneti štetu i zaglaviti proces.

Međutim, u Srbiji je baš selektivnost u pristupu pravilo u ovoj oblasti. Na primer, dubok je jaz između onih koji smatraju da se prvo treba suočiti sa nepravdama iz najnovije prošlosti i onih koji nastoje da rasvetle zločine iz ranijeg perioda, kao da jedno isključuje drugo. Nije manji raskorak između pristaša levice, koji će nevoljno otvarati pitanja kršenja ljudskih prava u komunizmu, dok se na desnici zazire od pretresanja zločinima počinjenih u ime nacije. Stoga je teško naći osobu koja će istovremeno podržati i rad Komisije za tajne grobnice i batajničke ekshumacije. Sa druge strane, nije teško zamisliti osobu koja će zdušno objašnjavati kako je nužno rehabilitovati Golootočane ali će hladno reagovati ako se

46 Jasna Dragović-Soso, „The Parting of Ways: Public Reckoning with the Recent Past in Post-Milošević Serbia“, u: Timothy Waters (prir.), *The Milošević Trial – An Autopsy*, Oxford University Press, New York 2013, 389–408.

47 Rani indikatori problema u ovoj oblasti su u prilogu Jelene Obradović-Wochnik, „Serbian Civil Society as an Exclusionary Space: NGOs, the Public and Coming to Terms with the Past“ i Mladena Ostojića, „Facing the Past while Disregarding the Present? Human Rights NGOs and Truth-Telling in Post-Milošević Serbia“. u: V. Bojicic-Dzelilovic V., J. Ker-Lindsay, D. Kostovicova (prir.), *Civil Society and Transitions in the Western Balkans. New Perspectives on South-East Europe Series*. Palgrave, London 2013, 210–229, 230–247.

pomene pitanje izгона folksdojčera. Malo ko se istovremeno zalaže za rasvetljavanje sudbine nestalih Srba i Albanaca na Kosovu, malo ko će u julu otići na dženazu u Potočare a zatim u avgustu na parastos žrtvama Oluje. Lakše je podleći društvenom pritisku i dati prednost etničkoj lojalnosti nauštrb etičkog kriterijuma.

Inicijative usmerene ka prevladavanju prošlosti nisu imune na ovaj kontekst. Naprotiv, umesto da pronalaze zajedničko tle, zajednički nastupaju i grade koalicije, u Srbiji se one zapravo sukobljavaju, pa i uzajamno poništavaju. Kao da je prostor prevladavanja prošlosti iseckan na parcele, a pokušaji da se plot prekorači gotovo da prerastaju u fizički obračun. Tako je bilo na panelu Oktobarskog salona 2013. godine, održanog na mestu logora Sajmište, a posvećenog logoru Omarska.

Tako je bilo i godinu dana kasnije na otvaranju izložbe *U ime naroda* posvećene komunističkoj represiji u Srbiji. Od Srebrenice 2015, preko Jasenovca 2016, do festivala *Mirëdita, dobar dan* 2017. godine, događaji posvećeni prevladavanju prošlosti zapravo postaju skupovi visokog rizika. Teško je tome nizu videti kraj. Prevladavanje prošlosti na ovom prostoru će nastaviti da hramlje sve dok ne preovlada jednostavna spoznaja da ljudska prava važe za svakoga ili ih nema, a pristaše suočavanja sa ovom ili onom prošlošću usvoje elementarnu činjenicu da su i drugi patili i da te patnje zaslužuju priznanje.

U toj spoznaji nema ničeg novog, ne moramo po nju u Nemačku. Imamo je u sopstvenoj istoriji. Treba se samo setiti da je Vuk Stefanović Karadžić pred kraj svog života trpeo ozbiljne kritike. Zameralo mu se pominjanja ustaničkih pokolja otomanskih zarobljenika i nejači u Prvom srpskom ustanku po preuzimanju gradova. Njegovi kritičari su smatrali da je sramotno to „kazivati i kad bi istina bila“, On im je poručio da „ne znadu šta je istorija. Istina je da je ovo sve sramota za Srbe, ali je bilo sramota činiti, a kad je već učinjeno, u istoriji ne valja ga kriti.“, napisao je 1861.⁴⁸ Kako tada, tako i danas, rukovođenje tim principom pojasnilo bi mnoge nepoznanice prevladavanja prošlosti.

---

48 Vuk Stefanović Karadžić, *Odbrana od ruženja i kuđenja* (1861). *Istorijski spisi*, Prosveta, Beograd 1969, II, 194. Detaljnije u Vladimir Petrović, „Prilog proučavanju konstituisanja savremene srpske istorije“, *Istorija 20. veka* 2010/2, 44–62.

Vladimir Petrović

OVERCOMING THE PAST: WHAT DOES IT MEAN
AND WHY IS SERBIA NOT DOING IT

Summary

This contribution analyses the concept of overcoming the past, defines its aspects and main dynamics. The importance of transformation of facing the past advocacy, shaped by the civil society, into the well-defined policy of transitional justice, carried out by the state is emphasized. This transition is analyzed on the example of Germany, whose accomplishments as well as setbacks in this area are scrutinized. The example of socialist Yugoslavia is evoked as a contrast, with particular emphasis on problems which are hindering this process in Serbia.

Key words: Overcoming the past, transitional justice, Germany, Yugoslavia, Serbia

Žrtve internacionale (SSSR)

.....

OGLEDI

.....

Miša Brkić
novinar, Beograd

DECA ANTINIH REFORMI Teško porađanje nove poslovne elite u Srbiji

*Biznismeni su cvet, krem srpskog društva,
ono najbolje što imamo.*

*I kad nešto loše urade, nisu oni krivi nego sistem.
Oni koriste svaku priliku da zarade a država je tu
da ih spreči da to urade mimo propisanih pravila.*

Avram (i sinovi) Bajlioni, Luka Čelović, Đorđe Vajfet, Dimitrije Ćirković, Todor Mijailović, Vladimir Matijević, Nikola Ćuka, Dragutin Stojanović, Dimitrije Dunda, Ilija Milosavljević Kolarac, Vlada Mitić, Pavle Aršinov, Lazar Dundžerski, Isidor Dobrović, Lazar Bačić, Nikola Tanurdžić, Dimitrije Mita (i sinovi) Teokarević, Velimir Teodorović, Avram Filipović, Nikola Spasić, Dragomir Milovanović, Milan Stefanović, Vlada Ilić... Srpske zanatlije, trgovci, industrijalci, preduzetnici i krupni kapitalisti pre Drugog svetska rata bili su poznati, cenjeni i uživali su ugled u tadašnjem društvu Kraljevine Jugoslavije.

Dolazak Komunističke partije na vlast posle Drugog svetskog rata, zvanična odluka o izgradnji komunizma u Jugoslaviji i proglašenje radničke klase za partiju na vlasti značili su i kraj klase kapitalista i preduzetnika. Komunisti su se brzo obračunali s predratnim gazdama i njihovim naslednicima proglašavajući ih narodnim neprijateljima, šaljući ih u pogibiju na Sremski front, osuđujući na višegodišnje kazne zatvora, oduzimajući im građanska prava i konfiskujući im imovinu.

Kad god se dogodilo da je u međuvremenu u SFR Jugoslaviji iznikla neka preduzetnička glava unutar socijalističke privredne nomenklature – odmah je proglašavana neprijateljem radničke klase i „letela s ramena“ kako ne bi ugrozila postojeći poredak dirigovane ekonomije. Takva sudbina zadesila je, primera radi, neke od poznatih i cenjenih privrednika u vreme obračuna s liberalima a odmah zatim nastradao je i sloj tehnomenađžera.

Srbija i Jugoslavija odolevale su kapitalizmu i gnušale se kapitalista još gotovo čitavu deceniju od smrti (1980. godina) utemeljivača komunizma

Josipa Broza Tita. Prelomna godina bila je 1989. Tek u proleće 1989. godine izborom Ante Markovića za jugoslovenskog premijera a naročito u kasnu jesen padom Berlinskog zida Srbijom (i Jugoslavijom) počinju da duvaju novi civilizacijski vetrovi koji donose tranziciju socijalizma u kapitalizam i povratak privatne svojine, preduzetničke slobode i tržišta kao merila poslovnog uspeha.

Ta vrata, nažalost, samo su odškrinuta i nikad otvorena do kraja, evo sve do 2017. godine. Ipak, „duh preduzetništva“ tada je pušten iz boce i uspeva da odoleva socijalističkom nasleđu.

Iako su kratko trajale, reforme Ante Markovića bile su istorijska prekretnica koja je probudila davno zatomljenu preduzetničku energiju Srba. Ako uopšte postoji zajednička crta svih do ovih dana preživelih srpskih kapitalista, onda im je to „godina rođenja“. Svi su se „rodili“ 1990. godine, začeti su u reformskom inkubatoru a idejni otac im je Ante Marković. Odrastali su u surovim uslovima sankcija, međunarodne izolacije, državnog socijalizma i prinudnog egzodusa iz zemlje a dečje bolesti tranzicije preležali su „na nogama“, uz sindrom neželjenog i odbačenog deteta.

Vreme od 1989. do 1991. godine zlatno je doba posleratne srpske preduzetničke ambicije i slobode. Taj period stvarni je početak tranzicije kada kreće da se kali moderna srpska poslovna elita. To je ambijent bez partijsko-birokratskih stega i prepreka kad počinju da niču i rastu mali poslovni ljudi i sitni preduzetnici kao embrioni kasnijih novih srpskih kapitalista. Ante Marković sa svojom reformskom Vladom ruši stari svet samoupravljanja i dirigovane državne privrede a gradi (možda je bolja reč – vraća) svet privatne svojine i preduzetničke slobode, znanja, veština i rizika.

Liberalizovan poslovni ambijent bez mnogo državnog uplitanja pogodovao je stvaranju stotina malih STR-ova (samostalnih trgovinskih radnji), SUR-ova (samostalnih ugostiteljskih radnji), zanatlijskih uslužnih radnji ali i malih i srednjih proizvodnih pogona u raznim oblastima industrije.

Činilo mi se kao novinaru da je tada najviše novopečenih preduzetnika nastalo u trgovini i ugostiteljstvu. Sve kasnije geneze nastanka bogatih biznismena u Srbiji počivale su na tezi da oni još tada nisu vodili brigu za reindustrijalizaciju zemlje. Slična „industrijska dilema“ mučila je i mene kao novinara 1990. i 1991. godine pa sam jednom prilikom zamolio Ljubomira Madžara, profesora Ekonomskog fakulteta, da mi protumači tu tranzicionu „anomiju“. Dobio sam odgovor koji sam zauvek zapamtio: „Šta vas briga Mišo gde ljudi ulažu svoj novac. Ne ulažu oni državne pare, pa da je nas briga u šta investiraju. Svoj novac ulažu tamo gde misle da će ga najbrže oploditi i zaraditi. Ako propadnu, izgubiće samo svoje pare i nikoga ne mogu da krive“.

Samo na prvi pogled bujali su sitni STR-ovi i SUR-ovi. Ispod te dnevne poslovne užurbanosti dostupne oku običnog građanina „cvetalo je hiljade cvetova“ novih biznisa s predispozicijom i željom vlasnika da postanu veliki. „Kad ako ne sad“ zapitaće sebe u svojoj kancelariji Vuk Hamović, tadašnji finansijski direktor „Energoprojekta“, jedne od tada najvećih jugoslovenskih i u međunarodnim razmerama najcenjenijih firmi, koji u to vreme intenzivno razmišlja o odlasku iz tog preduzeća ne zato što je nezadovoljan mesečnom platom od 2.500 dolara nego zato što veruje da može uspeti kao privatni preduzetnik.

On nije bio usamljen slučaj. Mnogi mladi, obrazovani direktori u socijalističkim preduzećima razmišljaju na sličan način.

Današnji krupni srpski kapitalisti uglavnom su započeli karijere na tri načina.

Prvi je bio prethodno višegodišnje bavljenje privatnim poslom. Doajen te grupe je Bogoljub Karić, privatnik iz Peći, koji je posle kratke estradne karijere početkom 80-tih godina prošlog veka „namirisao budućnost“ u privatnoj inicijativi i s braćom i sestrom počeo porodični posao proizvodnje ašova i lopata. U tu grupu spadaju i Milija Babović koji je počeo svoj biznis sa samostalnom trgovinskom radnjom za tekstil 1982. godine u Beranama, Miodrag Kostić ali i Veselin Jevrosimović, povratnik iz „belog sveta“ sa solidnim poslovnim znanjem i iskustvom u oblasti IT tehnologija.

Drugu grupu čine direktori socijalističkih preduzeća koji su u njima „ispekli zanat“ i stekli međunarodne partnere (veze i kontakte) koji će im biti važna logistička podrška u širenju privatnog posla. Među takve ubrajaju se Zoran Drakulić, Miroslav Mišković, Toplica Spasojević, Rodoljub Drašković, Miodrag Babić, Miroljub Aleksić...

Treću grupu čine samonikli poslovni ljudi nastali baš u kratkotrajnom dvogodišnjem periodu reformskog zamaha Ante Markovića. Među njima su Branislav Grujić, Andrej Jovanović, Milan Beko... Tadašnje male firme nekih od njih bile su poslovne imperije u začetku.

Svi ti ljudi od početka su vodili svoje kompanije na odgovoran način, pazeći na zaradu (profit) kao krajnji cilj bavljenja biznisom. A mnogi od njih u to vreme zarađuju svoj prvi milion.

Zanimljiv sociološki fenomen je da u to vreme još ne postoji animozitet javnosti prema ljudima koji se bogate. Verovatno zato što još nema tako vidljivo bogatih i zato što nema još tako izrazitog socijalnog raslojavanja.

Nesreća Srbije je što se posle rušenja Vlade Ante Markovića i raspada SFR Jugoslavije u ratnom vohoru nastavila tranziciju u iregularnom okruženju međunarodne izolacije, populizma i centralističko-dirigovane državne ekonomije.

U uslovima međunarodnih sankcija najveći broj izraslih poslovnih ljudi napušta Srbiju (Jugoslaviju) i svoje biznise seli u inostranstvo jer su posle propasti reformi Ante Markovića i izolacije shvatili da Srbija nije pogodno mesto za biznis.

Tako nastaje nova srpska poslovna dijaspora, preduzetnici u rasejanju, kapitalisti-gastarbajteri.

Nije čudno da su to prvi počeli da rade „geneksovc“, to je bila ekipa „mladih lavova“ školovanih u moćnoj spoljnotrgovinskoj firmi. Oni su brzo shvatili s kim imaju posla pa je tako nastala urbana legenda o „meetingu“ na iznajmljenom turističkom brodu u Lenjingradu kada je navodno Miloševiću poslat ultimatum – ili da pristane da svaki šef predstavništva u inostranstvu privatizuje svoj deo „Geneksovih“ poslova ili će oni to učiniti sami i bez njegovog pristanka. Njihov ultimatum je, navodno, odbijen pa je pala odluka da se osamostale na Geneksovoj infrastrukturu. Kao i sve urbane legende, i ova nema mnogo utemeljenja u stvarnosti, bar tako tvrdi jedan od ključnih Geneksovih ljudi iz tog vremena Zoran Drakulić. Bez obzira na legendu, Geneks je bio rasadnik (inkubator) kadrova iz koga je stasao deo nove srpske poslovne elite.

Najveći broj preduzetnika koji su preselili kompanije van Srbije počeo je da posluje na tim novim, inostranim tržištima i da se bavi poslovima na globalnom tržištu ali i biznisima koji su bili unosni u zemljama (Rusija, Češka, Engleska, Nemačka, SAD, Grčka...) u koje su se doselili.

Nekima od njih dragoceno i najveće biznis iskustvo donelo je poslovanje u Rusiji, državi čiji je početak tranzicije bio brutalan i u kome su preživeli samo najokretniji i najsposobniji. Deo tog izbeglog poslovnog sveta iz Srbije imao je drugačiji i razumljiv poslovni refleks – Srbija (Jugoslavija) je izolovana sa svih strana ali da bi preživela ona nekako mora poslovno da komunicira sa svetom i to je za njih bila prilika da se zaradi. Fokus je bio na profitabilnom obezbeđivanju neophodnih sirovina, re-promaterijala, kapitala, hrane i ostalih potrepština za privredu i građane kako bi se ublažile sankcije i obezbedilo preživljavanje. U to vreme niko od poslovnih ljudi nije razmišljao da svoje poslovanje usmeri ka transferu najnovijih svetskih znanja i tehnologija u Srbiju jer su prioriteti države i poslovnog ambijenta bili drugačiji, odnosno svedeni na egzistencijalni nivo.

Nije nebitna činjenica da su neki od njih biznis shvatili kao takmičenje, donoseći u svoje poslovanje duh sporta koji su se u mladosti bavili (Miroslav Mišković, Toplica Spasojević, Milija Babović, Andrej Jovanović, Zoran Drakulić, Miodrag Kostić, Branislav Grujić...).

Međunarodne sankcije, iregularni uslovi poslovanja i dirigovana privreda bili su, međutim, idealno tle za formiranje jedne nove grupacije kapitalista – švercere i „koncesionare“ koji su radili u dosluhu sa političkom

nomenklaturom na vlasti. Švercom, ilegalnim uvozom-izvozom i „koncesionarskim“ poslovima mogli su da se bave samo odabrani ljudi od poverenja tadašnjeg neprikosnovenog političkog lidera Slobodana Miloševića.

Ti novokomponovani biznismeni regrutovani su iz dva rezervoara. Jedan je bio politički – to su vladajuće Socijalistička partije Srbije i Jugoslovenska levica (JUL) – čiji su pojedini preduzimljiviji funkcioneri shvatili da im partijska država i dirigovana privreda omogućavaju jednostavno, lako i brzo sticanje kapitala. Drugi je kriminogeno-ratni koji su činili sitni kriminalci iz beogradskog podzemlja i „penzionisane“ ubice državnih službi bezbednosti iz vremena Titove Jugoslavije koji su iskoristili rat na prostorima bivše SFRJ da u Srbiji postanu cenjene patriote i neupitni „biznismeni“. Miloševićevi „koncesionari“ bili su ljudi od poverenja koji su dobili basnoslovno unosne poslove, uglavnom vezane za šverc životnih potrepština za stanovništvo i ključnih sirovina za industriju. Bila je to mreža odanih i poverljivih pojedinaca-prijatelja u kojoj je neko dobio uvoz nafte, neko izvoz pšenice, neko uvoz alkoholnih pića, neko je imao koncesiju za cigarete, neko na transport i logistiku, neko na žvakaće gume... Tako su preko noći i najčešće metodama kriminalnog podzemlja nastajale poslovne imperije čiji je rok trajanja bio omeđen Miloševićevom vlašću. Vladajuća nomenklatura nije se libila da neposlušnost kažnjava ubistvima o čemu svedoče sudbine nekih čak visoko visokopozicioniranih ljubimaca režima (Zoran Kundak Todorović, Radovan Badža Stojčić, Žika Jat Petrović...). Naravno, najviše novca slivalo se kod davaoca koncesije, to je (uz apsolutnu odanost) bio uslov da se dobije lukrativan posao. Ali i za koncesionara je ostajalo toliko da je mogao da se nesmetano razmeće naprasno stečenim bogatstvom. To je bilo vreme nastajanja jedne grupe srpskih milionera, možda bi se moglo reći klasičnog (iz literature) „nouveau riche“. Najveći deo njih propao je s padom Miloševića, što je ukazivalo na postojanje formalizovanih, ali verovatno nepotpisanih, „koncesionih“ ugovora.

Iako su sankcije u Srbiji proizvele nakaradnu švercersko-kriminogenu verziju biznisa, nisu uništile virus pravog biznisa. On je u Srbiji pod uticajem sankcija bio samo primoran da u izvesnom smislu mutira prilagođavajući se novonastalim okolnosti.

Sankcije, međunarodnu izolaciju i Miloševićevu vlast preživeli su preduzetnici i poslovni ljudi koji su se „zarazili“ virusom preduzetništva u vreme Ante Markovića ili imali menadžerske sposobnosti u socijalističkoj Jugoslaviji. Među njima bilo je i onih koji su na razne načine, pa i finansijski, pomagali opozicione partije i podržavali građanske ideje i pokrete u borbi protiv Miloševića. „Kakvo je to pitanje zašto sam pomagao Miloševićeve protivnike? Pa zato što će samo u demokratskom slobodnom društvu moja kompanija vredeti više i imati pravu vrednost“, objašnjavao

mi je jedan od vodeći srpskih biznismena svoj angažman na podrivanju Miloševićevog režima.

I zaista, procvat preduzetništva i srpskih kapitalista ponovo je nastupio s obaranjem Miloševića i dolaskom demokratskih partija na vlast u oktobru 2000. godine. Iako su protivnici Zorana Đinđića, prvog demokratski izabranog premijera Srbije posle Drugog svetskog rata, nastojali da ocrne i minimalizuju njegov rad na reformama i modernizaciji, Đinđić je ponovo uspeo kao Ante Marković deceniju ranije da stvori ambijent u kome se osetio preduzetnički polet.

Kao što je kod Markovića „srce“ reformi bilo privatizacija, tako je i Đinđić prvo i silovito krenuo s privatizacijom, što mu ni danas ne opraštaju socijalistički nostalgičari i ljubitelji društveno-državne svojine. Đinđić je znao da će tako stvoriti institucionalnu pretpostavku za ponovno oživljavanje, proširivanje i jačanje klase kapitalista. Osim privatizacije, Vlada je povlačila reformske poteze u svim oblastima ekonomije, kao što je to radio i Ante Marković. Država se otvorila, tržište je liberalizovano, bankarski sistem odsečen od državnog upravljanja, Vlada je započela deregulaciju... što je sve omogućilo novi preduzetnički polet.

Logično, preduzetnici koji su preživeli Miloševićeve '90-te godine imali su u demokratskom okruženju i liberalizovanoj atmosferi bolju startnu poziciju, oni su se već iskalili pod sankcijama i stekli međunarodno iskustvo, osokoljeni su demokratskim promenama i vraćaju biznise u Srbiju a spremni su i na poslovni rizik unoseći u Srbiju stečeni kapital u inostranstvu i investirajući u domaću privredu.

Nova poslovna klima, vlasnička transformacija, opredeljenje političke elite za modernu evropsku državu omogućavaju (kao u svuda u kapitalističkom svetu) da sloj poslovnih ljudi počne da se bogati. Neki uvećavaju bogatstvo šireći ranije stvorene poslovne imperije, neki zbog nemogućnosti da uđu u energetske ili telekomunikacioni biznis, započinju lukrativne poslove s nekretninama, drugi kupuju obradivu zemlju, treći postaju ozbiljni industrijalci... Među novom klasom pojavljuju se i deo poslovne elite koji postaje „predmet javne mržnje“ zbog neskrivenog malograđanskog razmetanja kojim dominiraju estradni maniri, luksuzne jahte i privatni mlaznjaci.

Društvo nesviklo na tako otvoreno drastične socijalne razlike odjednom počinje da se pita „jesmo li se za to borili“ i da li tranzicija zaista tako treba da izgleda. Javnost ne dočekuje tu novu realnost s oduševljenjem i euforijom i počinje da gubi početni reformski entuzijazam. Posle ubistva premijera Đinđića u Srbiji je sve manje branitelja tranzicije i reformi. Samoproklamovani narodni tribuni, demagozi, intelektualne narikače, kulturna elita, nedorasli politički prvaci... svi oni koji su decenijama navikli

da parazitiziraju na državnoj finansijskoj apanaži podbadaju i huškaju narod protiv kapitalista uz svesrdnu pomoć politički korumpiranih medija.

Čekao se samo pogodan trenutak za „vartolomejsku noć“.

Globalna ekonomska kriza iz 2008. godine bila je ta inicijalna kapi-sla za otvoreni lov na kapitaliste u Srbiji. Trubu u lovu ponosno je nosio civilizacijskom trenutku politički nedorasli predsednik države Boris Tadić koji je krenuo u obračun s poslovnom elitom koristeći klasičnu populističku retoriku. Umesto da prihvati socijalni pakt o nenapadanju s kapitalistima (poslodavcima) i sindikatima, Tadić se okomio na kapitaliste proglašavajući ih nemoralnim tajkunima.

Da bi prikriili vlastitu nesposobnost kreiranja mera i ambijenta podsticajnog za nove biznise, nove tehnologije, nove poslove i nova radna mesta ali i odgovornost za nastavak propadanja privrede, društva i države vladajuća elita svu krivicu spretnom zamenom teza i po principu „držte vuka“ svaljuju na kapitaliste koji se, navodno, nemoralno bogate u vreme krize. Većina stanovništva već iscrpljena višegodišnjim nečinjenjem domaćih političara u popravljanju društvenog ambijenta i životnog standarda, dodatno preplašena pristizanjem spoljne krize i zbog toga podložna političkoj manipulacije lako je prihvatila mantru o tajkunima kao glavnim krivcima za sve svoje nevolje.

Tako je reč/pojam „tajkun“ ušla na velika vrata javne scene u Srbiji. U malo tranzicionih zemalja tako se lako i glatko zapatio pogrđni naziv tajkun za poslovne ljude. Rusija i Srbija i u tom pogledu dele svetsku bratsku slavu u percepciji tajkuna – klase ljudi koju građani ne vole, stalno im zamera način na koji su se obogatili i na izborima obavezno glasaju za političare koji kad god dođu na vlast počinju kampanju ispitivanja porekla imovine tajkuna i porekla prvog miliona bogatih biznismena.

Istina, u Rusiji je pojam „oligarh“ mnogo više u opticaju od tajkuna. Ta distinkcija u određenoj meri ukazuje i na različite startne pozicije i društveno-ekonomsko-političke okolnosti nastajanja klase kapitalista u Rusiji i Srbiji. Ruski tajkuni (oligarsi) na početku tranzicije dolaze iz državnih bezbednosnih struktura i nastaju kao moćni poslovni ljudi u direktnoj sprezi s političkom nomenklaturom koja im omogućava ulazak u biznise s prirodnim resursima i strateške industrije. Srpski tajkuni u prvoj fazi reformi (Ante Marković) dolaze ili iz socijalističkog privrednog miljea ili su samonikli i odlučuju se za privatni biznis oslanjajući se na svoje znanje, iskustvo, prethodno stvorene veze, veštine i vlastiti kapital. Oni nemaju na raspolaganju državne i prirodne resurse niti uzimaju državni novac a postaju uspešni privatni biznismeni prolazeći ličnu tranziciju zajedno s tranzicijom društvenog i ekonomskog sistema.

Inače, reč tajkun izvedena je od japanske reči *taikun*. Tačnije, ta reč je kineskog porekla, a bukvalno znači „veliki gospodar/princ“ ili „vrhovni komandant“. U Edo periodu (od 1600. do 1867. godine, početak ranog modernog Japana) ova reč korišćena je kao titula kojom su se označavali visoki komandiri stranih vojnih sila, analogno japanskom šogunu.

Modifikovana verzija ove reči javlja se u engleskom jeziku kao *tycoon*, a odnosi se na bogatog menadžera. Reč je ušla u engleski jezik u 19. veku, sa povratkom pomorskog komandora Metju Perija (Matthew Perry) iz Japana gde je 1854. godine pregovarao sa šogunom verujući da je on car. Američkog predsednika Abrahama Linkolna njegovi saradnici u šali su oslovljavali sa „tajkun“, odakle se ovaj izraz proširio u poslovnom svetu. Danas se pod uticajem snažnih levičarskih ideja smatra da pojedini poslovni lideri imaju više moći nego vođe država. U zapadnim zemljama pojam tajkun uglavnom nema posebnu konotaciju (osim materijalne) a među imenima koja su često u opticaju su: Silvio Berlusconi, Majkl Blumberg, Voren Bafet, Bil Gejts, Žan Pol Geti, Konrad Hilton, Rupert Mardok, Džon D. Rokfeler, Džordž Soroš, Donald Tramp, Ted Tarner, Fransoa Anri Pino... Ali zato je u tranzicionim zemljama kao etimološki prikladno prihvaćeno da se takvi lideri nazivaju tajkunima s pretežno negativnom konotacijom i asocijacijom na nepošten način sticanja bogatstva. Tako je u srpskom javnom diskursu odomaćeno da tajkun označava osobe koje su u vreme privatizacije i uvođenja tržišta kapitala stvorile bogatstvo i mrežu poslovnih veza, finansijske moćnike koji su se obogatili naglo, bez novca i rada, na sumnjiv način.

Taj pogrdni odnos prema bogatim poslovnim ljudima prihvaćen je kao opšte pravilo za sve biznismene – svaki je tajkun – iako se najveći broj srpskih kapitalista nastalih posle sloma socijalizma nije obogatio naglo, bez novca i rada i na sumnjiv način. Naprotiv, to su porodični ljudi koji su velikim radom, znanjem, poslovnim veštinama, iskustvom, dugogodišnjim vezama, strpljivo i polako gradili i organizovali svoje kompanije po ugledu na uspešne poslovne imperije u razvijenom kapitalizmu i svoju imovinu uvećavali korak po korak.

Takva atmosfera navela je najvećeg srpskog biznismena na početku 21 veka Miroslava Miškovića da na jednom od tradicionalnih godišnjih obraćanja poslovnim partnerima poruči srpskoj javnosti i političarima: „Bilo bi dobro da u Srbiji postoji Bil Gejts, ali mi takvog nemamo. Takvi smo kakvi smo, bolje od nas nemate. Ne može svaka Vlada da stvara svoje privrednike. Ne mogu se politički poslušnici u privredi stvarati po meri svakog režima, jer oni nemaju rejting“.

Široko prihvatanje pogrdnog naziva tajkun bio je neka vrsta otpora srpskog socijalističkog nasleđa novopristigloj tranziciji i dolazećem

kapitalizmu. Otuda stalne optužbe koje su se u javnosti primale zdravo za gotovo da „tajkuni vladaju iz senke“, „tajkuni prave vlade“ i utiču na njihovu ekonomsku politiku po ugledu na Nemačku, Veliku Britaniju ili Ameriku. U svim ovim godinama tranzicije činilo se kao da Srbija nevoljno i bez entuzijazma prihvata kapitalizam i ako bi moglo – bez kapitalista. Srbija je postala retka zemlja s tako visokim, rasprostranjenim i neskrivenim animozitetom prema preduzetništvu, ličnoj inicijativi i ekonomskoj slobodi.

Profesor Ljubomir Madžar (intervju za Novi magazin) smatra da je „Srbija zemlja bez ekonomskih šansi do u prilično daleku doglednu budućnost, zato što je vlast u situaciji da više glasova može da zaradi zauzimajući neprijateljski stav prema poslovnom svetu nego da ga podržava. Sam sistem i ponašanje biračkog tela podstiče vlast da prema poslovnom svetu vodi politiku od koje će biračko telo boleti glava. Ovde je evidentna narogušenost biračkog tela prema ljudima koji su se zimali. Čim se on malo istakne, kaže gde je pokrao, koga je pokrao, gde je opljačkao itd. Taj mentalitet je nešto što će dugo biti s nama i što će biti razlog naše velike ekonomske nevolje. S jedne strane, narod traži posao; nema veće potrebe društvene nego da se povećava zaposlenost. A sa druge strane, taj isti narod na izborima, u političkim procesima, podržava politiku koja je neprijateljski okrenuta prema preduzetnicima koji su jedina nada da se ta zaposlenost počne povećavati“.

Kad sam pitao Božidara Đelića (za nedeljnik Vreme) zašto Srbi ne vole bogate ljude, on je odgovorio: „Problem je što nismo prošli istinsku industrijsku revoluciju. Ta revolucija u Srbiji bila je prekratka tako da nije izrasla klasa ljudi koji su mogli da dokažu da su bogati preduzetnici u stanju da stabilizuju zemlju i kroz to, naravno, obezbede i svoje interese“.

Tadićeve spin doktori i propagandna mašinerija zarad sitnog ličnog političkog interesa stavili su na stub srama preduzetništvo, privatnu svojinu, tržište i kapitalizam. Mediji su likovali a primitivan svet i levičarska inteligencija orgijali su nad svakim propalim ili pritvorenim biznismenom, nad svakom poništenom privatizacijom i uništenim biznisom. Vlast je počela da donosi revolucionarne zakone (na primer, Zakon o planiranju i izgradnji) samo da bi sprečila poslovne ljude da se bogate. Ta levičarska (socijalistička) bolest toliko se ukorenila u srpsko društvo da je jedan od krupnijih srpskih kapitalista Miroljub Aleksić, vlasnik Alko grupe, i u januaru 2017. godine u intervju za nedeljnik Vranjske (dakle, deset godina posle Tadićeve „vartolomejske noći“) morao da apeluje: „Ne bojte se bogatih ljudi koji svojim radom i kapitalom vuku napred. Podržite ih i pomognite im, jer sklonost ka biznisu je takođe talenat. Bolje je imati hiljade bogatih ljudi nego hiljade siromašnih“.

Skoro će dve decenije kako je Srbija zvanično, u vreme demokrat-skih promena 2000. godine proklamovala da gradi kapitalizam. Ne ide joj baš najbolje, kapitalizam se sporo prima u Srbiji, socijalizam je žilav u svim porama društva i žal za tim sistemom još je velika. Većina ljudi teško se mire s činjenicom da moraju da rade za kapitalistu i dalje veruju da im je država miliji gazda (poslodavac).

Zoran Živković, v. d. premijera iz nužde posle ubistva Zorana Đinđića, proročanski je 2003. godine nagovestio na oproštajnoj konferenciji za novinare da će Srbija dovršiti tranziciju i postati kapitalistička država kad se svi građani budu pomirili s činjenicom da rade za 100 domaćih gazda.

To malo stasale preduzetničke klase i krupnih kapitalista što su se zapatili u vreme raspada socijalizma i u početnim godinama kapitalizma trpi tešku skoro trodecenijsku muku koju im nameću i društvo i država. Oni su i dalje dežurni krivci za sve nevolje građana, zlatna moneta za potkusurivanje političara-populista, česti gosti na optuženičkim klupama srpskog pravosuđa, „ovce za šišanje“ mnogobrojnih zakona o ispitivanju porekla imovine, mete otmičara-kriminalaca...

Pitao sam jednom prilikom Miroslava Miškovića, vlasnika početkom ovog milenijuma najveće srpske kompanije Delta holding, smeta li mu to što se uz njegovo ime obavezno vezuje „tajkun“, a on kaže: „U početku da, sada ne. To treba državi da smeta. Jer, država ne može da ide napred dok nema uzora među bogatim i uspešnim poslovnim ljudima“.

Poslednji pokušaj uspostavljanja aktivne miroljubive koegzistencije između politike i biznisa dogodio se u aprilu 2010. godine kad je svetska ekonomska kriza iz 2008. godine već uveliko harala Srbijom. Poslovni ljudi inicirali su na sastanak sa sindikalnim prvcima i političkom elitom koju je predvodio predsednik države Boris Tadić. Ponuda biznismena je bila da i oni i njihovi najbolji menadžeri pomognu pojedinim regionima, propalim društvenim preduzećima i neefikasnim državnim firmama da amortizuju posledice krize i osmisle novu strategiju razvoja. „Stavili smo državi na raspolaganje resurs koga ona nema, to je znanje, vizija, upravljanje“, kaže jedan od biznismena učesnika sastanka i dodaje da je to bila ideja Milana Beka.

Beko kaže da su vlasnici privatnih kompanija na taj način želeli da pomognu Srbiji, s ambicijom da taj sastanak bude i konačno zakopavanje „ratnih sekira“ i ulazak u proces emancipacije kapitalista i približavanja biznismena i političara.

Godinu dana kasnije u junu 2011. predsednik Srbije Boris Tadić izjavio je za RTS da u Srbiji i dalje postoje nepristojno bogati ljudi, privilegovani zbog krupnog kapitala i dodao da nema najbolje odnose sa predstavnicima krupnog kapitala. „Mislim da većina njih do svog kapitala nije

došla u uslovima regularne ekonomske utakmice nego su koristili privilegovane uslove i u vreme Miloševića, ali i posle 5. oktobra“, rekao je Tadić.

Sterilne vladajuće političke elite bez vizije budućnosti srpske države i društva do sada su uglavnom građanima dobro prodavale samo dve teme: četnici-partizani i lov na tajkune. Nije bilo potrebe izmišljati treću temu.

Neuspeli pokušaj društvenog pakta biznismena i političara bio je vododelnica – levičarski populizam definitivno je pobedio, srpski kapitalisti nisu sa sebe skinuli mrlju zvanu tajkun. Provalija između domaćih kapitalista i javnosti postajala je sve veća. Bio je to početak „bune na kapitalističke dahije“ i najava kasnijih hapšenja kapitalista i sudskih procesa.

Politička elita i vladajuća nomenklatura u Srbiji nije želela a nije se ni trudila da obezbedi vladavinu prava, pa ako neko od biznismena pravi krivično delo za to mora i da odgovara. Umesto toga izabran je drugi model – svaki privredni rizik proglašavan je kao krivično delo. A običnim ljudima ostalo je nedostupno tumačenje da kad neki preduzetnik ulazi u privredni rizik on može jako puno dobiti, ali i izgubiti. Kad bi se u zapadnim sistemima razvijenih kapitalističkih privreda ponašali kao u Srbiji, onda bi zatvori bili puni Vanderbiltova, Karnegija, Morgana, Rokfeler, Bafeta, Maska, Gejtsa ... svih onih koji su napravili i danas učestvuju u stvaranju Amerike.

„Naša javnost je takva da voli da progoni poslovne ljude, a nije im naklonjena ni akademska javnost i to naročito oni koji se bave disciplinama daljim od ekonomije. Neke vlasti su došle do svojih izbornih pobeda tako što su sudski uzele u postupak neke poslovne ljude. Naša javnost je takva da voli vlast koja progoni poslovne ljude, naročito one krupnije, a nikome ne pada na pamet da se zapita ko će zaposliti nezaposlene, ko će da omogući da se poveća dohodak. Biznismeni su postali crna ovca, nemaju ugled i popularnost koju zaslužuju, na njih se bacaju drvijem i kamenjem. Izvesna tolerancija se pojavila prema sitnijim poslovnim ljudima i njih manje mrze nego krupne što je pogrešno jer svaki sitni poslovni čovek ulazi u biznis da postane krupan. To što se udara po krupnima obeshrabruje i sitne jer sitniji najbolje rade ukoliko imaju nadu da mogu da porastu. Dok god se u Srbiji najviše glasova dobija tako što će se grmeti po tajkunima nema nade da će se napredovati.

Zaključak je i preporuka je da se poslovnim ljudima posveti što veća pažnja, da oni postanu junaci našeg vremena, na kraju nije ni lako biti poslovni čovek, iz dana u dan donositi krupne odluke. Kad god sam morao neku krupnu odluku da donesem samo što se nisam razboleo. Poslovni ljudi treba da imaju veću podršku ne zbog njih nego zbog nas“. (reči profesora Ljubomira Madžara na panel diskusija povodom 10 godina magazina Biznis i Ekonometar, 22.2.2016.).

Poznati beogradski advokat Dragoljub Todorović napisao je: „da u Srbiji danas i ovde za 90 odsto populacije kapitalizam je bauk, a kapitalisti glavni uzrok teškog života i svih problema građana Srbije. Srbija je jedna od retkih država u Evropi u kojoj su jednakost u siromaštvu, svaki drugi egalitarizam i uravnilovka ideal najvećeg dela njenog stanovništva. U Srbiji je svaki bogat i uspešan čovek sumnjiv i kandidat za hapšenja, oduzimanja imovine i raznovrsnu satanizaciju“. (Danas, 4.11.2013.)

Tako izgleda dvodecenijska sudbina srpskih kapitalista na prelazu dva milenijuma.

Ili što bi rekao Milan Beko: „Postojimo i razvijamo se uprkos državi a ne zahvaljujući njoj“.

Pored sve gologote u poslovanju i nerazumevanja javnosti profesor Madžar ovako vidi srpske poslovne ljude: „Biznismeni su cvet, krem srpskog društva, ono najbolje što imamo. I kad nešto loše urade, nisu oni krivi nego sistem. Oni koriste svaku priliku da zarade a država je tu da ih spreči da to urade mimo propisanih pravila“.

Mnogi, naravno, neće podeliti ovo mišljenje uglednog profesora. Polemike o nastanku i ulozi krupnih kapitalista u postsocijalističkoj Srbiji dugo će još opterećivati javni prostor i sprečavati napredak zemlje.

Ova knjiga skroman je dokumentaristički prilog razumevanju preduzetništva i slobode. Iz autentičnih priča preduzetnika, čije su kompanije bile ili jesu najveće u Srbiji i među najvećim u regionu, ko ume da razume, moguće je iščitavati hroniku države koja više od tri decenije pokušava da završi tranziciju.

Kompanije koje su napravili ovih deset biznismena jesu ono „najbolje iz Srbije“ čime bi ona trebalo da se hvali i ponosi.

Svi oni, bez trunke dvoumljenja, vratili su u Srbiju svoje biznise i uneli kapital zarađen u inostranstvu posle demokratskih promena i popravljajanja poslovnog ambijenta.

U te kompanije, zahvaljujući njihovim vlasnicima, ugrađeni su evropski standardi i maniri, mnogo pre nego je Srbija ušla u Evropsku uniju. Ta mala grupa ljudi pokazala je šta znači rizikovati i koliko je rizik ugrađen u suštinu preduzetništva. Oni zapošljavaju desetine hiljada radnika, među kojima su najbolje plaćeni programeri i budući biznis lideri.

Ti poslovni ljudi prave određeni profit i njihove firme posluju pozitivno, a tako je (najmanje) dve decenije, dok istovremeno i u istom poslovnom okruženju državna preduzeća stalno prave gubitke i troše novac građana-poreskih obveznika.

Milijarde evra uplatili su ovi poslovni ljudi u budžet Srbije i omogućili da u Srbiji funkcionišu državni i društveni servisi kao što su škole, bolnice, policija, vojska...

Kompanije u vlasništvu ovih ljudi najbolji su „ambasadori“ Srbije u regionu, šire svoje poslove u susedne države koje im ne skrivaju dobrodošlicu i zapošljavaju tamošnje radnike.

Tehnološki i organizaciono to su najmodernije srpske kompanije, čije inovacije omogućavaju Srbiji da drži korak s razvijenim svetom. Njihovi proizvodi – od jabuka do softvera – prodaju se bez teškoća na najprobirljivijim tržištima od Amerike i Rusije, do Kine.

Ključna *differentia specifica* koja ovu malu grupu ljudi (uz još nekoliko koji nisu u knjizi) odvaja od „biznis zvezda padalica“ – partijskih i državnih biznismena, biznismena-švercera i underground biznismena – je nesporna činjenica da njihove kompanije traju 30 pa i više godina godina. Za svetske standarde to nije mnogo. Ali za Srbiju, u kojoj su se političke elite menjale kao čarape, to svakako jeste uspeh. Svi ovi ljudi sa svojim biznisima i kompanijama nadživeli su svoje političke savremenike.

To jeste dobro. I ohrabrujuće.

Njihove zasluge za modernizaciju Srbije mnogo su veće i značajnije od zasluga pojedinih političara koji se rado „kite tuđim perjem“ i koji su nezasluženo prigrlili zasluge koje im ne pripadaju.

Jevrejin drži konce u ruci... Plakat sa antimasonske izložbe u Beogradu 1941. (Srbija, 1941)

Капиталисти свих земаља уједините се (СССР)

TOKOVI

Fridrih Hajek

liberalni ekonomista i politički filozof (1899–1992)

UPOTREBA ZNANJA U DRUŠTVU*

I

Koji je to problem koji želimo da rešimo kada pokušavamo da konstruišemo racionalni ekonomski poredak?

Pod određenim poznatim pretpostavkama, odgovor je prilično prost. *Ako* posedujemo sve relevantne informacije, *ako* možemo da počnemo iz datog sistema preferenci i *ako* posedujemo potpuno znanje o dostupnim sredstvima, problem koji nam ostaje je čisto logički. To jest, odgovor na pitanje šta je najbolja upotreba dostupnih sredstava implicitno je sadržan u našim pretpostavkama. Uslovi koje rešenje ovog problema optimuma mora da ispuni su potpuno razrađeni i daju se najbolje izraziti u matematičkoj formi. U najkraćem, oni glase: marginalne stope supstitucije bilo koja dva dobra ili faktora moraju biti iste u svim svojim različitim upotrebama.

Ovo, ipak, nesumnjivo *nije* ekonomski problem sa kojim se društvo suočava. I ekonomski račun koji smo razvili kako bi razrešili ovaj logički problem, iako je bitan korak ka rešenju ekonomskog problema društva, još uvek ne pruža odgovor. Razlog tome je što „podaci“ od kojih ekonomski račun počinje nikad nisu za čitavo društvo „dati“ pojedinačnom umu, koji onda može da odredi implikacije, niti ikad mogu da budu dati na taj način.

Specifičan karakter problema racionalnog ekonomskog poretka određen je upravo činjenicom da znanje o svim okolnostima u kojima delamo nikad ne postoji u koncentrisanoj ili integrisanoj formi, već jedino u vidu delova nekompletnog i često protivurečnog znanja koje sve odvojene jedinice poseduju. Ekonomski problem društva zato nije samo problem načina alokacije „datih“ resursa – ako pod „datim“ mislimo na dato jednom umu koji ciljano rešava skup problema proizašlih iz ovih „podataka“. To je više problem obezbeđivanja najbolje upotrebe resursa poznatih bilo kom članu društva zarad ciljeva čiju relativnu važnost znaju samo

---

* Tekst je izvorno objavljen septembra 1945. godine u časopisu *American Economic Review*, Vol. XXXV, No. 4., pp. 519–530. Preuzeto iz internet magazina Katalaksija. Prevod: Davor Nikolić.

ti pojedinci. Ili, ukratko, to je problem korišćenja znanja koje nikom nije dato u svojoj potpunosti. Ovakav karakter osnovnog problema bio je, bojim se, više zamagljen nego rasvetljen mnogim skorašnjim usavršavanjima ekonomske teorije, pre svega značajnom upotrebom matematike. Iako problem sa kojim pre svega želim da se suočim u ovom radu jeste problem racionalne ekonomske organizacije, tokom njegovog pisanja biću iznova vođen do tačke gde se vide bliske veze sa pojedinim metodološkim pitanjima. Većina zaključaka koje bih da izvedem su zaista zaključci u kojima su se različite putanje rezonovanja neočekivano stekle. Ali, kako sada posmatram te probleme, ovo nije slučajnost. Čini mi se da mnoga sadašnja neslaganja po pitanju ekonomske teorije i ekonomske politike imaju svoj zajednički izvor u pogrešnom shvatanju prirode ekonomskog problema društva. Ovo pogrešno shvatanje svoje postojanje duguje pogrešnom prenosu na društvene fenomene navika u mišljenju koje smo stvorili kako bi objasnili prirodne fenomene.

II

U običnom jeziku rečju „planiranje“ opisujemo kompleks međusobno povezanih odluka o alokaciji dostupnih nam resursa. U ovom smislu je sva ekonomska aktivnost planiranje; i u svakom društvu u kome mnogo ljudi saraduje, ovo planiranje, ko god ga činio, moraće u nekoj meri da se temelji na znanju koje prvobitno nije dato planeru već nekom drugom, i koje planeru nekako mora biti preneto. Razni načini kojima se znanje na kome ljudi temelje svoje planove njima saopštava jeste ključni problem za svaku teoriju koja objašnjava ekonomski proces. A problem najboljeg načina korišćenja znanja koje je inicijalno raštrkano na sve ljude je u najmanju ruku jedan od glavnih problema ekonomske politike – ili kreiranja efikasnog ekonomskog sistema.

Odgovor na ovo pitanje je blisko povezan s jednim drugim pitanjem koje se ovde postavlja, a to je *ko* vrši planiranje. To je pitanje oko koga se čitava rasprava o „ekonomskom planiranju“ vrti. To nije rasprava o tome da li je planiranje potrebno vršiti ili ne. Rasprava je o tome da li planiranje vršiti centralizovano, od strane jednog autoriteta za čitav ekonomski sistem, ili ga treba razdeliti na mnoge pojedince. Planiranje, u specifičnom smislu u kome se koristi u savremenim kontroverzama, nužno znači centralno planiranje – upravljanje čitavim ekonomskim sistemom na osnovu jednog jedinstvenog plana. Konkurencija, s druge strane, podrazumeva decentralizovano planiranje od strane mnogih odvojenih osoba. Mesto na pola puta između ta dva, o kome mnogo ljudi govori, ali im se retko sviđa kada ga vide, jeste delegiranje planiranja organizovanim industrijama ili, drugim rečima, monopolima.

Koji od ovih sistema ima izgleda da bude efikasniji zavisi najviše od pitanja u kome od njih možemo da očekujemo potpuniju iskorišćenost postojećeg znanja. A ovo, zauzvrat, zavisi od toga da li ćemo pre uspeti da jednom centralnom autoritetu damo na uvid svo znanje koje treba da bude upotrebljeno, ali koje je inicijalno raštrkano na mnogo različitih pojedinaca, ili da pojedincima prenesemo dodatno znanje koje im je potrebno kako bi mogli svoje planove da uklope sa planovima drugih.

III

Odmah će biti jasno da će na ovoj tački stav biti različit u zavisnosti od različitih vrsta znanja. I odgovor na naše pitanje će zato najviše zavisiti od relativne važnosti različitih vrsta znanja: onih za koja je izglednije da su raspoloživa određenim pojedincima, i onih za koja sa većom sigurnošću možemo da očekujemo da nađemo u vlasništvu autoriteta sačinjenog od pažljivo izabranih stručnjaka. Izgleda da je danas široko prihvaćeno da su potonji u boljoj poziciji, a ovo je zato što jedna vrsta znanja, konkretno – naučno znanje, sada zauzima toliko istaknuto mesto u javnom mnjenju da smo skloni da zaboravimo kako to nije jedina relevantna vrsta. Može se priznati da, dok god se radi o naučnom znanju, telo sačinjeno od pažljivo izabranih stručnjaka može biti u najboljoj poziciji da upravlja najboljim dostupnim znanjem – mada je ovo naravno puko prebacivanje teškoće na problem izbora stručnjaka. Ono što želim da kažem jeste, čak i ako pretpostavimo da ovaj problem može biti lako rešen, da se radi samo o malom delu šireg problema.

Danas je gotovo jeres nagovestiti da naučno znanje nije suma svog znanja. Ali jedno malo razmatranje pokazaće da nesumnjivo postoji korpus vrlo bitnog ali neorganizovanog znanja koje nije moguće nazvati naučnim znanjem u smislu poznavanja opštih pravila: znanje pojedinačnih okolnosti u određenom vremenu i na određenom mestu. Iz tog razloga praktično svaki pojedinac ima određenu prednost u odnosu na sve ostale time što poseduje jedinstvene informacije koje se mogu korisno upotrebiti, ali koja se može upotrebiti samo ako se odluke koje od nje zavise ostave njemu ili se učine uz njegovu aktivnu saradnju. Moramo se samo podsetiti koliko u svakom zanimanju moramo da učimo nakon što smo završili teoretsku obuku, koliko veliki deo našeg radnog veka trošimo na učenje određenog posla, i koliko je kod svakog životnog poziva dragoceno poznavanje ljudi, lokalnih uslova i posebnih okolnosti. Poznavati i staviti u upotrebu mašinu koja nije u punoj upotrebi, ili nečiju veštinu koja se može bolje upotrebiti, ili biti svestan viška koji se može iskoristiti kada postoji prekid snabdevanja, jeste društveno upotrebljivo koliko i znanje o boljim alternativnim tehnikama. A isporučilac koji zarađuje za život koristeći inače prazne ili

poluprazne teretne brodove, ili agent nekretnina čije se gotovo čitavo znanje sastoji od ulučivanja trenutne prilike, ili špekulant koji zarađuje od lokalnih razlika u ceni dobara, svi oni vrše vrlo važne uloge bazirane na posebnom poznavanju situacije u datom trenutku, a koje drugima nije poznato.

Zanimljiva je činjenica da se ova vrsta znanja danas uopšteno tretira sa dozom prezira, i da se za svakog ko ovakvim znanjem stekne prednost u odnosu na nekog ko je opremljeniji teorijskim i tehničkim znanjem smatra da se poneo gotovo nepošteno. Steći prednost na osnovu boljeg poznavanja komunikacionih ili transportnih sredstava se ponekad smatra gotovo nečasnim, mada je prilično važno da na ovom polju društvo iskoristi najbolje šanse, u istoj meri kao i najnovija naučna otkrića. Ova predrasuda je u najvećoj meri uticala na stav prema trgovini uopšte, u poređenju sa stavom prema proizvodnji. Čak i ekonomisti koji sebe smatraju da su definitivno iznad sirovih materijalističkih pogreški prošlosti, konstantno čine istu grešku kada su u pitanju aktivnosti koje su upravljene ka sticanju takvog praktičnog znanja – očigledno zato što se u njihovom poretku stvari za svo takvo znanje pretpostavlja da je „dato“. Izgleda da je danas uobičajena ideja da svo takvo znanje treba da bude dostupno za bilo čiju upotrebu, i prigovaranje zbog iracionalnosti usmereno ka postojećem ekonomskom poretku se često temelji na činjenici da ono nije dostupno na takav način. Ovo viđenje prenebregava činjenicu da je metod kojim se takvo znanje može učiniti najšire moguće dostupnim jeste upravo problem za koji treba da nađemo rešenje.

IV

Ako je danas moderno umanjivati važnost znanja koje se odnosi na posebne okolnosti vremena i mesta, to je blisko povezano s manjom važnošću koja se danas pridaje promeni kao takvoj. I zaista, malo je takvih slučajeva o kojima „planeri“ postavljaju pretpostavke (najčešće samo implicitno) koje se razlikuju od onih njihovih protivnika, poput one koja se tiče važnosti i učestalosti promena koje će suštinske izmene proizvodnih planova učiniti nužnim. Naravno, ako bi detaljni ekonomski planovi mogli da se postave za prilično duge periode unapred i da se može čvrsto ih se pridržavati, tako da ne bi bilo potrebno neko značajno dalje ekonomsko odlučivanje, zadatak zacrtavanja opšteg plana koji bi upravljao svim ekonomskim aktivnostima ne bi više izgledao tako zastrašujuće težak.

Možda вреди naglasiti da ekonomski problemi nastaju uvek i samo kao posledica promene. Dok god se stvari nastavljaju kao ranije, ili barem kako se to očekivalo, ne izrastaju novi problemi koji zahtevaju izbor, nema potrebe za formiranjem novog plana. Verovanje da su promene, ili barem podešavanja iz dana u dan, postale manje značajne u modernim vremenima implicira stav da su ekonomski problemi takođe postali manje značajni.

Ovog verovanja u smanjivanje značaja promene se, zbog toga, uglavnom drže isti oni ljudi koji tvrde da je važnost ekonomskih odluka bačena u zapećak zahvaljujući povećanju značaja tehnološkog znanja.

Da li je tačno, sa razradnim aparatom moderne proizvodnje, da su ekonomske odluke potrebne samo u dugačkim intervalima, poput one da li da se podigne nova fabrika ili uvede novi proces? Da li je istina da je, jednom kada je fabrika sagrađena, ostatak manje ili više mehanički, determinisan karakterom fabrike i da ostavlja malo prostora za promenu kroz adaptacije uvek promenljivim trenutnim okolnostima?

Prilično rašireno verovanje u pozitivan odgovor nije, koliko ja mogu da potvrdim, potvrđen praktičnim iskustvom poslovnog čoveka. U konkurentnoj grani industrije bilo koje vrste – a takva industrija sama može da posluži kao test – zadatak čuvanja troškova od povećanja zahteva stalnu borbu, isisavajući veliki deo energije menadžera. Koliko je samo lako nekom neefikasnom menadžeru da proćerda odlike na kojima se zasniva profitabilnost, i činjenica da je moguće, sa istom tehničkom opremom, proizvoditi sa ogromnom razlikom u troškovima, jesu uobičajene stvari poslovnog iskustva koje izgleda da nisu podjednako poznate u kabinetu ekonomiste. Sama jačina želje, konstantno izražena od strane proizvođača i inženjera, da žele da nastave nesputani razmišljanjem o novčanim troškovima, jeste rečito svedočenje o meri u kojoj se ovi faktori tiču njihovog svakodnevnog posla.

Jedan razlog zbog čega su ekonomisti sve skloniji da zaborave na stalne male promene koje ekonomsku sliku čine celom, verovatno jeste njihova rastuća preokupacija statističkim agregatima koji pokazuju mnogo veću stabilnost od kretanja detalja. Komparativna stabilnost agregata ne može, ipak, biti posledica – kako se čini da statističari povremeno teže da poveruju – „zakona velikih brojeva“ ili međusobnog potiranja nasumičnih promena. Broj elemenata sa kojima moramo da se suočimo nije dovoljno veliki kako bi takve nasumične sile proizvele stabilnost. Kontinuirani protok roba i usluga se održava konstantnim namernim podešavanjima, novim odlukama učinjenim svaki dan u svetlu okolnosti koje nisu bile poznate dan ranije, uvođenjem plana B onog trenutka kad plan A nije dao rezultate. Čak i velika i visoko mehanizovana fabrika nastavlja da radi ponajviše zahvaljujući okolini na koju može da se osloni za sve vrste neočekivanih potreba; crepovi za njen krov, kancelarijski materijal za njene formulare, i još hiljadu i jedna vrsta opreme povodom koje ne može biti samodovoljna i za koje operativni planovi fabrike zahtevaju da budu spremni i dostupni na tržištu.

Ovo je, možda, takođe tačka gde treba ukratko da spomenem činjenicu da vrsta znanja koja me zanima jeste znanje koje po svojoj prirodi ne može da uđe u statistiku i zato ne može da se prenese bilo kakvom

centralnom autoritetu u statističkoj formi. Statistika koju bi takav centralni autoritet morao da koristi morala bi biti izvedena upravo apstrahovanjem malih razlika između stvari, kalemljenjem, kao resursa jedne vrste, stvari koje se razlikuju po pitanju mesta, kvaliteta i drugih pojedinosti, na takav način koji može da bude vrlo značajan za specifičnu odluku. Iz ovoga sledi da centralno planiranje bazirano na statističkoj informaciji po svojoj prirodi ne može direktno da uzme u obzir ove okolnosti vremena i mesta, te da će centralni planer morati da iznađe neki način na koji će odluke koje od njih zavise biti ostavljene „čoveku na terenu“.

V

Ako možemo da se složimo da je ekonomski problem društva prevashodno onaj brzog prilagođavanja promenama posebnih okolnosti vremena i mesta, izgledalo bi da odatle sledi da konačne odluke moraju biti ostavljene ljudima koji su upoznati sa ovim uslovima, koji su direktno upoznati sa relevantnim izmenama i odmah dostupnim resursima za njihovo zadovoljavanje. Ne možemo da očekujemo da će ovaj problem biti rešen saopštavanjem svog ovog znanja centralnom odboru koji, posle integrisanja *svog* znanja, izdaje naredbe. Moramo ga rešiti nekim oblikom decentralizacije. Ali to je odgovor na samo deo našeg problema. Potrebna nam je decentralizacija jer jedino tako možemo da osiguramo da će poznavanje određenih okolnosti vremena i mesta biti odmah upotrebljeno. Ali „čovjek na terenu“ ne može da donese odluku samo na osnovu svog ograničenog, mada temeljnog, poznavanja činjenica o svom neposrednom okruženju. Tu još ostaje problem kako njemu saopštiti dalju informaciju, pošto mu je potrebno da svoje odluke uklopi u čitav obrazac promena šireg ekonomskog sistema.

Koliko mu je znanja potrebno da bi to uspešno učinio? Koji od događaja koji se dešavaju izvan horizonta njegovog neposrednog znanja je relevantan za njegovu neposrednu odluku, i koliko od toga on mora znati?

Teško da postoji bilo šta što se dešava u svetu što ne *može* da ima efekat na odluku koju treba da napravi. Ali njemu nije potrebno da poznaje ove događaje kao takve, niti *sve* njihove efekte. Njemu nije važno *zašto* se u određenom trenutku više traže šrafovi jedne veličine a ne druge, *zašto* su papirne vreće dostupnije od platnenih, ili *zašto* je kvalifikovani rad, ili određene mašinske alatke, u ovom trenutku postao teže dostupan. Ono što je za njega jedino bitno jeste *koliko je više ili manje* komplikovano nabaviti ih, u poređenju sa drugim stvarima o kojima on takođe brine, ili koliko su više ili manje hitno potrebne alternative stvarima koje on proizvodi ili koristi. Uvek je pitanje relativne važnosti pojedinačnih stvari ono koje ga muči, a uslovi koji menjaju njihovu relativnu važnost mu nisu od interesa izvan samog efekta na te konkretne stvari u njegovom sopstvenom okruženju.

S tim u vezi će nam ono što sam nazvao ekonomskim računom valjano pomoći, barem kroz analogiju, da vidimo kako ovaj problem može biti rešen – i u stvari biva rešen – sistemom cena. Čak i kontrolišući um, koji poseduje sve podatke o nekom malom, samodovoljnom ekonomskom sistemu, ne može – svaki put kad mora da bude napravljena neka mala ispravka u alokaciji resursa – eksplicitno da prođe kroz sve odnose između ciljeva i sredstava na koje možda postoji uticaj. Zaista je veliki doprinos čiste logike izbora što je nesumnjivo pokazala da čak i takav pojedinačni um može da reši ovu vrstu problema samo konstruisanjem i konstantnom upotrebom stepena ekvivalencije (ili „vrednosti“, ili „marginalnih stopa supstitucije“), pre svega dodeljivanjem svakoj vrsti oskudnog resursa numeričkog indeksa koji ne može biti izveden iz bilo koje osobine koju ta konkretna stvar poseduje, ali koji reflektuje, ili u kome je koncentrisana, njegova važnost u pogledu čitave strukture sredstava i ciljeva. Kod svake male promene on će morati da razmotri samo ove kvantitativne indekse (ili „vrednosti“) u kojima su koncentrisane sve relevantne informacije; i dodavanjem jedne po jedne količine, on može adekvatno da preuredi svoje namere bez potrebe da rešava celokupnu zagonetku *ab initio*, ili bez potrebe da je na svakom stupnju ispituje u cugu u svojoj složenosti.

U osnovi, u sistemu gde je znanje relevantnih činjenica disperzirano na mnogo ljudi, cene igraju ulogu koordinatora odvojenih delanja različitih ljudi na isti način na koji subjektivne vrednosti pomažu pojedincu da koordiniše delove svoga plana. Vredi zadržati se na trenutak na vrlo prosto i uobičajenoj vrsti delanja cenovnog sistema kako bi se zaista videlo šta on postiže. Pretpostavimo da se negde u svetu pojavila nova prilika za upotrebu nekog sirovog materijala, recimo lima, ili da je jedan od izvora ponude lima eliminisan. Nebitno je za naše potrebe – i vrlo je bitno što to nije važno – koji je od ova dva razloga učinio lim oskudnijim. Sve što korisnici lima treba da znaju jeste da je nešto lima koji su oni trošili sada profitabilnije uposliti drugde, i da je posledica toga da moraju da štede na limu. Za veliku većinu njih nije čak ni potrebno da znaju gde se hitnija potreba pojavila ili na račun kojih drugih dobara treba da isposluju nabavku. Ako samo neki od njih direktno znaju za novu tražnju i preusmere resurse ka njoj, i ako ljudi koji su svesni nove tako kreirane praznine krenu da je popunjavaju iz drugih izvora, efekat će se brzo raširiti kroz čitav ekonomski sistem i uticati ne samo na upotrebu lima, već i njegovih supstituta i supstituta ovih supstituta, ponudu svih stvari sačinjenih od lima i njegovih supstituta, i tako dalje; i sve ovo bez toga da velika većina glavnih aktera ponude tih supstituta išta zna o početnom uzroku ovih promena. Celina deluje kao jedno tržište, ne zato što je bilo ko od njenih članova ispitao čitavo polje, već zato što se njihova limitirana vizuelna polja dovoljno preklapaju tako da je preko mnogo posrednika relevantna informacija

preneta svima. Prosta činjenica da postoji jedna cena za svako dobro – ili bolje rečeno, da su lokalne cene povezane tako što su determinisane cenom transporta itd. – iznalazi rešenje do koga (što je samo konceptualno moguće) se moglo doći samo jednim umom koji poseduje sve informacije koje su u stvari raštrkane na sve ljude uključene u proces.

VI

Moramo gledati na cenovni sistem kao na takav mehanizam za saopštavanje informacija ako želimo da razumemo njegovu pravu funkciju – funkciju koju, naravno, ispunjava manje savršeno kako cene postaju rigidnije. (Čak i kada postavljene cene postanu prilično rigidne, ipak, sile koje bi delovale kroz promene cena će i dalje delovati na zavidnom nivou kroz promene drugih uslova razmene.) Najvažnija činjenica koja se tiče ovog sistema je ekonomija znanja kojom on operira, ili koliko je malo potrebno za pojedinačnog učesnika da zna kako bi ispravno delao. U skraćenoj formi, pomoću neke vrste simbola, prenosi se samo najvažnija informacija, i prenosi se samo onima kojih se tiče. Više je od metafore opisati cenovni sistem kao vrstu mašinerije za registrovanje promene, ili telekomunikacioni sistem koji omogućava individualnim proizvođačima da posmatraju samo kretanje nekoliko parametara, kao što bi inženjer posmatrao vrhove nekoliko skazaljki, kako bi usaglasili svoje aktivnosti sa promenama o kojima možda nikad neće znati više od onoga što se odražava kroz kretanje cena.

Naravno, ova podešavanja verovatno nikad nisu „savršena“ u smislu kako ih ekonomista razume u svojoj analizi ekvilibrijuma. Ali bojim se da su nas naše teorijske navike pristupanja problemu sa pretpostavkom više ili manje savršenog znanja od strane svih učesnika učinile pomalo slepim za pravu ulogu cenovnog mehanizma i navele nas na primenu prilično iskrivljenih standarda za prosuđivanje njegove efikasnosti. Pravo je čudo da u takvom slučaju poput oskudnosti nekog sirovog materijala, bez neke naredbe, sa ne više od možda šačice ljudi koji znaju uzrok, desetine hiljada ljudi – čiji se identitet ne može utvrditi ni višemesečnom istragom – bivaju naterane da štedljivije koriste materijal ili proizvode od njega; kraće rečeno, oni se kreću u pravom smeru. To je dovoljno zadivljujuće čak i kad, u svetu stalne promene, nisu svi savršeno uočili kako da njihove profitne stope uvek ostanu na istom konstantnom ili „normalnom“ nivou.

Namerno sam iskoristio reč „čudo“ kako bih čitaoca prodrmao iz uljuljkanosti u kojoj se često nalazimo kada uzimamo ovaj mehanizam zdravo za gotovo. Ubeđen sam da, kada bi to bio rezultat namernog ljudskog kreiranja i kada bi ljudi vođeni cenovnim izmenama razumeli da njihove odluke imaju značaj daleko izvan njihovog neposrednog cilja, ovaj mehanizam bio bi tretiran kao jedan od najvećih trijumfa ljudskog uma.

Dvostrukost njegove nesreće je u tome da nije proizvod ljudskog kreiranja i da ljudi koji se njime vode najčešće ne znaju zašto su naterani da čine ono što čine. Ali oni koji bučno zagovaraju „svesno upravljanje“ – i koji ne mogu da veruju da bilo šta što je evoluiralo bez kreiranja (i čak bez našeg razumevanja datog fenomena) može da rešava probleme koje mi ne možemo svesno da rešimo – treba da upamte ovo: problem je upravo u tome kako proširiti obim našeg korišćenja resursa izvan polja kontrole bilo čijeg uma; i shodno tome, kako se rešiti potrebe svesne kontrole i kako obezbediti podsticaj koji će pojedince naterati da čine željene stvari bez da iko mora da im govori šta da čine.

Problem sa kojim se ovde susrećemo nije ni u kom slučaju karakterističan za ekonomiju, već ga srećemo u vezi sa skoro svim istinski društvenim fenomenima, kao što su jezik i većina našeg kulturnog nasleđa, i zbilja konstituiše centralni teoretski problem svih društvenih nauka. Kako je Alfred Vajthed rekao drugom prilikom: „Duboko je pogrešan truizam, ponavlján u udžbenicima i od strane eminentnih ljudi kada drže govore, da treba da negujemo naviku da razmišljamo o onome što radimo. Slučaj je upravo suprotan. Civilizacija napreduje tako što povećava broj važnih radnji koje možemo da izvršavamo ne razmišljajući o njima.“ Ovo je od suštinske važnosti u društvenom polju. Konstantno upotrebljavamo formule, simbole i pravila čije značenje ne razumemo i kroz čiju upotrebu pribavljamo pomoć znanja koje individualno ne posedujemo. Razvili smo ove prakse i institucije nadograđujući navike i institucije koje su se pokazale uspešnimá u svojoj sopstvenoj sferi i koje su u stvari postale temelj civilizacije koju smo izgradili.

Cenovni sistem je samo jedna od ovih tvorevina koje je čovek naučio da koristi (mada je i dalje vrlo daleko od toga da je naučio kako najbolje da je upotrebi) nakon što je na nju naišao i bez da je razume. Kroz njega su ne samo podela rada, već i koordinacija korišćenja resursa utemeljene na jednako raspodeljenom znanju, postali mogući. Ljudi koji vole da se podmevaju svakom nagoveštaju da tako nešto može da funkcioniše, najčešće izvrću argument insinuiranjem da on tvrdi da su se spontano razvile samo one vrste sistema koje se najbolje uklapaju u modernu civilizaciju. Slučaj je obrnut: čovek je uspeo da razvije podelu rada na kojoj se naša civilizacija zasniva zato što je nekako došao do metoda koji je to učinio mogućim. Da to nije uradio možda bi razvio neki drugi, potpuno različit, tip civilizacije, nešto poput „države“ termita ili neki drugi potpuno nedokučivi tip. Ono što možemo da kažemo jeste da niko još uvek nije uspeo da sačini alternativni sistem u kome će biti očuvane pojedine osobine postojećeg, koje su drage čak i onima koji ga najžešće napadaju – kao što su, pre svega, obim u kome pojedinac može da bira svoje zanimanje i, konsekvéntno, slobodno koristi svoje znanje i umeće.

VII

Mnogostruka je sreća to što se rasprava o neophodnosti cenovnog sistema za svaku racionalnu kalkulaciju u složenom društvu danas više ne vodi isključivo među taborima različitih političkih gledišta. Teza da bez cenovnog sistema ne možemo da sačuvamo društvo bazirano na tako širokoj podeli rada kao što je naša, pozdravljena je hukom podsmeha kada ju je Mizes prvi put razvio pre 25 godina. Danas, teškoće koje neki još uvek pronalaze u njenom prihvatanju više nisu prevashodno političke, i ovo atmosferu čini puno prikladnijom za razumnu diskusiju. Kada vidimo Lava Trockog kako kaže da je „ekonomsko računanje nezamislivo bez tržišnih odnosa“; kada profesor Oskar Lange obećava profesoru Mizesu statu u mermernim hodnicima budućeg Centralnog planskog komiteta; i kada profesor Aba P. Lerner ponovo otkriva Adama Smita i naglašava da se esencijalna korist cenovnog sistema sastoji u podsticanju pojedinca da, tražeći svoj interes, radi u opštem interesu – razlike se zaista ne mogu više pripisivati političkim predrasudama. Čini se da su preostala neslaganja plod čisto intelektualnih, pre svega metodoloških, razlika.

Skorašnja izjava profesora Jozefa Šumpetera u njegovom *Kapitalizmu, socijalizmu i demokratiji* daje jasnu ilustraciju jedne od metodoloških razlika koje imam na umu. Njen autor je najuvaženiji među onim ekonomistima koji ekonomskim fenomenima prilaze u svetlu škole pozitivizma. Njemu se ovi fenomeni, u skladu s tim, čine kao objektivno date količine dobara koje reperkutuju jedna drugu, skoro, čini se, bez bilo kakve intervencije ljudskog uma.

Samo u tom svetlu mogu da razumem sledeću (meni zapanjujuću) izjavu. Profesor Šumpeter obrazlaže da, za teoretičara, mogućnost racionalne računice u odsustvu tržišta za faktore proizvodnje sledi „iz elementarne propozicije da potrošači kroz ocenjivanje ('tražnju') potrošačkih dobara *ipso facto* takođe ocenjuju sredstva proizvodnje koja ulaze u proizvodnju ovih dobara“.¹

1 J. Schumpeter, *Capitalism, Socialism, and Democracy* (New York, Harper, 1942), p. 175. Profesor Šumpeter je, verujem, takođe izvorni autor mita da su Pareto i Barone „rešili“ problem socijalističkog računa. Ono što su oni, i mnogi drugi, uradili jeste da su samo ustanovili uslove koje će racionalna alokacija resursa morati da ispuni, te su istakli da su oni suštinski isti kao uslovi ravnoteže konkurentnog tržišta. Ovo je u potpunosti drugačije od pokazivanja kako alokacija resursa koja ispunjava ove uslove može da se nađe u praksi. Sam Pareto (od koga je Barone preuzeo sve što je imao da kaže), daleko od tvrđenja da je rešio praktični problem, u stvari eksplicitno odbija da ga je moguće rešiti bez pomoći tržišta. Videti u njegovom *Manuel d'économie pure* (2nd ed., 1927), pp. 233–34. Relevantni pasaż je citiran u engleskom prevodu na početku mog članka „Socialist Calculation: The Competitive 'Solution'“ u *Economica*, New Series, Vol. VIII, No. 26 (May, 1940), p. 125.

Bukvalno uzeto, ovaj iskaz je naprosto neistinit. Potrošači ne rade ništa slično. Ono što „*ipso facto*“ profesora Šumpetera verovatno znači je da je vrednovanje faktora proizvodnje implicirano u, ili nužno sledi iz, vrednovanja potrošačkih dobara. Ali ovo takođe nije tačno. Implikacija je logički odnos koji smisleno može biti postavljen samo za propozicije istovremeno prisutne u jednom istom umu. Evidentno je, međutim, da vrednosti faktora proizvodnje ne zavise samo od vrednovanja potrošačkih dobara, već takođe od uslova ponude različitih faktora proizvodnje. Samo umu kome su sve ove činjenice simultano poznate bi odgovor nužno sledio iz činjenica koje mu se pružaju. Praktični problem, međutim, nastaje baš zato što ove činjenice nikad nisu tako date jednom umu i zato, kao posledica toga, jeste neophodno da u rešavanju problema bude upotrebljeno znanje koje je disperzirano na mnogo ljudi.

Problem ni na koji način nije rešen ako možemo da pokažemo da će sve činjenice, *ako* su poznate jednom umu (kao što hipotetički pretpostavljamo da su date ekonomisti koji posmatra), jedinstveno determinisati rešenje; umesto toga moramo da pokažemo kako je rešenje nađeno interakcijom ljudi među kojima svako od njih poseduje samo delimično znanje. Pretpostaviti da je svo znanje dato pojedinačnom umu na isti način na koji pretpostavljamo da je dato nama, ekonomistima koji ga tumačimo, znači odgurnuti problem na stranu i odbaciti sve što je važno i značajno u realnom svetu.

To da je ekonomista ranga profesora Šumpetera mogao tako da upadne u zamku koju dvosmislenost termina „podatak“ postavlja nespremima, teško da može bude objašnjeno prostom greškom. To više navodi na pomisao da postoji nešto fundamentalno pogrešno u pristupu koji po navici odbacuje esencijalni deo fenomena sa kojim moramo da se pozabavimo: neizbežnu nesavršenost ljudskog znanja i posledičnu potrebu za procesom kojim se znanje konstantno saopštava i stiče. Bilo koji pristup, poput onog većeg dela matematičke ekonomije sa svojim simultanim jedinačinama, koji u suštini započinje pretpostavkom da ljudsko *znanje* korespondira objektivnim *činjenicama* situacije, sistematski ostavlja izvan ono što je naš glavni cilj objašnjavanja. Daleko sam od poricanja da u našem sistemu analiza ekvilibrijuma može da odigra korisnu ulogu. Ali kada dođe do tačke gde neke od naših vodećih mislilaca navodi na pogrešan put verovanja da situacija koju objašnjava ima direktnu relevantnost za rešenje praktičnog problema, vreme je da se podsetimo da se ona uopšte ne bavi društvenim procesom i da nije ništa više do korisna priprema proučavanju glavnog problema.

Kapital (SSSR)

.....

POGLEDI

.....

Robert Nozick

američki profesor i politički filozof (1938–2002)

ZAŠTO SU INTELEKTUALCI PROTIV KAPITALIZMA*

Nisu svi intelektualci na „levici“. Poput drugih grupa njihova mišljenja su rasprostrta duž statističke krive. Ali u njihovom slučaju, kriva se pomera i iskrivljuje ka političkoj levici.

Pod intelektualcima ne podrazumevam sve inteligentne ljude ili ljude sa određenim nivoom obrazovanja, već one koji se, po svojoj vokaciji, bave idejama izraženim u rečima, oblikujući tok reči koji drugi primaju. U ove tvorce reči (wordsmiths) spadaju pesnici, romanopisci, književni kritičari, novinari magazina i dnevne štampe, i mnogi profesori. Tu ne spadaju oni koji primarno proizvode i prenose kvantitativno ili matematički formulisanu informaciju (tvorci brojeva – numbersmiths) ili one koji rade u vizuelnom mediju, slikarima, skulptorima, kamermanima. Za razliku od tvoraca reči, ljudi se u ovim poslovima ne protive u takvoj srazmeri kapitalizmu. Tvorci reči su skoncentrisani na određenim položajima: akademijama, medijima, vladinoj birokratiji.

Intelektualci kao tvorce reči dobro prolaze u kapitalističkom društvu; oni tu poseduju veliku slobodu da formulišu, da se bore, i zagovaraju nove ideje, da ih čitaju i o njima raspravljaju. Njihove poslovne sposobnosti se traže, njihov je prihod mnogo iznad proseka. Zbog čega se onda u tolikom broju protive kapitalizmu? Zaista, neki podaci nagoveštavaju da što je intelektualac napredniji i uspešniji, to je verovatnije da će se on protiviti kapitalizmu. Ovo protivljenje kapitalizmu dolazi uglavnom „sa levece“ ali ne samo odatle. Jeys (Yeats), Eliot (Eliot) i Paund (Pound) su se protivili kapitalizmu s desna.

Protivljenje kapitalizmu intelektualaca tvoraca reči je činjenica od društvenog značaja. Oni oblikuju naše ideje i predstave o društvu, oni postavljaju političke alternative koje birokratije uzimaju u obzir. Od spisa do slogana, oni nam formulišu rečenice pomoću kojih možemo da se izrazimo. Njihovo protivljenje je bitno pogotovo u društvu koje sve više zavisi od tačnog formulisanja informacije i pravca njenog širenja.

---

* Preuzeto iz internet magazina *Katalaksija*. Prevod: Aleksandar Novaković.

Možemo razlikovati dva tipa objašnjenja za relativno visok udeo intelektualaca koji se protive kapitalizmu. Prvi tip otkriva faktor koji je jedinstven antikapitalistički usmerenim intelektualcima. Drugi tip objašnjenja identifikuje faktor koji se odnosi na sve intelektualce, silu koja ih podstiče u pravcu antikapitalističkih pogleda. To da li će on gurnuti bilo kog pojedinačnog intelektualca ka antikapitalističkim shvatanjima to zavisi od drugih sila koje deluju na njega. Ipak, takav će faktor – pošto su zbog njega antikapitalistička shvatanja izglednija za svakog intelektualca – u celini proizvesti veći broj antikapitalistički usmerenih intelektualaca. Naše objašnjenje će se ticati ovog drugog tipa. Mi ćemo identifikovati faktor koji skreće intelektualce u pravcu anti-kapitalističkih stavova ali koji to ne potvrđuje u svakom pojedinačnom slučaju.

Vrednost intelektualaca

Intelektualci danas očekuju da budu najviše vrednovani ljudi u jednom društvu, oni sa najviše prestiža i moći, oni koji dobijaju najveće nagrade. Intelektualci se osećaju pozvanim za to. Ipak, sve u svemu kapitalističko društvo ne poštuje intelektualce. Ludvig fon Mises (Ludwig von Mises) objašnjavajući specifičnu ozlojeđenost intelektualaca – za razliku od radnika – tvrdi da su oni društveno pomešani sa uspešnim kapitalistima te su im oni istaknuta poredbena grupa, a da su ipak poniženi njihovim nižim statusom. Ipak, čak su i oni intelektualci koji nisu društveno pomešani podjednako ozlojeđeni – kao da prosto mešanje nije dovoljno; sportisti i učitelji igranja koji udovoljavaju bogatim i koji imaju posla sa njima nisu percipirani kao antikapitalisti.

Zbog čega se onda savremeni intelektualci osećaju pozvanim za najviše nagrade koje njihovo društvo može da ponudi a osećaju ozlojeđenim kada ih ne prime? Intelektualci smatraju da su najvredniji ljudi, da su oni koji imaju najviše zasluga, i da bi društvo trebalo da nagradi ljude u skladu sa njihovim vrednostima i zaslugama. Ali kapitalističko društvo ne zadovoljava princip distribucije „svakome po njegovoj vrednosti i zasluži“. Odvojeno od poklona, nasleđivanja i dobitaka na kockanju koji su prisutni u slobodnom društvu, tržište distribuira onima koji zadovoljavaju uočljive tržišno izražene zahteve drugih, a kolika će ta distribucija biti zavisi od toga koliko mnogo je zahtevano i koliko je velika alternativna ponuda. Neuspešni biznismeni i radnici ne poseduju isti animozitet spram kapitalističkog sistema kao intelektualci tvorci reči. Samo osećaj neprepoznate nadmoćnosti, izdate pozvanosti, proizvodi taj animozitet.

Zbog čega intelektualci tvorci reči smatraju da su najvredniji, i zašto misle da distribucija treba da bude u skladu sa vrednošću? Treba uočiti da ovaj poslednji princip nije neophodan. Ponudeni su drugi distributivni

šabloni, uključujući podjednaku distribuciju, distribuciju u skladu sa moralnom vrednošću, distribuciju u skladu sa onim što je trenutno potrebno. I zaista nije neophodno da postoji bilo koji šablon distribucije koje društvo cilja da postigne, čak i ako je to društvo kome je stalo do pravde. Pravedna distribucija može proizaći iz pravednog procesa dobrovoljne razmene pravedno stečenog vlasništva i usluga. Kakvu god posledicu proizveo ovaj proces ona će biti pravedna ali ne postoji ni jedan poseban šablon po kome određena posledica mora proizaći. Zbog čega, dakle, tvorci reči vide sebe kao najvrednije i prihvataju princip distribucije koji je u skladu sa vrednosti?

Od početka zabeležene misli intelektualci su nam govorili da je njihova delatnost najvrednija. Platon je vrednovao sposobnost racionalnog prosuđivanja iznad hrabrosti i želje i mislio da filozofi treba da vladaju; Aristotel je smatrao da je promišljanje najviša delatnost. Nije iznenađujuće što očuvani tekstovi svedoče o ovoj visokoj oceni intelektualne delatnosti. U krajnjoj liniji ljudi koji su formulisali ove ocene, koji su ih zapisivali sa propratnim opravdavajućim razlozima, bili su intelektualci. Oni su sami sebe hvalili. Oni koji su cenili druge stvari više nego promišljanje stvari pomoću reči, bilo da je to lov ili moć, ili neprekidno čulno zadovoljstvo, nisu se brinuli da ostave trajno zapisana svedočanstva. Samo su intelektualci smislili teoriju o tome ko je najbolji.

Školovanje intelektualaca

Koji faktor proizvodi osećanje više vrednosti kod intelektualaca? Želim da se posebno usredsredim na jednu instituciju: škole. Kako je knjiško znanje postalo sve više važno, školovanje – zajedničko obrazovanje na časovima mladih ljudi u čitanju i knjiškom znanju – se širilo. Škola postaje glavna institucija van porodice koja oblikuje stavove mladih ljudi, i skoro svi oni koji su kasnije postali intelektualci su prošli kroz škole. Tamo su oni bili uspešni. Bili su procenjivani u odnosu na druge i smatrani su nadmoćnijim. Bili su hvaljeni i nagrađivani, omiljeni kod učitelja. Kako bi mogli sebe i da ne vide kao nadmoćnije? Dan za danom su se iskušavali rukovanjem idejama, u oštroumnom razmišljanju. Škola im je govorila, pokazivala da su najbolji.

Škola je, takođe, izlagala i na taj način ih podučavala principu nagrađivanja u skladu sa (intelektualnim) vrednostima. Pohvale, osmesi učitelja i najviše ocene bile su upućene intelektualno vrednim. U valuti koju su škole mogle da ponude, intelektualci su predstavljali najvrednije apoe-ne. U školama su intelektualci, mada to nije bio deo zvaničnog nastavnog plana, učili lekcije o svojoj sopstvenoj višoj vrednosti u odnosu na druge, i o tome kako oni zbog ove više vrednosti imaju pravo na veće nagrade.

Šire tržišno društvo, sa druge strane, uči drugoj lekciji. Tamo najveće nagrade nisu otišle u ruke verbalno najbistrijim. Tamo intelektualne veštine nisu najviše vrednovane. Školovani lekcijom da su najvredniji, da najviše zaslužuju nagradu, da su najpozvaniji da prime nagradu, kako su intelektualci, sve u svemu, i mogli da ne budu uvređeni kapitalističkim društvom koje ih je lišilo pravednih zasluga na koje ih je njihova superiornost „pozvala“? Da li je iznenađujuće da je to što su školovani intelektualci osećali prema kapitalističkom društvu bio jedan dubok animozitet koji je, iako preobučen raznim javno prikladnim razlozima, nastavio da postoji čak i onda kada se pokazalo da su ti posebni razlozi neadekvatni?

Kada kažem da se intelektualci osećaju pozvanim za najviše nagrade koje društvo može da im ponudi (bogatstvo, status itd...) ja ne tvrdim da intelektualci smatraju da ove nagrade predstavljaju najviša dobra. Možda oni vrednuju više intrinzično nagrađivanje svoje intelektualne aktivnosti ili nagrađivanje putem poštovanja koje im se vekovima ukazivalo. Pored svega toga, oni takođe osećaju da imaju pravo da im društvo udeli najveću zahvalnost koju može da ponudi, koliko god ona mogla da bude beznačajna. Ne želim da ističem posebno nagrade koje mogu da završe u džepovima intelektualaca ili na one koje ih mogu obogatiti. Pošto sebe vide kao intelektualce može ih vredati činjenica da intelektualna delatnost nije najcenjenija i najnagrađenija.

Intelektualac želi da celo društvo bude poput škole, poput sredine u kojoj mu je tako dobro išlo i u kojoj je bio cenjen. Uvođenjem standarda različitih od onih u širem društvu, škole garantuju da će neko kasnije iskusiti silazni put. Oni na vrhu školske hijerarhije će se osećati pozvanim za pozicije u vrhu, ne samo u tom mikro društvu već i u jednom širem, u društvu čiji će sistem zamrzeti onda kada ih ne bude tretiralo u skladu sa njihovim samopropisanim željama i po zvanjima. Na taj način školski sistem proizvodi antikapitalističko osećanje među intelektualcima. To jest, on proizvodi antikapitalističko raspoloženje među verbalnim intelektualcima. Zbog čega tvorci brojeva ne razvijaju iste stavove kao ovi tvorci reči? Pretpostavljam da matematički obdarena deca, iako dobijaju dobre ocene na važnim ispitima, ne primaju istu neposrednu pažnju i odobravanje od njihovih učitelja kao što dobijaju verbalno bistra deca. U pitanju su verbalne sposobnosti na osnovu kojih učitelji udeljuju lične nagrade i očigledno je da te nagrade stvaraju onaj osećaj pozvanosti.

Centralno planiranje u učionici

Treba dodati još jednu stvar. (Budući) intelektualci tvorci reči su uspešni u okviru formalnog, zvaničnog školskog sistema, gde važne nagrade distribuira centralni autoritet učitelja. Škole poseduju još jedan nezvanični

društveni sistem u okviru učionica, hodnika i školskih dvorišta, gde se nagrade ne distribuiraju preko centralnog upravljanja već spontano, na zadovoljstvo i kapric đaka.

Stoga nije iznenađujuće što intelektualci kasnije uviđaju da je distribucija dobara i nagrada preko centralno organizovanog distributivnog mehanizma pogodnija nego tržišna „anarhija i kaos“. To je zbog toga što distribucija u centralno planskom socijalističkom društvu stoji prema distribuciji u kapitalističkom društvu kao što distribucija koju vrši učitelj stoji spram distribucije koja se vrši u školskom dvorištu ili hodniku.

Naše objašnjenje ne postulira da (budući) intelektualci sačinjavaju većinu čak i u višim školskim klasama. Ova se grupa može sastojati najviše od onih sa znatnim (ali ne pretežućim) školskim veštinama koju prati društvena servilnost, sa jakom motivacijom da se udovolji, prijateljskim osećanjima, načinima da se pobedi, i sa sposobnošću da se igra (naizgled) po pravilima. Takve učenike će, takođe, visoko poštovati i nagraditi učitelj, i njima će sve ići veoma dobro i u širem društvu (ići će im dobro i u okviru nezvaničnog društvenog školskog sistema. Tako da neće naročito prihvatati norme zvaničnog školskog sistema). Naše objašnjenje pretpostavlja da će (budući) intelektualci koji su nesrazmerno zastupljeni u toj porciji (zvanične) školske više klase iskusiti relativno stagnativno kretanje. Ili radije, u grupi koja sebi predviđa stagnaciju u budućnosti. Animizitet će se pojaviti pre ulaska u širi svet i iskustva stvarne statusne stagnacije, na onoj tački na kojoj pametni đak uviđa da će se (verovatno) manje dobro provesti u širem društvu nego u trenutnoj školskoj situaciji. Ova nameravana posledica školskog sistema, ovaj antikapitalistički animozitet intelektualaca je, naravno, pojačan onda kada đake uče i obrazuju intelektualci koji zastupaju upravo same te antikapitalističke stavove.

Neki intelektualci tvorci reči su bili, bez sumnje, nadobudni i ispitivački nastrojeni đaci, koje zbog toga njihovi učitelji nisu ohrabivali. Da li i oni takođe nauče lekciju po kojoj najbolji treba da dobiju najviše nagrade i misle, uprkos svojim učiteljima, da su oni sami najbolji i tako rano postanu ozlojeđeni prema distribuciji koju vrši školski sistem? Naravno, za ovo pitanje i druga pitanja o kojima se ovde raspravlja, nam trebaju podaci o školskim iskustvima budućih intelektualaca tvoraca reči da bismo doterali i testirali našu hipotezu.

Iskazano kao opšte mesto, teško je osporavati da će norme u okviru škola uticati na vrednosna ubeđenja ljudi kada oni izađu iz škola. Škole su, na kraju krajeva, najvažnije društvo izvan porodice u kome deca uče da se snalaze, i na taj način škole predstavljaju njihovu pripremu za veće van-porodično društvo. Stoga nije za iznenađenje da oni koji su uspešni po normama školskog sistema treba da budu ozlojeđeni prema društvu, jer se pridržavaju drugačijih normi, zbog kojih ne mogu biti podjednako

uspešni. Niti je iznenađujuće, kada su u pitanju isti oni koji žele da formiraju sliku društva o njemu samom i njegovo samoprocenjivanje, što se glasnjiji deo društva okrene protiv toga. Kada biste kreirali društvo, to ne biste radili na takav način da tvorci reči, sa svim uticajem koji imaju, budu školovani u duhu animoziteta prema normama tog društva.

Naše objašnjenje nesrazmernog broja antikapitalistički nastrojenih intelektualaca zasniva se na veoma plauzibilnoj sociološkoj generalizaciji.

U društvu u kome jedan van-porodični sistem ili institucija, u koji ulaze mladi ljudi, distribuiraju nagrade oni koji daju sve od sebe težiti će da internalizuju norme ovih institucija i očekivati da šire društvo deluje u skladu sa ovim normama; oni će se osećati da imaju pravo na distributivne udele u skladu sa normama ili (najzad) na relativne pozicije koje su jednake onima koje bi ove norme zahtevale. Osim toga, oni koji čine gornju klasu u okviru hijerarhije prvih van-porodičnih institucija koja zatim iskusi pad (ili ga predvide) na niže relativne pozicije u širem društvu će, zbog svog osećanja frustrirane pozvanosti, težiti protivljenju širem društvenom sistemu i osećati animozitet prema njegovim normama.

Uočite da ovde nije u pitanju deterministički zakon. Neće se svi koji iskuse stagnativno društveno kretanje okrenuti protiv sistema. Takva stagnativna kretanja će se, iako su činilac koji teži da proizvede efekte u tom pravcu, iskazati u različitim srazmerama na ukupnom nivou. Mogu se razlikovati načini stagniranja gornje grupe: ona može dobiti manje od druge grupe ili (dok nijedna grupa ne ide gore) biti na istom nivou, neuspevajući da dobije više od onih za koje se smatralo da su na nižem nivou. U pitanju je prvi tip stagnativne pokretljivosti koji je posebno prouzrokuje mučninu i uvređenost; drugi tip je mnogo više tolerantan. Mnogi intelektualci (tako sami kažu) preferiraju jednakost dok jedino mali broj zagovara aristokratiju intelektualaca. Naša hipoteza ukazuje na prvi tip stagnativne pokretljivosti kao na posebno produktivan za osećaj uvređenosti i animoziteta.

Školski sistem podaruje i nagrađuje samo neke sposobnosti koje su bitne za kasniji uspeh (u pitanju je, na kraju krajeva, specijalizovana institucija) tako da će se njegov sistem nagrađivanja razlikovati od onog u širem društvu. Ovo obezbeđuje da će neki, pri prelasku u šire društvo, iskusiti stagnirajuće društveno kretanje i njene propratne posledice. Ranije sam već rekao da intelektualci žele da društvo bude poput velike škole. Sada vidimo da uvređenost zbog osećanja frustrirane pozvanosti proističe iz činjenice da škole (kao specijalizovan van-porodični društveni sistem) nisu društvo u malom.

Izgleda da naše objašnjene predviđa (nesrazmernu) mržnju školskih intelektualaca prema sopstvenom društvu kakva god njegova priroda, bila ona kapitalistička ili komunistička. (Intelektualci se u nesrazmernom

broju protive kapitalizmu kada se uporede sa drugim grupama sličnog socioekonomskog statusa u okviru kapitalističkog društva. Drugo je pitanje da li se oni nesrazmerno protive kada se to upoređi sa stepenom protivljenja intelektualaca u drugim društvima tim istim društvima). Pitanje je, ukoliko bi podaci o stavovima intelektualaca u komunističkim zemljama prema aparatčicima bili relevantni, da li bi intelektualci osećali animozitet prema tom sistemu?

Naša hipoteza treba da bude podešena tako da se ona ne primenjuje (ili da se potpuno primenjuje) na svako društvo. Mora li školski sistem svakog društva neizbežno proizvesti anti-društveni animozitet kod intelektualaca koji ne primaju najviše društvene nagrade? Verovatno ne. Kapitalističko društvo je osobeno zato što izgleda da je otvoreno i osetljivo samo prema talentima, individualnoj inicijativi, ličnim vrednostima. Činjenicom odrastanja u nekoj nasleđenoj kasti feudalnog sistema ne stvara se očekivanje da će nagrada biti ili bi trebalo da bude u skladu sa ličnom vrednošću. Uprkos stvorenom očekivanju, kapitalističko društvo nagrađuje ljude samo toliko koliko oni opslužuju tržišno izražene želje drugih; ono nagrađuje u skladu sa ekonomskim doprinosom a ne u skladu sa ličnom vrednošću. Ipak, ono se približava nagrađivanju u skladu sa vrednošću – vrednost i doprinos će često biti izmešani – toliko da bi nahranilo očekivanja koje proizvode škole. Etos šireg društva i školski etos su prisutni jedan pored drugog tako da blizina stvara ozlojeđenost. Kapitalističko društvo nagrađuje individualna postignuća ili bar objavljuje da to čini, tako da ostavlja po strani intelektualce koji smatraju da su najviše postigli posebno ogorčenim.

Drugi činilac je, mislim, u igri. Škole će težiti da stvore antikapitalističke stavove to više što je u njima prisutna veća raznovrsnost ljudi. Sve dok većina onih koji će postati ekonomski uspešni pohađaju različite škole, intelektualci neće stvoriti stav nadmoćnosti spram njih. Ali čak i da mnogo dece iz više klase pohađa različite škole, u otvorenom društvu će postojati škole koje takođe pohađaju budući ekonomski uspešni preduzetnici, pa će se intelektualci kasnije sećati sa ozlojeđenošću kako su nekad bili akademski nadmoćniji od svojih vršnjaka koji su ipak postali bogatiji i moćniji. Otvorenost jednog društva takođe proizvodi još jednu posledicu. Učenici, budući tvorci reči i drugi, neće znati kako će im ići u budućnosti. Mogu se svemu nadati. Društvo zatvoreno za napredak rano uništava ovakvu nadu. U otvorenom kapitalističkom društvu u kom učenici nisu odrana pomireni sa činjenicom ograničavanja sopstvenog napredovanja i društvene pokretljivosti, izgleda da društvo propagira da će najспособniji i najvredniji dospeti do samog vrha, a da su njihove škole već akademski najnadarenijim poručile da su oni najvredniji i da zaslužuju najveće nagrade, e da bi kasnije ovi isti učenici koji su najviše podsticani

i koji su gajili najveće nade postali svesni toga da su njihovi vršnjaci, za koje su smatrali da su manje vredni, napredovali više nego oni, dobijajući prve nagrade za koje su oni smatrali da su pozvani. Nije li stoga nimalo čudno što imaju takav animozitet prema tom društvu?

Neke dalje hipoteze

Na izvestan način smo doradili našu hipotezu. Nisu prosto zvanične škole već zvanično školovanje u posebnom društvenom kontekstu ono što proizvodi antikapitalistički animozitet kod intelektualaca (tvorca reči). Ova hipoteza bez sumnje zahteva dodatnu doradu. Vreme je da se ova hipoteza prepusti društvenim naučnicima, da se preuzme iz ruku kabinetskih foteljaških spekulacija i da se preda onima koji će se zadubiti u više praktične činjenice i podatke. Možemo ipak, ukazati na izvesna područja gde naša hipoteza može dati proverljive posledice i predviđanja. Prvo, može se iskazati predviđanje da što je školski sistem jedne zemlje meritokratskiji, to je verovatnije da će njegovi intelektualci biti na leviци (imajte na umu Francusku). Drugo, oni intelektualci koji su se u školi „kasnije razvili“ neće razviti isti osećaj pozvanosti na najviše nagrade; stoga će mali procenat onih koji su se kasnije razvili biti protivnici kapitalizma nego oni koji su se ranije razvili. Treće, našu hipotezu ograničavamo na ona društva (koja se razlikuju od indijskog kastinskog sistema) gde uspešni student normalno može očekivati dalji uporedljivi napredak u širem društvu. U zapadnom društvu je ranije bilo uobičajeno da žene nisu imale takva očekivanja, tako da se ne bi moglo očekivati da bi studentkinje – koje su sačinjavale deo više akademske klase a koje su kasnije pretrpele stagnativno kretanje – iskazale isti antikapitalistički animozitet poput muških intelektualaca. Stoga možemo predvideti da što društvo više ide ka jednakoj mogućnosti zapošljavanja između žena i muškaraca, to će više intelektualki ispoljavati u istom nesrazmernom broju antikapitalizam koji njihovi intelektualci pokazuju.

Neki čitaoci mogu sumnjati u ovakvo objašnjenje antikapitalističkog raspoloženja intelektualaca. Ukoliko pak stvari stoje kako su objašnjene, mislim da je razjašnjen jedan veoma važan fenomen. Sociološka generalizacija koju smo izneli je intelektualno prisiljavajuća; nešto poput toga mora biti istinito. Stoga se mora proizvesti određena posledica u delu školske više klase koja doživljava stagnirajuću društvenu pokretljivost, neki se antagonizam prema širem društvu mora stvoriti. Ako ta posledica nije nesrazmerno protivljenje intelektualaca, šta je ona onda? Započeli smo pokušajem da se ponudi objašnjenje za jedan kompleksan fenomen. Našli smo, bar tako mislim, objašnjavajući faktor koji je (kada se iskaže) tako očigledan da moramo verovati da on objašnjava jedan realan fenomen.

Slaviša Tasić

Univerzitet Meri, Severna Dakota, SAD

EKONOMIJA KOLEKTIVIZMA

U osnovi liberalnog kapitalizma nalazi se fenomen koji je škotski moralni filozof i ekonomista Adam Smit nazvao nevidljivom rukom – što je fraza koja se danas često pominje ali vrlo slabo razume. Smit je, posmatrajući početak velikog procvata evropskih tržišnih ekonomija u 18. veku primetio da opšti ekonomski napredak i kolektivna dobrobit retko proizlaze iz nećijih dobrih namera. Naprotiv, kolektivni ekonomski prosperitet stvara se kada pojedinci slede sopstvene ciljeve. Samozainteresovana ekonomska aktivnost stvara vrednost koju ne prisvajaju samo vlasnici profitabilnih firmi već se raspodeljuje mnogo šire: na zaposlene, kupce, klijente, pa i na budžetske korisnike ekonomski uspešnih država. „Najmanje opšte koristi sam video upravo od onih koji tvrde da rade u javnom interesu“, reči su Adama Smita koje odzvanjaju i danas.¹ Vrednost stvorenu iz ličnih profitnih interesa nevidljiva ruka putem dobrovoljne razmene deli svima koji žive u slobodnom privrednom okruženju.

Zajednički ideološki imenitelj totalitarnih pokreta poput fašizma i komunizma je u kolektivizmu. Kolektivizam je suprotan liberalizmu po tome što ne stavlja u prvi plan pojedinca i njegovu slobodu, već kolektivni, klasični ili nacionalni interes. Dok je Adam Smit tvrdio da je sloboda pojedinca da sledi svoje ciljeve važna upravo zato što na kraju od takve slobode ceo kolektiv ima koristi, kolektivističke ideologije insistiraju da zajedničku dobrobit kojoj teže ostvare direktnom upotrebom državnog autoriteta. Fašizam i komunizam nisu isti, istorijski su bili i suprotstavljeni, ali sa političko-ekonomske tačke gledišta njihova ključna sličnost leži u ideji da dobrobit kolektiva mora imati primat nad dobrobiti, slobodama i pravima pojedinca. Ove dve kolektivističke ideologije nemaju strpljenja da sačekaju povoljne posledice individualne slobode, već traže od države da svesnom i namernom akcijom odmah poboljša stanje. I ako takva akcija zahteva gušenje slobode ljudi da kupuju, prodaju, rade, putuju ili govore, pojedinac se mora podrediti kolektivu.

Totalitarizam je poslednji stadijum kolektivizma. Sam kolektivizam ima dugu istoriju i nekad je igrao pozitivnu ulogu u opstanku zajednice. Bilo da se u prošlosti radilo o proširenoj porodici, plemenu ili nešto kasnije selima, gradovima i većim kolektivima, potreba za održanjem zajednice

---

1 Smith, Adam. 1776/1977. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Chicago: University of Chicago Press.

promovisala je kolektivistički mentalitet i pravila ponašanja koja zajednicu, a ne pojedinca, stavljaju u prvi plan. Problem je nastao kada se usponom nacionalnih država u 18. i 19. veku relevantni kolektiv drastično uvećao. U milionskim zajednicama karakterističnim za 20. vek, podređivanje pojedinca autoritetu grupe bio je bitno drugačiji fenomen. Ne samo da je u velikim kolektivima pojedinac postao daleko beznačajniji, već je takva vrsta društvene organizacije bila i evolutivno neefikasna: masovni totalitarni pokreti bili su neodrživi i brzo se urušili.

Neuspeh fašizma

Fašizam i nacizam kao njegova još mračnija verzija imali su tragične ishode ali njihova ekonomska praksa nije predstavljala tako veliko odstupanje od normale kao što je bio slučaj sa komunizmom. Na ekonomskom planu fašizam je najvećim delom bio pokret leveice, mada se fašisti nisu zalagali za potpuni prekid sa tradicijom privatne svojine i tržišnog delovanja već samo tražili veću kontrolu države nad ekonomijom i stavljanje privrede u službu nacionalnog kolektiva.

Takođe, fašističkih režima nije bilo mnogo niti su oni dugo trajali. Musolinijev režim opstao je dve decenije, Hitlerov nešto više od jedne, dok su ostali sporadični fašistički režimi bili privremeni fenomeni predratnih i ratnih godina. Uz to, dobar period njihovog trajanja – čitavu polovinu u Hitlerovom slučaju – ovi režimi bili su u ratu i imali kontrolisanu ratnu privredu kakvu u vanrednim situacijama često praktikuju i netotalitarni režimi.

Kao ideološki projekat, nema sumnje da je fašizam bio kolektivistički i antiliberalni pokret do srži. Cvetao je na osudi navodno sebičnog liberalnog individualizma i na veličanju zajedništva, opšteg dobra i države koja to opšte dobro promoviše. U političkom okruženju između dva svetska rata, kada je liberalizam bio u generalnom uzmaku a borba za primat vodila između dve kolektivističke opcije, fašizam jeste na ekonomskom planu bio manje radikalna opcija u odnosu na komunističku alternativu. Nemački i italijanski fašistički režimi su u svojim ranijim godinama čak i sprovodili privatizaciju nekoliko prethodno nacionalizovanih sektora. To se, međutim, događalo paralelno sa povećanjem državne kontrole nad ekonomskim i svim drugim sferama života. Fašizam će posle ratnih tragedija koje je izazvao ostati prepoznatljiv po militarizmu, ali ne treba ispustiti iz vida da je fašizam, u vreme dok još nije bio pogrдна reč pre svega bio totalitarni pokret koji je sve oblasti života, od ekonomskih i socijalnih do kulturnih, obrazovnih, zabavnih ili sportskih nameravao da stavi pod okrilje države. „Sve u državi, ništa izvan države, ništa protiv države“, bio je slogan Benita Musolinija.

Sam Musolini je bio sindikalni lider i vodeći socijalista sve do Prvog svetskog rata kada je svom socijalizmu pridružio je nacionalnu osvešćenost i time stvorio, ispostavilo se, dobitnu kombinaciju za preuzimanje vlasti. Hitlerova partija je od samog početka bila nacionalna i socijalistička, zvanično Nacional-socijalistička nemačka radnička partija. U zvaničnom programu nacista pisalo je, između ostalog, da oni zahtevaju: „Ukidanje dohotka nezarađenog radom. Ukidanje rentijerskog ropstva ... podelu profita od teške industrije... proširenje socijalnog osiguranja za starije ... odgovornost države za celokupni obrazovni program... brigu države o javnom zdravlju, zaštiti majke i deteta.“² Musolini je takođe bio veoma jasan po pitanju svog odnosa prema klasičnom liberalizmu: „Antiindividualistička, fašistička koncepcija daje važnost Državi i prihvata pojedinca samo ako se njegovi interesi poklapaju s interesima Države... Protivi se klasičnom liberalizmu koji je izrastao kao reakcija na apsolutizam i svoju funkciju iscrpeo kada je Država postala izraz savesti i volje naroda. Liberalizam je negirao državu u ime pojedinca... Fašizam je potpuno i apsolutno protivan doktrinama liberalizma, kako u političkoj tako i u ekonomskoj sferi.“³

Fašisti nisu poput socijalista išli u izravnu nacionalizaciju privatne svojine, ali jesu nameravali da sve privredne aktivnosti stave u službu kolektiva i države. Država je imala izričiti zadatak da upravlja ekonomijom jer su fašisti privredu, kao i sve drugo, tretirali kao opšte, kolektivno i zajedničko. Država je kontrolisala, regulisala i usmeravala upotrebu privatne svojine u cilju unapređenja zajedničkog nacionalnog interesa. Fašizam je preferirao velike korporacije nasuprot sitnim preduzetnicima jer se krupne firme mogu lakše obuhvatiti, nadgledati i usmeravati. Korporativni fašistički sistem stavio je u službu države kako kapital tako i radnu snagu putem državno kontrolisanih radničkih sindikata. Musolini je 1926. osnovao Ministarstvo za korporacije, a u pratećem dekretu obznanio da „korporacija nije civilno lice nego organ države.“

Uzorak od samo dva režima, njihovo kratko trajanje i turbulentan period u kojem su cvetali onemogućava sistematično sagledavanje praktičnog učinka fašističke ekonomije. Iz kasnijih epizoda mekog fašizma – podržavljenog kapitalizma, ekonomskog nacionalizma i odsustva pravne države i ličnih sloboda – u različitim zemljama sveta možemo zaključiti da ovo nisu recepti za ekonomski prosperitet, pa nema razloga verovati da bi fašistički režimi, čak i da nisu završili u ratovima, daleko dogurali. Ipak, ilustracije radi, na Grafikonu 1 prikazano je kretanje fašističkih privreda

---

2 Nazi Conspiracy and Aggression Volume IV Document No. 1708-PS. Dostupno na: <http://avalon.law.yale.edu/imt/1708-ps.asp>

3 Musolini, Benito. 1932. The Doctrines of Fascism. Dostupno na: <http://www.worldfuturefund.org/wffmaster/Reading/Germany/mussolini.htm>

u periodu između 1920-ih i 1940-ih mereno njihovim bruto domaćim proizvodima po stanovniku. Ekonomska statistika je u ovom periodu bila tek u začecima i podaci o ekonomskoj aktivnosti su istorijske rekonstrukcije Angusa Maddisona, ne zvanične nacionalne statistike. Poređenja radi, osim Italije i Nemačke prikazani su neponderisani proseci 12 prosek 12 velikih zapadnoevropskih privreda, kao i svih 30 zapadnoevropskih zemalja.⁴

Italija nije ostvarivala visoke stope rasta i zaostajala je za tadašnjim evropskim prosekom. Ni pre fašističkog perioda italijanska privreda nije brzo rasla uprkos prvobitnom procvatu italijanskih gradova i regija u ranom kapitalizmu. Fašistički režim nije uspeo da mobilise privredu na način na koji je mobilisao armiju i italijansko privredno čudo sa visokim stopama rasta doći će tek po završetku II svetskog rata.

Sa grafikona se, međutim, vidi da je Nemačka pod Hitlerom počev od 1933. rasla brže od ostatka Evrope. Sa jedne strane, moguće je na neko ubrzati stope privrednog rasta vanrednom mobilizacijom resursa. Politike velikih javnih radova, poput izgradnje autoputeva ili monumentalnih zdanja mogu privremeno povećati ukupnu količinu domaćeg proizvoda. Ipak, visoke stope raste Hitlerovog rajha mogu se objasniti i sasvim drugačije. Nemačka je pre Prvog svetskog rata imala snažne ekonomske, tehnološke

4 U slučaju Italije procene su za severne i centralne delove zemlje. Za potpunije podatke videti The Maddison-Project, <http://www.ggdc.net/maddison/maddison-project/home.htm>, 2013 version, a za metodološke detalje Bolt, J. and J. L. van Zanden (2014). The Maddison Project: collaborative research on historical national accounts. *The Economic History Review*, 67 (3): 627–651.

i intelektualne fundamente, ali su ratna razaranja, posleratni haos i zatim hiperinflacija iz 1920-ih značajno unazadili njenu privredu.

Krećući sa tako snižene osnove čak je i haotična Vajmarska Nemačka odmah nakon hiperinflacije ekonomski veoma brzo rasla ali je rast prekinula Velika depresija koja je počev od 1929. zahvatila svet. Hitler je vlast osvojio na samom kraju Velike depresije 1933. godine kada se privreda već vraćala na visoke stope rasta iz prethodnog perioda.

Poklapanje fašističkih režima i naročito Hitlerovog uspona sa završetkom Velike depresije jeste ogromna poteškoća u sagledavanju ekonomskih posledica fašizma. Velika depresija započela je krajem 1929. godine usled nespretnog povlačenja novčane mase iz optičaja i odstupanja od pravila klasičnog zlatnog standarda od strane nekih ključnih centralnih banaka, pre svega američkog Feda i francuske centralne banke. To je onda izazvalo nelikvidnost, deflaciju, pad ekonomske aktivnosti i veliku nezaposlenost u Americi ali i u Nemačkoj i ostatku Evrope.

S početka 1930-ih situacija se menja jer se nakon odbacivanja zlatnog standarda i novčana masa većine zemalja počela oporavljati.⁵ Novostvorena likvidnost je dala vetar u leđa svetskim privredama i kao što je opadanje novčane mase bilo najvažniji uzrok krize s kraja 1920-ih tako je oporavak novčane mase na svetskom nivou bio najvažniji uzrok oporavka iz 1930-ih.

Unutrašnje ekonomske politike koje su razne zemlje sveta tada vodile, vrste njihovih režima i ideologije njihovih lidera, imale su vrlo malo značaja u privrednim kretanjima tog vremena.

Komunizam u teoriji i praksi

Socijalizam ili komunizam je ekonomski daleko značajniji fenomen od fašizma.⁶ Najpre, socijalizam se održao mnogo duže i njime je bio zahvaćen veći broj ljudi. Oktobarska revolucija je pre ravno sto godina označila početak sovjetskog komunističkog sistema i dok je sovjetski komunizam pre tridesetak godina doživeo kolaps, komunistički režimi još uvek preživljavaju u Severnoj Koreji i na Kubi. U zavisnosti od toga šta sve ubrajamo u socijalizam, pod nekim njegovim vidom je u jednom trenutku bilo od

5 Zlatni standard je nekada dobro funkcionisao, ali za njegovo pravilno funkcionisanje potrebno je da se države i njihove centralne banke uzdržavaju od domaćih monetarnih intervencija i ne mešaju u međunarodne tokove novca i zlata. Kada je u periodu oko Velike depresije to prestao biti slučaj, bolje rešenje je bilo i prihvatanje odbacivanje zlatnog standarda od njegovog nepravilnog funkcionisanja.

6 U ovom tekstu ne pravim razliku između termina *socijalizam* i *komunizam* jer oni i jesu originalno bili sinonimi za komunističke teoretičare. Pokušaji da se postojeći socijalizam proglasi samo ranijom i prolaznom fazom a komunizam pravim krajnjim sistemom koji treba sačekati nastali su tek nakon Oktobarske revolucije.

trećine do više od polovine planete. Takođe, sa ekonomske tačke gledišta socijalizam je predstavljao daleko radikalniji eksperiment od fašizma jer je zahtevao potpuni raskid sa konceptima produktivne privatne svojine i slobodne ekonomske inicijative.

Marksistička filozofija koja stoji iza komunizma bila je sveobuhvatna ali je ekonomski aspekt bio njen najvažniji deo. Prva ključna pretpostavka na kojoj ekonomska filozofija marksizma počiva jeste ona o fundamentalnoj nepravednosti kapitalističkih odnosa. Vlasnici kapitala su, prema ovoj tvrdnji, zarađivali nesrazmerno više od radnika iako su radnici ti koji su proizvodili svu vrednost. Takvo uverenje počiva na takozvanoj radnoj teoriji vrednosti prema kojoj se sve što se u privredi proizvede može na kraju svesti na običan, prost rad i da je, zbog toga, količina rada koja je uložena u proizvod jedina odrednica njegove vrednosti. Na osnovu aksioma da je rad jedini tvorac vrednosti, Marks je postavio pitanje kako je onda moguće da u kapitalizmu postoji profit. Ako rad stvara svu vrednost, onda sva vrednost proizvoda mora odlaziti na plate radnika i tu nema mesta za višak iz kojeg se crpe profit za vlasnike kapitala. U kapitalizmu je, glasilo je Marksov zaključak, na delu sistematska prevara radnika koju izvode kapitalisti. Deo vrednosti koju radnici stvaraju, marksističkim rečnikom višak vrednosti, odlazi u vidu profita beskorisnim vlasnicima kapitala.

Druga ključna pretpostavka u ekonomskoj filozofiji komunizma je da država može alocirati ekonomske resurse uspešno i čak superiorno u odnosu na haotično tržište. Za razliku od prve, ova tvrdnja nikada nije bila predmet velikih rasprava i teoretičari komunizma, pa čak i dobar broj zapadnih nekomunističkih ekonomista u dobrom delu 20. veka, uzimali su zdravo za gotovo da država i ekonomski eksperti imaju znanje i informacije potrebne za uspešno centralno organizovanje proizvodnje.

Obe ključne pretpostavke ekonomije marksizma duboko su pogrešne. Radna teorija vrednosti na kojoj se zasniva teorija eksploatacije je još za vreme Marksovog života bila temeljno diskreditovana. Ova teorija, po kojoj sva stvorena vrednost u privredi dolazi iz pukog rada bila je karakteristična za rane političke ekonomiste ali do Marksovog vremena već je postalo kristalno jasno da ona nije ni teorijski ni empirijski održiva. Rad učestvuje u vrednosti proizvoda, ali je daleko od jedinog faktora. Kao što svaki poslovni čovek zna, rad treba organizovati u smislenu celinu, imati ideju, prepoznati šta i kako je najbolje raditi, u taj proces treba uložiti novac i preuzeti rizik ulaganja. Da bi neko ulaganje donelo profit potrebno je, pored svega ostalog, uvideti šta je kupcima potrebno, smisliti nešto novo ili uraditi nešto bolje od drugih. Vrednost, pored rada i kapitala, stvaraju i rizik, znanje, poznavanje lokalnih prilika, inovativnost i organizacione i preduzetničke sposobnosti.

Ova činjenica je, reklo bi se, tako očigledna da danas izgleda neobjašnjivo da je neko pisao ogromne knjige zasnivajući celu svoju teoriju na pogrešnoj pretpostavci da isključivo rad stvara vrednost. Još je čudnije da se dobar deo sveta poneo za takvom teorijom. Čak je i Marks u jednom trenutku uvideo svoju grešku, i to ga je zaustavilo u daljem teoretisanju i objavljivanju. On je prvi tom svog monumentalnog Kapitala objavio 1867. godine, da bi posle toga stao i nacrt drugog i trećeg toma ostavio neobjavljene u narednih 16 godina koliko je još bio u životu. Kapital je ostao nezavršen i neobjavljen u celosti ne zato što Marks nije imao vremena da to uradi, već zato što je shvatio da svoju radnu teoriju vrednosti nikako ne može usaglasiti s realnošću koju su pokazivale cene. Na primer, cena nečega za šta je potrebno malo rada ali mnogo inventivnosti mogla je biti visoka, jer ju je diktirala velika tražnja za novim, atraktivnim i korisnim proizvodom. Cena nečega u šta je uloženo mnogo napornog rada – umetničko delo netalentovanog amatera ili fabrika peska nasred Sahare – može biti jako niska ili jednaka nuli. Vrednost neke robe je odraz subjektivnih procena kupaca i prodavaca koliko im takva roba treba i znači, a ne puki zbir uložениh radnih sati u njenu proizvodnju.

Druga pretpostavka ekonomije komunizma, ona o mogućnosti superiorne državne alokacije ekonomskih resursa, odraz je naivnog racionalizma karakterističnog za jedan broj filozofa prosvetiteljstva. Komunistički ideolozi su naivno verovali u sposobnost budućih komunističkih planera da nepogrešivo organizuju i vode kolektivni ekonomski sistem. Za privredni uspeh u komunizmu, mislilo se, dovoljno je da komisija eksperata odlučuje koliko čega treba proizvoditi i kako to treba raditi. Ovo se, prema nekima, moglo postići imitacijom tržišnih principa alokacije resursa koja nastaje putem ponude i tražnje, čime bi planska ekonomija postizala rezultate slične tržišnim. Drugi su išli i dalje i tvrdili da planska privreda može i nadmašiti tržišnu jer planeri mogu prepoznati važne i produktivne privredne grane i posebnu pažnju obratiti na njih, a saseći one za koje procene da su nevažne ili nepotrebne.

Dvojica austrijskih ekonomista, Ludvig fon Mizes i Fridrih fon Hajek, postaće u prvoj polovini 20. veka najvažniji protivnici komunističke ideje centralnog planiranja. Njihov najvažniji uvid bio je da ni čisto ekonomski gledano, čak i ako se pretpostavi da su državni planeri najbolji postojeći stručnjaci koji su uz to još i benevolentni i nepodmitljivi, državno ekonomsko planiranje ne može uspešno funkcionisati. Bez privatne svojine, naime, ne može postojati pravo tržište gde veliki broj ljudi vođenih sopstvenim interesima, u procesu stalnih kupovina i prodaja, utvrđuje cene svega čime se trguje. Cene su signali koji preduzetnicima govore gde treba uložiti resurse – velika tražnja i više cene poručuju da je neki proizvod potreban, opadanje cena i prodaje im govori da neki proizvod ne treba

ljudima toliko. Sledeći tržišne signale preduzetnici ulažu u dobra koja su ljudima potrebna, jer im samo takva ulaganja donose zaradu.

Ukidanjem svojine, tržišta i cena, centralni ekonomski planeri u komunizmu ne bi mogli nikako znati u šta treba ulagati. Komunističke privrede jesu imale cene, ali tako veštački određene komandne cene nemaju informacionu vrednost koju imaju cene u slobodnoj tržišnoj privredi. Bez cena kao putokaza za racionalno ponašanje proizvođača, kupaca i prodavaca, ekonomija resurse raspoređuje neefikasno.

Ljudi koje u konceptu komunizma privlači ideja materijalnih jednakosti ponekad kažu da je komunizam dobar u teoriji ali da nije uspeo u praksi. Međutim, imajući u vidu ovako slabašne i proizvoljne teorijske osnove ekonomije komunizma bliže istini je suprotno: pravo je čudo da su komunističke ekonomije čak i donekle funkcionisale. Međutim, u prvim godinama Sovjetskog Saveza planska ekonomija je statistički zaista brzo rasla jer se ogromna količina resursa, milom ili silom, mobilisala u proizvodne svrhe. Sovjetski Savez je bio resursima bogata teritorija sa solidnom privrednom i naučnom bazom za tadašnje vreme. Carska Rusija je pre revolucije, iako tek nedavno priključena zapadnom trendu ekonomskog rasta, bila zemlja u privrednom zamahu, najveći svetski izvoznik hrane i vlasnik najveće količine zlatnih rezervi u Evropi.

Ubrzo se, međutim, ispostavilo da jednostavna mobilizacija postojećih resursa i njihovo birokratsko usmeravanje nije donosilo stvarni rast životnog standarda. Svi ti resursi i sav taj rad doneli su neki proizvod, ali su bili ulagani na pogrešan način i taj proizvod nije bio ni izbliza onoliko koliki bi bio da se radilo o slobodnoj, dobrovoljnoj i tržišno verifikovanoj upotrebi resursa. Komunističke ekonomije bile su, po rečima Mihaila Gorbacova koji ih je vrlo dobro razumeo iznutra, „proždrljivi, rasipnički sistemi“, a vrlo retko tvorci neto vrednosti. Pronalazak i početak eksploatacije velikih količina nafte i gasa 60-ih i 70-ih pomoći će sovjetskoj ekonomiji da se još neko vreme održi u životu, ali zbog nastavka propadanja drugih sektora SSSR neće moći da bitno popravi svoju ukupnu ekonomsku sliku.

Na Grafikonu 2 ispod vidi se bruto domaći proizvod po stanovniku u SSSR, SFRJ, Kini i za prosek 12 zapadnoevropskih zemalja. Najpre, tržišne evropske privrede ne samo da su krenule sa više osnove već su i brže rasle, zahvaljujući čemu se zaostatak komunističkog bloka povećavao sve do samog kraja. Kina je svoj rast ubrzala počev od 1980. nakon što je dozvolila slobodu preduzetništva i de facto, a zatim i de jure privatnu svojinu. Kineski rezultat će biti jasnije vidljiv tek kasnije u godinama koje ovaj grafikon ne pokriva i kada je ona još samo na papiru ostala komunistička zemlja. Sa slike se vidi i da se kretanje privrede SFRJ nije bitno razlikovalo od SSSR, niti je to bio slučaj sa ostatkom komunističkog bloka.

Za neuspeh komunističkih ekonomija danas je krivicu najlakše svaliti na pojedince koji su sisteme vodili. Takva argumentacija je površna. Ako nešto ne uspeva svuda gde se pokušalo, onda takva serija neuspeha ukazuje da se radi o generalnom, sistemskom problemu. Štaviše, činjenica da su na čelo komunističkih država redovno dolazile ličnosti sumnjivih vrednosti, od Maoa i Staljina do Pola Pota i severnokorejske dinastije Kim, govori da možda postoji nešto imanentno sistemu što ljude pretvara u beskrupuloznike kada se nađu na vlasti. U totalitarnom sistemu gde država kontroliše svaku oblast života, osobina potrebna za održanje na vlasti je beskompromisnost i spremnost na sve i prirodno je da jedino ljudi takvih karaktera mogu duže opstati.

Komunističke ekonomije su slabo funkcionisale zbog nemotivisanosti i neefikasnog upravljanja koje postoji gde god postoji državna svojina, zbog manjka preduzetništva i kreativne inicijative u podržavljenoj ekonomiji i na kraju, zbog pogrešnih odluka o raspoređivanju resursa. U tržišnoj ekonomiji preduzetnici stalno, u sopstvenom interesu, otkrivaju želje i potrebe ljudi i najbolje načine da ih zadovolje. Državna intervencija, sa druge strane, informacije koje daje skup cena zamenjuje proizvoljnim mišljenjem birokrata. I problem nikada nije bio u nedostatku ekspertize određenih birokrata ili njihovih stručnjaka. Centralni planeri, u čijim redovima su bili i vrhunski matematičari koji su razvili nove i komplikovane računске metode planiranja proizvodnje – poput dobitnika Nobelove nagrade za ekonomiju Leonida Kantoroviča – ipak su neizostavno odlučivali da se proizvode pogrešna dobra. Tržišne cene usmeravaju preduzetnike

i njihova sredstva prema onome što je na datom mestu i u datom vremenu kolektivno najbolja upotreba resursa i to bolje nego što i najveći eksperti to mogu. Kada se uz nepostojanje cenovne alokacije resursa doda i nepostojanje pravog motivacionog faktora kad je u pitanju raspolaganje kolektivnom, državnom svojinom, jasno je da planska i komandna komunistička privreda nije mogla biti ni efikasna ni kreativna.

Samoupravni socijalizam u bivšoj Jugoslaviji funkcionisao je samo za nijansu bolje od proseka drugih komunističkih režima. Samoupravni socijalizam je sačuvao neke obrise tržišta jer je relativno nezavisno vođenim preduzećima ostavljao više prostora za cenovna prilagođavanja. Zemlja je, uz to, bila otvorenija, s nešto manje političke represije od većine drugih zemalja komunističkog bloka, zbog čega je imala širi izbor stranih proizvoda, viši nivo ekonomske saradnje sa svetom, veći kulturni protok i bliži dodir sa Zapadom. Iz tih razloga, mnogi stariji sugrađani gaje utisak da je Jugoslavija bila ekonomski relativno prosperitetna, uprkos tome što je ogromna većina nesporno imala značajno niži životni standard u to doba.

Poznato je i da je umereni ekonomski rast koji je u Jugoslaviji postojao velikim delom bio stimulisan iz inostranstva. Pre svega, privrede zemalja Zapadne Evrope su u posleratnom periodu izgradnje i oporavka rasle po visokim stopama što je neminovno vuklo i njihovu okolinu. Osim toga, iz političkih razloga je Jugoslavija bila veliki neto primalac inostranih kredita, a zbog slobodne emigracije i stalni primalac deviznog novca po osnovu doznaka koje su slali tadašnji gastarbajteri. Taj ukupno značajni novčani priliv se najvećim delom prelivao u potrošnju, što je podizalo kupovnu moć i životni standard u zemlji. Ali i pored ovih povoljnih okolnosti, domaća ekonomija je bila troma i slaba. U poređenju s Grčkom, na primer, istorijski, geografski, a u početku i ekonomski uporedivom zemljom, Jugoslavija se razvijala značajno sporije. Počevši od približno iste baze, dve zemlje su imale različite putanje rasta i do kraja 80-ih Grčka je bila osetno bogatija. Ista rastuća razlika u standardu se mogla videti u poređenju s bilo kojom evropskom tržišnom ekonomijom. I to je bio slučaj, uprkos pomenutom prilivu koji je po raznim osnovama stizao iz inostranstva. S prestankom kreditne komponente priliva do početka 80-ih, i ekonomski problemi bivše Jugoslavije izašli su na videlo.

.....

POLEMIKE

.....

CRVENI VEK Srbi i komunizam, istorijsko sučeljavanje

Povodom stogodišnjice Oktobarske revolucije, beogradski magazin Nedeljnik pozvao je jedan broj svojih saradnike da napišu tekst na temu: „Crveni vek: Srbi i komunizam“. U anketi su bila postavljena sledeća pitanja: Da li je pozlata na komunističkoj petokraci prava, samo zato što svetli usred mračnog tunela današnjice? I da li nas taj sjaj petokrake u mraku navodi na nerealna sanjarenja o prošlosti? Ili nam ukazuje na put pravde, jednakosti i dostojanstva? Šta je društvo koje ne može da proceni stvarnost? A šta je društvo bez velikih snova? Komunizam je bio jedan od najvećih snova čovečanstva?

U ovom broju objavljujemo, uz saglasnost redakcije Nedeljnika, tekstove Predraga J. Markovića i Čedomira Antića koji su objavljeni u broju 307, 26. oktobra 2017. godine, str. 27–30.

Predrag J. Marković,
Institut za savremenu istoriju Beograd

MNOGI SRBI SU U KOMUNIZMU NAŠLI SVOJU VERU

Mnogi bi rekli da postoji ne tako tajna veza Srba i komunizma usađena u srpski mentalitet. U ovom tekstu govoriće se o tri navodne srpske naklonosti koje bi, ako se dokažu, potvrdile tu vezu. To su sklonost našeg naroda ka egalitarizmu, kolektivizmu i vođi čvrste ruke.

Moj dragi sapisnik Antić je već pominjao da kod Srba postoji određeni egalitarizam koji se primećuje već u 19. veku. Latinka Perović je više puta napisala da je to što su srpske političke elite, pre svega najmoćnija partija tog vremena, radikali, odbijali da podrže socijalno raslojavanje, pokvarilo privredni razvoj i modernizaciju Srbije. Taj narod jednak u svojoj bedi, nije mogao da se disciplinuje za proces moderne proizvodnje, smatra

Perovićeva. Tako se, prema ovoj školi mišljenja, od Svetozara Markovića pa do komunista produžavala agonija srpskog razvoja, jer su Srbi radije tavorili, umesto da puste da se sposobniji, obrazovaniji i vredniji izdvoje po imetku.

Mana ovakvog pristupa je zanemarivanje konteksta. Rumuni su, na primer, rano podržali socijalnu diferencijaciju, pa su umesto modernog i razvijenog društva dobili malobrojnu veleposedničku elitu na jednoj, i jedan od najsiromašnijih evropskih naroda na drugoj strani.

Pripisivati osobine nekom narodu je zavodljivo iskušenje, ali je i kretanje po jednom intelektualnom polju prepunom zamki. Lako se počini greh esencijalizma, to jest neka se osobina proglasi za trajnu i važnu crtu nekog naroda ili roda, pa se kaže „muškarci (Srbi, Arapi) su oduvek takvi“. U stvarnosti su identiteti i mentaliteti u stalnom kretanju. A često neke osobine koje smatramo samo našim, postoje i kod mnogih drugih.

Setimo se razočaranja kada smo uviđali da su i naš roštilj i mnoge „samo naše“ pesme deo mnogih kultura. To važi i za mentalitetske osobine. Svakako se neki kulturni obrasci češće sreću kod jednih nego kod drugih. Isto tako, slične vrednosti dovode do različitih rezultata u zavisnosti od okruženja i istorijskih okolnosti. Društvena jednakost i izbegavanje prevelikih razlika su stavovi koji nisu retki u Skandinaviji, a nisu mnogo naštetili razvoju tih nordijskih društava. Džinijev koeficijent, koji meri razlike u prihodima, najviši je u nekim siromašnim zemljama Afrike i Južne Amerike, a vrlo je nizak u Skandinaviji.

Sa kolektivizmom je drugačija priča. Skoro sva bogata zapadna društva podstiču individualizam. Međutim, istočnoazijska društva su više kolektivistička, ne samo komunistička (konfučijanska?) Kina već i ekonomski liberalni (da li?) Japan i Južna Koreja. Po raznim istraživanjima (Hofstede i drugi), koje u svojim tekstovima navodi Ćirjaković, Srbi su jedan od najkolektivističkijih naroda u Evropi. Ne treba da nas zbunjuje nemogućnost dogovora oko održavanja zgrada ili nacionalnog interesa. Kolektivizam ne podrazumeva slogu. On se više odnosi na izbegavanje preuzimanja lične odgovornosti i donošenja sopstvenih odluka bez obzira na to „šta će svet da kaže“. Iako kolektivizma ima i u narodima koji nisu prihvatili komunizam, izgleda da se ta ideologija najbolje primila kod kolektivističkih naroda.

Da li je onda treća sklonost, ona ka autoritarnom vođi, u suprotnosti sa tim kolektivizmom? Prvo se zapitajmo da li se tobožnje obožavanje vođe može istorijski dokazati? Najautoritarniji od Obrenovića, Miloš, maltene se češće nosio sa bunama protiv svoje vlasti nego sa sušama i poplavama. On se makar vratio na vlast posle proterivanja dok su svi njegovi potomci na vlasti pobijeni ili proterani (Milan).

Mogli bismo da kažemo da je za vreme druge vlasti Karađorđevića pravi vođa Srba bio Nikola Pašić. I njegova moć je bila potkopavana sa

svake moguće strane. I od kralja, i od protivnika, i od partijskih saboraca. Pokušaji Milana Stojadinovića da uvede kult vođe nalik evropskim diktatorima, propali su. Na primer, trebalo je da uniformisani omladinci skandiraju „Vođa! Vođa!“, ali su prisutni podsmešljivo čuli „Đavo, Đavo“. I pored ogromnih, verovatno najvećih privrednih uspeha u istoriji Jugoslavije, upotrebe vrlo savremene propagande i javnog glasanja, dobio je vrlo tesnu većinu na izborima 1938. godine, što ga je koštalo britanske podrške.

A Tito? Em nije bio Srbin, em je najduže vladao bez velikih unutrašnjih iskušenja. Da li je njegova vladavina dokaz da Srbi vole komunizam, a još više komunističkog diktatora?

Čudesna osobina Tita i celog njegovog režima je munjevito prilagođavanje. Na početku nije bilo surovijeg boljševizma u Evropi. Nigde, po brojanju Srđana Cvetkovića (ne računajući SSSR), nije pobijeno toliko ljudi (o procentima da ne govorimo), nigde brže nisu izbrisane građanske partije i konfiskovana imovina.

Pet-šest godina posle tog zastrašujućeg početka isti ti boljševici sprovođe liberalizaciju. Umetnost i kultura postaju skoro potpuno slobodne (ako nisu dirale Tita i međunacionalne odnose). U privredu se uvode mnogi elementi tržišta. A što je najvažnije, uvodi se sloboda kretanja, što je napunilo zemlju turistima, a Zapad našim gastarbajterima. Stotine disertacija je napisano na Zapadu punih hvale za taj režim, koji je, navodno, pronašao zlatnu sredinu između Istoka i Zapada. Jugosloveni su omalovažavali velike i kulturne narode Istoka kao što su Poljaci, Česi i Mađari, bahateći se svojim pasošima, vegetom, pločama, farmerkama i devizama.

Komunizam je obuzeo Srbe dvema potpuno oprečnim metodama. Prvo ih je zaplašio, potpuno uništivši svaku alternativu. Kod Slovenaca i Hrvata je ostala snažna antikomunistička crkva, podržana spolja. A još je religioznost kod njih, posebno kod Hrvata, oduvek bila jača. Treba proveriti da li su Hrvati rušili svoje crkve kao Srbi po Hercegovini, Crnoj Gori i Vojvodini.

Mnogi Srbi su u komunizmu našli svoju veru („ne verujem u čudesa, već u Marksa i Engelsa“). A onda je usledila šargarepa. Došlo je do ogromnog skoka u urbanizaciji, modernizaciji, obrazovanju. Moja majka koja je do punoletstva čuvala ovce oko Pečke patrijaršije postala je „magistra“, što bi rekla moja baba. Milioni ljudi su opanak, torbicu i gunj zamenili cipelama na štiklu, tašnom i mašnom. Mnogi od njih su taj boljitak pripisali socijalizmu, to jest Komunističkoj partiji. Goran Nikolić bi na ovom mestu relativizovao ulogu sistema i napredak pripisao opštim svetskim trendovima. Potegao bi slične rezultate u Grčkoj, Turskoj ili Španiji. Ja sam mišljenja da je u jednoj sferi komunizam bio potpuno nadmoćan. To je kultura.

Svi komunisti su mnogo ulagali u umetnike, domove kulture, opismenjavanje i slične prosvetiteljske projekte. Ali samo u Jugoslaviji su

podržavali najsmeliju umetničku avangardu. Svi veliki filmovi, skoro sve avangardne skulpture, mnoge slike, skoro sve knjige (u Jugoslaviji gotovo da nije bilo samizdata), finansirani su državnim novcem. Povremeni naleti dogmatskog mraza kao onaj početkom sedamdesetih kada su smeñnjeni liberali u Srbiji, Sloveniji i Makedoniji, a malo pre njih „proljećari“ (ili maspokovci, kako vam drago) nisu doticali obične ljude.

U Srbiji je političkih zatvorenika bilo mnogo manje nego na Kosovu i u Hrvatskoj. Tamo su ljudi uglavnom hapšeni kao nacionalisti, što je u Srbiji bila retkost (jedini poznatiji slučaj je Mihailo Đurić). Nikada mi je nije bilo jasno gde je Radimir Konstantinović u najkosmopolitskijoj i najmultikulturalnijoj metropoli regiona, našao tu palanačku i nacionalističku atmosferu o kojoj je pisao.

Ipak, iza blistave fasade krila se ruševna struktura komunističke države. Privreda, uljuljkana lako dobijenim poslovima po SSSR-u i Trećem svetu, kao i preprodajom robe između Istoka i Zapada (setimo se „Geneksa“), uglavnom nije bila spremna za tehnološke promene koje su započele pred veliku krizu početkom osamdesetih godina.

„Jugo“ je simbol tog tehnološkog zaostajanja. Kad je krenuo u Americu, „Hjundai“ je isto tržište osvajao sličnim modelima. A „jugo“ je ubrzo postao negativna ikona masovne kulture, predmet viceva kao najgori auto svih vremena (postoji disertacija sa tim naslovom). Država nije podsticala ličnu inicijativu. Ljudi su mogli da stuku zilione u vikendice i kola, ali ne i da zapošljavaju više od dva radnika, ili kupuju velike mašine (čak je i tonaža kamiona kod privatnika bila ograničena).

Komunizam se zgodno nakalemio na jednu stariju pojavu, a to je sklonost obrazovanih ljudi da budu državni činovnici, na koju se žalio još Svetozar Marković. Zakon o udruženom radu i ourizacija privrede su još uvećali službeničku armiju, stalno zaposlenu, a slabo uposlenu. Pa ipak, uz svu tu kritiku, svako ko je živeo tada ima da žali za nekim važnim i dobrim tekovinama.

Može li danas dete iz Hrvatske (o Srbiji da i ne govorimo) da sa školom letuje na najlepšim plažama Jadrana? Može li metohijska čobanica da troje dece iškoluje do profesora Univerziteta? Na sve te opšte tekovine komunizma ovakve ili onakve, treba dodati regionalnu propast. U poređenju sa groznim devedesetim i ružnjikavim dvehiljaditim, krizne osamdesete deluju varljivo dobro (čitajte knjigu Branka Rosića).

U Srbiji su se, kao i u BiH i Makedoniji, preklopile nostalgija za komunizmom i nostalgija za velikom državom. Inače, jugoslovenski komunisti su se borili da država odumre, posebno ona savezna (o tome je pisao Dejan Jović). Skromni uspesi današnjice zamračeni su pozlaćenim

sećanjem. Goran Nikolić bi rekao da je to sećanje iluzija, a da su današnji skromni pomaci makar pravi.

Da li je pozlata na komunističkoj petokraci prava, samo zato što svetli usred mračnog tunela današnjice? I da li nas taj sjaj petokrake u mraku navodi na nerealna sanjarenja o prošlosti? Ili nam ukazuje na put pravde, jednakosti i dostojanstva? Šta je društvo koje ne može da proceni stvarnost? A šta je društvo bez velikih snova? Komunizam je bio jedan od najvećih snova čovečanstva.

Čedomir Antić

Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

DANAŠNJE SRPSKO DRUŠTVO FORMIRANO JE U VREME BROZOVOG REŽIMA

O srpskom narodu postoje brojni dijametralno suprotstavljeni stereotipi. Dva govore o tome da su Srbi listom komunistički ili antikomunistički nastrojeni.

Na jednoj strani, činjenica je da je Srbija najduže u Evropi zadržala simbole realnog socijalizma. Ostaci ekonomskog sistema održali su se čak godinama posle Miloševićevih vlada. Podela među komunistima u Srbiji, na malobrojne ali uticajne građanske „levičare“ i većinske tzv. „nacionalboljševike“ bila je najznačajniji unutrašnji podsticaj višestranačju i suštinski je odredila podelu u srpskom društvu koja postoji i danas. Jedina alternativa sadašnjem sistemu, na političkim marginama ali i u svesti većine građana, i danas je upravo jugoslovenska politička verzija marksističke distopije. Konačno, treba li reći da svi narodi pamte neko „zlatno doba“ najčešće iz perioda nacionalnog uzleta u 19. veku?

Srbija je možda jedina država u Evropi koja većinski kao zlatne godine pamti doba kada su joj otete pokrajine, kada su hapšeni i sa univerziteta izbacivani profesori, a ekonomija gurnuta u ambis iz koga se posle logično vratio rat. Na drugoj strani, srpstvo je od komunističkih vlasti uvek viđeno kao reakcionarni neprijatelj i potencijalni hegemon. U Srbiji i Crnoj Gori, jedinim među jugoslovenskim zemljama, postojao je za vreme Drugog svetskog rata značajan antifašistički pokret koji nije bio komunistički. Na prvim posleratnim izborima, uprkos svim zloupotrebama, ispostavilo se da je u Srbiji među svim jugoslovenskim zemljama najveći procenat građana glasao za „kutiju bez liste“, tačnije protiv nastajućeg režima.

Postoji mnogo uzroka ovim istorijskim činjenicama. U spletu najvažnijih, prvi je vezan za socijalnu prirodu srpskog društva. Ne samo u Šumadiji, jezgru obnovljene Srbije, već i u svim našim zemljama od Korduna do Vardara, društvo je bilo seosko, egalitarno...

Država je obnovljana na prostorima gde je živela svega trećina balkanskih Srba, često uz pritiske i na neprekidnu ekonomsku štetu stanovnika. Još je ekonomski istoričar Balkana Džon Lempi primetio kako je stanovništvo Srbije imalo teškoća ne samo zbog stvaranja države već i zbog ekonomskih promena koje su bile globalne. U srednjovekovnoj Evropi bilo je skupo proizvoditi visoko cenjeno svinjsko meso. Trebalo je odvojiti hektar plodne zemlje za prehranu svake od svinja. Slabo naseljena, šumovita Srbija jeftino je uzgajala i skupo prodavala proizvod koji je s razvojem privrede postajao sve manje tražen u razvijenim evropskim državama.

Srbija je pritom ubrzano naseljavana, pa je uskoro nastao manjak zemljišta, a nestanak šuma doveo je do prelaska na gajenje pšenice i kukuruza. Prvi svetski rat doveo je u Evropu američko žito, pa je cena pala na trećinu predratne vrednosti...

Industrijalizacija, posebno njena dugoročna i brutalna spontanost iz SAD, Velike Britanije i Francuske, nije bila moguća, stanovništvo Srbije bilo je već isuviše politički emancipovano i imalo je dovoljno političkih prava da to zaustavi. Industrijski napredak Srbije nije bio ni u interesu susednih velikih sila. Srpsko selo je tokom demokratizacije (1881–1903) naravno pobedilo i u izvesnom pogledu steklo političku vlast u državi, ali to je, kako je primetio poznati istoričar ekonomije Balkana Majkl Palare, značilo da ionako nerazvijeni gradovi budu isuviše poreski opterećeni. U prvo vreme nezadovoljstvo u gradovima nije bilo jasno artikulisano, ali podela među srpskim socijalistima nastala je tada, kao i klice tog uverenja o posebnosti negativnog srpskog političkog i ekonomskog slučaja i potrebe njegovog radikalnog rešavanja. Ceniću i Tucoviću (radikalnim socijalistima iz doba pre 1914) sasvim je prirodno sledio jedan Dobrivoje Vidić (koji 1944. tvrdi da su zločini koje su doživeli Srbi u NDH bili zasluženi) ili jedan naš savremenik koji je izjavio da Srbi treba da se modernizuju i po cenu da nestanu.

Pored socijalnog i političkog, ne treba zanemariti i uticaj ratova. U ratovima i progonima iz prve polovine 20. veka izginuo je, prognan ili marginalizovan značajan deo tek formirane, suštinski slabe srpske elite. Stvaranje jugoslovenske države nije dovelo do integracije srpskog naroda. Naprotiv. Siromašna, neintegrisana i nezadovoljna periferija imala je svoj uticaj. Da je ostala nezavisna, Crna Gora bi na izborima iz 1920. dobila komunističku većinu u Skupštini. Istoričar Srba iz Hrvatske Čedomir Višnjić pisao je o tome kako su se, u vreme kada su 1941. ustaše prvo odvele učitelja i bivšeg narodnog poslanika da ih ubiju, neki među kordunskim

Srbima i radovali... Tako neintegrisan narod imao je sve slabiju i korumpiraniju elitu koja se starala o Jugoslaviji. Političku brigu nad srpskim narodom pokazivala je samo novoujedinjena, prirodno konzervativna Srpska pravoslavna crkva.

Upravo iz ovih razloga nije bilo teško da komunistički pokret u početku rata nadvlada u svim srpskim zemljama, da bi krajem rata bio čak nešto slabiji u Srbiji i Crnoj Gori, ali ipak dovoljno jak da pobedi u građanskom ratu, najvećem unutrašnjem sukobu u istoriji Srbije, koji je sve vreme trajao uporedo sa ratom za oslobođenje. Uz pomoć Crvene armije i sporazuma Saveznika ta pobeda bila je neminovna. U jednom konzervativnom i donekle ksenofobičnom svetu, kakvo je bilo srpsko selo, uspeh komunističkog pokreta otpora iz 1941. nije moguće objasniti samo nemačkom brutalnošću, propašću ranije države i rusofilstvom. Čitav raniji svet je bankrotirao. Od 199 generala Jugoslovenske vojske svega dvojica nisu mirno otišla u zarobljeništvo.

Ako je i bilo suprotstavljeno komunističkom privrednom programu, srpsko selo je posle rata temeljno promenjeno, da bi konačno, logikom velikih globalnih promena, bilo preseljeno u grad. Politika Brozovog režima, koliko god rigidna i nenaklonjena selu, štitila je i pomagala radništvo, posebno ono nekvalifikovano, koje je najbolje mogla da upotrebi u očuvanju vlasti. Moj uvaženi prijatelj Predrag J. Marković je u svojoj poznatoj istoriji Beograda tokom prvih posleratnih decenija, naveo da su nadnice nekvalifikovanih radnika do sredine šezdesetih godina povećane za 246% u odnosu na 1939. godinu, dok nadnice visokokvalifikovanih radnika nisu povećavane uopšte.

Jedna od važnih pojava iz vremena komunizma je i stvaranje elite. Nikada u moderno doba Srbija nije osetila dugotrajniji mir i kontinuitet nego od 1945. do danas. Za razliku od Kneževine Srbije, tokom tog razdoblja, bez obzira na sankcije, rat u okruženju i bombardovanje, nije trajao unutrašnji sukob kakva je bila borba srpskih dinastija. Generacija rođena između 1920. i 1930. vladala je najduže u srpskoj istoriji i imala je priliku da odabere ko će je naslediti. Kontinuitet iz 1945, bez obzira na sve promene je – ako ne u biološkom, onda makar u nomenklaturnom pogledu – danas nesumnjiv. Samo treba pogledati ko su najvažniji srpski političari i bogataši, ko su im prethodnici na funkciji i poslu, a ko mentori i roditelji. Vertikalna pokretljivost uzima se kao dobra osobina komunističkog režima u Srbiji i Jugoslaviji. Sama po sebi vertikalna pokretljivost ne znači ništa ako uz nju ne postoji i sistem vrednosti. U našem komunizmu taj sistem, ako je i postojao, nije bio postojan.

Ne bi se moglo reći da u Srbiji postoje tekovine komunizma. Uprkos seti elita, nostalgiji običnog sveta, tekovine su pre svega duhovne.

Program je odavno napušten, a logika vlasti bliska samo u marginalnoj autošovinističkoj „Drugoj Srbiji“. Dostignuća su precenjena, s obzirom na to da nikada nije izvršeno temeljno poređenje jugoslovenske i, recimo, poljske ekonomije u razdoblju od 1945. do 1989. godine. Pitanje izgradnje stanova u posleratnim decenijama pokazuje da Jugoslavija nije imala posebne uspehe, naprotiv.

Primer Grčke, gde bi komunisti, odnosno pokret otpora Elasa koji je bio pod njihovim uticajem, nesumnjivo došli na vlast da nije bilo savezničke intervencije (1946–1949), pokazuje da bi se ekonomski i socijalni razvoj, verovatno i uspešniji i dinamičniji, u svakom slučaju dogodio i u Srbiji i Jugoslaviji. Današnji stav građana prema komunizmu treba posmatrati na osnovu odnosa prema modernizaciji i evropskim integracijama. Srpska javnost nema drugu održivu alternativu sadašnjoj politici, osim da se priseća vremena drugačijih geopolitičkih realnosti i boljih prilika u kojima je bila naša zemlja.

Posle stotinu godina od Ruske revolucije moguće je podvući crtu kad je reč o odnosu srpskog naroda prema tom velikom događaju. Srbija je u 19. veku bila „raj za siromašnog čoveka“, njenu sposobnost da se modernizuje i bude ravnopravna sa drugim evropskim državama ograničavala je nespremnost društva da se menja na štetu svog životnog standarda i običaja. Emancipovano selo imalo je svoju levicu, ali je ona s vremenom poražena kako ekonomskim razvojem, tako i trijumfom radikalne urbane levice. Svetski ratovi, nestanak elita i veliki uticaj Sovjetskog Saveza učinili su da u Jugoslaviji i Srbiji pobeđu odnese oblik komunizma koji ne bi prihvatili izvorni srpski narodnjaci (kasniji radikali), ni socijaldemokrate, niti prvi srpski komunisti. Sudbina ovih poslednjih, recimo Sime Markovića, to jasno dokazuje. Mnogi događaji pokazuju veliki uticaj realnog socijalizma na srpsku politiku.

Ovo dokazuju meseci promena posle 5. oktobra 2000, doba kriznih štabova i teškoće oko izgradnje pravne države. Samo treba uporediti taj proces sa promenama u većini drugih istočnoevropskih država. Srpsko društvo, kakvo postoji danas, formirano je u vremenu Brozovog režima i to je činjenica koja je sve manje vidljiva, ali je sveprisutna.

.....

INTERVJU

.....

Lešek Kolakowski
poljski filozof i historičar (1927–2009)

SLOBODA PRIPADA NAŠOJ DUHOVNOJ STRUKTURI

- *Kažete da se ne može razumjeti povijest našega vremena ako se ne razumije komunizam. Koliko je danas marksizam važan?*

Historijska je važnost komunizma posve jasna. Marksizam je druga stvar. Akademski marksizam još uvijek postoji, no njegov je utjecaj danas posve mali.

- *Bilo je drukčije prije dvadeset godina?*

Da. Zadnjih je dvadeset godina marksizam u akademskom životu izbljedio, no jedna se pseudomarksistička frazeologija i dalje koristi od strane različitih političkih pokreta koji se označuju kao antiglobalistički ili antikapitalistički. Naravski, ti ljudi nikada nisu čitali Marxa. Historijski uvjetovani marksizam ne igra tu nikakvu ulogu. Marx je bio iznimno eurocentričan. Nije imao nikakav respekt za neeuropske kulture. Pokreti koji se koncentriraju na treći svijet, nemaju ništa zajedničko s marksizmom.

- *Francuski filozof Jacques Derrida tvrdi da nikada ranije nasilje, glad i ekonomsko potčinjavanje nisu pogađali toliko ljudi koliko danas.*

To je besmisao i nema ništa zajedničko s marksizmom. Polazište marksizma nije bijeda, nego klasna borba. Marx je svoja fantastična proročanstva temeljio na položaju proletarijata, a uopće ne na ljudima koji žive u bijedi.

- *Suvremeni mislioci su iznova tumačili Marxa: u klasnoj borbi stoji bogati Prvi svijet naspram jadnoga Trećeg svijeta.*

To nema nikakav zbiljski marksistički sadržaj. Marksizam je bio ideologija. Njegova je teorija vrijednosti također bila ideologijska konstrukcija i nipošto nešto što se može provjeriti. S druge pak strane, sva su se Marxova proročanstva, koja se mogu provjeriti, pokazala pogrešnima. Sva. Proročanstvo da će srednji sloj nestati i da će nastupiti klasna polarizacija, bilo je pogrešno. Dogodilo se obrnuto. Proročanstvo da će kapitalizam izgubiti

sposobnost poticanja tehnološkog napretka, bilo je također pogrešno. Veća bijeda proletarijata: pogrešno. Ideja proleTERSKE revolucije: pogrešno.

- *Lenjinova revolucija nije bila proleTERSKA?*

Boljševička revolucija nije nastala iz sukoba između radnika i kapitalista. Provedena je pod parolom koja nije imala nikakav socijalistički sadržaj: „Zemlja za seljake i slobode.“ Lenjin je rekao da su boljševici pobijedili jer nisu provodili vlastiti program, nego socijalno-revolucionarni. ProleTERSKOJ revoluciji bila je najbliža Solidarnost u Poljskoj, pokret radnika koji se usmjerio protiv socijalističke države, koji je imao papin blagoslov i bio pod znamenjem križa.

- *Kako je onda Marx imao tako postojan utjecaj, kada su sva njegova prognoza bila pogrešna?*

Ideologijske konstrukcije nemaju zahvaliti, naravno, za svoje učinke sadržaju koji se da verificirati. One djeluju na čuvstva i na očekivanja, ne na um. No, nije sporedna stvar za pristaše marksizma da je njegova teorija „znanstvena“. Frazeologija znanstvenosti igrala je u marksističkom pokretu iznimno veliku ulogu. Postojalo je također u marksizmu puno elemenata koji su bili posve racionalni: to što je Marx tumačio povijest u kategorijama društvene borbe nije bilo glupo. On, naravno, nije bio prvi koji je vidio svezu između društvenog konflikta i kulturnog razvitka, nego je to Montesquieu zamijetio. No, Marx je ovu tezu zastupao konsekventno i također ju je preuveličao, vjerovao je da kultura, književnost i filozofija nemaju nikakvu vlastitu povijest. Sve je povijest klasne borbe. To je besmisleno. No, u jednom opuštenijem smislu, istina je da se društveni konflikti reflektiraju u književnosti. Marx je to naglasio. Marksizam je bio intelektualni pokret kojem se puno ljudi priključilo, također i oni oštroumni.

- *Primjerice?*

Rosa Luxemburg. Ono što je rekla bilo je pogrešno, no bila je inteligentna osoba. I Lenjin je bio oštrouman. Marksistički je pokret bio važan i za oprostiti je da su ljudi nekoć vjerovali da će marksizam donijeti oslobođenje radničkoj klasi i cijelom čovječanstvu. No, već je krajem 19. stoljeća bilo ljudi koji su vidjeli da bi marksistički socijalizam, ukoliko bi bio realiziran, donio porobljavanje ljudi.

- *Nije li Marx morao računati na to da će na putu tog oslobođenja moći doći do porobljavanja i nasilja?*

Nasilja da, ali ne porobljavanja. On nije vidio nikakvu svezu između slobode i vlasništva. Štoviše, kaže da se sav komunizam može sažeti u jednu formulaciju: ukidanje privatnog vlasništva. Ovo se dogodilo u svim komunističkim zemljama i to su, dakle, bile zemlje koje su u Marxovu

smislu bile komunističke. Moglo bi se otuda reći da je njegova teorija konsekvantno produžena.

- *Britanski mislioci su tvrdili da je privatno vlasništvo pretpostavka slobode. To je od Johna Locka.*

- *Kako to da Britanci razmišljaju drukčije nego Marx i mnogi drugi njemački filozofi?*

Njemačka je filozofija puno manje povezana sa zbiljnošću. Za nju je važnije da bude konsekvantna. Uostalom, Marx nije izmislio totalitarizam.

- *Tko onda jest?*

Totalitarna je ideja bila prisutna već kod Fichtea. On je vjerovao da bismo mogli filozofski spoznati što je istinska narav ljudi. Iz toga se da izvesti da sve što potpomaže ponovno proizvođenje (*Wiederherstellung*) ljudske prirode može biti samo dobro – također i svako nasilje i svaka represija, ukoliko služe tom cilju. Totalitarne ideje imaju dugu povijest, sežu sve do Platonove *Politeje*. Rousseauova teorija o dobroj ljudskoj naravi, koja se kviri društvenim uvjetima, također se može uvrstiti u povijest totalitarizma. Marx zacijelo nije sebi predočio komunističku budućnost kao Gulag. No da se njegova ideja ozbiljila kao Gulag, nije bio nikakav slučaj.

- *Zašto je Lenjin podigao Gulag?*

Ruska je revolucija bila prvi pokušaj praktičnog ozbiljenja socijalizma. Rano se pokazalo da je u tom pokušaju glavna alatka bilo nasilje. Drukčije se nije moglo postupati. Zbog ozbiljenja socijalizma moralo se ukinuti privatno vlasništvo, a da bi se to provelo, masovno je nasilje bilo nužno. Razlika između Lenjina i Staljina nije bila u tome, kako se obično smatra, što je Staljin aktivirao masovnu represiju, a pod Lenjinom je vladala sloboda. Postojala je, međutim, jedna razlika. Tek se pod Staljinom život udavio u moru laži. Lenjin u tom smislu nije bio lažljivac. Imenovao je različite stvari onakvima kakve jesu. Nije želio slaviti gubitke kao pobjede.

- *Lenjin je bio brutalan, ali ne i lažljivac, Staljin je bio brutalan i lažljivac?*

Da. Laž u slučaju Staljina nije bila sporedna stvar. Cijeli život u Sovjetskoj Rusiji je bio laž. Ljudi su bili prisiljeni lagati. Razlika između laži i istine bila je poništena. Ljudi su znali što je politički korektno i ponavljali su te laži. Mnogi su od njih upola u to vjerovali, jer je nelagodan osjećaj zbog straha da se laže kad se točno zna da se laže. Ukidanje razlike između laži i istine bilo je na sustavu. Posvuda na svijetu državnici i vlade lažu, ali njihovom se laži ne ukida razlika između laži i istine. Kada je Nixon povodom Watergate afere izjavio da nije znao što su učinili njegovi povjerenici,

to je bila laž. Kada je Clinton rekao da nije spavao s onom ženom, i to je bila laž. No obojica su znali da je to laž.

- *Kako stoga intelektualci upadaju u zamku totalitarnih pokreta?*

Postoje dva različita pitanja: prvo, zašto su intelektualci u jednom totalitarnom poretku važni, važniji negoli u tržišnoj ekonomiji? Još uvijek postoje ideologijska izjašnjavaња francuskih intelektualaca i ništa se ne događa. U Poljskoj ili u Sovjetskom Savezu mogla je pak mala grupa intelektualaca, kojoj ništa nije bilo na raspolaganju osim riječi, izazvati nešto enormno. Oni su bili tako važni da je cijela država morala s njima pregovarati. Drugo, zašto su intelektualci privučeni totalitarizmom? Neki su zbilja vjerovali da je plansko gospodarstvo djelo uma protiv slučajnosti. Prema njihovom mišljenju, trebamo zamijeniti slučajnost tržišta umnim poretkom. To je iluzija koja je razumljiva. Postoje, također, intelektualci koji uviđaju da samo u okviru jedne ideologijske države, kao njezine sluge, mogu imati utjecaj. U društvima tržišnog gospodarstva, intelektualci se uzimaju manje ozbiljno. U Americi su intelektualci manje ugledni nego u Njemačkoj i Francuskoj. U Engleskoj postoje profesori, visoko obrazovani pojedinci, učenjaci – „intelektualci“ nisu nikakav engleski fenomen.

- *Vi sami biste u Poljskoj ili Njemačkoj imali puno veći prestiž nego ovdje, na Oxfordu?*

Da. Otuda su tijekom Drugoga svjetskog rata intelektualci iz Njemačke u Americi bili nesretni. Na njemačkim su sveučilištima bili polubogovi, dočim su u Americi bili radnici. To ih je u njihovom feudalnom praznovjerju činilo nesretnima. Željeli su praviti se važni svojom superiornijom kulturom: „Mi slušamo Bacha! Mi čitamo Goethea! A Vi Amerikanci lovite bizone!“ Emigranti se nisu mogli time zadovoljiti da su Amerikanci radom stvorili jedan novi svijet, jednu zbiljsku kulturu.

- *Žude li filozofi u Njemačkoj i Francuskoj za jednom sveobuhvatnom ideologijom?*

Da. To je jako izraženo u njemačkoj kulturi. Empirizam ne može ovo ispuniti.

- *Je li potrebna zamjena religiji? Pisali ste: „Čovjeku treba nešto što nadilazi um. Njemu je potrebno objašnjenje.“*

To je nešto što ljudima treba. Potreba za jednim sveobuhvatnim objašnjenjem svijeta se neće utišati. Činjenica da nam to treba ne znači, međutim, da valja prezreti znanost kakva postoji. No, ti ljudi vide svezu između znanstvenog mišljenja i naše nesposobnosti da stvorimo globalni pogled na svijet. I to je točno – postoji sveza.

- *Je li islamizam novi totalitarizam?*

Svakako. Ti ljudi žele islamsku državu – totalitarnu konfesionalnu državu. Totalitarizam nije nužno u protuslovlju s ljudskim potrebama. Ljudima treba sloboda, ali im je potrebna i sigurnost. Sloboda i sigurnost često se sudaraju.

- *Je li ljudima potreban i životni sadržaj? Ne nudi li nacionalizam svojim pristašama, također, jedan san, čak i kada je to sumanutu san?*

Jedan sumanutu san. Sigurnost znači, također, duhovnu sigurnost. Nationalsocijalizam je dao svojim pristašama duhovnu sigurnost – znamo što je ovdje u svijetu. Ako smo u nesreći i bijedi, znamo tko je kriv – Židovi. I plutokrati.

- *I zaštitu je nudio Vođa?*

Nepogrešivi je vođa nešto što ljudi često trebaju.

- *I Staljin je bio nepogrešivi vođa?*

Da. Premda su Rusi živjeli u bijedi i bili potlačeni, njima je Staljin dao vrstu duhovne sigurnosti, napose u ratu. Unatoč svim porazima, rat je producirao duhovnu sigurnost, što nije imalo ništa s marksizmom. Štoviše: marksistička je tradicija u ratu bila ukinuta. Domovina, državna ideja i nacionalizam su ga zamijenili.

- *Jesu li Bin Laden i Zarkawi totalitarne vođe?*

Moguće, ali ih je nemoguće usporediti s Hitlerom ili Staljinom. Islamizam nudi, doduše, totalitarno objašnjenje svijeta: čovjek ne treba više sam misliti, ideologija dopunjuje sve. To je pogibeljno, naravno. Nadam se da je zapadnjačka civilizacija kadra boriti se protiv toga.

- *Koliko je naša civilizacija otporna?*

Vrlo otporna, kako komunizam pokazuje. On je zbilja bio moćan; nepovezane grupe kao u islamu, manje su moćne. Komunizam je bio imperij koji se neprestance širio po cijelom svijetu. Moglo se racionalno vjerovati da bi se to moglo okončati sovjetizacijom svijeta. Čini se da je naša civilizacija kadra kod ljudi probuditi umnu reakciju uvijek kada nastupi pogibelj.

- *Odakle crpi tu snagu?*

Nama je potrebna sloboda; ona nije nešto umjetno, nešto što nam je netko donio. Ona pripada našoj duhovnoj strukturi. No postoji konflikt između slobode i sigurnosti. Nama je potrebna duhovna i, naravno, materijalna sigurnost. A ona može doći u konflikt sa slobodom.*

---

* BH Dani, 20.03.2009. Preuzeto sa: Peščanik.net, 21.03.2009. Razgovarali: Hanspeter Born i Goswin Schwendinger. Naslov dala redakcija.

*Pravi Nemci učlanite se u partiju
ona treba vaš savet i pomoć (Nemačka)*

SEĆANJA

Venceslav Glišić
istoričar i publicista, Beograd

MLADA BOSNA I VASA ČUBRILOVIĆ*

Čast mi je i zadovoljstvo što mogu večeras da vam govorim o Mladoj Bosni i Vasi Čubriloviću u njegovom rodnom mestu Bosanskoj Gradiški. Zahvaljujem se društvu „Prosveta“ i Slobodanu Nagradiću što su me pozvali i omogućili mi da govorim o navedenoj temi ovde u domu kulture. Prihvatio sam da održim ovo predavanje u znak sećanja na svog profesora Vasu Čubrilovića, jer je on bitno uticao odnosno odabrao me među stotinak studenata, koji su diplomirali u jednom ispitnom roku da se bavim naučnim radom iz istorije srpskog naroda. Hteo bi u početku da naglasim da je pohvalno što se u Republici Srpskoj neguju srpske tradicije i odaje dužno poštovanje značajnim ličnostima iz istorije srpskog naroda sa teritorije Bosne i Hercegovine. Kad se slave okrugle godišnjice kao što je sto godina od početka Prvog svetskog rata ne može da prođe nijedna svečanost ili naučni skup a da se ne pomene Mlada Bosna i Sarajevski atentat.

Sa okupacijom Bosne i Hercegovine 1878. godine Austro-Ugarska je počela da izgrađuje kapitalističko društvo sa izgradnjom železnica, puteva za eksploataciju rudnih bogatstava i šuma, zatim industrije i da razvija trgovinu. Sve je to izazvalo klasno raslojavanje do tada feudalnog društva. Ovog puta nas će manje interesovati položaj srpskog građanstva, seljaštva i radništva pod okupacijom, nego ćemo se koncentrisati na ulogu i značaj inteligencije i to njene druge generacije, koja je osnivala tajna društva „Mlada Bosna“. Uloga inteligencije i njen uticaj na opštu politiku u okupiranoj Bosni i Hercegovini bio je veoma značajan. Prva generacija inteligencije u BiH početkom 20. veka preuzela je političko vođstvo među Srbima u svoje ruke težeći za političkim jedinstvom srpskog naroda u savezu sa građanstvom. Ona osniva 1907. godine prvi srpski politički list „Srpsku riječ“ i Srpsku narodnu organizaciju, Njen ekonomski položaj nije bio povoljan kao srpske trgovačke buržoazije ali ni rđav kao radništva i seljaštva,

---

* Autorizovano predavanje Venceslava Glišića o Mladaj Bosni, održano juna 2014. godine u Bosanskoj Gradiški u organizaciji Gradskog odbora Srpskog prosvjetnog i kulturnog društva „Prosvjeta“ Banja Luka.

jer se veliki broj pripadnika prve generacije inteligencije zaposlio u državnoj službi. Ova organizacija je težila da stvori jedan politički pokret, koji bi ličio na moderne evropske pokrete i njegov program sadrži sve elemente jedne demokratske stranke. On je bio kompromis između trgovaca poznatih iz autonomističkih akcija i prve generacije intelektualaca. Seljaštvo nije učestvovalo u stvaranju Srpske narodne organizacije sem grupe oko lista „Otadžbina“ sa Petrom Kočićem, koja u njoj nije imala veliki uticaj i bila je nezadovoljna radom na osnivanju organizacije. Od crkvene kulturne autonomije sada se traži politička autonomija da se domaćem elementu omogući ulazak u industriju i privredna poslovanja države. Ova organizacija je bila legalistička i oportunistička i borila se legalnim sredstvima za srpske interese preko Bosanskog sabora u saradnji sa begovatom na bazi održavanja njegovih privilegija bez ikakvog učešća seljaštva. Ona nije uspjela da jedinstveno nastupa jer su se pojavila tri struje: jedna oko „Srpske riječi“, druga oko „Naroda“ i treća oko „Otadžbine.“ „Narod“ je imao uporište u Hercegovini a „Otadžbina“ u Bosanskoj Krajini, koja je zastupala stavove da osnovna snaga jedinstva mora da bude seljaštvo i da je agrarno i seljačko pitanje najvažnije i da bude osnova svake političke akcije sa kojima se nije slagala „Srpska riječ“ jer je pratila kontinuitet političke linije srpskog građanstva.

Skoro istovremeno pojavila se druga generacija intelektualaca iz đaćkih klupa, koja se nije mogla pomiriti sa mlakom reakcijom prve generacije intelektualaca posebno na aneksiju Bosne i Hercegovine 1908. godine. Jedno kratko vreme je bila pod uticajem „Naroda“ i „Otadžbine“ ali ubrzo postaje samostalan politički faktor, koji ima svoje ideje i metode borbe. Prve tajne organizacije „Mlade Bosne“ osnovane su u Mostaru 1904. godine. Gimnazija u Mostaru je bila intelektualno žarište mladobosana. Dimitrije Mitrinović daroviti učenik seljačkog porekla bio je inicijator da se u gimnaziji osnuje tajna biblioteka iz koje se razvilo literarno društvo „Matica“ u kome se isticao Vladimir Gaćinović, koji će zajedno sa Mitrinovićem biti idejne vođe „Mlade Bosne.“ Nekako istovremeno organizovano je u Mostaru još jedno tajno đaćko društvo „Sloboda“ na čijem je čelu bio Bogdan Žerajić. U tim društvima raspravljalo se o etici i politici. Kad su završili gimnaziju njihovi članovi prešli su na univerzitetu i u veće gradove Bosne i Hercegovine. Tamo su kao Mitrinović prilikom boravka u Sarajevu osnivali tajna društva „Mlade Bosne.“ Izrazito politički „Mlada Bosna“ je počela da se diferencira od prve generacije intelektualaca i da politički misli u doba velikog nacionalnog poraza za vreme aneksije Bosne i Hercegovine. Od tada „Mlada Bosna“ neće više samo reći, ona hoće revolucionarnu akciju. „Mlada Bosna“ nije bila jedinstvena organizacija već nepovezan i hijerarhijski neizgrađen skup čitavog niza grupa i kružoka, kojima su bile zajedničke neke osnovne crte. Jedna od njih bila je odvajanje od

tadašnje vodeće srpske politike i prelazak na smelije i energičnije revolucionarne akcije. Druga je bila negiranje Austro-Ugarske u bilo kom okviru i energična borba protiv nje putem atentata. Organizaciona razbijenost i atomizacija bile su jednim delom i uzrokom da je ideološka struktura bila nejedinstvena i raznorodna i da u se na nju mogli nakalemiti razni strani uticaji. Veliku pažnju su poklanjali italijanskom pokretu za oslobođenje Macinijevoj „Mladoj Italiji“ pa su po ugledu na nju svoju organizaciju nazvali „Mlada Bosna“. Posle ruske revolucije 1905. godine porastao je kod mladobosanaca interes za rusku literaturu pre svih za Černiševskog i rusku istoriju. Kad su se upisali na univerzitete u Beču i Pragu pali su pod uticaj ideja Tomasa Masarika. Jedno vreme u početku bavili su se kulturnim uzdizanjem naroda preko trezvenjačkih i kulturnih klubova sa metodama kulturnog preporoda i sitnog rada. Bilo je i pokušaja da se ostvari kontakt sa seljaštvom. Aneksija je prekinula ove aktivnosti i izazvala previranje među mladobosancima. Studenti van zemlje u Beču odlučili su da osnuju tajno udruženje, koje bi pripremalo svoje članove za direktnu borbu protiv Austro-Ugarske. Vladimir Gaćinović koji se zatekao u Švajcarskoj stupio je u vezu sa ruskim narodnjacima, socijal-revolucionarima i anarhistima. U Sarajevu je održavao vezu sa mladobosancima preko Danila Ilića. Njegov uticaj na organizacije u zemlji počeo je da slabi od 1912. godine, kada je počeo da se koleba da li najpre stvoriti političku partiju od postojećih grupa koja bi organizovala atentate i kada se pojavila sledeća generacija mladobosanaca srednjoškolaca Gavrilo Princip, Vasa Čubrilović i drugi, koja je bila smelija i energičnija u borbi protiv Austro-Ugarske.

Najjači uticaj na „Mladu Bosnu“ dolazio je iz Beograda, ne od zvaničnih predstavnika Srbije nego od tajnih organizacija najpre „Narodne Odbrane“ a od 1911. konspirativne organizacije „Ujedinjenje ili Smrt“ u kojima je imala veliki uticaj „Crna ruka“ zaverenička oficirska organizacija, koja je organizovala ubistvo kralja Aleksandra Obrenovića. Veliki broj mladobosanaca vezivao se za ove organizacije a neki kao Gaćinović bili su članovi ovih organizacija ili su odlazili u srpske komite i učestvovali kao dobrovoljci u balkanskim ratovima. Iz generacije Danila Ilića šest ih je bilo u komitama i Gavrilo Princip je pokušao da se priključi komitama Voje Tankosića ali ga Voja nije primio zbog malog rasta što mu Princip nikad nije oprostio. Nije hteo da se sa njim sastane ni u trenutku kad je Čabrinoviću i Grabežu uručivano oružje za atentat na Ferdinanda. „Mlada Bosna“ pošto nije imala čvrstu organizaciju nije mogla imati određeni socijalni i politički program. To je bila grupa mladih intelektualaca u traženju najefikasnijih pravaca aktivnosti. Njena ideološka osnova je bila nacionalna revolucija ali njena ideološka struktura je najobičniji skup najrazličitijih socijalno ekonomskih teorija i filozofije. Nisu hteli sa onima koji su se odvojili od naroda novonastalim građanstvom ali se nisu umeli približiti ni

narodu. Mislili su da rade za njega i bez njega a to je bilo glavno pitanje na koje nisu imali odgovor. „Mlada Bosna“ nije bila politički izraz ni građanstva, ni seljaštva a ni radništva koje se pojavilo sa razvojem industrije u Bosni i Hercegovini. Prema seljaštvu i radništvu odnos joj je bio pozitivan a prema buržoaziji negativan u kojoj je videla smetnju nacionalno-oslobodilačkoj borbi ali se nije oslanjala ni na seljaštvo ni radništvo. Cela generacija mladobosanaca je bila na pola puta između do tada skromnog seljačkog i sirotinjskog života i budućeg građanskog života na putu sazrevanja od mladića u ljude. Pošto „Mlada Bosna“ nije imala određenog teoretskog stava, diskusije u njenim grupama uglavnom su se svodile na dva pitanja. Prvo je bilo pitanje postepen rad ili revolucionarna aktivnost opredelila se za revolucionarni delatnost. Drugo; u pogledu nacionalne i socijalne revolucije predviđene su dve etape najpre nacionalna pa u drugoj etapi socijalna revolucija. Međutim, nije se predviđalo na koji način izvesti socijalnu revoluciju, dok je seljaštvo bilo za jedinstveno rešenje nacionalnog i socijalnog pitanja bez etapa.

Svi članovi „Mlade Bosne“ su bili željni znanja iako ih je malo dostiglo akademsko obrazovanje ali su puno radili na svom samoobrazovanju. Pre svega pokazivali su interes za književnost, istoriju, sociologiju i politiku, dok je primetno odsustvo u njihovim redovima tehničara i ekonomista, Pominju se dva radnika koja su učestvovala u Sarajevskom atentatu Muhamed Mehmedbašić, stolar i Nedeljko Čabrinović, tipograf. Većina ih je pokušala da piše pesme ili prozu. Iako nisu imali iskustva sa ženama, jer skoro ih nije bilo među njihovim članovima, bili su za emancipaciju žena. Veselin Masleša je napisao studiju o „Mladoj Bosni“ u kojoj ih hvali da kao ljudi i borci oni predstavljaju vrhunac onoga što jedan čovek može od sebe da da, a to je život. Vasa Čubrilović takođe naglašava njihov heroizam i požrtvovanost. Članovi „Mlade Bosne“ izjašnjavali su se kao Jugosloveni i održavali su veze sa revolucionarnim omladinskim pokretom u Hrvatskoj i Sloveniji. Analogno tome bili su za federaciju kao organizaciju države južnih Slovena i da bude republika a ne monarhija. Masleša je smatrao da je ovo jugoslovenstvo „Mlade Bosne“ uvezeno sa strane i da je čista politička konstrukcija što se teško može prihvatiti jer je u Bosni trebalo prevazići verske i nacionalne sukobe posebno sa Hrvatima, koji su bili vezani za katoličku klerikalnu politiku. Građanstvo se suprotstavljalo jugoslovenstvu i bilo je povezano sa zvaničnom Srbijom sa tezama o proširenoj Srbiji na Bosnu i Hercegovinu. Jugoslovenstvo, ateizam i atentati udaljavali su mladobosance i od seljaštva. Pravoslavnom stanovništvu Bosne i Hercegovine smetalo je što su bili ateisti.

Članovi „Mlade Bosne“ negovali su kosovski mit o Milošu Obiliću i kako je Vasa Čubrilović tvrdio Luidiju Albertiniju da Srbi neguju kult heroja i da oni danas sa imenom Miloša Obilića združuju ime Gavrila Principa.

Prvi označava srpski heroizam i tragediju na Kosovu Polju, drugi srpski heroizam u konačnom oslobođenju. Te se tradicije nismo odrekli ni u drugom svetskom ratu u toku oslobodilačke borbe kada su proglašavani narodni heroji.

Veselin Masleša u svojoj studiji pokušao je da prikaže karaktere nekih od istaknutih članova „Mlade Bosne“: Vladimir Gaćinović energičan, setan i nečujan. Gavrilo Princip odlučan, grub i ćudljiv. Trifko Grabež sentimentaln i nežan. Nedeljko Čabrinović entuzijasta i glasan. Bogdan Žerajić sumoran i tih. Danilo Ilić meditativan i zabrinut.

Svi koji su pisali o sarajevskom atentatu slažu se da je to najuspešnije izveden amaterski atentat na hajdučki način kako je o njemu pisao Vladimir Dedijer. Svi prisutni znaju priču o sarajevskom atentatu ali ću vas na njega ukratko podsetiti. Prvi politički akt „Mlade Bosne“ je bio atentat Bogdana Žerajića na generala Marijana Varešanina poglavara Bosne i Hercegovine 1910. godine, kada je posle neuspelog atentata Žerajić izvršio samoubistvo. Žrtva jednog od osnivača pokreta nadahnjivala je buduće učesnike sarajevskog atentata da to učine. Uoči sarajevskog atentata otišli su na njegov grob da se zakunu da će ga osvetiti. Pre sarajevskog atentata pomišljali su da izvrše atentat na tadašnjeg poglavara Bosne i Hercegovine generala Oskara Počoreka. Međutim, kada je sredinom marta 1914. u novinama objavljena vest da će Franc Ferdinand posle vojnih manevara posetiti Sarajevo promenili su prvobitnu odluku. Kad su saznali tu vest Princip i Čabrinović su se nalazili u Beogradu, gde im se pridružio Grabež. Tu su uspeli preko Milana Ciganovića i Đure Šarca da dođu u kontakt sa komitskim vojvodom Vojom Tankosićem, koji im je krajem maja 1914. obezbedio 4 revolvera i 6 bombi. Sa tim naoružanjem krenuli su ilegalnim kanalima u Sarajevo, koje su im organizovale „Narodna Odbrana“ i „Ujedinjenje ili Smrt“ i putovali su osam dana do Sarajeva. Po prelasku Drine najpre su svratili kod učitelja Veljka Čubrilovića u Priboju kod Bijeljine, koji im je obezbedio dalje kretanje uz pomoć seoske porodice Kerović sa Majevice i trgovca Miška Jovanovića iz Tuzle kod koga su ostavili oružje. Posle nekoliko dana oružje je preneo u Sarajevo Danilo Ilić, koji je bio tehnički organizator sarajevskog atentata na Ferdinanda. U međuvremenu dok nisu stigla trojica atentatora iz Srbije Ilić je organizovao drugu grupu atentatora u Sarajevu koju su činili Muhamed Mehmedbašić, Vasa Čubrilović i Cvetko Popović. Ove grupe nisu znale jedna za drugu. Dok je grupa koja je došla u Beograda vežbala se u gađanju oružjem, to nije stigla da uradi grupa iz Sarajeva jer je dobila oružje neposredno uoči atentata. Na Vidovdan 28. juna Danilo Ilić je odredio mesta sa kojih će atentatori dejstvovati duž Apelovog keja pored Miljacke. Prvo je trebalo da dejstvuje grupa dobrovoljno prijavljenih atentatora iz Sarajeva, a potom grupa koja je stigla iz Beograda. Grupa Mehmedbašić, Čubrilović i Popović propustila

je da puca što se može tumačiti i njihovoj neobučenosti u rukovanju oružjem. Čabrinović je bacio bombu prerano pa nije odmah eksplodirala nego se sa kola u kojima sedeo Ferdinand otkotrljala do sledećih kola i povredila Ferdinandovog pratioca. Čabrinović je popio cijankalij i skočio u Miljacku, ali kad otrov nije delovao odmah je uhapšen. U povratku iz gradske većnice zbog nesporazuma kojim pravcem treba da se kreću kola sa Ferdinandom, za trenutak su zastala da krenu u rikverc nedaleko od mesta gde se u masi nalazio Princip koji je pucnjima iz revolvera uspešno izvršio atentat na Ferdinanda. Iako nije nameravao da ubije njegovu suprugu Sofiju jer je ciljao u Počoreka ali mu je neko od policajaca pomerio ruku. Na tom mestu je uhapšen i pretučen pošto ni njemu otrov nije pomogao da izbegne hapšenje. Svi učesnici u atentatu nisu se pripremali za situaciju koja je nastala posle atentata. Bili su spremni da onaj koji izvrši atentat istog trenutka počini samoubistvo i da ne bude uhapšen. Pošto otrov nije delovao ubrzo za nekoliko dana posle atentata svi koji su učestvovali ili doprineli da se izvrši atentat bili su otkriveni i pohapšeni. Suđeno je osamnaestorici među njima i Vasi Čubriloviću. Na smrt su osuđeni i obešeni: Veljko Čubrilović, Miško Jovanović i Danilo Ilić. Ostalih 13 od kojih većina nije bila punoletna, osuđeni su na vremenske kazne od 10 do 20 godina. Od njih 8 je umrlo u zatvoru u toku rata od tuberkuloze, među njima Princip, Čabrinović i Grabež. Samo petorica su preživeli torture u zatvorima u Austriji i Češkoj i zatvoru u Zenici Vasa Čubrilović, Ivo Kranjčević, Cvijan Stjepanović i Branko Zagorac.

Ukratko sam govorio o omladinskoj revolucionarnoj organizaciji „Mlada Bosna“ i sarajevskom atentatu koji su izvršili njeni članovi da bi potpunije shvatili ličnost i delo mog cenjenog profesora Vase Čubrilovića. Skoro će četvrt veka od njegove smrti a da se o njemu u Srbiji više ne piše pa sam sa zadovoljstvom prihvatio da govorim u njegovom rodnom mestu da se bar u Republici Srpskoj o njemu nešto objavi. Vasa Čubrilović bio je jedan od najmlađih atentatora na Franca Ferdinanda sa sedamnaest i po godina. Rođen je 14. januara po starom kalendaru 1897. u Bosanskoj Gradiški, gde završio osnovnu školu. U Tuzli je učio gimnaziju do 6 razreda kada je zbog napuštanja proslave Svetog Save u znak protesta što se peva austrougarska himna isključen iz škole početkom 1914. godine. Školovanje je nastavio u Sarajevu gde se povezao sa članovima „Mlade Bosne“. Svoju želju da učestvuje u atentatu na Ferdinanda poverio svom drugu Lazaru Đukiću, koji ga je upoznao sa Danilom Ilićem organizatorom atentata od koga je dobio bombu i revolver. Nije uspeo da puca u Ferdinanda pravdajući se kasnije da mu je bilo žao njegove supruge Sofije. Posle atentata uhapšen je u Dubici 6. jula i osuđen na 16 godina zatvora. Na sudu se držao hrabro i drsko izjavljujući da je po nacionalnosti Srbo-Hrvat. Kaznu je izdržavao četiri i po godine u zatvorima u Zenici i Austriji. Od toga,

kako je sam govorio, proveo je u samici tri godine, tri meseca, tri nedelje i tri dana. Gimnaziju je završio posle prvog svetskog rata a diplomirao je na istoriji 1922. koju je studirao u Zagrebu i Beogradu. U početku radio je kao profesor u Sremskoj Mitrovici, Sarajevu i Beogradu. Doktorirao je 1929. godine sa temom „Bosanski ustanak 1875–1878” i od tada je bio asistent na seminaru za opštu istoriju novog veka kod profesora Vladimira Ćorovića. Za docenta je izabran 1934. godine, za vanrednog profesora 1939, a za redovnog profesora 1947. godine.

U ratu protiv nacističke Nemačke u aprilu 1941. kao član Saveta zemaljske odbrane pri Vrhovnoj komandi vojske Kraljevine Jugoslavije povlačio se prema Sarajevu i Crnoj Gori, gde su ga uhapsile nemačke okupacione vlasti 3. juna 1941. u Risnu i sprovele u zatvor Gestapoa u Beogradu, gde je ostao do kraja 1941. godine. U zatvoru je sreo Mustafu Golubića koji je takođe bio član „Mlade Bosne“ ali nisu smeli pokazati da se poznaju. Iz zatvora Gestapoa prebačen je u koncentracioni logor Banjica, gde je ostao do kraja 1942. godine kada je pušten na slobodu. Posle oslobođenja Beograda aktivirao se politički u okviru Narodnog Fronta kao građanski političar držeći govore protiv monarhije. Istovremeno je bio vraćen na filozofski fakultet u Beogradu gde je predavao nacionalnu istoriju. Od 9. aprila 1945. do 9. aprila 1951. godine bio je najpre ministar poljoprivrede a zatim šumarstva u vladi FNRJ. Za dopisnog člana Srpske akademije nauka i umetnosti izabran je 1959, a za redovnog člana 1961. godine. Bio je član Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, zatim akademija Bosne i Hercegovine i Crne Gore i počasni član Akademije Sovjetskog Saveza. Između dva svetska rata bavio se i politikom zajedno sa bratom Brankom kao član Zemljoradničke stranke od 1921. godine.

Kada sam prvi put sreo Vasu Čubrilovića 1953. godine bio je u punoj stvaralačkoj snazi. Nije bio priljeжан istraživač istorijskih izvora po arhivama ali je posedovao talenat i istančani smisao za istorijske sinteze, kakva je bila tada njegova objavljena knjiga „Istorija političke misli u Srbiji 19. veka“. Jedan od njegovih studenata i kasnije naslednika na istorijskoj katedri i u Akademiji Radovan Samardžić pisao je pedesetih godina prošlog veka da je Vasa „u svetskoj naučnoj javnosti danas najpoznatiji naš istorik“. Vasa je bio omalenog rasta, živog temperamenta, reagovao je žustro ponekad i prgavo i nije trpeo oponiranje svojim stavovima posebno od mlađih saradnika pa su studenti plašili njegovih naglih reakcija. Svestan tih svojih osobina znao je da kaže: „po svojoj prirodi kao i Jovan Cvijić čini mi se da sam studentima više ulivao straha nego privrženosti. Toga sam bio svestan i borio se protiv toga ali sa slabim uspehom“. Od njegovih starijih saradnika saznao sam da je sa katedre udaljio četiri svoja asistenta. S druge strane imao je razumevanja za mlade istoričare koji nisu bili njegovi asistenti i mnogima je od njih pomogao pa i meni da se snađemo u nauci.

Vasa je ostao veran idejama svoje mladosti, iako je bio Srbin deklarirao se kao jugosloven. To je i sam potvrđivao u svojim kazivanjima. „Koliko sam mogao sebe pratiti u suštini, nisam se promenio od 1914. do 1989. godine. Ostao sam Srbin, ali kao deo jugoslovenske zajednice i stalno sam se trudio kao javni radnik i kao naučnik da uskladim moje srpsko osećanje i težnju sa opštejugoslovenskim težnjama drugih jugoslovenskih naroda, počevši od Slovenaca na severu zemlje do Makedonaca na jugu. Na poslednjem popisu stanovništva 1981. izjasnio sam se kao jugosloven i protestovao sam što je 1.250.000 jugoslovena isključeno od bilo kakvog odlučivanja i izbora, koji su sprovedeni po nacionalnom i verskom ključu“. Mnogi nisu shvatali suptilnost njegovog jugoslovenstva, koje je podrazumevalo da se bude istovremeno jugosloven, ali i da se brane srpski nacionalni interesi, pa su ga neki kao Krleža proglašavali za srpskog nacionalistu i obratno srpski nacionalisti su ga optuživali da ne brani dovoljno interese svog naroda. Vasa je bio pristalica jugoslovenske države i njenog organizovanja na bazi federacije i da bude republika a ne monarhija, i za to se borio od mladosti pa do poslednjeg dana svog bitisanja. Smatrao je da su Srbi i Hrvati ključni narodi na kojima počiva Jugoslavija i dok postoje jugoslovenski orijentisani Hrvati moguća je Jugoslavija. Srpsko-hrvatski odnosi po njemu činili su okosnicu Jugoslavije a druge nacije su igrale sporedniju ulogu. Kada je izbio masovni pokret u Hrvatskoj 1971. prognozirao je: Hrvatska liči na leopardovu kožu prošarana je srpskim stanovništvom zbog toga će ovi koji predvode masovni pokret pasti. Još 1939. u svojoj knjizi „Politička prošlost Hrvata“ je pisao da Hrvati nemaju geopolitičkih uslova da formiraju svoju samostalnu državu. „Pored toga ona moćna srpska manjina, što se nalazi u srcu njihovih zemalja, uvek je u stanju da omete konsolidaciju jedne takve države i onda kad bi se sticajem međunarodnih događaja i stvorila“. Ovaj citat jasno govori da je i 1971. zastupao slično mišljenje imajući pri tom u vidu i Titovu ulogu kao glavnog arbitra u međunacionalnim odnosima. Verovao je da još ima dosta jugoslovenski orijentisanih Hrvata naročito u privredi i dok takvi postoje moguća je Jugoslavija.

Vasa je mislio da prilikom oblikovanja jugoslovenske federacije nije dosledno primenjen nacionalni princip već kulturno-istorijski na osnovu koga su formirane nove nacije makedonska i crnogorska. Ponovo je pročitao Ustav iz 1974. godine. Prema njemu pokrajine su izjednačene sa republikama a federacija nema nikakvu vlast. Tako se dalje ne može. Pokušavam da mu ukažem da to neće ići lako, jer proces federiranja federacije kako je govorio Bakarić daleko je odmakao i da to podržavaju druge republike. Vasa je bio nepokolebljiv u svom uverenju da će se ti otpori lomiti pod pritiskom stvarnosti. Kao primer navodio je da Hrvatsku vode istaknuti privrednici, končarevci, misleći na Antu Markovića i njemu slične, koji su jugoslovenski orijentisani. Mora doći do zaokreta u pravcu povezivanja

razuđenih delova Jugoslavije. On i njegova generacija koji su stvarali Jugoslaviju nisu mogli da shvate da bi se ona jednog dana mogla raspasti. Kardelja je uvažavao kao teoretičara ali mu je zamerao da nije smeo graditi Jugoslaviju na malim narodima razbijajući najjači srpski narod. U drugim federacijama rađeno je suprotno. Vasa je video Srbe samo u okvirima Jugoslavije ali je zamerao Titu i Kardelju što su Jugoslaviju postavili na pogrešne temelje i da je ona morala da ima jedan stožer misleći na Srbiju oko koje bi se okupljale manje nacije a ne da taj stožer bude harizma vođe koji arbitrira među jugoslovenskim narodima.

Slovence nije mnogo uvažavao kao ni njihove akademike smatrao je da su usko okrenuti svojim nacionalnim interesima i susednoj Austriji i da nisu zainteresovani za Jugoslaviju. Kardelj nije bio humanista kako se o njemu piše. On je zamislio Goli Otok Bio je podmukao i izbegavao je odgovornost. Nije mu se sviđao Beograd i Srbi. Imao je prema njima averziju odnosno nije imao u njih poverenja. On je od ilegalaca postao vođa i nikada nije uvažavao mase za razliku od Tita. Imao je strah od masa i zato nije imao poverenja u studentski pokret pa je od Tita 1968. za vreme studentskih demonstracija tražio da upotrebi vojsku. On i Vladimir Bakarić su tvorci političkog sistema nastalog u Jugoslaviji sa Ustavom iz 1974. godine. Na kraju uspeli su da slome Tita, koji je povremeno vršio zaokrete u pravcu jugoslovenstva. To što su oni zastupali je alpski separatizam, to može da odgovara Švajcarskoj i Austriji ali ne Jugoslaviji.

Srbi su konačno shvatili u 20. veku da oni mogu rešiti nacionalno pitanje samo u okvirima Jugoslavije a Albanci treba da shvate da se njihovo pitanje bez rata može rešiti samo u okviru balkanske federacije. Albanci tokom svoje istorije nikad nisu bili naklonjeni Srbima. Naši Albanci nisu pravi Albanci. To je mešavina Srba koji u promenili veru i prešli u islam i Albanca bandita. Svoje mišljenje o Albancima dao sam Generalštabu vojske Kraljevine Jugoslavije kao član Saveta zemaljske odbrane 1937. Za albansku naciju je pisao da se nalazi tek u formiranju kad od plemena nastaje nacija. „Borba“ je početkom 1988. objavila Vasino predavanje u Srpskom kulturnom klubu 1937. „Problem unutrašnje kolonizacije u Južnoj Srbiji“ u kome je najveća pažnja posvećena pitanju Albanaca u Jugoslaviji. Ovo predavanje je bilo sačuvano u Arhivu Vojno-istorijskog instituta, a dostavio ga je Albancima Imer Dauti, major Albanac, sa znanjem načelnika Instituta Fabijana Trga, generala koji je bio Hrvat. Zbog ovog predavanja napadan je od Albanaca sa raznih strana da je srpski nacionalista i zagovornik genocida nad Albancima. Neko je na internetu u Vikipediji obradio ovo pitanje prema Vasinom predavanju pod naslovom isterivanje Albanaca koji izraz Vasa nikad nije upotrebio on je samo pominjao da treba da država organizuje iseljavanje Albanaca u Tursku i Albaniju. Pokazivao mi je napade Albanaca u štampi na raznim jezicima a posebno najpoznatijeg

albanskog pisca Ismaila Kadarea u „Mondu“. Zbog ovog predavanja Vasa nije dobio nagradu AVNOJ-a jer su to sprečili albanski političari sa Kosova i Metohije na predlog istoričara Ali Hadrija, koji je završio kod Vase postdiplomske studije ali mu kao albanskom nacionalisti nije prihvatio doktorsku tezu. Ovaj elaborat o položaju albanske manjine u Jugoslaviji je najpre uradio za potrebe Instituta zemaljske odbrane i to pre osnivanja Srpskog kulturnog kluba. Napomenuo mi je da je pre njega o Albancima slično pisao Jovan Cvijić još 1902. godine. Suština Vasinog predloga je bila da država organizuje sistematsko iseljavanje Albanaca u Tursku i Albaniju i da ih odmakne od granice Albanije, jer u protivnom slučaju će izgubiti Kosovo i Metohiju za sledećih pedeset godina. Međutim, za iseljavanje Albanaca u Tursku i Albaniju Kraljevina Jugoslavija nije imala potrebna sredstva pa se Vasin predlog nije mogao ostvariti. Vasina upozorenja nisu shvatili kasnije ni srpski komunistički funkcioneri i posle 60 godina njegova predviđanja su se ostvarila sa gubitkom Kosova i Metohije. Kad je Fadil Hodža uspeo da u Ustav iz 1963. godine ubaci pojam „narodnost“ Vasa je prokomentarisao ono što danas Albanci u Jugoslaviji preživljavaju davno je prevaziđeno. Nema tu nikakvih narodnosti postoje samo građani Jugoslavije, koji treba da imaju jednaka prava. U javnosti 1988. pojavili su se citati iz navodnog Vasinog govora novembra 1944. u kome je predlagao da sve nacionalne manjine treba iseliti kao što je to kasnije urađeno sa folksojčerima. Uporno je tvrdio da je taj navodni njegov govor o manjinama falsifikat a i on se navodi na internetu.

Vasa i ja smo bili smo svedoci kako se formirala muslimanska nacija tokom 60 godina prošlog veka. Pošto smo poznavali muslimanske intelektualce koji su zagovarali muslimansku naciju (Atif Purivatra, Muharem Kreso i drugi) skretali smo im pažnju da im vera ne može biti osnova nacije. Doduše bilo još tada Muslimana koji su zagovarali bošnjačku naciju kao što je zastupao Enver Redžić direktor Instituta za istoriju radničkog pokreta Bosne i Hercegovine ali to većina Muslimana tada nije prihvatala do toga će doći kasnije kad su uvideli da im vera ne može biti obeležje nacije. Kad je popisom stanovništva 1971. ustanovljeno da su Muslimani u Bosni i Hercegovini postali većina u početku se to krilo, jer su se komunistički funkcioneri bojali da će Muslimani tražiti da Bosna i Hercegovina bude njihova država. Vasa je isticao da kod muslimanske inteligencije religija igra značajnu ulogu i da ih on stalno opominje da se ne igraju vatrom i da Srbi i Hrvati ponovo mogu podeliti Bosnu i Hercegovinu.

Vasa je bio član Crnogorske akademije nauka i vrlo rado viđen gost u Podgorici. Dejan Medaković ga je kritikovao što je podržao Crnogorce da osnuju Akademiju. „Prve varnice su sevnule u oštrom i neprijatnom razgovoru da je dao alibi Crnogorcima za njihovu Akademiju, da je tamo pozvan ne zbog svojih naučnih radova, već zbog politike i da su njegovi

rezultati bez obzira na njihovu suprotnu sadržinu od one koju nudi zvanična crnogorska historiografija, za njih sasvim relevantni“. Iako se zalagao da se osnuje crnogorska Akademija Vasa nikad nije priznao postojanje crnogorske nacije, jer je dobro proučio njihovu istoriju a posebno je pisao o istoriji pojedinih crnogorskih plemena. Tvrdio da Crnogorac ne može biti dobar političar. U početku karijere to obećava ali se kasnije to ne dogodi.

Od komunističkih rukovodilaca posebno je uvažavao Tita, jer je među svojim saradnicima uživao autoritet i spretno je rukovodio Jugoslavijom. U svakoj republici imao je po dva kandidata, koja je međusobno suprotstavljao. Tako je na primer u Srbiji na račun Sretena Žujovića forsirao Aleksandra Rankovića koristeći svaku priliku da naglasi da mu Ranković odgovara za Srbiju. Nije branio one svoje saradnike koji su se kompromitovali izjavama u javnosti kao što se dogodilo sa Krstom Crvenkovskim kada je 1971. godine uporedio Srbe u Hrvatskoj sa turskom nacionalnom manjinom u Makedoniji. Za Tita je tvrdio da je umeo da se ophodi sa ljudima i da im nametne svoje stavove.. Prema Vasi kao građanskom političaru učtivo se ophodio. „Svaka tri meseca sam referisao o radu svog ministarstva i sve što sam od njega tražio dobio sam. Tito nije vodio beleške nego je kao stari ilegalac sve držao u glavi.“ Pitao sam Vasu kako ocenjuje Tita da li je veći bio kao političar ili vojnik. „On je vođa revolucije pa je jedno i drugo. Takvi su bili ostali vođi revolucija Lenjin, Staljin, Mao Ce Dung. Ho Ši Min i druge vođe raznih revolucija. Tito je talentovani pragmatičar sa osnovnom školom. On je samouk nije se pripremao ni za političara ni vojnika Što se tiče dileme teoretičar ili praktičar Tito je praktičar i kod njega je izuzetno izražena moć odlučivanja. Kad je reč o vojsci ne radi se o konkretnom komandovanju jer kad je komandovao na Neretvi i Sutjesci pravio je greške, nego o ključnim stratezijskim odlukama za koje nije potrebno detaljno poznavanje vojne veštine. Tito vrlo brzo shvatao probleme i brzo donosio odluke od koji je zavisila sudbina oslobodilačke borbe i revolucije. On od početka ustanka u Jugoslaviji gradi svoj autoritet kao vođa narodnooslobodilačkog pokreta u borbi za njegovo međunarodno priznanje. On je vođa revolucije do 1948. i uprkos sporenja sa Rusima on je ostao ruski đak i iz svoje kože nije mogao pobeći. Početkom 60 godina počeo je da gubi konce iz svojih ruku, kada je počela da preovlađuje stihija.“

Krajem 1987. Vasa je odlučio da u Akademiji održi predavanje o Titu. On je dosta marljivo proučavao njegovu biografiju i političku aktivnost i konsultovao se sa nama koji smo se bavili savremenom istorijom. Već ranije je imao o njemu formirano mišljenje na osnovu iskustva rada sa njim u vladu FNRJ. Kao što smo očekivali akademici su bojkotovali predavanje a nas Vasinih saradnika bilo je malo u velikoj Sali Akademije pa su organizatori sakupili činovnike iz Akademije. Vasa je ozbiljno shvatio zadatak i pokušao je sa raznih strana da sagleda Titovu ličnost i delo. Nije bilo

mnogo kritičkih tonova ali odmeren sud o Titu. Naglasio je da je politika zanat i da se njome može baviti samo onaj koji za to poseduje talenat. Iako je bio Titov ministar šest godina ograđivao se da on nije političar. Isticao je Titov talenat za politiku, smelost i samostalnost u odlučivanju, koje krase samo izuzetne političare

Vasa je u mladosti bio ateista i to je ostao do kraja života. Zbog oštre kritike klerikalizma u Bosni i Hercegovini prilikom suđenja u jesen 1914. dobio je još tri godine zatvora. Međutim hoću da napomenem da smo Vasa i ja na neki rehabilitovali Svetog Savu, koji se od 1946. nije pominjao u školama. Kad je posle pada liberala sa vlasti 1972. u Srbiji za sekretara Socijalističkog saveza Srbije došao moj pionirski rukovodilac Filip Matić ja sam iskoristio priliku da mu ukažem da je sramota za nas Srbe da se Sveti Sava posebno ne pominje i slavi u školama što je od 19. veka srpska tradicija. Ja sam u to vreme bio mlad istoričar i nisam imao autoriteta u javnosti da utičem da se u tom pogledu nešto promeni pa sam pozvao Vasu Čubrilovića kao srpsku nacionalnu veličinu u Simu Ćirkovića koji je predavao srpski srednji vek na fakultetu i zajedno su uspeli da se izborimo da se u svim školama posveti jedan čas Svetom Savi 27. januara svake godine.

Uz jugoslovenstvo Vasa je bio i rusofil. Zaticao sam ga nagnutom nad kartom Sovjetskog saveza kome se divio zbog velikog prostranstva i njegovim prirodnim bogatstvima posebno u Sibiru. Kad su od njega komunistički političari posle 1948. godine tražili da piše protiv Sovjetskog Saveza odbio po cenu da ne bude više ministar u jugoslovenskoj vladi. Rusi su to uvažavali i primili su ga za počasnog člana njihove Akademije nauka. Međutim kad je pripremao zbirku izvora o Prvom srpskom ustanku nisu mu dali ruska dokumenta o tom ustanku.

Kad je u septembru 1986. u „Večernjim novostima“ provaljen nacrt Memoranduma Srpske akademije nauka o položaju srpske nacije u Jugoslaviji Vasa se zatekao na lečenju u Vojno-medicinskoj akademiji. Pošto se istovremeno u istoj bolnici nalazila moja supruga obolela od raka to sam skoro svakog dana posećivao i Vasu. Već prilikom prve posete pitao me je šta mislim o Memorandumu. Ne čekajući odgovor iznosi svoje mišljenje da on podržava izjavu Pavla Savića u novinama da Akademija ne treba da se bavi politikom i da je to posao političara i da politika ne sme da uđe na vrata Akademije. On je i sada vodio računa kako će reagovati drugi jugoslovenski narodi na srpske inicijative. „U Akademiju ne sme da se uvuče politika To nisu dozvoljavali predsednici Akademije kakvi su bili Jovan Žujović, Jovan Cvijić, Aleksandar Belić i drugi. Nikada između dva svetska rata ma kakvo bilo krizno vreme Akademija se nije mešala u politiku. Kao pojedinci akademici su mogli da se bave politikom ali samo van Akademije. To je korak nazad u srpskoj političkoj misli i točak istorije ne može se okrenuti natrag Svi napredni mislioci od Svetozara Markovića do

Polit Desančića bili su za federaciju nema druge alternative“. Upozoravao sam ga da su nastala druga vremena, da Srbe pritiska problem Kosova i Metohije posle dve pobune Albanaca i ravnopravnost Srbije sa drugim republikama. Vasa nije odstupao od čvrsto zauzetog stava da će odlučno istupiti protiv Memoranduma na Skupštini Akademije a potom i u javnosti. Potom mi razvija svoju omiljenu tezu o ulozi srpskih narodnih masa u prelomnim trenucima srpske istorije od Prvog srpskog ustanka do 27. marta 1941. godine. „Ja verujem u te mase, one su uvek pronalazile rešenja za svoju budućnost na liniji progresa. Sada se zapalo u krizu. Ovo se stanje mora prevazići ne može dalje ostati tako, raspoloženje je masa da se menja.“ Kao zagovornik jugoslovenske ideje nije mogao predvideti da će buknuti nacionalizam kod svih naroda u Jugoslaviji nego je predviđao da će najpre doći do povezivanja privrede, saobraćaja i energetskeg sistema. Upravo se dogodilo suprotno ubrzano je razbijanje Jugoslavije. Vasa se nije obazirao da je većina akademika bila ogorčena na kampanju u javnosti koju su vodili komunistički političari protiv Akademije pa je na skupštini Akademije 17. decembra 1986. istupio protiv Memoranduma i samim tim protiv većine akademika. Posle tog nastupa proširio se trač po beogradskoj čaršiji da je Vasa u životu imao dva puta šansu da puca u Ferdinanda i u Akademiju i oba puta je promašio. Iako je naglašavao da nije bio političar nego prevashodno istoričar u svom dugom životu i radu umeo je na čudesan način da se istovremeno bavi naukom i politikom što je bila osobina mnogih istaknutih srpskih naučnika iz 19. i prve polovine 20. veka.

Ispalo je da smo u ovom predavanju više govorili o Vasi kao političkom misliocu a manje kao istoričaru. Od 1951. on se isključivo posvetio svom pozivu istoričara. Kao redovni profesor filozofskog fakulteta u Beogradu pretežno se bavio istraživanjem istorije Srbije i Bosne u 19. veku ali i pisanjem studija iz istorije crnogorskih plemena i političke prošlosti Hrvata. Pod Vasinim okriljem stasala je generacija naučnika istoričara koja će ga naslediti u drugoj polovini 20. veka u naučnim istraživanjima srpske istorije na fakultetu, Akademiji i u raznim istorijskim institutima. Kao akademik bio je osnivač Balkanološkog instituta u okviru Akademije 1969. godine u kome je organizovao proučavanje istorije balkanskih naroda. Njegov krug interesovanja za razna pitanja iz nacionalne istorije bio je veoma širok. Organizovao je objavljivanje istorijske građe i naučne skupove o Prvom srpskom ustanku i Vojnoj krajini, zatim pisanje istorije Beograda, Šapca i drugih gradova u Srbiji. Kao retko ko od istoričara dok je bio profesor na fakultetu uočavao je zahteve svog vremena i još pedesetih godina prošlog veka uvideo je potrebu da se započne sa izučavanjem narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji. Pošto za tu novu oblast proučavanja istorije nisu postojali naučni kadrovi organizovao je od 1958. postdiplomske studije iz istorije socijalističke revolucije. Do 1966. ove studije je završilo

25 postdiplomaca od kojih je većini omogućio da odbrane doktorske teze. Iz ove oblasti proučavanja istorije među prvima je organizovao 1971. veliki međunarodni skup „Jugoslavija i Evropa 1941. godine.“ Na skup su došli istaknuti naučnici iz skoro svih zemalja Evrope, koji su se bavili drugim svetskim ratom., pa smo ih Vasa i ja posle skupa vodili da običu najveća srpska stratišta gde su Nemci počinili masovne zločine u Srbiji kao što su Jajinci u Beogradu i Kragujevac. Srpski komunistički političari cenili su ga kao akademsku i nacionalnu veličinu. Susrete sa njima koristio da utiče na njih da mu pomognu prilikom objavljivanja kapitalnih dela srpskih naučnika iz istorije i geografije kao što su sabrana dela Jovana Cvijića za koja je napisao predgovor. Svakako njegovo najznačajnije delo ostaje „Istorija srpske političke misli u Srbiji 19. veka.“ Povodom 70-to godišnjice završetka Prvog svetskog rata održao je jedno od poslednjih svojih predavanja u Saveznoj narodnoj skupštini 1988. o Prvom svetskom ratu bez podsetnika da je zadivio sve ondašnje istaknute političare Jugoslavije da neko sa 90 godina može da održi na taj način predavanje.

Pored širokog interesovanja za razna pitanja iz nacionalne istorije ostalo je zagonetno zašto nije pisao istoriji „Mlade Bosne“ i sarajevskom atentatu. O sarajevskom atentatu nije želeo ni da govori osim ispovesti u pismu sestrama Staki i Vidi koje je uputio iz zatvora u Zenici početkom 1918. godine. Jedini put govorio je o sarajevskom atentatu povodom 150-to godišnjice Prvog srpskog ustanka i 40-to godišnjice sarajevskog atentata u Narodnom pozorištu u Beogradu 1954. godine i taj govor je objavila „Politika.“ Vasa je tom prilikom sarajevski atentat posmatrao u širem kontekstu da je bio logična posledica istorijskog sukoba južnoslovenskih naroda i Habzburške monarhije. „U 19. veku mi ulazimo u borbu za nacionalnu nezavisnost a Habzburška monarhija drži tada dobar deo naših zemalja pod svojom vlašću, zato je morala biti glavni protivnik naših oslobodilačkih težnji. Posle aneksije Bosne i Hercegovine 1908. jasno je bilo svakome da se južnoslovensko pitanje ne može rešiti bez opšteg obračuna sa monarhijom i njenom dinastijom. U to doba u našim zemljama javlja se veliki južnoslovenski revolucionarni omladinski pokret. Nosio ga je najmlađi školski naraštaj pred Prvi svetski rat. On je protiv nacionalne isključivosti i šovinizma široko jugoslovenski. U borbi protiv verskog fanatizma i kulturne zaostalosti ovaj pokret je napredan, antiklerikaln, socijalno politički progresivan, a prema Austro-Ugarskoj nepomirljiv, revolucionaran, propovedao je njeno uništenje i stvaranje zajedničke države svih Južnih Slovena. Kod bosanske omladine se ukrštaju kulturni i politički uticaji svih jugoslovenskih naroda počev od kulturnih akcija preko demonstracija i atentata do saradnje sa naprednim omladinskim i kulturnim krugovima i uskog povezivanja sa „Narodnom odbranom“ i revolucionarnim oficirskim krugovima oko „Crne ruke“ u Srbiji. Mi smo bili mali, razjedinjeni

sa nerazvijenom malograđanskom čaršijom. Tada se nije moglo ni govoriti o nekoj dobro organizovanoj borbi masa protiv zavojevača. Zato je razumljivo što je revolucionisana omladina morala pribegavati individualnoj akciji atentatima, kod nas je to bilo pojačano sklonošću našeg čoveka ovakvoj vrsti borbe i očuvanoj tradiciji Kosovo-Obilić. Zato se mnogo pre 1914. javljaju ideje o atentatima naročito posle 1908. počev od Bogdana Žerajića, Luke Jukića i poslednji najuspešniji po posledicama i značaju Principov u Sarajevu 28. juna 1914. godine. On nije isključivo delo jednog čoveka, jedne grupe ljudi ili jedne organizacije, nego izraz opšteg raspoloženja i težnji naših naroda pred Prvi svetski rat. Do tog rata bi došlo i bez sarajevskog atentata“. Sarajevski atentat je uzet od Austro-Ugarske kao povod da napadne Srbiju i sa time je počeo Prvi svetski rat. Vasa je takođe smatrao sarajevski atentat povodom a ne uzrokom tog rata, kao što se u novije vreme dogodilo sa Markalama u Bosni i Račku na Kosovu i Metohiji koji su uzeti za povod za stranu intervenciju devedesetih godina prošlog veka. Zato je apelovao da ne treba samo usko prikazivati atentat nego da se pređe sa uskog memoarskog prikazivanja ljudi i događaja oko atentata na široku svetsku istorijsku pozadinu sukoba velikih sila i uklapanje naših naroda u te borbe da izvojuju i očuvaju svoju nezavisnost.

Iz Vasinih stavova jasno proističe da odgovornost za početak Prvog svetskog rata snose Austro-Ugarska koja je povodom sarajevskog atentata uputila ultimatum Srbiji a zatim i objavu rata i Nemačka koja ju je podržala i ušla u rat protiv saveza sila Antante Francuske, Velike Britanije i Rusije, na čijoj strani je bila Srbija. To je potvrdila i međunarodna komisija koja je formirana između dva svetska rata da utvrdi ko snosi odgovornost za početak Prvog svetskog rata. Ona je dokazala da su to Nemačka i Austro-Ugarska a ne Srbija i Rusija i da je izvršilac sarajevskog atentata Gavrilo Princip bio austrijski državljanin i da zvanična Srbija nema veze sa atentatom. Međutim, za vreme hladnog rata i sada povodom stogodišnjice početka Prvog svetskog rata kada su ponovo zaoštreni politički i drugi odnosi između zapadnih zemalja i Rusije pojedini istoričari iz tih zemalja pokušavaju da izvrše reviziju istorije Prvog svetskog rata okrivljujući Srbiju i Rusiju za njegov početak. Srbiju zbog sarajevskog atentata a Rusiju što je dala garancije Srbiji da će ući u rat ako je napadne Austro-Ugarska. Sve te pokušaje revizije Prvog svetskog rata u političke svrhe da se Srbija prikaže kao remetilački faktor na Balkanu i u prošlosti a Rusija kao imperijalni osvajač u tom ratu ne prihvata ozbiljna istorijska nauka.

Vasa je umro 11. juna 1990. godine u predvečerje razbijanja Jugoslavije i nije doživeo da vidi kako se njegovi ideali i delo pretvaraju u prah i pepeo. U testamentu „Moja poslednja volja“ izrazio je želju da se njegovi posmrtni ostaci kremiraju i da se njegova urna položi u zajedničku grobnicu sa ostalim učesnicima u sarajevskom atentatu. Ukoliko to ne bude moguće

da se sahrani u Beogradu i mi njegovi saradnici i poštovaoci sahranili smo ga u Aleji zaslužnih građana na Novom groblju u Beogradu 13. juna 1990. godine. Analizirajući društveno politička kretanja u Jugoslaviji predviđao je mnoge političke i društvene procese unutar nje ali on i njegova generacija koji su stvarali Jugoslaviju, bili su veliki pobornici svoga dela i živeli su u uverenju da se ona ne može tako lako raspasti. On je upozoravao Srbe da moraju obuzdati svoje emocije radi njihove budućnosti u okviru Jugoslavije. To upozorenje potomci nisu uvažili i neoprezno upustili su se u avanture rata neposredno posle njegove smrti. Zahvaljujući greškama srpskih vođa i njihovom nejedinstvu u pogledu srpskog nacionalnog pitanja u prelomnim istorijskim trenucima, kad na vreme nisu sagledali mogućnosti svoga naroda, prilikom preraspodele svetske moći, srpski narod je izgubio sve što je stekao za poslednjih sto godina uz velike žrtve naročito tokom Prvog svetskog rata. Vasini ideali za koje se borio celog svog dugog života pripadaju prvoj polovini dvadesetog veka.

Radnici, čelo i pesnica, glasajte za vojnika na frontu – Hitler! (Nemačka)

.....

DOSIJE

.....

REHABILITACIJA POLITIČKIH OSUĐENIKA I KAŽNJENIKA U SRBIJI

Institut rehabilitacije lica koja su krivično ili u širem smislu kaznenno osuđena iz političkih ili ideoloških razloga uveden je u naš pravni sistem Zakonom o rehabilitaciji iz 2006. godine. Nesumnjivo je jasan politički značaj uvođenja rehabilitacije lica osuđenih iz političkih ili ideoloških razloga u naš pravni sistem. Raniji društveni poredak koji je u svom nastanku bio oslonjen na sistematsko kršenje prava pojedinaca koji su smatrani neprijateljima novog društvenog poretka poznat je po zloupotrebama prava u političke svrhe. Savremeno društveno uređenje zasnovano je na demokratiji, vladavini prava, ali i tržišnoj privredi i uopšte građanskom društvu kao okviru u kome se ostvaruju prava i slobode pojedinaca. Kako bi se to omogućilo, potrebno je otkloniti iz pravnog sistema koliko je to god moguće sve one delove koji su suprotni opšteprihvaćenim načelima pravne države i omogućiti ranijim klasnim neprijateljima, odnosno njihovim naslednicima uživanje prava kojih su lišeni, od otklanjanja žiga osuđenih lica pa sve do prava na rehabilitaciono obeštećenje odnosno povraćaj konfiskovane imovine.

Zakon o rehabilitaciji iz 2006. godine (Sl. glasnik RS, br. 33/06) opredelio se za pravnu rehabilitaciju u užem smislu (žrtva političke represije ima pravo samo na to da se presuda proglašni ništavom). On nije bio praćen donošenjem nužnih pratećih zakona i nije omogućio pravo na obeštećenje žrtava političke represije. U nastojanju da se prevladaju slabosti pomenutog zakona i da se omogući obeštećenje rehabilitovanih lica, Narodna skupština je u jesen 2011. godine donela novi Zakon o restituciji (Zakona o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju, Sl. glasnik RS, br. 72/2011, 108/2013, 142/2014 i 88/2015) i novi Zakon o rehabilitaciji (Sl. glasnik RS, br. 92/11). Na taj način stvoreni su uslovi da se ispravi nepravda koja se dogodila u toku Drugog svetskog rata i posle njega političkim osuđenicima i vlasnicima imovine koji su osuđeni i ostali bez imovine bez valjanog pravnog osnova a na osnovu „revolucionarnih zakona“.

Novi Zakon o rehabilitaciji nastojao je da otkloni slabosti zakona iz 2006. godine i da omogući odgovarajuće obeštećenje rehabilitovanim licima. Na drugoj strani, Zakon o restituciji uredio je uslove, način i postupak vraćanja imovine koja je na teritoriji Republike Srbije podržavljena oduzimanjem

od bivših vlasnika – fizičkih i pravnih lica, bez pravične naknade, primenom propisa o agrarnoj reformi, konfiskaciji, sekvestraciji, nacionalizaciji i eksproprijaciji kao i svim drugim aktima kojima je izvršeno podržavljenje, u periodu od 1945. godine, i prenesena u opštenarodnu, državnu, društvenu ili zajedničku svojinu, kao i imovine koja je konfiskovana na osnovu rasističkih propisa, radnji i akata okupatorske vlasti posle 6. aprila 1941. godine. Međutim, rehabilitovana lica se i dalje suočavaju sa velikim teškoćama u ostvarivanju svojih prava, posebno prava na obeštećenje.

Redakcija časopisa *Hereticus* nastavlja da prati procese rehabilitacije političkih osuđenika i kažnjenika u Srbiji i da objavljuje pojedine dokumente iz sudskih spisa koja imaju širi, principijelan značaj za kritičko preispitivanje naše autoritarne prošlosti.

U ovom broju ćemo ukazati na slučaj industrijalca i predsednika Beogradske opštine Vlade Ilića. On je osuđen presudom presuda Vojnog suda Komande grada Beograda Sud. br. 333/44 od 26.03.1945. godine na 10 godina robitarstva, gubitak časti zauvek i konfiskaciju celokupne imovine, a da je ta presuda potvrđena presudom Višeg vojnog suda II br. 237/45 od 05.04.1945. godine i rešenjem Sreskog suda za I reon Grada Beograda Kom. br. 153/46–32 od 14.01.1947. godine. Okružni sud u Beogradu 20. februara 2009. godine doneo je rešenje kojim se usvaja zahtev za rehabilitaciju pok. Vlade Ilić, rođenog 1882. godine u Vlasotincu, pa se utvrđuje da su ništave presude Vojnog suda Komande grada Beograda Sud. br. 333/44 od 26.03.1945. godine i presuda Višeg vojnog suda II br. 237/45 od 05.04.1945. godine i sve njihove pravne posledice uključujući i kaznu konfiskacije imovine rešenjem Sreskog suda za I reon Grada Beograda Kom. br. 153/46–32 od 14.01.1947. godine, te se Vlada Ilić smatra neosuđivanim.

J. T.

REHABILITACIJA VLADE ILIĆA

Institut rehabilitacije lica koja su krivično ili u širem smislu kazneno osuđena iz političkih ili ideoloških razloga uveden je u naš pravni sistem Zakonom o rehabilitaciji iz 2006. godine. Nesumnjivo je jasan politički značaj uvođenja rehabilitacije lica osuđenih iz političkih ili ideoloških razloga u naš pravni sistem. Raniji društveni poredak koji je u svom nastanku bio oslonjen na sistematsko kršenje prava pojedinaca koji su smatrani neprijateljima novog društvenog poretka poznat je po zloupotrebama prava u političke svrhe. Savremeno društveno uređenje zasnovano je na demokratiji, vladavini prava, ali i tržišnoj privredi i uopšte građanskom društvu kao okviru u kome se ostvaruju prava i slobode pojedinaca. Kako bi se to omogućilo, potrebno je otkloniti iz pravnog sistema koliko je to god moguće sve one delove koji su suprotni opšteprihvaćenim načelima pravne države i omogućiti ranijim klasnim neprijateljima, odnosno njihovim naslednicima uživanje prava kojih su lišeni, od otklanjanja žiga osuđenih lica pa sve do prava na rehabilitaciono obeštećenje odnosno povraćaj konfiskovane imovine. Zakon o rehabilitaciji iz 2006. godine (Sl. glasnik RS, br. 33/06) opredelio se za pravnu rehabilitaciju u užem smislu (žrtva političke represije ima pravo samo na to da se presuda proglasi ništavom). On nije bio praćen donošenjem nužnih pratećih zakona i nije omogućio pravo na obeštećenje žrtava političke represije. U nastojanju da se prevladaju slabosti pomenutog zakona i da se omogući obeštećenje rehabilitovanih lica, Narodna skupština je u jesen 2011. godine donela novi Zakon o restituciji (Zakona o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju, Sl. glasnik RS, br. 72/2011, 108/2013, 142/2014 i 88/2015) i novi Zakon o rehabilitaciji (Sl. glasnik RS, br. 92/11). Na taj na čin stvoreni su uslovi da se ispravi nepravda koja se dogodila u toku Drugog svetskog rata i posle njega političkim osuđenima i vlasnicima imovine koji su osuđeni i ostali bez imovine bez valjanog pravnog osnova a na osnovu „revolucionarnih zakona“. Novi Zakon o rehabilitaciji nastojao je da otkloni slabosti zakona iz 2006. godine i da omogući odgovarajuće obeštećenje rehabilitovanim licima. Na drugoj strani, Zakon o restituciji uredio je uslove, način i postupak vraćanja imovine koja je na teritoriji Republike Srbije podržavljena oduzimanjem od bivših vlasnika – fizičkih i pravnih lica, bez pravične naknade, primenom propisâ o agrarnoj reformi, konfiskaciji, sekvestraciji, nacionalizaciji i eksproprijaciji kao i svim drugim aktima kojima je izvršeno podržavljenje,

u periodu od 1945. godine, i prenesena u opštenarodnu, državnu, društvenu ili zadružnu svojinu, kao i imovine koja je konfiskovana na osnovu rasističkih propisa, radnji i akata okupatorske vlasti posle 6. aprila 1941. godine. Međutim, rehabilitovana lica se i dalje suočavaju sa velikim teškoćama u ostvarivanju svojih prava, posebno prava na obeštećenje.

Redakcija časopisa Hereticus nastavlja da prati procese rehabilitacije političkih osuđenika i kažnjenika u Srbiji i da objavljuje pojedine dokumente iz sudskih spisa koja imaju širi, principijelan značaj za kritičko preispitivanje naše autoritarne prošlosti.

U ovom broju ćemo ukazati na slučaj industrijalca i predsednika Beogradske opštine Vlade Ilića, koji je osuđen presudom presuda Vojnog suda Komande grada Beograda Sud. br. 333/44 od 26.03.1945. godine na 10 godina robije, gubitak časti zauvek i konfiskaciju celokupne imovine, a da je ta presuda potvrđena presudom Višeg vojnog suda II br. 237/45 od 05.04.1945. godine i rešenjem Sreskog suda za I reon Grada Beograda Kom. br. 153/46–32 od 14.01.1947. godine. Okružni sud u Beogradu 20.02.2009. godine doneo je rešenje kojim se usvaja zahtev za rehabilitaciju pok. Vlade Ilić, rođenog 1882. godine u Vlasotincu, pa se utvrđuje da su ništave presude Vojnog suda Komande grada Beograda Sud. br. 333/44 od 26.03.1945. godine i presuda Višeg vojnog suda II br. 237/45 od 05.04.1945. godine i sve njihove pravne posledice uključujući i kaznu konfiskacije imovine rešenjem Sreskog suda za I reon Grada Beograda Kom. br. 153/46–32 od 14.01.1947. godine, te se Vlada Ilić smatra neosuđivanim.

Osnovni podaci o Vladi Iliću do Drugog svetskog rata

Postoje pojedinci kroz čije se lične sudbine, kao kroz prizmu, prelama sudbina čitavog jednog naroda. Vlada Ilić predstavlja jednog takvog čoveka. Na njegovom primeru jasno se prati stogodišnji razvoj srpskog građanstva, od turske raje do evropske gospode, a zatim nagla propast u prvim godinama komunizma. Dakle, Vlada Ilić predstavlja simbol uspona i pada srpske građanske klase.

Vladimir (Vlada) Ilić, šesti sin Koste Mumđžije, rodio se, po starom kalendaru, 6. septembra 1882. godine u Vlasotincu, odnosno, po novom kalendaru 19. septembra 1882. Osnovno obrazovanje je stekao u rodnom mestu kod znamenitog vlasotinačkog učitelja Petra Spirića. Po završetku srednjoškolskog obrazovanja, učio je Trgovačku akademiju u Beču, a uže stručno obrazovanje u tekstilnoj industriji na Višoj školi u Ahenu. Prvi je tekstilni industrijalac iz tadašnje Srbije sa akademskim obrazovanjem, a pouzdano se zna da je govorio francuski i nemački, po nekim svedočenjima i engleski jezik.

Vlada Ilić se oženio Olgom (Cicom) Jovanović Dunderski,¹ unukom čuvenog vojvođanskog veleposednika Lazara Dunderskog. Inače, Olgina tetka bila je prelepa Lenka Dunderski, čiju je lepotu poetski ovekovećio Laza Kostić, naročito, u pesmi Santa Maria della Salute. Venčani kum Vlade i Olge bio je lično kralj Aleksandar I Karađorđević.

Nakon povratka sa školovanja, pred kraj Kostinog života, Vlada je ovlašćen da se potpisuje u očevo ime. To se vidi na ugovoru iz 1905. godine kada su Ilići uveli najsavremeniju englesku tehnologiju u proizvodnji tekstila.² Kao najobrazovanijeg u porodici, otac ga je, posle kratkog boravka u Leskovcu, poslao da vodi poslovanje koncerna u prestonici. Da je to bio dobar potez, pokazaće godine koje slede, jer je ispoljio sve sposobnosti jednog industrijalca evropskog formata. Do početka Prvog svetskog rata Ilić je proširio i modernizovao fabrike u Beogradu, koje su teško oštećene i opljačkane za vreme okupacije.

U ratnim godinama za Vladu Ilića i njegovu braću vezuju se protivurečne informacije. Oni su o svome trošku za vreme balkanskih ratova u fabrici štofa u Beogradu organizovali dobrovoljnu bolnicu sa 40 postelja, kao i Drinsku stalnu vojnu bolnicu u fabrikama u Leskovcu tokom Prvog svetskog rata. Međutim, njihova se imena pominju među optuženima u opančarskoj aferi iz 1914. godine.

Posle rata Ilić obnavlja fabriku i širi proizvodnju van granica nekađašnje Kraljevine Srbije. Jula 1922. na konferenciji industrijalaca na Bledu, Vlada Ilić je jedan od osnivača, a potom i predsednik, Centralnog saveza industrijalaca Kraljevine SHS. Tada je doneta i zajednička rezolucija, uprkos otporu nekih privrednika iz Bosne, Hrvatske i Slovenije.³ Već naredne godine na Bledu, Vlada Ilić je proglašen za privrednika godine 1923. Pored navedene funkcije bio je predsednik beogradske Industrijske komore i Saveza tekstilne industrije Kraljevine Jugoslavije.

Svetska kriza 1929. godine, izazvana krahom berze u SAD, pogodila je 1930. i Kraljevinu Jugoslaviju. Koncern Ilića posledice krize delimično ublažava kreditom Narodne banke. Uoči rata 1939. godine, ostvaruje veliki poslovni uspeh snabdevajući vojsku, čime vraća industrijsku imperiju Ilića na pozicije pre globalne krize. Nabavke za vojsku bile su unosan posao, jer

-
- 1 Po netačnim izvorima Vlada Ilić se oženio Sofijom Jovanović, ćerkom kasacionog sudije Stevana Jovanovića i Olge Jovanović Dunderski. Što znači da mu je Olga, jedna od ćerki Lazara Dunderskog, u stvari bila tašta. Međutim, Olga Jovanović Dunderski imala je 4 ćerke od kojih se jedna isto zvala Olga, koja je u stvari Vladina žena. Zabuna proizilazi iz činjenice da su Vladina žena i tašta imale isto ime.
  - 2 Slobodan Jovanović, Ugovor iz 1905. godine – začetnik nove tehnologije, 'Leskovački zbornik XXXVII', Narodni muzej, Leskovac, 1998, str. 97–109.
  - 3 Milan Momčilović, Ilić gradio, drugi se otimaju, Informativni list 'Vlasina', br. 108–9, Vlasotince, 2002, str. 8.

su količine bile ogromne i plasman robe zagarantovan. Time su se mogli baviti samo ljudi od poverenja, svakako bliski vlasti. Krupan kapital i politika oduvek su išli ruku pod ruku. To je još jedan detalj koji objašnjava zašto su Vladu Ilića smatrali za najbogatijeg Srbina između dva svetska rata.

Posebno poglavlje u životu Vlade Ilića je njegova ljubav prema konjima. Istorija konjičkog sporta u Srba je nezamisliva bez njegovog imena. Prva trka pod nazivom Srpski derbi trčala se 1904. godine, a početkom 1914. Beogradski hipodrom kod Careve ćuprije nastao je na zemljištu Dunavskog kola jahača „Knez Mihajlo“. Na čelu te organizacije bili su Vlada Ilić, Darko Ribnikar, braća Dunderski... Oni su, između ostalog, rukovodili Hipodromom. Godine 1921. Dunavsko kolo jahača „Knez Mihajlo“ nastavlja sa organizacijom trka. Ilićeva rasna grla, ergele Vlasina u Hajdučici, zabeležila su 300 pobeda u međuratnom periodu. *Ždrebac Vesnik je u „Derbiju“ 1935. godine postavio rekord staze na 2.400 metara (2:34), koji nije oboren sve do 1982. godine, a sjajna omica Laguna je 1941. osvojila triplu krunu.*⁴ Kada je uginula kobila Laguna, Vladina mezimica, sahranjena je uz sve počasti kao da je ljudsko biće.

Po nekim izvorima Vlada je dao Englezima za pastuva Rojala toliko novca da je za tu sumu mogao kupiti 1000 najboljih rasnih krava. Iako je vlasnik ergele Vlasina nakon Drugog svetskog rata anatemisan kao „narodni neprijatelj“, njemu oduzet konj Jadran II, odgojen u Hajdučici, osvojio je triplu krunu 1948. kao vlasništvo ergele Vukovar. Sve do kraja 20. veka zasluge Vlade Ilića za konjički sport su bile prećutkivane. Hipodrom njemu u čast danas održava trku na 1.300 metara.

Što se tiče drugih sportova, Ilić je bio dobrotvor i starešina Sokolskog društva Beograd XI na Karaburmi, čija se sokolana nalazila u dvorištu OŠ „Jovan Cvijić“. Bio je jedan od osnivača i potpredsednik Golf kluba Beograd na Košutnjaku, koji je bio drugi formiran u Kraljevini Jugoslaviji, posle zagrebačkog. Vlada Ilić je pomogao izgradnju fudbalskog stadiona na igralištu Beogradskog sportskog kluba (BSK). Posebno je zanimljivo da je podržao pripreme za izgradnju Olimpijskog stadiona u prestonici, koje nisu realizovane zbog Drugog svetskog rata.

Ono po čemu će Vlada Ilić biti trajno upamćen je period koji je proveo na čelu Beograda, od 10. januara 1935. do 13. septembra 1939. godine. Pored očiglednih menadžerskih sposobnosti koje je Vlada posedovao, kao čovek koji je godinama uspešno vodio brojna preduzeća, njegovo dugogodišnje prijateljstvo sa knezom Pavlom Karađorđevićem bilo mu je od nesumnjive pomoći da postane gradonačelnik Beograda. Neki izvori navode kako je Vlada finansijski pomagao knezu Pavlu, dok ovaj nije bio

4 R. Grujić, Najveći predratni odgajivač, 'Glas javnosti' od 02.06.2002, www.glas-javnosti.rs

na čelu države, što je doprinelo jačanju njihovog prijateljstva.⁵ Ubistvom kralja Aleksandra Karađorđevića u Marseju 1934. godine, knez Pavle će praktično postati prvi čovek Kraljevine Jugoslavije, pošto je Aleksandrov sin Petar bio maloletan. Samo par meseci nakon ovog sudbonosnog događaja, Vlada Ilić postaje predsednik Opštine Beograd.

Uspesi Vlade Ilića, kao prvog čoveka prestonice, ostaće zlatnim slovima zabeleženi u istoriji Beograda. Na početku njegovog mandata otvoren je most preko Dunava, koji je poneo ime Kralj Petar II, a spajao je Beograd i Pančevo. Na Petrovdan 1936. osnovao je Zoološki vrt, na zemljištu koje je poklonio gradu. Prilikom otvaranja vrta Vlada Ilić je rekao da Beogradu ostavlja otvorenu knjigu, da iz nje uči i da će sudbina vrta zavisiti od razumevanja Beograđana. U početku je vrt zauzimao nešto preko 3,5 hektara, da bi pred rat zauzimao prostor od preko 14 hektara, što je duplo više nego danas. Iste godine je Muzej kneza Pavla otvoren za javnost (pređašnji Novi dvor), a danas je na tom mestu rezidencija predsednika Srbije. Tada je završen Dom narodne skupštine.

Šestog juna 1937. u 10 časova je postavljen i osvećen kamen temeljac najvećeg paviljona Sajmišta. *Po završenom bogoslužjenju jedan od sveštenika pročitao je povelju ispisanu na pergamentu u kojoj se kaže da se Beogradsko sajmište podiže 1937. godine za vreme vladavine Nj. V. Kralja Petra II i Poglavarara srpske pravoslavne crkve Nj. Sv. Patrijarha Varnave, na mestu koje je Opština grada Beograda poklonila „Društvu za priređivanje sajma i izložbi“ u Beogradu za vreme predsednikovanja g. Vlade Ilića.*⁶ Prvi sajam je organizovan već na jesen, a na njemu su pored 15 evropskih država učestvovala Sjedinjene Američke Države i Japan. Drugi jesenji sajam od 10. septembra 1938. godine biće upamćen, jer tada se prvi put na Balkanu pojavila televizija na štandu Filipisa. Tom prilikom je održana izložba automobila gde su izlagali Mercedes, Škoda, Opel i drugi. Politika je objavila specijalni dodatak sa tekstom Vlade Ilića Beogradski sajam počinje da posreduje između Evrope i Balkana, gde piše i sledeće: *S vremenom Beogradski sajam postaće centar za celokupnu balkansku privredu. Posete iz balkanskih zemalja opravdavaju u punoj meri ovu nadu (...)* On za to ima mnogo više uslova nego ma koji drugi, jer leži na važnom saobraćajnom čvoru.⁷ Sajmovi su bili prilika za uspostavljanje poslovnih poznanstava. Postoje podaci da je Vlada Ilić nameravao kupiti licencu od Henrija Forda za sklapanje automobila od gotovih delova. Pregovore je omeo početak Drugog svetskog rata. Dakle, Sajmište je bilo simbol ekonomskog uspona Beograda u međuratnom

5 Veljko Lalić i Uglješa Balšić, Dosije Dragi Jovanović (10), 'Večernje novosti' od 28.10.2006, www.novost.rs

6 Marta Vukotić-Lazar, Staro beogradsko sajmište – osnivanje i izgradnja, 'Godišnjak grada Beograda' br, 51, Beograd, 2004, str. 143–168.

7 Vlada Ilić, 'Politika', 10.9.1938, str. 19.

periodu. Nažalost, u toku Drugog svetskog rata taj objekat je postao ozloglašeni nacistički koncentracioni logor.

Vlada Ilić je bio jedan od potpisnika povelje za obnovu izgradnje Hrama Svetoga Save iz 1939. godine, kada je, konačno, posle nekoliko decenija iščekivanja, položen kamen temeljac za ovu raskošnu bogomolju. Reformisao je gradsku opštinu, poboljšao finansijsku disciplinu i omogućio izgradnju novih puteva, trgova i parkova (Tašmajdanskog i Karađorđevog). Uveo je po prvi put tramvajsku liniju Beograd – Zemun. Podigao nekoliko bolnica u prestonici koje i danas služe istoj nameni. Za vreme njegovog mandata snižena je cena električne energije, što je poboljšalo naplatu računa i olakšalo poslovanje zanatlijama. Još 1923. godine otvorena je OŠ „Štofara braće Ilić“ na Karaburmi, od 1931. dobila je ime po Jovanu Cvijiću, kako se i danas zove. Po ugledu na nemačke industrijalce, Ilić je u neposrednoj blizini fabrike gradio stanove za radnike, škole i zabavišta za njihovu decu, a uvođenjem lekarske nege, poboljšao je zdravstveno stanje svojih radnika. Zanimljivo je reći da je svojim radnicama, koje su bile pred udajom poklanjao „devojačku spremu“. Od mnogobrojnih položaja koje je zauzimao, treba istaći da je bio dugogodišnji predsednik Beogradske industrijske komore i Centralne komore Jugoslavije.

U Parizu je 11. oktobra 1936. Alber Lebren, predsednik Francuske, dodelio Vladi Iliću orden Legiju časti oficirskog reda, a pola godine ranije Eduard Beneš, predsednik Čehoslovačke, Orden belog lava II reda. Iste godine dobio je dva ordena za svoj humani, kulturni i javni rad u Jugoslaviji: Orden Crvenog krsta i Orden Svetog Save I reda.⁸ Maja 1940. Iliću je uručeno najviše mađarsko odlikovanje – Veliki krst sa lentom za izuzetne zasluge u radu na jugoslovensko-mađarskom privrednom zbliženju.

O značaju međuratnog perioda za razvoj Beograda, dovoljno govore reči mr Predraga Lazetića objavljene u tekstu ‘Kako je varoš postala velegrad’: *Dvadesetak godina, koliko je delilo Prvi od Drugog svetskog rata, bilo je presudno za formiranje današnjeg lika Beograda. Izgradnja je bila u velikom zamahu, započeto je sve što se moglo započeti, a posle Drugog svetskog rata preostalo je da se osvoji i leva obala Save i spoje gradske celine Beograda i Zemuna.*⁹ Već je rečeno, koliki je udeo samog Vlade Ilića u tim godinama progresu prestonice. Međutim, ako se zna da su Ilići svoj kapital ulagali u razvoj Beograda već od 1906. godine, kada su otkupili fabriku štofa na Karaburmi od Nemca Evgenija Mihela, onda je njihov doprinos još značajniji.¹⁰ Godine 1936. u Beogradu je bilo oko 12.000 zaposlenih u industriji

8 Beogradske opštinske novine, br. 4–6, 1937, str. 320.

9 Dragoljub Stanojević, Kako je varoš postala velegrad, ‘Politika – Magazin’ od 21.02.2010, br. 647, str. 25–27.

10 D. Lopandić, Privredna struktura Beograda, ‘Specijalni dodatak Politike’ od 10.9.1938, str. 1.

i 18.000 registrovanih zanatlija, što čini ukupno oko 10% stanovništva. Od toga u Ilićevim fabrikama je bilo oko 1500 radnika, što je osmina ukupnog broja zaposlenih u industriji. Zagreb i Ljubljana su bili razvijeniji. Dakle, Beograd je bio skroman privredni centar i to više zanatski nego industrijski. U takvim okolnostima svaki industrijalac je dragocen, pa i Vlada Ilić kao jedan od najvećih.

U burnim godinama pred Drugi svetski rat i u toku njega Vladino ime se pominje u presudnim trenucima opstanka nacije. Knez Pavle se savetovao sa njim oko svih važnih političkih odluka. Krajem 1938. nemački poslanik u Beogradu, fon Viktor Heren, Ilića je predlagao za predsednika Vlade.¹¹ Ovaj predlog je posledica Ilićevih poslovnih veza sa Nemačkom, koje datiraju od početka 20. veka. On je koristio nemačku tehnologiju u proizvodnji, a ne treba zaboraviti da se tamo i školovao. S druge strane i saradnja sa Englezima je bila intenzivna, i to kako u industriji tako i u konjičkom sportu. Verovatno, Ilić nije imao premijerskih ambicija, jer sa svojim ugledom u inostranstvu, brojnim uspesima u vođenju prestonice i dugogodišnjim prijateljstvom sa Karađorđevićima, to je mogao postati. Tako će 5. februara 1939. godine, posle višemesečnih političkih previranja, Dragiša Cvetković konačno biti predsednik Vlade.

Hitlerova invazija na Poljsku 1. septembra 1939. je početak Drugog svetskog rata, što je bio dovoljan signal Vladi Iliću da se povuče sa mesta gradonačelnika Beograda 13. septembra 1939. Bio je član Senata Kraljevine Jugoslavije sve dok je taj državni organ postojao.

Preduzeća u vlasništvu Vlade Ilića:

Gajtanara u selu Kozaru, 2. Prva leskovačka štofara, 3. Kudeljaru u Leskovcu, 4. Fabrika vunjenih tkanina Koste Ilića sinovi a.d. u Beogradu, 5. Fabrika platna u Beogradu, 6. Fabrika platna u Leskovcu, 7. Fabrika za izradu stolica „Vlada Ilić“ u Leskovcu, 8. Fabrika Hemikos a.d. u Beogradu, 9. Parni mlin Srbija u Skoplju, 10. Fabrika vunjenog prediva I gajtana Kulića, Popovića I Ilića u Leskovcu, 11. Prva srpska fabrika konfekcije a.d. u Konaku, 12. Srpsku fabriku tepiha Lazar Dunderski a.d. u V. Bečkerek-u, 13. Prva srpska fabrika mreža a.d. u V. Bečkerek-u, 14. Fabrika vunjenih tkanina Vuna d.d. u Karlovcu (Hrvatska), 15. Tekstilna industrija d.d. u Karlovcu 16. Hidrocentrala u Vlasotincu, 17. Ergela „Vlasina“ u Hajdučići

Ratne godine i rehabilitacija

Podaci o Vladi Iliću za vreme Drugog svetskog rata nisu brojni, što verovatno ukazuje i koliki je bio njegov značaj u tim godinama. Bio je u vrhu Industrijske komore kao što je to činio i decenijama pre rata. Njegove

---

11 Ljubo Boban, Sporazum Cvetković-Maček, Institut društvenih nauka – Odeljenje za istorijske nauke, Beograd, 1965, str. 75.

fabrike su radile koliko je to bilo moguće usled ratnih okolnosti, jer su ih često bombardovali prvo Nemci, a potom države saveznice. Njegova supruga Olga se pominje kao jedan od najvećih donatora za žrtve rata, npr. posle trećeg savezničkog bombardovanja Beograda priložila je pola miliona dinara.¹²

Za vreme okupacije Vlada Ilić ostaje u Beogradu, iako mu je bilo obezbeđeno mesto u avionu¹³ kojim su Karađorđevići i članovi Vlade napuštali zemlju. Vlada Ilić i dr Aleksandar Belić, predsednik Srpske kraljevske akademije nauka, molili su generala Milana Nedića da prihvati mesto premijera u porobljenoj Srbiji i da pokuša spasiti narod koliko je to bilo moguće u godinama stradanja.¹⁴ Ilićeve fabrike snabdevale su Nedićevu vojsku, naravno i Nemce koji su držali sve u svojim rukama. Neki izvori ukazuju da je on odbio da finansijski pomaže vojsku Draže Mihajlovića, a drugi pak da je to ipak tajno činio.¹⁵

Vlada Ilić je jedan od mnogobrojnih potpisnika Apela srpskom narodu, objavljenog u listu *Novo vreme* 13. avgusta 1941. godine (Vlada Ilić, predsednik industrijske komore¹⁶). Tu je 533 predstavnika srpske elite pozvalo narod na lojalnost okupacionim vlastima i da ne podržavaju komuniste. Ovaj potpis ne može biti presudan razlog zašto su komunisti po oslobođenju proganjali Ilića, jer i mnogi drugi su potpisali, pa su posle rata slobodno živeli i delovali, recimo, Aleksandar Belić, književnik Veljko Petrović...

Ilić se pominje kao jedan od zaštitnika interesa srpskog kapitala u Nezavisnoj državi Hrvatskoj. Tokom rata srpsko vlasništvo nad Jadransko-podunavskom bankom bilo je dovedeno u pitanje. Kako bi banka opstala, grupa srpskih privrednika dala je 1943. godine 16 miliona dinara za dokapitalizaciju. Među njima su bili Olga Jovanović, Vlada Ilić, Vlada Teokarić... **Oni su uz priloženi novac potpisali sledeću izjavu, gde između ostalog obrazlažu motive za navedenu odluku: ...u želji da imovinu Jadransko-podunavske banke, kao sastavni deo imovine Srpske banke u Zagrebu očuvaju, a da bi Jadransko-podunavska banka usled ratom promenjenih prilika ostala u srpskim rukama.**¹⁷

Komunističke vlasti su odmah po oslobođenju Beograda počele hapšenja onih, koji su, po njihovom mišljenju, bili 'narodni neprijatelji', pa je tako Ilić uhapšen na imanju u Hajdučici. Krajem 1944. u zatvoru u Đušinoj

12 Petar Aleksić, Na bombama pisalo srećan Uskrs, Srpsko nasleđe, br. 3, Beograd, 1998, <http://www.srpsko-nasledje.rs/>

13 Branislav Krivokapić, Najbogatiji Srbin je umro go i bos, 'Blic' od 27.12.2009, str. 10.

14 General Milan Nedić, www.pogledi.rs

15 Dražina finansijska politika, www.pogledi.rs

16 Apel srpskom narodu, <https://sr.wikipedia.org>

17 Država otima tuđu banku, www.inter-nacional.com

ulici našli su se poznata glumica Žanka Stokić, književnik Gligorije Božović, direktor Kancelarije Srpske patrijaršije Risto Grđić, Vlada Ilić i mnogi drugi Beograđani. Grđić je ostavio dragocenu knjigu Uspomena,¹⁸ gde nešto malo spominje i Vladu. Naime, Grđić i Ilić su neko vreme proveli zatvoreni u istoj sobi. Pošto su zatvorenici pojedinačno izvođeni na streljanje, atmosfera među njima je postala nepodnošljiva: *Ovakva psihoza je stvorila u sobi mučno stanje. Ljudi su se svađali i jedan u drugom nalazili krivca za svoje patnje. Advokat Popović iz Skoplja strahovito napade Vladu Ilića, industrijalca, predsednika Beogradske opštine, senatora i Bog zna šta još. „Ti si kriv što ja ovde ležim. Vi bogataši krivi ste za sve.“ Pošao je i da ga fizički napadne.*

Vlada Ilić je osuđen, a još nije došlo ni do formalnog kraja rata, presudom¹⁹ Vojnog suda Komande grada Beograda od 26. marta 1945. godine, rešenjem pod oznakom 333/44, da bi 5. april 1945. i Viši vojni sud doneo presudu koja nosi oznaku 237/45. U presudama glavna krivica Ilićeva je što su njegove fabrike radile u ratu i „na taj način jačale okupatorski ratni potencijal, a pravi razlog za osudu je bila konfiskacija njegove celokupne imovine“. Na ovakvu odluku žalili su najbliži srodnici Vlade Ilića, npr. bratnica Kostadina (Dikica), kći Milanova. Ona je 26. januara 1946. podnela predlog Narodnom sreskom sudu u Leskovcu da se iz konfiskovane imovine izuzme deo koji pripada Milanu Ilić. S obzirom da je njen otac na lečenju u Bečkom sanatorijumu još od 1936. godine, pa on kao bolestan nikako nije mogao da bude odgovoran za ono što je njegov brat Vlada činio u toku rata. Kostadina objašnjava da su njen stric i otac naslednici pokojnog oca im Koste, jer su ostala četiri sina pokojni, od kojih samo Mihajlo ima potomke, ali on je od ranije bio odeljen. Sud, međutim, u presudi br. 487/45 od 1. marta 1946. Milana Ilića tretira „kao fiktivnog suvlasnika“ koji nema pravo na polovinu konfiskovane imovine. Nije uvaženo da Milan bio suvlasnik decenijama pre Drugog svetskog rata. Na kraju, Sreski sud za I reon Grada Beograda donosi rešenje pod oznakom 153/46–32 od 14. januar 1947. godine, kojim je Vlada Ilić „osuđen na kaznu robije od 10 godina i na trajan gubitak građanske časti i konfiskaciju celokupne imovine“. Tako je narednih skoro 7 godina proveo u zatvoru u Sremskoj Mitrovici, gde su mu bivši radnici donosili pakete.²⁰ Po kazivanju Jovanke Lalić, unuke Vladine sestre Jevrosime, od pogubljenja bivšeg gradonačelnika Beograda, spasio je lično Vinston Čerčil, koji je intervenisao kod Josipa Broza Tita. Ilić biva pušten na slobodu 28. septembra 1951. godine, ali ubrzo doživljava šlog i umire u mansardi svog rođaka, 3. jula 1952. Sahranu mu

18 Risto Grđić, Srpske stranputice, odlomci iz knjige 'Uspomene', www.leksikon-yumitologije.rs

19 Presude i drugu arhivsku građu ustupio mi je na korišćenje advokat Dragoljub Pešić, koji zastupa deo Ilićevih potomaka u procesu restitucije.

20 Krivokapić, str. 10.

organizuju nekadašnji radnici. Supruga Olga je te godine poniženja preživela prodavajući nakit, ali i zahvaljujući seljacima, koji su joj poklanjali hranu na pijaci kada bi je prepoznali. Od novca uzetog od prodaje jednog francuskog prstena, ona je živela 3 godine, kako je navodi Mira Mojsilović, praunuka Vladinog brata Mihajla. Olga je preminula 1959. godine. Tako su nekad najbogatiji Srbin i njegova supruga, naslednica najbogatijeg Vojvođanina, završili bez potomstva u krajnjoj bedi i poniženju.

Šestoro Vladinih potomaka okupljeni oko Jovanke Lalić, 2003. godine podnose krivičnu prijavu protiv Republike Srbije, Vlade Srbije i Ministarstva za privredu i privatizaciju sa namerom da se zabrani raspolaganje konfiskovanom imovinom do usvajanja Zakona o restituciji. Klub „Vlasotinčana“ u Beogradu je na redovnoj godišnjoj skupštini dana 10.04.2008. doneo odluku da se pokrene postupak za rehabilitaciju Vlade Ilić, a 17.07.2008. Mihailo Janković, u ime naslednika, predložio je da sud rehabilituje Vladu Ilića, koji je rođeni brat njegove bake po ocu, Jevrosime Janković, rođene Ilić. U februaru 2009. naslednici i Klub Vlasotinčana u Beogradu predvođeni advokatom Radivojem Prikićem izborili su se za usvajanje zahteva za rehabilitaciju Vlade Ilića. Okružni sud u Beogradu skinuo je ljagu sa imena gradonačelnika prestonice i time praktično poništio presude iz Drugog svetskog rata kojima mu je konfiskovana imovina. Međutim, to nije značilo da legitimni naslednici raspolažu imovinom predaka.

Najviše pažnje medija privuklo je suđenje oko vile Vlade Ilića u Venizelosovoj (Đure Đakovića) ulici. Posle Drugog svetskog rata vila je bila dom za ratnu siročad, pa sedište firme Generaleksport. Bila je u njihovom vlasništvu sve dok, sredinom 90-ih, Geneks nije prodao ovaj objekat funkcioneru Jugoslovenske levice Nenadu Đorđeviću. On potom ovu luksuznu kuću poklanja stranci. Nakon pada sa vlasti, bivši partijski drugovi se razilaze i vila postaje predmet sudskog spora, u koji se uključuju i naslednici Vlade Ilića. Krajem 2009. sud je odlučio da objekat dodeli Nenadu Đorđeviću. Tokom 2011. godine usvojen je Zakon o restituciji, a naslednici imovine Vlade Ilića ni šest godina kasnije ništa od oduzetog nisu uspeali da vrate.

Na inicijativu Vuka Bojovića, direktora Zoo-vrta, na Petrovdan 2009. Vladi Iliću je postavljena bista u Zoološkom vrtu u znak zahvalnosti za sve što je učinio za Beograd. Ove godine objavljena je monografija o Iliću pod nazivom „Prvi moderni gradonačelnik Beograda“, čiji je autor pisac ovih redova, a izdavanje je finansirala Opština Vlasotince.

REŠENJE O REHABILITACIJI VLADE ILIĆA*

ODLUKA JE PRAVNOSNAŽNA

OKRUŽNI SUD U BEOGRADU

Dana 20.02.2009. god.

Reh. br. 69/08

OKRUŽNI SUD U BEOGRADU, u veću sastavljenom od sudija Gordane Komnenić, predsednika veća, Dragana Mirkovića i Mirjane Riđički, članova veća, u predmetu rehabilitacije pok. Vlade Ilića, bivšeg iz Beograda, na predlog njegovog pravnog sledbenika Mihaila Jankovića iz Beograda, ul. Bulevar kralja Aleksandra br. 278/16, kome se pridružio Klub „Vlasotinčana“ u Beogradu, čiji je punomoćnik Radivoje Prikić, advokat iz Vlasotinca, ul. 29. novembra br. 10, u javnom postupku, doneo je dana 20.02.2009. godine, sledeće

REŠENJE

USVAJA SE za rehabilitaciju i utvrđuje da je NIŠTAVA presuda Vojnog suda Komande grada Beograda Sud. br. 333/44 od 26.03.1945. godine i presuda Višeg vojnog suda II br. 237/45 od 05.04.1945. godine i da su NIŠTAVE sve njihove pravne posledice uključujući i kaznu konfiskacije imovine rešenjem Sreskog suda za I reon Grada Beograda Kom. br. 153/46–32 od 14.01.1947. godine.

Pok. Vlada Ilić, bivši iz Beograda, ul. Đure Đakovića br. 29, koji je rođen 1882. godine u Vlasotincu, od majke Kostadine Ilić rođ. Jović i oca Koste Ilića, preminuo u Beogradu dana 03.07.1952. godine, smatra se NEOSUĐIVANIM

Obrazloženje

Zahtevom od 17.07.2008. godine Mihailo Janković iz Beograda je predložio da sud rehabilituje pok. Vlada Ilić, bivši iz Beograda, koji je rođeni brat njegove bake po ocu, Jevrosime Janković, rođene Ilić. Pok. Vlada Ilić, bivši iz industrijalac i bivši gradonačelnik Beograda, bio je osuđen zbog rada svojih fabrika za vreme II svetskog rata, kome su po mišljenju Vojnog suda Komande grada Beograda na taj način jačale okupatorski ratni potencijal, a pravi razlog za osudu je bila konfiskacija njegove celokupne imovine. Predlogu za rehabilitaciju, podneskom od 09.01.2009. godine pridružio se i Klub „Vlasotinčana“ u Beogradu i u predlogu naveo da je pok. Vlade Ilić bio uspešan biznismen koji je stvorio najveći koncern u ondašnjoj Jugoslaviji, a pošto je voleo svoj rodni grad – Vlasotince, bio je jedan od inicijatora za stvaranje Udruženja Vlasotinčana u Beogradu i tako postao i njegov prvi predsednik 1928. godine. U Beogradu danas postoji registrovano Udruženje Vlasotinčana pod nazivom Klub „Vlasotinčana“ u Beogradu, a to udruženje je na redovnoj godišnjoj skupštini dana 10.04.2008. godine doneo odluku da se pokrene postupak za rehabilitaciju Vlade Ilić, bivši iz Beograda, koji je osuđen iz političkih razloga i celokupna imovina mu je konfiskovana. Ovo zbog toga što je pok. Vlade Ilić bio human, svestran i obrazovan čovek, koji je neopravdano osuđen iako je mnogo pomogao svojoj zemlji, pogotovo siromašnom sloju građana tako što je svake godine radničkoj deci delio besplatno odeću, radnicima preko zime davao po džak brašna a za radnike izgradio blok naselja pored svoje fabrike

---

* Tekst rešenja u izvornom obliku preslovljen je u latinično pismo, bez redakcijskih i lektorskih intervencija.

u Beogradu. Zbog ispoljene humanosti, a kao kulturni i javni radnik odlikovan je ordenom Crvenog krsta, Karadorđevom zvezdom sa mačevima, a njegovim zalaganjem u Beogradu su formirane i tzv. „kuhinje za iznemogle i nezaposlene“. U periodu od 1936. do 1939. godine bio je gradonačelnik Beograda, a to vreme je uređen Kalemegdan, Tašmajdan i otvoren Zoo vrt za koji je on kupio prve životinje. Bio je jedan od najpopularnijih političara između dva svetska rata, a posle Drugog svetskog rata, komunistička vlast ga je nepravедno i bez dokaza osudila na zatvorsku kaznu u trajanju od 10 godina sa gubitkom građanskih prava, ali sa ciljem da mu otme celokupnu pokretnu i nepokretnu imovinu, kao narodnom neprijatelju. Posle 2001. godine, politička vlast je u dva maha nepravdu pokušala da ublaži tako što je najpre na ulazu u Zoo vrt u Beogradu postavila bronzanu ploču na kojoj stoji da je taj Zoo vrt osnovao Vlada Ilić, a njegovo ime nosi i jedna ulica u Beogradu koja se prethodno zvala Miloša Matijevića na Paliluli. Zbog svega toga, Klub „Vlasotinčana“ u Beogradu, pridružio se predlogu pravnog sledbenika pok. Vlade Ilića, bivšeg iz Beograda, Mihailu Jankoviću iz Beograda, za njegovu rehabilitaciju.

U dokaznom postupku sud je pročitao rešenje Sreskog suda za I reon grada Beograda Kom. Br. 153/46–32 od 13.01.1947. godine i fotokopiju upisanika arhive Beograda br. 333/44.

Odlučujući o zahtevu za rehabilitaciju u smislu odredbe člana 4 stav 1 Zakona o rehabilitaciji („Službeni glasnik RS“ br. 33/06), Okružni sud je zaključio da je zahtev osnovan.

Vojni arhiv poseduje podatak o tome da je Vlada Ilić – fabrikant, osuđen na 10 godina robjice, gubitak časti zauvek i konfiskaciju celokupne imovine a da je ta presuda potvrđena presudom Višeg vojnog suda II br. 237/45 od 05.04.1945. godine, te da je pušten na slobodu iz KPD Sremska Mitrovica dana 28.09.1951. godine. Predmet je ustupljen Okružnom sudu u Beogradu dana 21.04.1950. godine, a iz izveštaj arhiva Okružnog suda u Beogradu sledi da navedeni predmet nije pronađen zbog toga što su predmeti iz traženog perioda uništeni jer se čuvaju samo oni gde je kazna od 20 godina i smrtna kazna. Rešenjem Sreskog suda za I reon Grada Beograda Kom. br. 153/46–32 od 14.01.1947. godine, konfiskovana imovina Vlade Ilić iz Beograda, ul. Đure Đakovića br. 29 i to nepokretno imanje upisano u zk. ul. 1,429 KO Beograd 1, kat. parc. br. 1158, plac i vila i 7 fabričkih zgrada u ulici Đure Đakovića, ranije Knjeginje Olge br. 29 i 31 u vrednosti od ondašnjih 46.512.400 dinara. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača je donela odluku pod brojem F. br. 917 dana 27.04.1945. da je Vlada Ilić počinio zločin i to pomaganje nemačkog ratnog napora kroz privrednu saradnju u svojstvu člana Upravnog odbora firme „Jasenica“ a.d. Fabrike vagona u Smederevskoj Palanci, a pojediniosti o zločinu su opisane tako da je svojim radom za vreme okupacije Firma „Jasenica“ a.d. pomagala u velikoj meri ratni napor okupatora putem privredne saradnje a naročito izradom materijala za vojne potrebe okupatora, pa je stoga Ilić Vlada odgovoran za takav rad kao narodni neprijatelj u svojstvu člana Upravnog odbora firme.

Na osnovu napred iznetog sledi da je pok. Vladi Iliću suđeno jer je, kao uspešan privrednik, nakon okupacije nastavio da obavlja posao koji obavljao i pre okupacije, a zbog činjenice da su fabrike nastavile proizvodnju, što je po tadašnjim shvatanjima bio zločin, pa je zbog toga Vlada Ilić oglašen krivim i osuđen kao

narodni neprijatelj. Takva osuda i izrečena kazna su nepravedne. Okupacija nije kraj života i rada već su i uslovima okupacije, naravno otežano, ali ipak radi i živi. Kada je rat okončan novostvorenoj državi je bila potrebna materijalna baza da na njoj gradi sopstvene institucije vlasti. Fabrike su bile značajan izvor prihoda, a što su bile veće i uspješnije, to je i potreba da se preuzmu iz ruku pojedinaca – njihovih vlasnika, bila izraženija. Zbog toga je i pok. Vlada Ilić od dobrotvora i humaniste morao da bude proglašen narodnim neprijateljem da bi ta osuda bila osnov i opravdanje za državu, da preuzme njegovo bogatstvo. Stvorena država nije bila demokratska a da bi opstala žrtvovani su ljudi poput Vlade Ilića koji je do kraja života nosio nepravedno utisnut žig narodnog neprijatelja. U današnjem, demokratskom društvu, takvo suđenje i takva osuda je nezamisliva. Zbog toga je važno da se jasno kaže da je presuda o krivici pok. Vlade Ilića ništava i da su ništave sve njene pravne posledice uključujući i kaznu konfiskovanja imovine, a da se pok. Vlada Ilić, bivši iz Beograda, smatra neosuđivanim.

Na osnovu napred iznetog, odluka kao u izreci ovog rešenja doneta je primenom odredbe člana 5 stav 1 i 2 Zakona o rehabilitaciji.

Predsednik veća – sudija,
Gordana Komnenić, s.r.

Za tačnost otpravka tvrdi: SĐ

Živeo Crveni teror! Ulični perfromans jesen 1917. (SSSR)

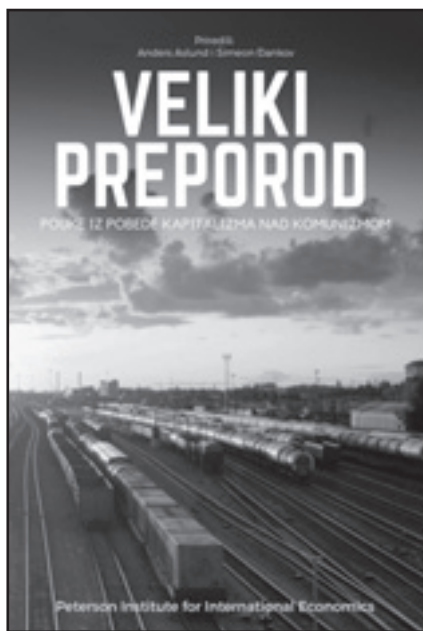

Mi radnici smo probuđeni! (Nemačka)

OSVRTI, PRIKAZI, RECENZIJE

Nikola Todorić

TRANZICIJA U PRAKSI: VELIKI PREPOROD ISTOČNE EVROPE

Anders Aslund i Simeon Ćankov
(prir.), *Veliki preporod: pouke iz
pobede kapitalizma nad komunizmom*,
Libertarijanski klub – Libek,
Beograd, 2016, 313 str.

Mihail Gorbačov, poslednji generalni sekretar KP SSSR-a, zajedno sa mnogim drugim komunističkim funkcionerima istočnoevropskih zemalja, posmatrao je veličanstvenu paradu niz

ulicu *Unter der Linden* u Berlinu 7. oktobra 1989, povodom četrdesete godišnjice osnivanja Nemačke Demokratske Republike, najprosperitetnije države tzv. Istočnog bloka. Kada su u jednom trenutku mladi ljudi iz parade pobacali transparente i krenuli da viču „Gorbi, pomози nam!“, sudeći po Gorbačovljevim memoarima,¹ poljski predsednik Jaruzelski mu je u tom trenutku rekao „Gotovo je“. I bio je u pravu – komunistički sistem koji je od 1917. postojao u Rusiji, a od kraja Drugog svetskog rata u čitavoj Istočnoj Evropi, i koji je desetina godinama bio inspiracija mnogim političkim pokretima, intelektualcima i običnim ljudima, urušio se toliko brzo i drastično da, po rečima francuskog istoričara Fransoe Firea, „od njega ništa nije ostalo“.² Samo par godina kasnije, većina zemalja Istočnog bloka bila je na putu demokratizacije i tranzicije u tržišnu ekonomiju, dok su pomenuti funkcioneri završili na različite načine – od brutalnog ubistva diktatorskog para Čaušesku na Božić 1989, do mirnog povlačenja i smrti u dubokoj starosti generala Jaruzelskog. Isto tako, zemlje kojima su vladali je nakon ove dramatične promene snašla različita sudbina – neke su vrlo brzo krenule putem prosperiteta, dok su druge i danas zarobljene u začaranom krugu siromaštva i autokratije. Tokom osamdesetih, i Poljaci

- 1 Navedeno u: John Lewis Gaddis, *The Cold War: A New History*, The Penguin Press, New York, 2005, str. 244
- 2 Navedeno u: François Furet, *The Passing of an Illusion: The Idea of Communism in the 20th Century*, University of Chicago Press, 1999, Epilogue

i Ukrajinci su čekali u redovima za najosnovnije životne potrepštine. Danas Poljska ima veći BDP od šezdeset procenata Afrike zajedno, dok je Ukrajina suočena sa permanentnim siromaštvom i političkim nestabilnostima. Odgovor na pitanje zašto se ishodi tranzicije u relativno bliskim zemljama ovako drastično razlikuju dali su direktni naslednici pomenutih komunističkih funkcionera u knjizi *Veliki preporod*.

Urednici zbornika *Veliki preporod: lekcije iz pobeđe kapitalizma nad komunizmom*, ekonomisti Anders Aslund i Simeon Đankov, svrstali su u ovaj zbornik najbolje radove predstavljene na konferenciji „Tranzicija u perspektivi“, održanoj u maju 2014. godine u Budimpešti. Među autorima su neki od najznačajnijih reformatora iz vremena postkomunističke tranzicije, među kojima su dvojica premijera (Vaclav Klaus, prvi demokratski premijer Češke, i Martin Lar, bivši premijer Estonije) i jedan predsednik (Mihail Sakašvili, treći predsednik Gruzije). Zatim, u zborniku su i radovi visokih vladinih funkcionera poput Leška Balceroviča, ministra finansija u prvoj demokratski izabranoj Vladi Poljske i autora plana poljskih reformi; Lajoša Borkoša, bivšeg ministra finansija Mađarske; kao i Ivana Mikloša, bivšeg ministra za privatizaciju i finansije Slovačke.³ Pored političkih funkcionera, u zborniku se nalaze i radovi uglednih ekonomista Olega Gavrilišina, Čarsla Viploša, Danijela Grosa i Žerara Rolana, kao i politikologa Danijela Trajsmana. Ono što je zajedničko svim autorima jeste da su bili neposredni učesnici i donosioci odluka za vreme procesa postkomunističke tranzicije, bilo kao politički funkcioneri ili kao savetnici istih. Ova činjenica demonstrira da su radovi u zborniku lični osvrt učesnika na ono što je učinjeno za vreme tranzicije, što doprinosi boljem

razumevanju događaja i mehanizama koji su se odigravali, a koji široj javnosti možda nisu bili direktno dostupni.

Ova knjiga je, pre svega, zbornik radova koji ilustruju proces i mehanizme tranzicije u tržišnu ekonomiju i demokratsku vladavinu u ključnim zemljama Centralne i Istočne Evrope nakon sloma komunizma. Sve ove zemlje bile su suočene sa sličnim izazovima prilikom transformisanja centralno-planske ekonomije i autoritarnog političkog sistema u liberalnu demokratiju. Stara komunistička nomenklatura bila je i dalje veoma prisutna, bilo kao jaka opozicija prodemokratskim snagama, bilo kao nove, „umivene“ socijal-demokratske partije, ili pak kao „duboka država“ u vidu bezbednosnih struktura i tajnih službi. Makroekonomski problemi su razarali privredno tkivo svih država, među kojima je najveći problem bila inflacija – čak polovina hiperinflacija zabeleženih u istoriji desila se u procesu postkomunističke tranzicije (str. 223). Čak su se i državne granice menjale, mirnim i nasilnim putevima. Međutim, pored ogromnih izazova, postojali su i neki olakšavajući faktori. Mnogi međunarodni akteri, poput Evropske unije, MMF-a i Svetske banke izrazili su spremnost da pomognu ovim zemljama u procesu tranzicije, što se detaljno analizira u jednom od poglavlja. Pored toga, u mnogim zemljama su već postojali lideri sa spremnim programima nužnih reformi, koji su čekali svoj politički trenutak – i dok je za neke on došao odmah nakon pada komunizma, drugi su (kao npr. u Slovačkoj) morali da sačekaju povoljnije vreme. Svi ovi faktori činili su okruženje u kojem se postkomunistička tranzicija odvijala neobično dinamičnim, ali i neizvesnim prostorom, te zbornik *Veliki preporod* na dobar način retrospektivno sumira tok reformi, sve vreme nam stavljajući do znanja da događaji nisu uvek nužno morali da idu tokom kojim su se u stvarnosti odigrali.

3 Simeon Đankov, jedan od urednika, takode je bio na ministarskoj poziciji kao ministar finansija Bugarske (2009–2013).

Knjiga je podeljena u tri tematske celine: prvu čine studije slučaja država koje su odmah nakon pada komunizma krenule u proces tranzicije (Poljska, Mađarska, Češka, Estonija i Rusija). Drugu celinu obuhvataju zemlje koje su sa procesom tranzicije započele nešto kasnije ili uopšte nisu uspele da uspešno izvrše promenu sistema (Slovačka, Gruzija, Bugarska i Ukrajina). Treća celina se sastoji od pet tematskih poglavlja, od kojih svako komparativno analizira neke od najvažnijih aspekata tranzicije – mikroekonomiju, makroekonomiju, trgovinu i investicije, domet demokratizacije, kao i izgradnju institucija. Može se primetiti da prve dve celine, devet studija slučaja, obuhvataju zemlje sa veoma različitim ishodima tranzicije. Poljska i Estonija su rani reformatori koji su tranziciju sproveli izuzetno uspešno. Slovačka i Gruzija su započele sa reformama mnogo kasnije, ali su uspele da sustignu ostale zemlje. Bugarska je prošla kroz velika kolebanja, dok su Mađarska i Rusija, koje su energično krenule sa reformama, iskusile sunovrat u populizam i autokratiju. Studija slučaja Ukrajine prikazuje skoro potpuni neuspeh u sprovođenju postkomunističkih reformi. Sve ovo demonstrira da su urednici imali nameru da prikažu ne samo uspešne, već i potpuno katastrofalne ishode, kako bi što preciznije identifikovali ključne mehanizme i probleme u sprovođenju reformskih mera. Zaključci koji se mogu izvući iz svake pojedinačne zemlje su zapanjujuće slični, i uspešno su sumirani u poslednjih pet poglavlja. Treba naglasiti da je svako poglavlje celina za sebe, te se zbornik može koristiti prema potrebama čitalaca bez potrebe da se prelaze prethodna poglavlja. U samoj knjizi je fokus manje na čistoj ekonomiji, a više na praktičnim merama i javnim politikama koje su sprovedene, tako da su primarna čitalačka publika *policy* kreatori, mada će i laici i akademski stručnjaci jednostavno koristiti ovaj zbornik.

U zborniku su precizno identifikovani ključni problemi čije je rešavanje odredilo ishod tranzicije za zemlje u kojima se ona odvijala. Prvi svakako jeste uspeh u *rešavanju makroekonomskih problema*, tj. onaj segment tranzicije koji podrazumeva deregulaciju i ekonomsku stabilizaciju. Bilo je nužno brzo i istovremeno sprovoditi radikalne mere poput privatizacije javnih preduzeća, zauzdavanja inflacije i uspostavljanje stabilnog deviznog kursa, kao i otvaranje zemlje za spoljnu trgovinu i strana dobra i usluge. Međutim, ključna reč bila je *brzina*, jer su sve one zemlje koje su odugovlačile sa ovim merama imale drastično lošije ishode. Regresija Rusije u autoritarizam može se objasniti neuspehom da se makroekonomske reforme, iz političkih razloga, sprovedu dovoljno brzo, a Anders Aslund prepoznaje čak četiri propuštene prilike da se ove mere izvrše (str. 111–112). Drugi problem jeste bio obračun sa starom elitom, tj. *lustracija*. Države koje su sprovele ranu i radikalnu čistku komunističkih kadrova, poput Estonije, Češke i Gruzije, beleže izuzetno niske nivoe korupcije, dok su se u zemljama gde lustracije nije bilo funkcioneri starog sistema vrlo brzo organizovali u mrežu koja se najbolje može opisati kao državni organizovani kriminal (str. 151). Pripadnici tajne policije i oligarsi vrlo vešto sprečavaju reforme i koriste sistemski kaos za očuvanje svojih privilegija, te predstavljaju ubedljivo najveću prepreku uspešnoj tranziciji. Države poput Ukrajine i Rusije, ali i Bugarske, upravo zbog ovih mreža nisu uspele da ekonomski sustignu one države koje su sprovele lustraciju radikalno i temeljno, tj. izvršile, po rečima Vaclava Klause, „potpunu i безусловnu likvidaciju komunističkog [...] sistema“ (str. 57).

Treći faktor koji je imao značajan uticaj na ishod reformi jeste *vođstvo*. Najuspešniji su bili oni reformatori koji su već imali spreman plan reformi, neretko i pre pada komunizma, i čekali pogodan politički trenutak, uspevši pritom

da ubede narod u neophodnost teških mera. Naravno, činjenica je da su reformatori imali mnoštvo protivnika – ljudi starog režima, koji su izgubili svoje privilegije, kao i veliki broj anti-tržišno nastrojenih intelektualaca i struja koji su reforme označavali terminima poput „šok terapija“, „socijaldarvinizam“ i „dickensovski devetnaestovekovni kapitalizam“ (str. 60). Postojala je bojazan da će reforme dovesti do ogromnih socijalnih nemira, štrajkova i protesta usled pada životnog standarda koji je neposredno nakon rušenja komunizma nastupio u svakoj zemlji. Međutim, ova zabrinutost bila je potpuno neosnovana – demokratija i civilni sektor su amortizovali socijalne nemire, a brz privredni rast je drastično poboljšao životni standard većine ljudi u zemljama koje su uspešno sprovele reforme. Ispostavilo se da su svi oni koji su se zalagali za gradualizam, tj. postepenost u reformama ili neku vrstu „trećeg puta“ bili na pogrešnoj strani debate, jer empirijski pokazatelji jasno pokazuju da su zemlje sa najradikalnijim i najdalekosežnijim reformama skoro dostigle zapadnoevropski standard (str. 217). Zbornik obiluje grafikonima i regresionim tabelama koje empirijski demonstriraju rezultate svih prethodno navedenih mera, a najindikativniji je primer Gruzije, koja je uprkos ozbiljnom kašnjenju u reformama i vojnom sukobu sa Rusijom uspela da, zahvaljujući dobroj politici, ostvari impresivne rezultate.

Ono što začuđuje u vezi sa knjigom jeste da u njoj nije obuhvaćena studija slučaja DR Nemačke, kao primera zemlje koja je veoma uspešno i transparentno sprovela lustraciju komunističkih kadrova, uključujući i zloglasnu tajnu policiju – STASI. Takođe, u knjizi nije obuhvaćena nijedna studija slučaja neke od zemalja bivše Jugoslavije, koje bi komparativno bile veoma interesantne za analizu procesa tranzicije, iz najmanje tri razloga – specifičnosti

jugoslovenskog komunizma u odnosu na centralno planiranje, okolnosti u kojima se tranzicija odvijala (ratno i postkonfliktno okruženje), kao i drastično različiti ishodi tranzicije u bivšim republikama. Takođe, može se primetiti da je stil različitih poglavlja prilično raznovrstan, što može predstavljati problem manje upućenim čitaocima – za potpuno razumevanje završnih poglavlja, pisanih u formi akademskih radova, potrebno je ozbiljno ekonomsko predznanje. Pored toga, ovakva poglavlja mogu čitaocima van akademske sfere delovati „suvo“ i dosadno, jer obiluju statističkim podacima, tabelama i grafikonima, bez mnogo naracije koja je u studijama slučaja veoma prisutna.

I pored ovih zamerki, *Veliki preporod* je svakako nezamenljivo štivo za sve one koji žele da bolje razumeju pojedinosti oslobođenja Istočne Evrope od komunizma, kao i uzroke istorijskog ekonomskog rasta i napretka koji je regija proživela, ali i sve greške i zablude onih zemalja koje nisu uspešno izašle na kraj sa padom Gvozdene zavese. Čitaoci iz Srbije će sa lakoćom moći da prepoznaju probleme sa kojima se zemlja suočava, a koji muče sve one države čije su elite u prvi plan stavile očuvanje svojih privilegija i političke trivijalnosti umesto radikalnih i dalekosežnih reformi svakog aspekta društva. Ono što još više zabrinjava jeste relativna lakoća sa kojom se čak i izvršene reforme mogu preokrenuti, što demonstriraju primeri Mađarske i Rusije. Međutim, ono što njihovo iskustvo takođe pokazuje jeste da ekonomski populizam, na dugi rok, donosi samo osiromašenje i zaustavljanje privrednog rasta, uz ozbiljno ugrožavanje teško izvojevane demokratije. Suočeni sa savremenim talasom populizma u svetu, ovo je lekcija koju nikako ne treba izgubiti iz vida, a čitanje ove knjige je jedan od boljih načina da se razume koji su to činiooci koji jedno društvo čine uspešnim i prosperitetnim.

Venceslav Glišić

JUGOSLOVESKI ZATOČENICI
U KONCENTRACIONOM
LOGORU MAUTHAUZEN

Ljubomir Zečević i Tamara Ćirić,
Koncentracioni logor Mauthausen
– *povratak nepoželjan*, Udruženje
zatočenika KL Mauthausen,
Beograd, 2015, str. 652.

Istraživački rad „Koncentracioni logor Mauthausen – povratak nepoželjan“ autora Ljubomira Zečevića i Tamare Ćirić sadrži 238 strana osnovnog teksta sa napomenama i 355 strana priloga i bibliografije. Rad je podeljen na tri osnovne celine. Prvu sačinjava uvodni deo, drugu koncentracioni logor Mauthausen i treću denacifikacija. Uvodna celina je sastavljena iz tri dela. U prvoj pod naslovom „Imperija zločina“ opisane su razne službe zločinačke organizacije SS u nacističkoj Nemačkoj i navedena imena njenih najvažnijih aktera. U drugoj

je objašnjeno šta su koncentracioni logori koje su organizovale službe SS i navedena su imena najvećih logora u Nemačkoj i Poljskoj i u trećem delu je obrađena okupacija Srbije uz imena koncentracionih logora u njoj. Centralnu celinu rada čini tekst o koncentracionom logoru Mauthausen a treću kako je izvršena denacifikacija u Saveznoj republici Nemačkoj nad generalima i oficirima SS, posebno nad komandantima i osobljem koncentracionih logora.

O logoru Mauthausen je već dosta pisano i autori navode brojne bibliografske jedinice ali ovo je prvi put da je celovito obrađen boravak jugoslovenskih zatočenika u koncentracionom logoru Mauthausen od strane srpskih autora. Kad smo realizovali projekat o koncentracionim logorima osamdesetih godina prošlog veka u Institutu za savremenu istoriju u kome sam bio predsednik naučnog veća ne mogu da se setim zašto nismo uspeali da pronađemo autora da nam napiše knjigu o koncentracionom logoru Mauthausen, pa je dobro što ovaj rukopis konačno urađen da popuni prazninu koja je postojala o srpskim zatočenicima u ovom logoru.

Problematicom zločina nacista bavio sam se skoro pedeset godina najpre u Srbiji a potom i šire. Bio sam užasnut raznim metodama mučenja zatočenika u koncentracionim logorima od strane SS službi, posebno kad sam se upoznao sa istorijom logora u Nemačkoj najpre Buhenvalda, gde sam prisustvovao otvaranju muzeja 1964. godine, zatim Ravensbrika i Saksenhauzena. Cenio sam nemačku kulturu a posebno književnost i muziku i bio sam šokiran šta je taj tako kulturnar narod radio u koncentracionim logorima. Uz to bio sam recenzent više knjiga o koncentracionim logorima i dobro sam upoznat sa kakvim su se teškoćama sretali autori pri istraživanju i pisanju ovog rada koliko

je trebalo uložiti truda da se sačini spisak naših zatočenika u koncentracionom logoru Mauthauzenu. Nije slučajno da smo morali tako dugo čekati da se najzad posle 70 godina od nestanka ovog logora objavi knjiga o njemu.

Poželjno je bilo da smo ovaj rad dobili u rukopisu tada bismo mogli više da utičemo da se neki opšti delovi rada skrate a drugi da se malo više obrade posebno život unutar logora. Pošto je rukopis već štampan i prelomljen predlažem bolju sistematizaciju teksta da sve što je napisano o koncentracionom logoru Mauthauzen bude objedinjeno u jednu celinu i da ne bude kao što je sada razdvojeno biografijama srpski antifašista. Trebalo bi da posle da posle naslova „Žene u logoru“ dođu naslovi „Poslednja nada V rakete i Me 262“, „Izdaja Hipokratove zakletve“ i „Oslobođenje logora i memorijal“. Uz to treba dodati i nemački rečnik koji je upotrebljavan u logoru. U prilogima najpre treba da ide spisak zatočenika pa bibliografija. Na kraju bi trebalo napisati zaključak i prevesti ga na engleski jezik. U predgovoru je pomenuto da je za vreme trajanja logora kroz njega prošlo oko 6.000 naših zatočenika i to treba navesti u zaključku, jer su navedene samo dve opštine Bojnik i Lebane iz kojih je bilo najviše zatočenika u koncentracionom logoru Mauthauzen.

Što se tiče sadržine teksta rad prevazilazi temu o logoru, jer su dati širi okviri pre svega u tumačenju zločinačkog sistema nacističke Nemačke u kome je famozna organizacija SS bila zadužena za masovne zločine nad Jevrejima, Romima, Slovenima i drugim narodima a posebno za uništavanje zatočenika u koncentracionim logorima. Trebalo je sažetije izneti ove opšte okvire. Uvodni deo rada je prihvatljiv za objavljivanje. Međutim kad je reč o centralnoj temi rada o koncentracionom logoru

Mauthauzen očekivalo se da bude više opisan način života i borba da se spasu životi zatočenika u logoru kao i odnosi među zatočenicima različitih nacionalnosti, vere i političkih opredeljenja. Naročito je u tom pogledu siromašno poglavlje „Otpor i logorska svakodnevnica“. S obzirom da je jedan od autora Ljubomir Zečević bio zatočenik u tom logoru mogao je nešto izneti od svojih sećanja na život u logoru i posebno o odnosu pripadnika NOP i četničkog pokreta. Iz rada se vidi da je Međunarodni komitet otpora kasno formiran 1944. godine za razliku od logora u Buhenvaldju, gde su to ranije uradili nemački antifašisti, kojih izgleda nije bilo u logoru Mauthauzen. Šta je radio taj komitet i grupa jugoslovenskih antifašista u kojoj je bio i autor ovog rada, da li bila moguća bilo kakva vrsta otpora i u čemu se sastojala.

Kad su u pitanju biografije srpskih antifašista na prvi pogled uočljivo je da su biografije nekih manje značajnih ličnosti dobile više prostora u tekstu rada od onih koji su igrali značajniju ulogu u borbi protiv nemačkog okupatora. Navješću nekoliko primera Vladislav Švarc 8 strana, Miloš Glišić 6 strana, njegovu biografiju sam objavio u *Vojnoistorijskom glasniku* i ona je preuzeta skoro bez skraćivanja, Trifun Danilović 4 strane, Vladislav Čobanović 4 strane. Živko Vagić 4 strane i drugi. S druge strane ostale su kratke biografije daleko poznatijih zatočenika kao što su: Miloš Janković, Miloš Bajić, Radomir Gerić, Miodrag Ivković Cust, Miodrag Nikitović Kiki, Radoslav Paljić i drugi. Stiće se utisak da su biografije u ovaj rad unošene onako kako su se nalazile u arhivima ili objavljene i da nisu skraćivane ili dopunjavane pa je došlo do ovih disproporcija.

U vezi denacifikacije bio sam u mogućnosti od 1963. godine da pratim proces njenog sprovođenja u obe nemačke države. Autori su dobro uočili da nije bilo

raspoloženja građana Savezne republike Nemačke da se izvrši denacifikacija, da se htela što pre zaboraviti nacistička prošlost i da je ona izvršena delimično za razliku od Nemačke demokratske republike, gde je pod nadzorom Rusa izvršena denacifikacija. Navešću samo jedan primer: Bruno Zatler šef Gestapoa u Beogradu u Nemačkoj demokratskoj republici osuđen je na doživotni zatvor u kome je umro, dok je šef Gestapoa u Srbiji Emanuel Šefer u Saveznoj republici Nemačkoj osuđen na dve godine zatvora. Uzaludni su bili zahtevi Jugoslavije 60-tih godina prošlog veka da mu se ponovo sudi. Ova dvojica gestapovaca su bili najveći zločinci u Srbiji, jer su od 1942. zaključno sa povlačenjem nemačkih trupa iz Srbije 1944. godine donosili presude o streljanju srpskih antifašista i njihovom upućivanju u koncentracione logore uključujući Mauthausen. Kao potvrdu da je denacifikacija bila farsa u Saveznoj republici Nemačkoj autori

su naveli 42 imena SS generala od kojih su samo tri osuđena na smrt. Osim toga navedena su i brojna imena SS oficira. Nisam siguran da se toliko trebalo ići u širinu da bi se objasnila denacifikacija u Saveznoj republici Nemačkoj, dovoljno je bilo skoncentrisati se na praćenje sudbine komandanata i osoblja koncentracionih logora tokom sprovođenja denacifikacije, od kojih je navedeno 117 imena.

Značajno je što su u prilogu rada navedeni spiskovi zatočenika upućeni iz koncentracionih logora Banjica i Sajmište u 19 transporta i iz ostalih logora i zatvora u Srbiji i jedan transport iz Bačke u koncentracione logore van Srbije. Posebno je izdvojen spisak Srba upućenih u koncentracioni logor Mauthausen.

Navedene primedbe više su se odnosile na sistematizaciju teksta rada a manje na njegovu sadržinu pa predlažem Udruženju zatočenika koncentracionog logora Mauthausen da ovaj rad objavi.

*Hvala voljenom Hitleru /
Staljinu za moje sretno detinjstvo (Nemačka / SSSR)*

ČOVEK KAO METAFORA

Jovica Trkulja *Nepodobni profesor, Slučaj Stevana Đorđevića*, Dosije Studio, Beograd, Centar za kulturu dijaloga Kikinda, 2016.

Nedavno je na Pravnom fakultetu u Nišu glasovito i vrlo uspelo promovisana knjiga *Nepodobni profesor* Jovice Trkulje, redovnog profesora Pravnog fakulteta u Beogradu. Iako sam iz druge naučne sfere, naslov knjige odveo me je u publiku koja je te večeri slušala potresnu ljudsku priču autora knjige o našem tragičnom komunističkom vremenu koje je proizvodilo tragične ljudske sudbine najčešće i najdrastičnije među intelektualnom elitom svojih savremenika.

Duboko dirnut ovakvim svedočanstvom nisam mogao da odolim njegovom izazovu i stvorenoj potrebi da o svemu napišem nekoliko sasvim ličnih impresija.

Kao istoričar književnosti i doskora profesor srpske književnosti na Filozofskom fakultetu u Nišu, pisao sam isključivo o knjigama koje se bave literaturom ili su literatura beletrističkog sadržaja u svim njenim savremenim žanrovskim specifičnostima.

Prisustvo predavljanju pomenute knjige profesora Trkulje bilo je i za moj ukus veoma zanimljivo, uspešno i inspirativno. Za temu koju u knjizi autoritativno rasvetljava profesor Trkulja uzeo je slučaj „nepodobnosti“ profesora Stevana Đorđevića koji je sedamdesetih godina dvadesetog veka isključen iz nastave na Pravnom fakultetu u Beogradu, zbog svog oportunog stava o izboru Josipa Broza Tita za doživotnog predsednika Jugoslavije.

O tome, kako je Stevan Đorđević izabrao akademsku karijeru, njeno ideološko rušenje i posle mnogo godina ponovno uspostavljanje, osnovna je vertikalna Trkuljine ne samo pravničke već i nacionalne, civilizacijske i ljudske opservacije problema kojeg je stvorilo vreme jednog totalitarizma i diktature prepoznatljive i u globalnim razmerama. U knjizi je od prvih redova uspostavljena čvrsta uzročna veza između naznačenog fenomena i svakog od uključenih autora koji su na njenim stranicama dobili svoj autentični portret.

Ono što najpre pada u oči je strasno vezivanje autora za istorijsku istinu o volji i samovolji nosilaca vlasti koji su zarad svojih ciljeva olako rušili ljude, vrhunske stručnjake, inokosne mislioce i neukaljane autoritete kakvi su sedamdesetih godina na Pravnom fakultetu u Beogradu bili: Mihajlo Đurić, Kosta Čavoški, Aleksandar Stojanović, Stevan Đorđević i drugi.

U uvodnom delu knjige profesor Trkulja prati istorijski kontinuitet pogubnog delovanja vlasti na misleće ljude u zemlji, na intelektualce koji se nisu povijali pred naletima mediokritetskog

mišljenja vlasti i koji su odvažno branili svoje naučne stavove i humanističke principe. „U našoj istoriji“, piše profesor Jovica Trkulja, „od Nemanjića i turskog doba do današnjih dana, srpska inteligencija je plaćala danak neposlušnosti... U našoj kulturnoj tradiciji intelektualne elite poprimale su obeležja 'intelektualne sekte'. Zbog toga u povesti srpskog naroda mnogi nadareni pojedinci su ostrakizovani, gubili borbu s medio-kritetima (koji su vazda igrali značajne uloge u društvu i kulturi). Time se kod darovitih pojedinaca stvara situacija u kojoj oni nisu u potpunosti prihvaćeni od društva (elite) što predstavlja 'stigmu ili narušeni identitet'“.¹

Kako se radi o činu koji se još uvek u našem društvu nije okončao, autor knjige sa opravdanim razlogom navodi definiciju Ervinga Gofmana da: „stigmatizacija predstavlja društveni proces etiketiranja svih onih grupa, kao i njihovih pojedinaca koji se razlikuju od većine u svom društvenim okruženju“.²

Pravni fakultet u Beogradu održavao je možda jedini u ondašnjoj Republici Srbiji, pa i u Jugoslaviji, prometejsku vatru slobodnog mišljenja i govorenja stavljajući u fokus ove teze ličnost profesora Stevana Đorđevića, slobodnog mislioca i moralnog heroja, profesor Jovica Trkulja prati genezu događaja do ključnog trenutka osude Đorđevićevog stava da bi izbor Tita za doživotnog predsednika značio grubo i nedopustivo kršenje Ustava.

Flairajući demokratski oblik vladavine ovdašnje vlasti su Diskusiju o nacrtu ustavnih amandmana iz 1971. godine organizovali na Pravnom fakultetu u Beogradu u vidu proklamovane javne rasprave.

Rasprava se odvijala u skladu sa najvišim akademskim standardima (saopštenja i diskusije) što je u celosti objavljeno u časopisu *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* u svesci za maj i jun 1971. godine. Međutim, vlast je ubrzo zabranila rasturanje ovog broja časopisa zbog pojedinih diskusija koje su ocenjene kao „vrlo opasne“. „Potom je“, piše profesor Trkulja, „sledila društvena i politička presija koja se završila udaljavanjem nastavnika sa Fakulteta. U periodu od 1972. do 1975. godine, osam nastavnika udaljeno je iz nastave, a potom je njih petoro isključeno sa Fakulteta.“³ Među njima je bio i profesor Stevan Đorđević.

Đorđević je imao hrabrosti da se na vrhuncu komunističke diktature 1971. godine suprotstavi novoustanovljenoj odredbi o izboru Josipa Broza Tita za predsednika SFR Jugoslavije bez ograničenog mandata. Taj stav presekao mu je univerzitetsku karijeru. Jedanaest godina bio je pod odmazdom što je značilo isključenje iz nastave na Pravnom fakultetu i iz javnog života.

Od trenutka opšte prokaženosti svi isključeni profesori postali su skupljači nepravdi kojima su ih obasipala medio-kriteti u struci i politički karijeristi. Bile su to, u analizi profesora Trkulje, godine sloma i haosa vrednosti slobodnog društva. Stvorena je društvena klima u kojoj su granice dobra i zla, pozitivnog i negativnog, razložnog i bezrazložnog, umnog i bezumnog temeljno istumbane kada više nisu važili prvotni ideološki programi i načela.

Vlast je rasla kao rahitično biće. Glava je bila sve veća a sve drugo je zaostajalo i malaksavalo. Zato je u konačnom takva vlast i morala da bude kratkog veka.

Slučaj profesora Stevana Đorđevića postao je, iz današnjeg ugla, politička

1 Jovica Trkulja *Nepodobni profesor – slučaj Stevana Đorđevića*, Dosije studio, Beograd, Centar za kulturu dijaloga Kikinda, 2016, str. 11.

2 Isto.

3 Isto, str. 12.

metafora za oslikavanje tegobnog i tragičnog vremena u kome svaki umni i moralni čovek manje ili više liči na palog anđela-pobunjenika.

Na stranicama ove knjige, koja je svojevrsno dokumentarna hronika, odvija se individualna i društvena drama, moralo-pravna priča o časnom profesoru i čoveku koji dolazi u sukob sa svojom partijom, koji izlazi pred sud svojih preplašenih kolega, koji ga zarad lične karijere i sigurnosti udaljavaju iz svojih redova i javnog života. Bio je to eksplicitno izveden čin političkog etiketiranja, tako surov i tako čest u vreme titoizma, u doba koje je negovalo hipokriziju i cinizam.

Pisana kao hronika jednog života, ova knjiga je hronika jednog vremena koje je možda sišlo sa političke scene, ali nestalo nije. Na početku ove akribične i bogato dokumentarne priče predstavljen je životni put profesora Stevan Đorđevića koji je do odluke da gradi univerzitetsku karijeru već bio prešao put skromnog odrastanja u zanatsko-seljačkoj porodici i započetog školovanja u gimnaziji koje preseca rat.

Od 1944. godine on je u partizanima, a posle oslobođenja na radnim akcijama i u partijskim institucijama.

U mladalačkom partijskom i političkom zanosu Stevan Đorđević u jednom trenutku doživljava političko otrežnjenje. Stradanje njegovih drugova uglednih partizanskih boraca pod sumnjivim i izmontirani optužbama odvojilo ga je od politike i okrenulo prema daljem obrazovanju i profesorskoj karijeri. Iako je prsa okitio partizanskim ordenjem nije želeo da se svrsta među karijeriste i slavodobitnike.

Pravdoljubiv, čestiti, radan i nadasve skroman nije pozeleo udoban život i privilegije koje su mu nudile ratne lovorike, škola i partijska pozicija.

Upisao je Pravni fakultet u Beogradu i diplomirao 1955. godine. Dve

godine kasnije postao je doktorand na Međunarodno-pravnoj grupi. Od 1959. postao je asistent na Katedri za Međunarodno pravo na Pravnom fakultetu u Beogradu.

Uzlazna karijera tekla je do 1973. godine, kada je prekinuta vanakademskim razlozima. Tek će juna 1982. godine na Pravnom fakultetu u Beogradu biti doneta odluka o vraćanju doktora Đorđevića u nastavu. Ovo su samo konture bogate hronike o jednom plemenitom čoveku i jednom svakolikom vremenu. Autor knjige obogatio je svedočenje o profesoru Stevanu Đorđeviću brojnim dokumentarističkim izvorima kao što su: zapisnici sa sednica, diskusije, rešenja, sudske odluke, izvodi iz štampe, svedočenja savremenika, fotografije i drugo.

U konačnom, ova hronika je priča o jednoj zemlji koja je iz Drugog svetskog rata vaskrsela sa skoro istim imenom, ali sa izmenjenom ideologijom. Njom je vladao jedan čovek čitavih trideset i pet godina, duže nego i jedan srpski vladar. Posle njegove prirodne smrti njegovo ime vladalo je državom još desetak godina, gotovo sve do trenutka kada je počelo njeno raspadanje.

Knjigu *Nepodobni profesor* prof. dr Jovice Trkulje uveliko podržava postmoderna filozofija svojim stavom da je doba u kome je stradao profesor Stevan Đorđević bilo doba bez istine, da je istina bilo ono što se legalizuje kao istina. Institucije Pravnog fakulteta u Beogradu nisu smele da potvrde istinu u stavu tada docenta Stevan Đorđevića. One su instrumentalizovane da legalizuju partijsku istinu o ispadu i prestupu mladog nastavnika povodom izbora J.B. Tita za doživotnog suverena. Očigledno je, da se u najvišoj školi prava u ovoj zemlji nije smela da utvrđuje istina već da se neka partijska proklamovana istina nužno morala da legalizuje.

Stevan Đorđević nije pristao da bude objekt jedne sugerisane predstave

koja je poltronski glorifikovala svoga vođu. Takvo ponašanje stvorilo je i poseban jezik među poltronima, bila je to tzv. metanaracija, a njen je cilj bio da se istina sakrije. Zato je ova hroničarska priča o profesoru Stevanu Đorđeviću u ovoj opservaciji predstavljena kao metafora vremena koje je negovalo hipokriziju iz koje nije uspelo da izađe niti da istorijski preživi.

Profesor Jovica Trkulja pisao je pre ove knjige o ostrakizmu intelektualaca u Srbiji. Opisivao je dela iz život ljudi „koji su stradali boreći se za ideale slobode, ljudskih prava i demokratije, a protiv suđenja za delikt mišljenja, protiv zabrana umetničkih i naučnih dela, represije i progona političkih mišljenja“.⁴

U njegovoj duhovnoj zaštiti našli su se Slobodan Jovanović, Dragoljub Jovanović, Mihailo Đurić, pisci Borisav Pekić, Dragoslav Mihailović i Ivan Ivanović kao i nekoliko drugih intelektualaca. Na stranicama svog časopisa *Hereticus* i u nekoliko svojih knjiga politikološke

provenijencije, profesor Jovica Trkulja je dokazivao da je od 1945. godine do kraja devedesetih godina u Jugoslaviji, a potom i u Srbiji, bio politički sistem u kome je tehnologija političke represije bila dobro osmišljena, kompleksna i za taj sistem delotvorna. Idejno politička osnova te represije bilo je očuvanje kulta Titove ličnosti.

Slučaj nepodobnog profesora Stevana Đorđevića, opisan u ovoj knjizi odlikuje se nizom specifičnosti važnih za razumevanje duhovne situacije u poslednjoj četvrtini dvadesetog veka.

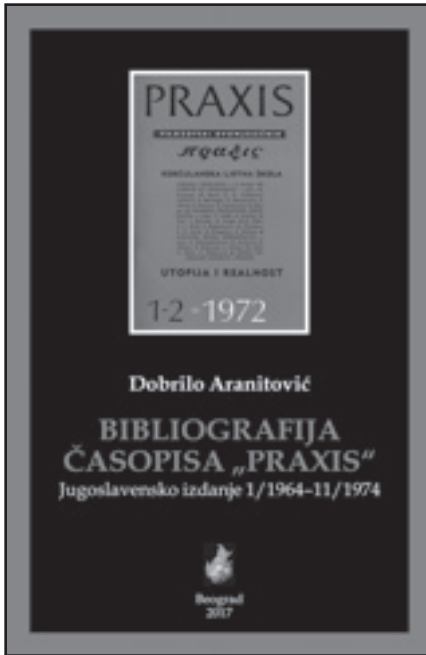
Na kraju, ostavio bih po stani veliko stručno znanje profesora Jovice Trkulje o ondašnjim pravničkim greškama, zloupotrebama i insinucijama, koje se vide u ovoj tragičnoj priči o profesoru Stevanu Đorđeviću. Želim da istaknem danas dosta potisnutu ljudsku karakteristiku o junaštvu i čojstvu koje već dosta godina u javnosti demonstrira profesor Trkulja. Junaštvo i čojstvo ovde su u koordinatama markomiljanovske etike i njene epske prisutnosti i širine.

4 Isto, str. 15.

Kolhoznici čuvajte svoja polja od klasnih neprijatelja... (SSSR)

ČEMU BIBLIOGRAFIJA
ČASOPISA PRAXIS?

Dobrilo Aranitović, *Bibliografija časopisa „Praxis“, Jugoslavensko izdanje 1/1964–11/1974*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Dosije studio, Beograd, 2017, 244 str.

1. – Početkom šezdesetih godina XX veka počela su okupljanja jugoslavenskih teoretičara (uglavnom filozofa, sociologa, pravnika i politikologa) i njihove rasprave na stručnim skupovima, mimo oficijelnih institucija. Nakon raskida sa zagovornicima teorije odraza, pripadnici pobjedničke struje filozofa iz Zagreba i Beograda otpočeli su s filozofskim susretima, najpre u Dubrovniku 1963, zatim u Opatiji i Vrnjačkoj Banji 1964. godine, a onda redovno svakog leta na dalmatinskom ostrvu Korčula.

Grupa filozofa i sociologa iz Zagreba, na čelu s Gajom Petrovićem i Rudijem Supekom, inicirala je ideju o Korčulanskoj letnjoj školi, na kojoj bi se vodile stručne rasprave iz oblasti filozofije, sociologije i drugih društvenih nauka.

Prvo zasedanje ove škole održano je preko puta Korčule, na Pelješcu (u Orebiću), 1963. godine, na temu „Kultura i progres“. Sledeće godine škola je upriličena u Korčuli, a tema je bila „O smislu socijalizma“. Na Korčulansku letnju školu dolazila su velika imena svetske filozofije: Ernst Bloh (Ernst Bloch), Herbert Markuze (Herbert Marcuse), Erich From (Erich Fromm), Lisjen Goldman (Lucien Goldmann), Jirgen Habermas (Jürgen Habermas), Karel Kosik (Karel Kosik), Lešek Kolakovski (Leszek Kolakowski), Robert Taker (Robert Tucker) i mnogi drugi.

U cilju objavljivanja materijala i referata sa zasedanja na Korčulanskoj letnjoj školi, osnovan je časopis *Praxis*, koji je od 1964. godine izdavalno Hrvatsko filozofsko društvo. U uvodnom, nepotpisanom tekstu „Čemu Praxis?“, glavni urednik Gajo Petrović je jasno naznačio ciljeve i koncepciju časopisa: „Želimo časopis koji neće biti filozofski u onom smislu u kojem je filozofija samo jedno posebno područje, jedna naučna disciplina, strogo odvojena od svih ostalih i od svakodnevnih problema čovjekova života. Želimo filozofski časopis u onom smislu u kojem je filozofija misao revolucije: nepoštedna kritika svega postojećega, humanistička vizija doista ljudskog svijeta i nadahnjujuća snaga revolucionarnog djelovanja. (...) Pitanja o kojima želimo raspravljati prelaze okvire filozofije kao struke. To su pitanja u kojima se susreću filozofija, nauka, umjetnost i društveno djelovanje, pitanja koja se ne tiču samo ovog ili onog fragmenta čovjeka, ni samo ovog ili onog pojedinca, već čovjeka kao čovjeka. U skladu

s orijentacijom na probleme koji se ne mogu zatvoriti ni u jednu posebnu struku, pa ni u stručno shvaćenu filozofiju, nastojat ćemo i okupiti saradnike. Želimo da u časopisu sudjeluju ne samo filozofi, već i umjetnici, književnici, naučenjaci, javni radnici, svi oni koji nisu ravnodušni prema životnim pitanjima našeg vremena. (...) Naša je osnovna želja da prema svojim mogućnostima pridoneseemo razvoju filozofske misli i ostvarenju humane ljudske zajednice“ (*Praxis*, I, 1964, br. 1, str. 5–6).

Časopis je postao najznačajnija publikacija Korčulanske letnje škole – tribine na kojoj su se vodili slobodni filozofski razgovori među učesnicima koji su imali različita gledišta, pripadali različitim generacijama i školama. U časopisu, međutim, nisu objavljivani samo referati s Korčule, već i drugi tekstovi učesnika tog seminara. Zahvaljujući tome, *Praxis* je postao: 1) ogledalo složene stvarnosti jednog vremena, 2) javna tribina za različite interpretacije Marкса i mnogih drugih značajnih filozofa i mislilaca, i 3) mesto kritičkog promišljanja problema razvoja jugoslovenskog socijalizma i ostvarivanja humane ljudske zajednice.

Članovi praksis grupe bili su, iz Zagreba: Rudi Supek, Gajo Petrović, Predrag Vranicki, Branko Bošnjak, Milan Kangrga, Danilo Pejović, Danko Grlić, Ivan Kuvačić. Bio im je blizak i Veljko Cvjetičanin, a kasnije se uključio i Žarko Puhovski. Iz Beograda su bili: Veljko Korać, Mihailo Marković, Ljubomir Tadić, Andrija Krešić, Mihailo Đurić, Vojin Milić (povukao se 1973. godine), Svetozar Stojanović, Zagorka Golubović, Dragoljub Mićunović, Miladin Životić, Nebojša Popov, Trivo Indić, a povremeno su saradivali i Nikola Milošević, Đuro Šušnjić i drugi. Član redakcijskog saveta iz Sarajeva bio je Abdulah Šarčević, a iz Ljubljane Veljko Rus.

Glavni i odgovorni urednici časopisa bili su: Danilo Pejović i Gajo Petrović (1964–1966), Gajo Petrović i Rudi Supek (1967–1973), Ivan Kuvačić i Gajo Petrović (1974). Članovi redakcije časopisa bili su: Branko Bošnjak (1964–1974), Veljko Cvjetičanin (1973–1974), Mladen Čaldarović (1967–1968), Danko Grlić (1964–1974), Milan Kangrga (1964–1974), Ivan Kuvačić (5–6/1967–1974), Danilo Pejović (1964–1966), Gajo Petrović (1964–1974), Žarko Puhovski (1973–1974), Rudi Supek (1964–1974) i Predrag Vranicki (1964–1974). Sekretari časopisa bili su: Zlatko Posavac (1964), Boris Kalin (1965–1967), Branko Despot (1968–1973) i Gvozden Flego (1974).

Praxis je imao ugledni međunarodni savet, čiji su članovi svojim imenima davali podršku i autoritet tom časopisu: Kostas Axelos (Pariz), Alfred J. Ayer (Oxford), Zygmunt Baumann (Tel-Aviv), Norman Birnbaum (Amherst), Ernst Bloch (Tübingen), Thomas Bottomore (Brighton), Umberto Cerroni (Rim), Robert S. Cohen (Boston), Veljko Cvjetičanin (Zagreb), Mladen Čaldarović (Zagreb), Božidar Debenjak (Ljubljana), Mihailo Đurić (Beograd), Marvin Farber (Buffalo), Muhamed Filipović (Sarajevo), Vladimir Filipović (Zagreb), Eugen Fink (Freiburg), Ivan Focht (Sarajevo), Erich Fromm (Mexico City), Lucien Goldmann (Pariz), Andre Gorz (Pariz), Jürgen Habermas (Frankfurt), Erich Heintel (Beč), Agnes Heller (Budimpešta), Besim Ibrahimpašić (Sarajevo), Mitko Ilievski (Skoplje), Leszek Kolakowski (Warszawa), Veljko Korać (Beograd), Karel Kosik (Prag), Andrija Krešić (Beograd), Henri Lefebvre (Pariz), Georg Lukacs (Budimpešta), Serge Mallet (Pariz), Herbert Marcuse (San Diego), Mihailo Marković (Beograd), Vojin Milić (Beograd), Enzo Paci (Milano), Horward L. Parsons (Bridgeport), Zagorka Pešić-Golubović (Beograd), David Riesman (Cambridge, Mass.), Veljko Rus (Ljubljana),

Svetozar Stojanović (Beograd), Julius Strinka (Bratislava), Abdulah Šarčević (Sarajevo), Ljubomir Tadić (Beograd), Ivan Varga (Budimpešta), Kurt Wolff (Newton), Aldo Zanardo (Bologna), Milan Životić (Beograd).

U nastupima većine praksisovaca bilo je dosta kritičnosti, narcisoidnosti, oštirine i borbenosti kojom su isticali „autentičnost svog tumačenja Marksa i marksizma“, diskreditacije ostalih marksističkih struja i isticanja vlastitog „stvaralačkog doprinosa“, te sličnih preterivanja. Budući da su živeli i delovali u vreme obeleženo rigidnom ideologijom koja nije tolerisala autonomno kritičko mišljenje, njihov rad i časopis *Praxis* dolazili su u sve otvoreniji i oštiriji sukob s oficijelnom vlašću i ideologijom.

2. – Protivrečja jugoslovenskog društva na koja su u svojim tekstovima ukazivali saradnici časopisa *Praxis* kulminirala su u proleće 1968. godine. Maja meseca te godine, Pariz je bio preplavljen masovnim studentskim demonstracijama iza kojih je stajao otpor mladih i levičarskih krugova Vijetnamskom ratu i američkom imperijalizmu. Ubrzo se taj talas studentskog bunta, u drugačijem društveno-političkom kontekstu, pojavio u Beogradu i ostalim univerzitetskim centrima Jugoslavije. U osnovi, taj studentski pokret bio je levičarsko-emanipatorskog karaktera. Osnovna parola pokreta glasila je „Samoupravljanje da – ali od dna do vrha“ i izražavala je radikalne socijalističko-samoupravne i egalitarističke zahteve, kritiku kapitalizma, posebno otuđenja, eksploatacije, tržišta, liberalizma i sličnih pojava.

Praksisovci i grupa profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu nisu neposredno izazvali studentski protest, iako su svojim tekstovima i javnim nastupima sredinom šezdesetih godina aktivno doprinosili širenju ideja koje će rezultovati tim pokretom. Početkom juna,

kada je protest izbio eruptivnom snagom, oni su mu se bezrezervno priključili i umešno ga intonirali i usmeravali. Značajnu ulogu u tome imali su Mihailo Marković, Ljubomir Tadić, Svetozar Stojanović, Miladin Životić, Dragoljub Mićunović i drugi praksisovci. Pod njihovim uticajem, beogradski studentski protest sledio je vrlo određen i eksplicitno formulisan levičarski program. Nije slučajno što je baš Dragoljub Mićunović tadašnji univerzitet nazvao „Crveni univerzitet Karl Marks“.

Studentski protest je u velikoj meri doveo u pitanje legitimitet političke elite koja je autoritarno vladala i kontrolisala sve oblasti privrednog, političkog i kulturnog života u zemlji. Političko rukovodstvo je bilo ozbiljno ugroženo, ali je Josip Broz, kao iskusni tehnolog vlasti, vešto amortizovao studentski bunt. Demagoški je podržao studente, održao umirujući i obećavajući govor. Studenti su se ubrzo preobrazili od kritičara otuđenja i birokratije u „vredne studente-omladince odane drugu Titu“. Dragiša Ivanović, rektor Univerziteta u Beogradu, saopštio je da je Tito podržao studente i njihove zahteve i tada je nastalo opšte oduševljenje i studenti su poslušali rektora da prekinu štrajk.

Nakon Titovog demagoškog manevra, usledila je represija prema inspiratorima i organizatorima studentskih demonstracija. Na udaru te represije našli su se i praksisovci s beogradskog Filozofskog fakulteta. Već jula 1968. godine Gradski komitet SK Beograda i pojedini partijski funkcioneri zahtevali su da se oni izbače iz Saveza komunista Jugoslavije. Budući da to nije htela da obavi partijska organizacija Filozofskog fakulteta, odluku o isključenju su nekoliko godina kasnije doneli viši forumi (Univerzitetski komitet SK i CK SK Srbije). Razlog za takav obračun s grupom profesora Filozofskog fakulteta u vezi je s činjenicom što vlast nije mogla da otrpi

kritiku monopola Saveza komunista, a naročito Titove neprikosnovene vlasti. Praksis grupa je bila jedna od najoštrijih i najdoslednijih kritičara tog monopola i kulta harizmarha.

Pod pritiskom političkog rukovodstva Hrvatske, 1974. godine okončan je rad Korčulanske letnje škole, a časopis *Praxis* je prestao da izlazi. Tadašnje političko rukovodstvo Hrvatske, na čelu s Vladimirom Bakarićem, pozvalo je članove redakcije *Praxis* iz Zagreba i izričito im naložilo da *Praxis* mora prestati da izlazi i da treba okončati rad Korčulanske letnje škole. U protivnom, svi oni biće izbačeni s Univerziteta. Suočeni s tom dilemom, zagrebački profesori su smatrali da je najvažnije da ostanu na Univerzitetu, da zadrže neposredni kontakt s mladim generacijama i određeni društveni uticaj, te su stoga odlučili da se obustavi dalje izlaženje časopisa *Praxis*. Šest godina kasnije pojavio se časopis *Praxis International* koji je od 1981. do 1990. godine izlazio u Oksfordu.

Nakon zabrane časopisa, osnivači i saradnici časopisa *Praxis* razišli su se u mišljenjima oko nastavka delovanja, a većina praksisovaca napustila je marksističku orijentaciju. Tokom sedamdesetih i osamdesetih godina više nije bilo uslova ni prilika da učestvuju unutar pokreta na kritici i korekciji poretka. Početkom devedesetih godina, sa slomom evropskog i jugoslovenskog komunizma, raspali su se levičarski pokreti i levo ustrojeni poreci. Većina praksisovaca napustila je ranija idejno-politička i filozofska uporišta. Trebalo bi imati u vidu da praksisovci nikad nisu bili unisona grupa, nego vrlo heterogena i po teorijskim interesovanjima, ali i po ideološkim opredeljenjima, pri čemu su razlike došle do izražaja naročito zaostreno upravo devedesetih, kada su se raspršili širom partijskog spektra, od leve do umerene desnice. Sve što se na

socio-ekonomskom, idejno-političkom i kulturnom planu događalo i događa u tranziciji u postjugoslovenskim državama nije u skladu s izvornim marksističkim teorijsko-filozofskim nazorima filozofa okupljenih oko časopisa *Praxis*. Poslednjih godina, međutim, posle pashasti neoliberalizma, koji je postjugoslovenske zemlje gurnuo u čorsokak istorije i pretvorio u periferne evropske kolonije s omčom dužničkog ropstva oko vrata, sve očiglednije jeste to da neka od praksisovskih pitanja ponovo dolaze u žižu teorijsko-filozofskih rasprava. Reč je o problemima koje su praksisovci smatrali za „životna pitanja našeg vremena“: alijenacija, dominacija, finansijsko i tehnološko ropstvo, represivna međunarodna podela rada, strukturalna zavisnost i stvarna podređenost privreda nerazvijenih zemalja, nadeksploatacija, pauperizacija, razvoj nerazvijenosti, ekološka destruktivnost kapitalističkog načina proizvodnje, preventivna kontrarevolucija, industrija svesti i slična pitanja.

3. – Politička represija prema časopisu *Praxis* pokazala se u krajnjem rezultatu kao kontraproaktivna, ali je ona u velikoj meri osujetila normalnu kritičku recepciju i akademsku diskusiju o brojnim problemima i insuficijencijama u stavovima samih praksisovaca. Budući da su pripadnici praksis grupe bili osuđeni i proganjani od oficijelne vlasti, potpuno je izostao kritički, akademski dijalog o njihovim stavovima. Svaki kritički sud o njihovim koncepcijama i teorijama diskreditovan je kao služenje režimu.

Za moju i mlađe generacije, koje su intelektualno stasavale sedamdesetih i osamdesetih godina, praksis grupa profesora imala je herojsku auru, kao i svi koje je tadašnja vlast proganjala. Cenili smo ih kao hrabre ljude, moralno podržavali čak i kada se s njima nismo slagali. U raspravu s njima nismo ulazili ni tada,

niti kasnije. Nismo uspjeli jasnije da artikulišemo vlastito stanovište.

Praksisovci su reafirmisali humanističke sadržaje marksizma, ubedljivo pokazali da je Titov režim harizmatički i staljinistički, da u praksi nema samoupravljanja i slično. U to vreme, međutim, oni su filozofiju toliko redukovali i vezali za ideologiju i revoluciju da su je na kraju žrtvovali u prilog „emancipaciji čovečanstva“. Dodamo li tome i činjenicu da je većina praksisovaca bila ideološki ostrašćena i nesposobna za kritičku samorefleksiju, jasno je, nažalost, da su se ubrzo našli na stranputici i završili u teorijsko-filozofskim, a od 1968. godine uglavnom i u idejno-političkim ćorsokacima.

Na ovome mestu, trebalo bi ukazati na činjenicu da su njihovi tekstovi u časopisu *Praxis* predstavljali značajan doprinos jugoslovenskoj društvenoj teoriji sedamdesetih godina XX veka. Između ostalog, taj doprinos se ogleda u: 1) doprinosu filozofskoj antropologiji i afirmaciji humanističkih sadržaja marksizma, 2) razumevanju i kritici otuđenog položaja čoveka u savremenom svetu, 3) kritici autoritarnog socijalizma, 4) doprinosu ideji participativne demokratije i samouprave, i 5) značajnom doprinosu političkoj filozofiji i teoriji emancipacije.

Više od četiri decenije traju rasprave i kontroverze o misiji Korčulanske letnje škole, časopisu *Praxis* i praksis filozofiji. Uprkos tome, njihovo nasleđe nije dovoljno istraženo. Nije ostvarena kritička autorefleksija, ne samo osnivača i sledbenika praksis grupe, nego ni potonjih aktera koji deluju na akademskoj filozofskoj sceni na prostorima bivše Jugoslavije. Nije uspostavljena misaona kritička veza s filozofijom prakse, niti su kritički preispitani njeni dometi i ograničenja. Značaj časopisa *Praxis* u razvoju ne samo jugoslovenske nego i svetske filozofske misli nije istražen,

mada su u tom izuzetno važnom diskursu sudelovali i neki od najistaknutijih ondašnjih mislilaca.

Napor tek predstoji da se nastali vakuum počne popunjavati serioznim istraživanjima i studijama o bogatom i kontroverznom nasleđu časopisa *Praxis*. Bibliografija jugoslovenskog izdanja časopisa *Praxis*, koju je priredio Dobrilo Aranitović, ide u susret tim potrebama i zadacima i ukazuje na izuzetan značaj koji je *Praxis* imao u nekadašnjoj Jugoslaviji i svetu. Do pojave praksis filozofa niko na ovim prostorima nije imao takav međunarodni ugled. Stoga se s pravom ističe da je filozofija prakse, koju su afirmisali osnivači i saradnici časopisa *Praxis*, za srpsku i hrvatsku filozofiju jednako važna koliko je za nemačku filozofiju važan klasični nemački idealizam. Iz tih razloga pomenuta bibliografija je dragocena, s jedne strane, jer nudi solidnu osnovu za izučavanje razvoja jugoslovenske filozofske misli u drugoj polovini XX veka a, s druge strane, jer otvara prostor za kritičko preispitivanje dometa i ograničenja praksis grupe četiri decenije od njenog političkog, nasilnog gašenja.

Imajući sve to u vidu, redakcija časopisa *Hereticus* odlučila je da u ediciji „Dosije“ objavi Bibliografiju jugoslovenskog izdanja časopisa *Praxis*. Tako se široj naučnoj i kulturnoj javnosti čini dostupnim hronološki i bibliografski precizno sačinjen popis svih priloga objavljenih u jedanaest godišta tog časopisa. Učinjeno je to u najboljoj tradiciji prezentovanja priloga i njihovih autora koju je negovao sâm časopis na kraju svakog svog godišta. Prezentovana građa, prateći registri, neophodne anotacije i prilozii uz Bibliografiju, predstavljaju neophodnu i pravu polaznu tačku za temeljno, argumentovano, svestrano i kritičko vrednovanje doprinosa časopisa *Praxis*, kao najznačajnijeg filozofskog glasila na tlu Jugoslavije u proteklom veku.

BIO-BIBLIOGRAFIJE

UDK 012 Солжењичин А.И.
016:929 Солжењичин А.И.

Dobriilo Aranitović
bibliograf, Šabac

SOLŽENJICIN KOD JUGOSLOVENA 1962–2016

Prilog bibliografiji

1. Posebna izdanja

1. *Jedan dan Ivana Denisoviča. Događaj na stanici Krečetrovka. Matronina kuća.* Preveli Zoran Žujović, Ana Gordan, Svetomir Durbabić. – Beograd, Kultura, 1963; str. 209 + /3/; 12⁰
Biblioteka Kultura, kolo 3, knj. 24.

2. *En dan Ivana Denisoviča in dve noveli.* Prevedel [in spremno besedo] <napisal> France Klopčič. – Ljubljana, Državna založba Slovenije, 1964; str. 227 + /4/; 8⁰
Zbirka Kiosk, 38.

* Sadrži i: Dogodek na postaji Krečetrovki. Matronina hiža.

3. *Odjel za rak.* Dio [1], 2. – Rijeka, Otokar Keršovani; 8⁰
Dio [1]: S ruskog preveo Ivan Kušan. – 1968; str. 344; 8⁰
Dio 2: Rijeka bez ušća. S ruskog preveli Ivan i Jakša Kušan, 1969; str. 278 + /2/; 8⁰

4. *U prvom krugu.* S ruskog prevela Nada Šoljan. Rijeka, Otokar Keršovani, 1969; str. str. 554 + /1/; 8⁰
Biblioteka Svjedočanstva, sv. 1.

5. *Odjel za rak. Rijeka bez ušća.* Roman u dva dijela. S ruskog preveli Ivan i Jakša Kušan. – Rijeka, Otokar Keršovani, 1970; str. 387 + /1/; 8⁰

6. *Prvi krog.* Roman. Prevedel Dušan Željcnov. Knj. 1, 2. – Ljubljana, Mladinska knjiga, 1970; 8⁰
Knj. 1. Str. 386 + /5/; 8⁰
Knj. 2. Str. 454 + /5/; 8⁰

7. *Во првиот круї*. Превеле Душанка Стрезоска и Рада Поленак. Предговор [„Солжењин и неговиот Круї“] <написао> Бранко Заревски. [Кн.] 1, 2. – Скопје, Нова Македонија, 1970; 8⁰
Библиотека Свет и време.
Кн. 1. Стр. 465 + /1/; 8⁰
Кн. 2. Стр. 499 + /1/; 8⁰
8. *Sveća na vetru. Jelen i logorska lepoticа*. Drame. Preveo i pogovor [„Scenski prilog Aleksandra Solženjicina“] <napisao> Milivoje Jovanović. – Beograd, Obelisk, 1971, str. 210 + /2/; 8⁰
9. *En den Ivana Denisoviča*. Povesti, črtice, dokumentacija. 2. razširjena izdaja. Prevdle [in spremno besedo] <napisal> France Klopčič. – Ljubljana, Državna založba Slovenije, 1971; str. 339; 8⁰
10. *Приповејке*. Превод Мире Лалић. Предговор [„Солжењинов „Један дан Ивана Денисовича“] <написао> Ђерђ Лукач. – Београд, Српска књижевна задруга, 1971; стр. XXIX + /3/ + 310 + /4/; 8⁰
Српска књижевна задруга, LXIV, 433.
11. *Rakov odelek*. Prevedel Janez Stanič. Del 1, 2. – Ljubljana, Delo, 1971; 12⁰
Del 1. – Str. 257 + /2/; 12⁰
Del 2. – Str. 220 + /3/; 12⁰
12. *Vatra i mravi*. Preveo i pogovor [„Fenomen zvani „Solženjicin“] <napisao> Milan Čolić. – Beograd, Obelisk, 1972; str. 107 + /4/; 8⁰
13. *Авіусї чейрнаестіе*. Превоо Милан Чолић. – Београд, Српска књижевна задруга, 1973; стр. 730; 8⁰
Српска књижевна задруга.
Забавник, књ. 36.
14. *Avgust štirnajstega*. 10–21. avgusta po starem kalendarju. Del 1, 2. Prevedel Janko Moder. – Ljubljana, Mladinska knjiga, 1973; 8⁰
Knjižnica Levstikov hram.
Del 1, knj. 1. – Str. 347; 8⁰
Del 2, knj. 2. – Str. 325; 8⁰
15. *Авіусї чейринаестіаїа*. Превела Тамара Арсовска. Предговор [„Романите на Солжењин“] <написао> Ђерђ Лукач. – Скопје, Нова Македонија, 1973; стр. 355; 8⁰
Библиотека Свет и време.
16. *Совјетски Савез и Запад*. – Минхен, Искра, 1978; стр. 39; 8⁰
17. *Jedan dan Ivana Denisoviča*. S ruskog prevela Mira Lalić. – Beograd, Slovo ljubve, 1981; str. 181; 8⁰
Biblioteka Dobitnici Nobelove nagrade. Romani, 23.

18. *Jedan dan Ivana Denisoviča*. Preveo Zlatko Crnković. – Zagreb, Znanje, 1982; str. 201; 8°

Biblioteka Evergrin, 17.

19. *Teliček in hrast*. Orisi literarnega življenja. Prevedel [in spremno besedo o avtorju] <napisal> Janko Moder. – Ljubljana, Cankarjeva založba, 1982; str. 684; 8°

Nobelovci, 74.

20. *Arhipelag Gulag. 1918–1956*. Pokušaj književnog istraživanja. Preveo Vidak Rajković. – Beograd, Rad, 1988; 8°

Knj. 1: I-II (deo) – 467; str. 8°

Knj. 2: III-IV (deo) – 501; str. 8°

Knj. 3: V-VII (deo) – 445 str. 8°

21. *Jedan dan Ivana Denisoviča*. Preveo Zoran Žujović. – Beograd, Prosveta, 1988; str. 120; 8°

Džepna knjiga.

22. *Sveća na vetru*. (Svetlost koja je u tebi). Preveo Petar Vujičić. – [S. l., s. n.], 1988; str. 98; 8°

23. *Во првиој круј*. Превела Душанка Стрезоска, 1, 2. – Скопје, Мисла, 1990; 8°

Кн. 1. – Стр. 426; 8°

Кн. 2. – Стр. 466; 8°

24. *Jedan dan Ivana Denisoviča*. Св. 1, 2. – Beograd, Филип Вишњић, 1991; стр. 185 + 191.

* На Брајевом писму.

25. „Руско пишање“ крајем 20. века. Предео Бобан Ђурић. – Нови Сад, Матица српска, 1995; стр. 89; 8°

Библиотека Писмо, 25.

26. *Jedan dan Ivana Denisoviča*. Превела Мира Лалић. – Beograd, Удружење издавача и књижара Југославије, 1998; стр. 122; 8°

Библиотека Ремек-дела, 20.

27. *Rusija u provaliji*. Превела Лjubинка Милинчић. – Beograd, Paideia, 1999; str. 166; 8°

Biblioteka Prizma,

* Drugo izdanje 1999.

28. *Prelom*. Превела Лjubинка Милинчић. – Beograd, Paideia 2000; str. 120; 8°

Biblioteka Maštarije.

29. *Dva veka zajedno (1795–1995)*. – Beograd, Paideia, 2003; 8°

Biblioteka Prizma

- Deo 1. (Jevreji i Rusi pre revolucije). – Str. 433; 8°
 Deo 2. (Jevreji i Rusi za vreme sovjetskog perioda). – Str. 461; 8°
 30. *Jedan dan Ivana Denisoviča*. Prevela Mira Lalić. – Beograd, Paideia, 2006; str. 146; 8°
 Džepna knjiga.
 31. *Jedan dan Ivana Denisoviča*. 2. izdanje. Prevela Mira Lalić. – Beograd, Paideia, 2008; str. 143; 8°
 Džepna knjiga.
 32. *Совјетски савез и Запад*. Превео Срето Танасић. – Београд, Хришћанска мисао – Србиње, Хиландарски фонд – Ваљево, Задужбина „Николај Велимировић и Јустин Поповић“, 2009; стр. 88; 8°
 33. *Jedan dan Ivana Denisoviča*. Prevela Mira Lalić. – Beograd, Новости, 2010; стр. 160; 8°
 34. *Не живи у лажима!* Приредили Бошко Обрадовић, Бранимир Нешић. – Београд, Catena Mundi, 2012; стр. 254; 8°
 Библиотека Путовођа; коло 1, књ. 1.
 35. *Воли револуцију*. Незавршена повест. Превела Мирјана Грбић. – Београд, Геополитика издаваштво, 2014; стр. 190; 8°
 Едиција Ретро премијере.
 Белешка о аутору: стр. 189–190.
 36. *Не живи у лажима!* Приредили Бошко Обрадовић, Бранимир Нешић. Друго издање. – Београд, Catena Mundi, 2014; стр. 254; 8°
 Библиотека Путовођа; коло 3, књ. 6.

2. Prilozi u periodici, izborima i zbornicima

2.1. Pripovetke. Proza. Odlomci iz romana

37. Један дан Ивана Денисовича. – *Полишика*, 59/1962, 17649–17682 (24. 11–21. 12).
 * Објављено у 33 наставка.
 38. Ivan Denisoviča egy napja. – *Magyar Szó*, 19/1962, 329–359 (28. 11–30. 12).
 * Објављено у 31 наставку.
 39. Eden den Ivana Denisoviča. – *Večer*, 18/1962, 276–305 (24. 11–31. 12).
 * Објављено у 31 наставку.
 40. Догађај на станици Кречетовка. – *Полишика*, 40/1963, 17701–17722 (23. 1–7. 2).
 * Објављено у 23 наставка.

41. La giornata di Ivan Denisovic. – *Panorama*, 12/1963, 3–12, 20–21.
42. Матрјонина кућа. – *Вечерње новости*, 1963, 2908–2920 (23. 1–6. 2).
* Објављено у 13 наставака.
43. Матрјонина хижа. – *Вечер*, 19/1963, 5368 (5. 22. 3).
44. На станицата Кречетовка. – *Нова Македонија*, 20/1963, 5825 (6. 1).
45. Nji ditë e Ivan Denisowicit. – *Rilindja*, 20/1964, 1980–2021 (2. 10–12. 11).
* Објављено у 22 наставака.
46. Dogodek na postaji Krecetovka. – *Вечер*, 22/1966, 97–120 (26. 4–26. 5).
* Објављено у 24 наставака.
47. Десна рука. Превео с чешког Андрија Гросбергер. – *Борба*, 34/1968, 16 (18. 1).
48. Desnica. – *Вечер*, 25/1969, 20 (25. 1).
49. Zahar – Kalita. Preveo Juraj Bedenicki. – *Riječi*, Sisak, 1/1969, 1, 41–52.
50. Zašto se predznak promijenio od plus na minus? – *Vjesnik*, 30/1969, 7921–7923 (8–19. 3).
* Iz romana *Odjel za rak*.
Objavljeno u četiri nastavka.
51. Proza. Izbor i prevod Milan Čolić. – *Rukovet*, 15/1969, 12, 759–770.
* Sadržaj: Disanje. Jezero Segden. Prah pesnika. Patkica. Odras na vodi. Grad na Nevi. Vatra i mravi. Početak dana. Nepogoda u planinama. Brvno bresta. Šarov. U Jesenjnovom rodnom kraju. Kolhozni ruksak. Mi nećemo umreti. Putovanje niz Oku.
52. Шест минијатура. Превод и белешка М. К. – *Дневник*, 27/1969, 7993 (2. 2).
53. A halhatatlan és a belügyminiszter. Részelt. – *7 Nap*, 25/1970, 44 (23. 10).
54. Az ügy érdekélen. Ford. Zsuzsa Koroknal. – *Magyar Szó*, 26/1970, 286 (17. 10).
55. Az ügy érdekélen. Ford. Iren Fejes. – *Dolgozok*, 23/1970, 30 (31. 7).
56. Ватра и мрави. – *Баїгала*, 12/1970, 140, 1.
57. Десна рука. Превео Петар Вујичић. – *Књижевне новине*, 22/1970, 365 (23. 5).

58. За општу ствар. Превео Радослав Конатар. – *Градина*, 5/1970, 12, 3–28.
59. Ivan Gyenisovics egy napja. Ford. Iren Fejes. – *Dolgozok*, 23/1970, 7 (20. 2).
60. Intr-o gara. Fragment. Trad. Igor Block. – *Libertatea*, 16/1970, 42 (18. 10).
61. Peparti i kancerit. Fragment. Përk. Esad Mekuli. – *Jeta e re*, 22/1970, 6, 959–973.
62. Procesioni i pashkëve. Përk. Vehap Shita. – *Rilindja*, 26/1970, 4169 (5. 11).
63. Tetreb i treba. Preveo Milorad Đuričić. – *Savremenik*, 16/1970, 2, 113–134; 3, 273–283.
64. Uksršnja procesija. Prev. D. V. – *Marulić*, 3/1970, 1, 5–8.
65. Отпори. Одломак из приповетке. Превео Александар К. Нејман. – *Сиремиж*, 16/1971, 3, 225–232.
66. Rakoviné oddelenie. Urivok. Prel. J. V. – *Novy život*, 23/1971, 4, 325–336.
67. Segden gölü. – *Birlik*, 27/1971, 965 (18. 5).
68. Така треба да биде. Одломак из приповетка. Превео Александар К. Нејман. – *Развишок*, 9/1971, 5, 247–255.
69. Свеча на ветер. Превео Тома Саздов. – *Културен живои*, 17/1972, 4–5, 25–47.
70. Prej nga jetojnë njerëzit. Perk. Sadri Morina. – *Zëri i rinisë*, 28/1973, 9, 18.
71. Улазак у дан. – *Банајски весник*, 4/1983, 2, 13.
72. Архипелаг Гулаг. (1918–1956). Одломци. Превео Савић Минић. – *Књижевна реч*, 16/1987, 305–306 (10. и 25. 9); 307, (10. 10); 308 (25. 10).
73. „Dijaleктички материјализам – napredni pogled na svet“. Prevela Lidija Subotin. – *Književna kritika*, 19/1988, 3–4, 30–38.
74. Imperator Mihail. Preveo Mirko Đorđević. – *Savremenik*, 33/1987, 5, 168–173.
- * Iz romana *Arhipelag Gulag*.
75. Jezero Segden. Preveo Drago Bajt. – *Delo*, Ljubljana, 29/1987, 222 (24. 9).
76. Као нестварни Тритон. Превео Драгослав Мутавцић. – *Бајгала*, 29/1987, 336, 6–11.
- * Из романа *Архипелаг Гулај*.

77. Март седамнаесте. Одломак. Превела Биљана Чудомировић. – *Књижевна реч*, 17/1988, 316 (25. 2).

78. Март седамнаесте. Одломци. Превели Зорислав и Душко Паунковић. – *Писмо*, 4/1988, 13, 177–197.

79. Metastaza. Prevela Lidija Subotin. – *Delo*, 33/1987, 1–2, 1–30.

80. Ne živimo kao lažovi. Preveo Vidak Rajković. – *Ars*, 3/1988, 1, 58–60.

81. Razotkrivam se... Prevela Ivana Vuletić. – *Književna kritika*, 19/1988, 3–4, 5–29.

* Iz knjige *Šut s rogatim*, Pariz, 1975.

82. Десна шака. Превео Узеир Љутић. – *Бајгала*, 32/1990, 380–381, 1–3.

83. Ева. Превела Неда Николић-Бобић. – *Књижевне новине*, 44/1991, 830 (15. 11), 13.

84. Etide i male priče. Preveo Boris Pavlov. – *Ulaznica*, 25/1991, 128–129, 10–16.

85. Матрјонино двориште. Превела Мира Лалић. – [У]: *Бубањ за јорњи свей*. Антологија руске приче XX века. (Од Битова до Ј. Садур). Том II, књига друга. Београд, Плато, 2004, стр. 437–471.

86. Мрвице (1996–1999). Превела Мирјана Грбић. – *Источник*, 14/2005, 55–56, 133–141.

87. Мрвице. Превела Злата Коцић. – *Вечерње новостии*, 55/2008 (24. 12), 21.

88. Записи Солжењичина. Превела Злата Коцић. – *Полишика*, 105/2008 (16. 8); *Култура – уметност – наука*, LII/18.

* Садржај: Старење. Помен упокојенима. Ариш.

2.2. Članci. Govori. Pisma. Intervjui

89. Pismo Četvrtom svesaveznom kongresu sovjetskih književnika. Preveo Dragutin Šćakanec. – *Kolo*, 6/1968, 12, 577–581.

90. Говор поводом доделе Нобелове награде за књижевност 1970. Превео Петар Вујичић. – *Књижевна реч*, 1/1972, 9, 12.

91. Покајање и самоограничење као категорија националног живота. Превео Амфилохије Радовић. – *Теолошки погледи*, 8/1975, 2, 82–92.

92. Право и морал. Превео Новак Марушић. – *Американски Србобран*, 68/1976, 14890 (2. 4), 1.

* Део предавања одржаног 30.6.1975. год.

93. „Kot pisatelj tako čutim, ne morem storiti drugega, kot izraziti tisto kar čutim...“ – *Naši razgledi*, 34/1985, 17, 526–527.

* Intervju.

94. Žene u logoru. Prevela Lidija Subotin. – *Delo*, 32/1986, 4–5, 117–136.

95. О мени причају као да сам мртав. Превео Божидар Зеџ. – *Писмо*, 4/1988, 13, 153–176.

* Разговор водио Рудолф Аугштајн.

96. Писац врећастих чудовишта. Превео Срђан Кисић. – *Ослобођење*, 46/1986, 14767 (30. 7).

* Разговор водио Пол Греј.

97. Две револуције. Превео Александар Тодоровић. – *Књижевност*, 45/1990, 9, 1657–1675.

* Руска револуција 1905–1907; Француска револуција 1789.

98. Pismo IV Svesaveznom kongresu Saveza sovjetskih pisaca. Prevela Irena Lukšić. – *Književna kritika*, 21/1990, 3–4, 80–84.

99. На повратку дисања и свијести. Поводом трактата А. Д. Сахарова „Размишљања о прогресу, коегзистенцији и интелектуалној слободи“. Превео Славко Шћепановић. – *Сиварање*, 46/1991, 8–9, 800–812; 10, 953–965; 11–12, 1118–1132.

100. Nemilosrdni kult novoga. Preveo Darko Popović. – *Treći program Radio-Beograda*, 1992, 92–95, 7–9.

101. Покајање и самоограничење као категорија националног живота. Превео Амфилохије Радовић. – *Градац*, 20/1993, 110, 61–68.

102. Комунисти су из једног кабинета прешли у други. Приредила и превела Бранка Богавац. – *Књижевна реч*, 22/1993, 424 (10. 10), 5–6.

103. Неуморни култ новине и како је он упропастио ово столеће. Превела Милица Минт. – *Књижевне новине*, 45/1993, 869 (1. 9), 11.

104. Време за ограничавање жеља. – *Књижевност*, 48/1993, 11–12, 1278–1280.

105. Светајински савез Бога и човека. Велика тајна у мало речи. – *Српски Сион*, 2/1993, 2, 7.

106. Људи су заборавили Бога – отуда свако зло. Превео Иринеј Буловић. – *Виноград јосифовић*, 23/1998, 75, 8–10.

107. Покајање и самоограничење – као категорије националног живота. – *Сиварање*, 60/2000, 1–5, 66–78.

108. Кад ја невољно листам... – *Сунчаник*, 2/2002, 3, 37.

109. Хришћански записи. – *Православно дело*, 1/2004, 3, 62.

3. Literatura o Aleksandru Solženjicinu

3.1. Posebna izdanja

110. Lukacs, György: *Szolzsencyin*. – Ujvidéken, Uj Simposion, 1970; str. 52; 8°

Symposion füzet, 05.

111. Lukač, Đerđ: *Solženjicin*. Preveo Milan Tabaković. – Beograd, Komunist, Klub čitalaca, 1971; str. 90; 8°

112. Нива, Жорж: *Александар Солжењичин*. Уметник, мислилац, пророк. Превео <и поговор> [„Актуелна књига о Солжењичину која је потребна и српском читаоцу“] <написао> Миодраг Сибиновић. – Београд, Ново дело, 1999; стр. 177; 8°

113. Dutschke, Rudi – Wilke, Manfred: *Sovjetski Savez, Solženjicin i Zapadna ljevica*. Preveo Drago Dujmić. – Zagreb, Globus, 1983; 8°

* U sadržaju: *Michael Morozow*: Slučaj Solženjicin (257–267). – *Ernest Mandel*: „Arhipelag Gulag“ ili neprevladana prošlost staljinizma (268–285). – *Roy Medvjedev*: Gdje je ostao milijun uhapšenih komunista? Arhipelag Gulag II. (286–292). – *Medvjedev Roy*: Što nas očekuje? O pismu Aleksandra I. Solženjicina (293–311). – *Franz Marek*: Nedjeljiva solidarnost. Pokušaj debate s Royem Medvjedevim (312–323).

114. Mihajlov, Mihajlo: *Planetarna svest*. Izbor, prevod i pogovor Mirko Đorđević. – Beograd, Beogradski krug – biblioteka Krug, 2001; 8°

* U sadržaju: Mrtvi dom F. M. Dostojevskog i A. Solženjicina (9–35). Svojevremene misli (51–64). Povratak Velikog Inkvizitora (65–98). Mističko iskustvo neslobode (99–120).

115. Furlan, Ivan: *Jedan dan u životu Ivana / ili: Solženjicin je to mogao doživjeti i na Golom, a ne samo u GULAG-u!* – Beograd, Književni klub „Branko Ćopić“, 2003; str. 52; 8°

116. Суботић, Милан: *Солжењичин: анђеоло историје*. – Београд, Логос, 2007; стр. 94; 8°

Библиотека реч. Друго коло.

* Садржај: 1. Несхваћени феномен. 2. Солжењичиново дисиденство. Давид против Голијата. 3. Солжењичин на Западу. „Свој међу туђима“. 4. Како да уредимо Русију. „Шта да се ради?“ 5. Солжењичин у Русији. „Туђ међу својима“. 6. Анђеоло историје. Литература.

117. Медведев, Жорес – Медведев, Рој: *Солжењичин и Сахаров*. Два пророка. Превели Бранислав и Марија Марковић. – Београд, Логос, 2015; стр. 287; 8°

3.2. Studije. Članci. Prikazi dela Aleksandra Solženjicina

118. Z[aharov], L[av]: Nova proza Solženjicina i njegovi kritičari. – *Telegram*, 4/1963, 187 (21. 12).

* O pripoveci „Radi korisnog cilja“.

119. Klopčič, France: Aleksandar Solženjicin: *En dan Ivana Denisoviča*. – *Tovariš*, 19/1963, 8, 41–43.

* Prikaz.

120. Car, Duško: Aleksandar Solženjicin: *Jedan dan Ivana Denisoviča*. – *Kolo*, 1/1963, nova serija, 3, 357–368.

* Prikaz.

121. Захаров, Лав: Солжењин, његов Иван Денисович и дискусија о обојици. – *Књижевност*, 19/1964, 7–8, 126–132.

122. Klopčič, France: Spremna beseda. – [In]: Aleksandar Solženjicin: *En dan Ivana Denisoviča*. Prev. France Klopčič. Ljubljana, Državna založba Slovenije, 1964.

123. Kolišnik, Štefen: Aleksandar Solženjicin: *En dan Ivana Denisoviča*, Ljubljana, 1964. – *Delo*, 5/1964, 151 (4. 6).

* Prikaz.

124. Максимовић, Миодраг: Александар Солжењин: *Jedan dan Ivana Denisoviča*, Београд, 1963. – *Илустрована полиџика*, 7/1964, 271, 41.

* Приказ.

125. Mihajlov, Mihajlo: Mrtvi dom Fjodora Mihajloviča Dostojevskog i Aleksandra Solženjicina. – *Forum*, 5/1964, 6, 906–928.

* O *Zapisima iz mrtvog doma* F. Dostojevskog i romanu *Jedan dan Ivana Denisoviča* A. Solženjicina.

126. Обрадовић, Милош: Александар Солжењин: *Jedan dan Ivana Denisoviča*, Београд, 1963. – *Трудбеник*, 19/1964, 33 (16. 8).

* Приказ.

127. Rupel, Slavko: Aleksandar Solženjicin: *En dan Ivana Denisoviča*, Ljubljana, 1964. – *Borec*, 15/1964, 6–7, 472–473.

* Prikaz.

128. Trifković, Risto: Od Babelja do Solženjicina. – *Izraz*, 9/1965, 5, 483–487.

129. Trifković, Risto: Literatura istine. Aleksandar Solženjicin: *Odjel za rak*, Rijeka, 1968. – *Izraz*, 12/1968, 12, 553–556.

* Prikaz.

130. Вуковић, Миладин: Од аутентичног до сензационалистичког. (Александар Солжењичин: *Огјел за рак*, „Отокар Кершовани“, Ријека, 1968, превео Иван Кушан). – *Сиварање*, 24/1969, 3, 304–307.

* Приказ.

131. Jeremić, Ljubiša: Romani Aleksandra Isajevića Solženjicina. – *Izraz*, 13/1969, 2, 171–188.

132. Лукач, Ђерђ: Solženjicin: *Jedan dan Ivana Denisoviča*. Preveo Zoran Konstantinović. – [U]: Ђерђ Лукач: *Eseji o književnosti*, Beograd, Rad, 1969, str. 81–100.

133. Strada, Vittorio: Isključujući Solženjicina iz svojih rdova Savez sovjetskih pisaca sigurno ga nije mogao isključiti iz redova ruske književnosti. – *Vjesnik*, 30/1969, 8193 (9. 12).

* Preuzeto iz lista *Rinascita*.

134. Tvardovski, Aleksandar: Solženjicizam. Prevela Olga Rajić. – *Lica*, 4/1969, III, 17.

* Tekst privatnog pisma Konstantinu Aleksandroviču Feđinu.

135. Čolić, Milan: Fenomen „Solženjicin“. – *Rukovet*, 15/1969, 12, 754–758.

136. Štih, Bojan: Aleksandar Solženjicin. – *Naši razgledi*, 18/1969, 22, 667.

137. Ђilas, Milovan: O Solženjicinu. – *Naša reč*, London, 23/1970, 220, 10.

* Iz razgovora s dopisnikom *Life*-a od 1. 5. 1970. god.

138. Заревски, Бранко: Солжењичин и неговиот „Круг“. – [Предговор у књизи]: Александар Солжењичин: *Во првиот круг*. Скопје, Нова Македонија, 1970, стр. 5–12.

139. Ивић, Павле Д.: Александар Солжењичин: *У првом кругу*, Ријека, 1969. – *Градина*, 5/1970, 3, 29–39.

* Приказ.

140. Јовановић, Миливоје: Дrame Александра Солжењичина. – *Позориште*, 12/1970, 6, 747–758.

141. Kušan, Ivan. Treće odlikovanje za hrabrost. – *Kolo*, nova serija, 8/1970, 10, 1150–1156.

* O Aleksandru Solženjicinu.

142. Lukacs, György: Solzsencyin regenyer. – *Uj Simposion*, 1970, 67, 1–11.

143. Лукач, Ђерђ: Solženjicinovi romani. Preveo Milan Tabaković. – *Polja*, 16/1970, 145, 9–20.

* Odlomak iz knjige *Solženjicin*.

144. Lukač, Đerđ: Solženjicinovi romani. Preveo Aleksa Buha. – *Izraz*, 15/1970, 1, 110–124; 2–3, 269–284.

145. Нива, Жорж: Студије и минијатуре Солжењичина. Предео Светозар Поповић. – *Бајгала*, 12/1970, 140, 1–2.

146. Вуковић, Миладин: Солжењичин – између политике и литературе. – *Овгје*, 3/1971, 20, 19.

147. Damnjanović, Milan: Lukačeva rasprava o Solženjicinu. (Đerđ Lukač: *Solženjicin*, preveo Milan Tabaković, Beograd, 1971). – *Književna kritika*, 2/1971, 4, 6–8.

* Prikaz.

148. Đuričković, Dejan: Lukač o Solženjicinu. – *Odjek*, 24/1971, 1, 16.

149. Ilich, Iztok: Aleksandar Solženjicin in njegov *Prvi krog*. – *Dialogi*, 7/1971, 4, 221–223.

150. Jovanović, Milivoje: Scenski prilog Aleksandra Solženjicina. – [Pogovor u knjizi]: Aleksandar Solženjicin: *Sveća na vetru. Jelen i logorska lepatica*. Drame, Beograd, Obelisk, 1971, str. 205–210.

151. Klopčič, France: Spremno besedo. – [In]: Aleksandar Solženjicin: *En den Ivana Denisoviča*, Ljubljana, Državna založba Slovenije, 1971, str. 329–340.

152. Kosanović, Bogdan: Aleksandar Isajevič Solženjicin: *Odeljenje za rak*. – *Index*, 14/1971, 221 (14. 4).

* Prikaz pozorišnog izvođenja.

Reditelj Gradimir Mirković.

153. Лукач, Ђерђ: Солжењичинов „Један дан Ивана Денисовича“. Предео Милан Табаковић. – [У]: Александар Солжењичин: *Пријовешке*. Београд, Српска књижевна задруга, 1971, стр. 7–29.

154. Lukić, Sveta: Jedan pogled na teoriju i praksu socijalističkog realizma. Pasternak, Jevtušenko, Solženjicin. – *Delo*, 17/1971, 1, 67–85.

155. Miloradović, Mirko: Aleksandar Solženjicin: „Odeljenje za rak“. – *Borba*, 49/1971, 46 (18. 2).

* Prikaz pozorišnog izvođenja.

Reditelj Gradimir Mirković.

156. Nado, Moris: U paklu ili Solženjicin. Prevela Olga Stuparević. – *Savremenik*, 17/1971, 1, 27–31.

157. Нејман, Александар К.: Награда за дело и став. – *Развишок*, 9/1971, 5, 256–261.

* О Александру Солжењичину, добитнику Нобелове награде за књижевност.

158. Perić, Branko: Lukač i Solženjicin. U traganju za Lukačevom sociologijom literature. – *Izraz*, 15/1971, 10, 366–374.

159. Rupel, Dimitrij: Tisočletje Aleksandra Solženjicina. – *Novi razgledi*, 20/1971, 23, 707.

160. Flaker, Aleksandar: Aleksandar Solženjicin: „Август четрнадцатого“, Парис, 1971. – *Književna smotra*, 3/1971–1972, 10, 87–88.

* Prikaz.

161. Ђевеница, Фадил: Цијена равнотеже мита. Солжењичин или „У првом кругу“, поново, три године послјије. – *Градина*, 7/1972, 3–4, 73–84.

162. Djilas, Milovan: Indomitable Faith. (Alexander Solzhenitsyn: *Critical Essays* – New York, Collier, 1971). – *The Washington Post Book World*, 1972 (17. 9), 328–331.

* Prikaz.

163. Јанићијевић, Јован: Александар Солжењичин: „Приповетке“, Београд, 1971. – *Књижевне новине*, 24/1972, 420–421 (1. 8).

* Приказ.

164. Klopčič, France: *Август штирнаестега лета*. Нови роман Александра Солženjicina. – *Naši razgledi*, 21/1972, 23, 639.

165. Klopčič, France: О преводих из русџине. – *Sodobnost*, 20/1972, 3, 300–312.

* Поводом превода романа Александра Солženjicina.

166. Kosanović, Bogdan: Aleksandar I. Solženjicin: *Одјел за рак*. Ријека без ушћа, Ријека, 1970. – *Index*, 15/1972, 240 (13. 1).

* Prikaz.

167. Čačinović-Puhovski, N[adežda]: Aleksandar I. Solženjicin: „Kоловоz четрнаесте“. – *Telegram*, 2/1972, 47 (25. 8).

* Prikaz.

168. Čolić, Milan: Fenomen zvani „Solženjicin“. – [Pogovor u]: Aleksandar Solženjicin: *Vatra i mravi*. Београд, Obelisk, 1972, стр. 89–107.

169. Александар Солжењичин и Добрица Ђосић. – *Американски Србобран*, 58/1973, 14480 (5. 1), 1.

* Поводом чланка Милована Ђиласа у *Коријере дела сера* од 7. 12. 1972. о делатности и утицају писаца и мислилаца у комунистичким земљама.

170. Лукач, Георг: Романите на Солжењичин. – [У књизи]: Александар Солжењичин: *Август четринаестега*. Скопје, Нова Македонија, 1973, стр. 5–61.

171. Mučibabić, Milan: Aleksandar I. Solženjicin: *Avgust četrnaeste – Čvor 1*, Beograd, 1973. – *Oslobođenje*, 30/1973, 9005 (30. 6).

* Prikaz.

172. Poniž, Denis: Aleksandar Solženjicin: „Avgust štirnaestega“, Ljubljana, 1973. – *Prostor i čas*, 5/1973, 8–9, 548–550.

* Prikaz.

173. Djilas, Milovan: Communism and the Camps. – *The New York Times*, 1974 (3. 7), 31.

* O sovjetskim radnim logorima u vreme Staljina.

Povodom Solženjicinovog romana *Arhipelag Gulag*.

174. Недељковић, Драган: Солжењичин против Шолохова. – *Домети*, Сомбор, 1/1974, 1, 9–13.

175. Драгосавац, Душан: Национално и интернационално. – *Борба*, 1978, (11. 11), 11.

* O Миловану Ђиласу и Александру Солжењичину као „отпадницима радничког покрета“ и „малограђанским интелектуалцима“.

176. Djilas, Milovan: Alexander Solzhenitsin: *The Calf Butted the Oak*. – *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 1975 (8. 8), 16.

* Prikaz.

177. Klopčič, France: Dva Solženjicina. – *Naši razgledi*, 24/1975, 6, 150–151.

178. Кулишић, Коста: Солжењичин и Ђилас. – *Американски Србобран*, 68/1976, 14893 (12. 4), 2.

179. Матвејевић, Предраг: Солжењичин пред нама. – *Побједа*, 31/1975, 3445–3452 (31. 3–8. 4).

* Објављено у девет наставака.

180. Матвејевић, Предраг: Солженицин пред нас. – *Нова Македонија*, 31/1975, 10102 (9. 3).

181. Matvejević, Predrag: Solženjicin pred nama. – *Izraz*, 19/1975, 3, 160–168.

182. Пражић, Милан: Морално самоуништење Солжењичина. Писац против слободе и људског достојанства. – *Дневник*, 34/1975, 10314 (20. 87), 15.

183. Реакција Милована Ђиласа на ставове Александра Солжењичина. – *Наша реч*, 29/1976, 271, 7.

* O интервјуу Милована Ђиласа *St. Louis Post-Dispatch*-у од 8. 8. 1976. г.

184. Moder, Janko: Spremna beseda ob avtorju. – [In]: Aleksandar Solženjicin: *Teleček in hrast*. Ljubljana, Cankarjeva založba, 1982, str. 659–678.

185. Munda, Jože: Solženjicin pri nas. – [In]: Aleksandar Solženjicin: *Teleček in hrast*. Ljubljana, Cankarjeva založba, 1982, str. 679–684.

186. Mandel, Ernest: „Arhipelag Gulag“ ili neprevladana prošlost staljinizma. – [U]: *Sovjetski Savez, Solženjicin i zapadna ljevica*. Zagreb, Globus, 1983, str. 268–285.

* Sadržaj: Svijet staljinskih logora s prisilnim radom. Je li Staljin samo nastavio ono što su zapolei Lenjin i Trocki? „Kriva je ideologija“. Moralizatorska politika uhvaćena u vlastitu mrežu. Historijsko opravdanje socijalističke oktobarske revolucije. Dilema intelektualne opozicije u SSSR-u.

187. Marek, Franz: Nedjeljiva solidarnost. Pokušaj debate s Royem Medvjedevim. – [U]: *Sovjetski Savez, Solženjicin i zapadna ljevica*. Zagreb, Globus, 1983, str. 313–323.

188. Mevjedev, Roy: Gdje je ostao milijun uhapšenih komunista? – [U]: *Sovjetski Savez, Solženjicin i zapadna ljevica*. Zagreb, Globus, 1983, str. 286–292.

* Sadržaj: Mnogi lažni tonovi. Socijalizam – staljinizam?

189. Medvjedev, Roy: Što nas očekuje? O pismu A. I. Solženjicina. – [U]: *Sovjetski Savez, Solženjicin i zapadna ljevica*. Zagreb, Globus, 1983, str. 293–311.

* Sadržaj: Prethodna napomena Michaela Morozowa (293–295). I. O nacionalnom životu ruskoga naroda. II. O položaju pravoslavne crkve. III. Vojnoindustrijski kompleks i ratna opasnost. IV. Razvitak socijalizma i razvitak demokracije. V. Kao i svaka nauka i marksizam ima pravo na greške. VI. Tehničko-privredni napredak i resursi planeta. VII. O osnovnoj proturječnosti svojetskog društva.

190. Morozow, Michael: Slučaj Solženjicin. – [U]: *Sovjetski Savez, Solženjicin i zapadna ljevica*. Zagreb, Globus, 1983, str. 257–267.

191. Rupel, Dimitrij: Aleksandar Solženjicin: *Teleček in hrast*. – *Nova revija*, 2/1983, 17–18, 1980/1985.

* Prikaz.

192. Handžić, Izet: Aleksandar Solženjicin: *Jedan dan Ivana Deni-soviča*, Zagreb, 1983. – *Lica*, 10/1983, 8–10, 165.

* Prikaz.

193. Hajm, Majkl Henri: Solženjicin i Kundera u Americi. Amerikanci su čitali i slavili Solženjicina samo dok je bio u svojoj zemlji, a Kunderu tek kad je izbegao. – *Književni glasnik*, Beograd, 1984, (1), 23–24.

194. Voslenski, Mihail: *En dan v življenju Denisa Ivanoviča*. Prev. Milan Apih. – *Nova revija*, 4/1985, 39–40, 953–967.

* O Aleksandru I. Solženjicinu.

195. Đorđević, Mirko: Setni osmeh boginje Klio. – *Savremenik*, 31/1985, 12, 631–642.

* O istorijskom romanu Aleksandra Solženjicina.

196. Пекић, Борислав: Анти-успомене 1948–1953. – *Књижевности*, 40/1985, 11, 1901–1907; 12, 2089–2096.

197. Ђорђевић, Mirko: Sretni osmeh boginje Klio. Skice za poetiku istorijskog romana A. S. Solženjicina. – [U]: Mirko Ђорђевић: *Osmeh boginje Klio*, Beograd, Novo delo, 1986, str. 169–184.

198. Flaker, Aleksandar: Aleksandar Isaevič Solženjicin. – [U]: *Ruska književnost*, Zagreb, SNL, 1986, str. 136.

199. Гаврић, Томислав: Портрет логораша у одсуству. – *Борба*, 66/1987, 248–249 (5. 9).

* О књижевном стваралаштву Александра Солжењицина.

200. Делић, Јован: Богојављенска ноћ двадесетовековног романа. – *Сојоћанска виђења*, 1987, 6, 39–50.

201. Ђорђевић, Mirko: Pisac i prorok. – *Savremenik*, 33/1987, 4–5, 174–178.

* Iz *Zapisa o Solžnjcinu*.

202. Lukić, Sveta: Solženjicin na početku novog poglavlja. – [U]: Sveta Lukić: *Celo jato*. Beograd, BIGZ, 1987, str. 285–294.

203. Aćin, Jovica: Iz književne logorologije. – *Književna kritika*, 19/1988, 3–4, 70–75.

* O Solženjicinovim delima *Arhipelag Gulag* i *Jedan dan Ivana Denisoviča*.

204. Bienek, Horst: Solženjicin piše „Rdeće kolo“. – *Naši razgledi*, 37/1988, 24, 754.

205. Danojlić, Milovan: Gulag, najzad. – *Književna kritika*, 19/1988, 3–4, 56–57.

* Povodom prevoda Solženjicinovog *Arhipelaga Gulaga*.

206. Lefor, Klod: „Narod je postao sopstveni neprijatelj“. Preveo Ivan Vejvoda. – *Književna kritika*, 19/1988, 3–4, 63–69.

* O Solženjicinovom delu *Arhipelag Gulag*.

207. Lovrenović, Ivan: Geografija užasa. – *Književna kritika*, 19/1988, 3–4, 78–81.

* O Solženjicinovom delu *Arhipelag Gulag*.

208. Лукић, Света: Александар И. Солжењицин: *Архипелаг Гулај*, Београд, 1988. – *Полиџика*, 85/1988, 26790 (7. 5).

* Приказ.

209. Milić, Novica: Zapisi o mehanici nebeskoj. – *Književna kritika*, 19/1988, 3–4, 162–168.

* O Solženjicinovom *Arhipelagu Gulagu*.

210. Milošević, Nikola: Aleksandar Solženjicin – svedok i tumač. – *Književna kritika*, 19/1988, 3–4, 157–161.

211. Милошевић, Никола: Дело блиставог полемичара. Александар И. Солжењичин: *Архипелаг Гулаг*, Београд, 1988. – *Књижевна реч*, 17/1988, 323 (10. 6), 5.

* Приказ.

212. Miĥailović, Dejan: „Gulag“ – neophodne napomene. – *Književna kritika*, 19/1988, 3–4, 138–155.

213. Paunković, Zorislav: Istorijski roman A. I. Solženjicina. – *Delo*, 34/1988, 8, 147–154.

* O romanu *Crveni točak*.

214. Singer, Danijel: Svedok i prorok. Esej za i protiv Solženjicina. Prevela Ana Jovanović. – *Književna kritika*, 19/1988, 3–4, 107–137.

215. Skamel, Majkl: Arhipelag Gulag. Prevela Vesna Strika. – *Književna kritika*, 19/1988, 3–4, 40–55.

216. Srebro, Milivoj: Gramatika đavolske alhemije. Solženjicin i Šalamov kao sapatnici i antipodi. – *Književna kritika*, 19/1988, 3–4, 82–94.

217. Tadić, Ljubomir: O političkom teroru. Marginalije uz Solženjicinov „Arhipelag Gulag“. – *Književna kritika*, 19/1988, 3–4, 58–62.

218. Тимченко, Николај: „Архипелаг Гулаг“ Александра Солжењичина. – *Градина*, 23/1988, 11–12, 196–208.

* Приказ.

219. Tubić, Risto: Surova evokacija istorije. – *Književna kritika*, 19/1988, 3–4, 95–106.

* O Solženjicinovom *Arhipelagu Gulag*.

220. Bata, Janos: Aleksandar I. Solženjicin: „Ivan Gyenyszovics egy napja“, Budapest, 1989. – *Magyar Szo*, 46/1989, 135 (20. 5).

* Prikaz.

221. Kalanj, Rade: Solženjicin i logika totalitarizma. – *Naše teme*, 33/1989, 6, 1663.

222. Kovačević, Braco: Aleksandar Solženjicin: „Arhipelag Gulag“, Београд, 1988. – *Oslobođenje*, 46/1988, 14565 (7. 1).

* Prikaz.

223. Матвејевић, Предраг. Солжењичин. – *Књижевности*, 46/1991, 11–12, 1603–1605.

224. Матвејевић, Предраг: Три писма о Гулагу. – *Књижевности*, 46/1991, 11–12, 1602–1607.

225. Ракић, Живорад.: Један дан који је изменио свет. – *Сиремљења*, 31/1991, 6–7, 3–9.

* O роману *Један дан Ивана Денисовича* Александра Солжењичина.

226. Šalamov, Varlaam: Pisma Solženjcinu. – *Polja*, 37/1991, 385, 109–117.

227. Западни одједи на рад А. И. Солжењичина „Како да уредимо Русију“. – *Руски алманах*, 1/1992, 1, 207–220.

* Садржај: *Пјер Бриансон*: Политички манифест упућен замишљеној Русији (207). – *Мишел Таши*: Солжењичинов повратак изворима (208). – *Елен Карер Д’Анкос*: Солжењичинова нова Русија (208–209). – *Жан Жолијар*: Пророци пред судом (209–211). – *Виџорио Сџрага*: Солжењичинова нова Русија (211–213). – *Бернар Анри-Леви*: „Збогом, Солжењичине“ (213–215). – *Енцо Беџица*: Одбачени пророк (215). – *Жорж Нива*: Сасвим разумна утопија Александра Солжењичина (216–218). – *Алберто Кавалари*: Солжењичинов Архипелаг (218–219). – *Бенетон Филиј*: Солжењичин све поставља на своје место (219–220).

228. Попов, Јевгениј: Солжењичин и хумор. Предео Александар Бадњаревић. – *Лешојис Мајшице српске*, 168/1992, 449/3, 431–442.

229. Ракић, Живорад: Постоји, ипак, нада у Русију. – *Сјремљења*, 33/1993, 4–5, 45–62.

* О Солжењичину.

230. Витезовић, Милован: Александар Солжењичин. – [У]: Милован Витезовић: *Слободније од слободе*, Београд, Завод за издавање уџбеника, 1994, стр. 281.

231. Милошевић, Никола: Солжењичин. – [У]: Никола Милошевић: *Православље и демократија*. Нови Сад, Прометеј, 1994, стр. 57–65.

232. Писарев, Ђорђе: Солжењичин, сведок и пророк. – *Дневник*, 53/1994, 17030–17032 (25–27. 6), 7.

* Објављено у три наставка.

233. Солжењичину орден Светог Саве првог степена. Саопштење Светог Архијерејског Синода СПЦ. – *Светишора*, 1994, 29, 14.

234. Солжењичину уручен орден Светог Саве. – *Православље*, 1994, (1. 12), 6.

235. Бјелица, Јеврем: Солжењичин поново међу Русима. – *Побједа*, 52/1996, 10859, 13.

236. Недељковић, Драган: Солжењичин против Шолохова. – [У]: Драган Недељковић: *Моћ и немоћ књижевности*. Огледи о руској и западноевропској књижевности. Нови Сад, Дневник, 1996.

237. Косановић, Богдан: Са Достојевским у нови век. Солжењичин на јубилеју великог писца. – *Крбови*, 11/1997, 39–40, 65–66.

238. Орловић, Драган: Историју смо сами изгубили. (Повратак Александра Солжењичина у отаџбину). – [У]: Драган Орловић: *Глојов прах*. Београд, Просвета, 1997, стр. 39–42.

239. Јаркевич, Игор: Солжењичин или глас народа. Превела Радмила Мечанин. – *Књижевне новине*, 50/1998, 968/969/970 (15. 2–15. 3), 32.

240. Јаркевич, Игор: Солжењичин или глас из подземља. – *Свеске*, 10/1998, 44, 140–142.

241. Бачко, Бранислав: Орвел и Солжењичин. – [У]: *Анџиушојије у словенским књижевностима*. Уредио Дејан Ајдачић. Београд, Јанус, 1999, стр. 80–90.

242. Гаврић, Томислав: Портрет логораша у одсуству. – [У]: Томислав Гаврић: *Прочишани свети*. Књижевно-културолошки записи. Нови Сад, Прометеј, 1999.

243. Косановић, Дејан: *Тајне живоша и стваралаштва*. Поводи, прикази, прилози. Сремски Карловци, Кровови, 1999; 8⁰

* У садржају: О првом сценском извођењу Солжењичиновог дела код нас (54–58); Са Достојевским у нови век. (Солжењичин на јубилеју великог писца) (110–113).

244. Прогидис, Лакис: Данило Киш, пригодни портрет: ни Дармолатов, ни Солжењичин. Превела Мирјана Миочиновић. – *Мостови*, 30/1999, 118(2), 181–190.

245. Сибиновић, Миодраг: Актуелна књига о Солжењичину која је потребна и српском читаоцу. – [Поговор у]: Жорж Нива: *Александар Солжењичин*. Уметник, мислилац, пророк. Београд, Ново дело, 1999, стр. 172–173.

246. Цвијић, Анђелка: Пет година од Солжењичиновог повратка у Русију. Писац забринут за човекову душу. – *Полишка*, 96/1999 (1. 5).

247. Јовановић, Миливоје: Солжењичин у новом миленијуму. – *Полишка*, 97/2001, 31331 (20. 1), 19.

248. Војнович, Владимир: Повратак и пад. – *НИН*, 2002, 2687 (27. 6).

* Полемика са политичким ставовима Александра Солжењичина.

249. Ђурић, Рајко: Тајне из главе КГБ. – *НИН*, 2002, 2663 (10. 1).

* Са освртом на припрему атентата на Солжењичина за време избеглиштва у Цириху.

250. Јаркевич, Игор: Солжењичин или глас из илегале. Превела Виолета Јовичинац-Петровић. – [У]: *Женске и неженске приче*. Вршац, КОВ, 2002, стр. 179–184.

251. Недељковић, Драган: Солжењичин против Шолохова. – [У]: Драган Недељковић: *Тихи Дон Михаила Шолохова*. Два вида реализма у „Тихом Дону“ Михаила Шолохова. Рума, Српска књига, 2002, стр. 215–222.

252. Стојановић, Радослав: Солжењицин и Балкан. Поводом званичне вести да Руси напуштају Косово и Метохију. – *Политика*, 99/2003, 32125 (12. 4), А6.

253. Tubić, Risto: Solženjicin: surova evokacija istorije. – [U]: Risto Tubić: *Književnost i istorija*. Nova Pazova, Bonart, 2003, str. 92–112.

254. Slavić, Zoran: Solženjicin na zrenjaninskoj sceni. Aleksandar Solženjicin: „U prvom krugu“, za scenu priredio i postavio Sava Komnenović. – [U]: Zoran Slavić: *Pisanje zaborava*. Bečkerečke, petrovgradske, zrenjaninske vedute. Zrenjanin, Agora, 2004, str. 273–274.

255. Рандељ, Ђорђе: Испод црвених точкава историје. – [У]: Ђорђе Рандељ: *Нобеловци*. Живот и дела. 2. Нови Сад, Љубитељи књига, 2006, стр. 97–102.

256. Szögi, Csaba: Könyvtaram kincsei – kincstaram könyvei. – *Keres ifjusag*, 61/2006, 2386 (5. 4), 16.

* О Солжењициновом роману *У првом кругу*.

257. Велики подухват руског издавача „Времја“. Солжењицинови чланци у тиражу од пола милиона. – *Побједа*, 65/2007 (3. 3).

* О књизи чланака *Размишљања о Фебруарској револуцији*.

258. Бајин, Зоран: „Црвени точак“ Александра Солжењицина и његова „рехабилитација“ Столипина. – *Токови историје*, 2007, 1–2, 245–260.

259. Влаховић, Бранко: Бомбе на Србију отрезниле Русе. Најпознатији живи руски писац Александар Солжењицин у најновијем интервјуу немачком „Шпиглу“. – *Вечерње новости*, 2007 (24. 7), 14.

260. Влаховић, Бранко: Ускоро излази биографија Александра Солжењицина. – *Вечерње новости*, 2007 (19. 12).

* Ауторке Људмиле Сараскине.

261. Катић, Мирко: Старх од понављања. („Бомбардовање Србије је отрезнило Русију“). – *НИН*, 2007 (2. 8), 4.

262. Аверинцев, Сергеј: Писмо Александру Солжењицину. Превела с руског Сава Росић. – *Двери српске*, 10/2008, 39, 56.

263. Антонов, Олег: Демократски пророк, крај епохе. – *Двери српске*, 10/2008, 39, 130–132.

264. Аћин, Зденка (прир.): Разговор о књижевној логорологији. – *Двери српске*, 10/2008, 39, 110–119.

* Учесници: Јовица Аћин, Славко Лебедински, Коста Чавошки, Љубомир Тадић, Војислав Шешељ.

265. Басински, Павел: Солжењицинов одлазак „затвара“ страхан 20. век. – *Двери српске*, 10/2008, 39, 128.

266. Бећковић, Матија: Једини кључ је у срцу човеком. – *Двери српске*, 10/2008, 39, 133.

267. Био је моралан, пре свега човек. Одлазак дисидента и nobelovca Aleksandra Solženjicina. – *Blic*, 2008 (5. 8), 20.

* Мишљенја Vladimira Putina, Mihaila Gorbačova, Angele Merkel, Nikole Sarkozija i Vojislava Koštunice.

268. Благов, Д.: Солжењичин и духовно назначење писца. С руског превела Сава Росић. – *Двери српске*, 10/2008, 39, 32–39.

269. Бојовић, Бошко: Глас вапијућег у пустињи. – *Двери српске*, 10/2008, 39, 122–123.

* Забележио Мишко Калезић.

270. Varga, Boris: Prorok protivurečnog 20. veka. In memoriam – Aleksandar Solženjicin (1918–2008). Svet se oprostio od Aleksandra Solženjicina, pisca-disidenta čija su dela doprinela razobličavanju i rušenju sovjetskog totalitarizma. – *Vreme*, 2008 (7. 8), 41.

271. Вишњевска, Галина: Није се бојао смрти. Превела Неда Николић-Бобић. – *НИН*, 2008, 3006 (7. 8), 60–61.

* Из књиге: *Историја једној живојш*.

272. Владика Атанасије (Јевтић): Јустин и Солжењичин – Христови борци за Истину и Правду. – *Двери српске*, 10/2008, 39, 20–21.

273. Влаховић, Бранко: Преминуо Солжењичин. – *Вечерње новости*, 2008 (4. 8).

274. Григорјевић Бондаренко, Владимир: Солжењичин као руска појава. С руског превела Сава Росић. – *Двери српске*, 10/2008, 39, 62–63.

275. Данојлић, Милован: Гулаг, најзад. – *Двери српске*, 10/2008, 39, 103.

276. Дежевски, Мери: Чувар руске савести. Превела Љиљана Неделковић. – *НИН*, 2008, 3006 (7. 8), 59.

* Преузето из *Индепенденције*.

277. Димитријевић, Владимир: Не живети у лажи. – *Двери српске*, 10/2008, 39, 411.

278. Документ о рехабилитацији А. Солжењичина. – *Двери српске*, 10/2008, 39, 59.

279. Драгић-Кијук, Предраг Р.: Трагом словесности. (Скица за два молитвена искуства). – *Двери српске*, 10/2008, 39, 22–31.

* Одломак из студије.

280. Епископ Атанасије (Ракита): Солжењичин, човек Христове љубави. – *Двери српске*, 10/2008, 39, 134–135.

281. Икона свога доба. Превела Љиљана Недељковић. – *НИН*, 2008, 3006 (7. 8), 58–59.

* Преузето из *Економиста*.

282. Калајић, Драгош: „Трећи Пут“ Солжењичина. – *Двери српске*, 10/2008, 39, 80–83.

283. Команин, Жарко: И прича и објашњење. – *Двери српске*, 10/2008, 39, 121.

284. Lasić, Mile: Razočaran u Zapad. Poslednji intervju Aleksandra Solženjicina. – *Danas*, 2008 (9. 8), 15.

285. Лефор, Клод: „Народ је постао сопствени непријатељ“. Предео с француског Иван Вејвода. – *Двери српске*, 10/2008, 39, 88–91.

286. Ловреновић, Иван: Географија ужаса. – *Двери српске*, 10/2008, 39, 108–109.

287. Лопухина-Радзјанко, Татјана: Духовни основи Солжењичиновог стваралаштва. С руског прела Сава Росић. – *Двери српске*, 10/2008, 39, 40–51.

288. Хиченс, Кристофер: Антрополог тоталитаризма. – *НИН*, 2008, 3006 (7. 8), 58.

* Преузето из *Слејџ*-а.

289. Марковић, Марко С.: Зашто волимо Солжењичина. – *Двери српске*, 10/2008, 39, 126–127.

290. Mihajlov, Mihajlo: O Aleksandru Solženjicinu. – *Republika*, 20/2008, 436–437 (1–30. 9), 34–37.

* Odabrana poglavlja iz autorove knjige *Planetarna vest*, Beograd, 2001.

291. М[илинчић], Љ[убинка]: Солжењичину српска награда. Руски нобеловац косовску драму доживљава као човек. – *Полишика*, 105/2008, (8. 3), 17.

* Награда „Задужбине Топаловић“.

292. Милничих, Љубинка: Поводом смрти Александра Солжењичина (1918–2008). Архипелаг Солжењичин. – *НИН*, 2008, 3006 (7. 8), 54–55.

293. Милинчић, Љубинка: Солжењичин – живот по савести. – *Полишика*, 105/2008 (5. 8), 20.

294. Милинчић, Љубинка: Сахрањен писац Александар Солжењичин. Целу ноћ студенти Духовне академије служили су опело, а за кратко време мала црква била је препуна и двориште затрпано цвећем. – *Полишика*, 105/2008, (7. 8), 16.

295. Милинчић, Љубинка: Сајам рекорда у Русији. Међународни сајам књига у Москви. Велико интересовање и за књиге из српске историје.

Удовици Александра Солжењичина враћени лични документи нобеловца, које му је КГБ одузео када је први пут ухапшен. – *НИН*, 2008 (11. 9), 42.

296. Милић, Новица: Запис о механици небеској. – *Двери српске*, 10/2008, 39, 98–100.

297. Милошевић, Никола: Бунтовник Солжењичин. – *Двери српске*, 10/2008, 39, 101–102.

298. Нешић, Бранимир: Човек који је проживео смрт. – *Двери српске*, 10/2008, 39, 2–3.

299. Нива, Жорж: Полифоничност Солжењичина. Превела с руског Сава Росић. – *Двери српске*, 10/2008, 39, 70–75.

300. Парастос у Саборној цркви. – *Полиџика*, 105/2008 (7. 8), 16.
* Александру Солжењичину у Саборној цркви у Београду.

301. Пастернак, Борис: Сабрана дела (и даље) под ауторовим надзором. – *Двери српске*, 10/2008, 39, 129.

302. Патријарх Алексј II: Истинско подвижништво. – *Двери српске*, 10/2008, 39, 136.

* Садржи и изјаве Дмитрија Медведева и Владимира Путина.

303. Паунковић, Зорислав: Крај једне епохе. Солжењичиново књижевно дело спада међу она која су променила своје читаоце. Утицај „Једног дана Ивана Денисовича“ и „Архипелага Гулага“ на савременике не може се поредити ни са чим у светској књижевности. – *Полиџика*, 105/2008, (5. 8), 20.

304. Паунковић, Зорислав: Поводом смрти Александра Солжењичина (1918–2008). Крај једне епохе. – *НИН*, 2008, 3006 (7. 8), 56–57.

305. П[аунковић], З[оран]: Сећање на Солжењичина. – *Полиџика*, 205/2008, (24. 12), 16.

* Обележавање 90-годишњице Солжењичиновог рођења у Русији.

306. Povodom smrti Aleksandra Solženjicina. Posvećenost narodu. – *Danas*, 2008 (5. 8).

307. Померанцев, Кирил: Солжењичин – знамење нашег доба. Превела с руског Сава Росић. – *Двери српске*, 10/2008, 39, 76–79.

308. Попов, Јевгениј: Солжењичин и хумор. Превоо с руског Александар Бадњаревић. – *Двери српске*, 10/2008, 39, 66–69.

309. Р. К.: Пророк који је умро у својој домовини. – *Побједа*, 2008 (7. 8).

* Поводом смрти Александра Солжењичина.

310. Рандељ, Ђорђе: Човек по којем ће се читати 20. век. Александар Солжењичин. – *Дневник*, 66/2008, 22083 (5. 8), 12.

311. Рандељ, Ђорђе: Александар Солжењџин. – [У]: Ђорђе Рандељ – Милан Живановић: *Нобеловци*. Живот и дела. 2. Нови Сад, 2008, стр. 97–102.

312. Руси и Јевреји – Двеста година заједно. С руског превела Сава Росић. – *Двери српске*, 10/2008, 39, 84–87.

* Полемика. Учесници: Алексеј Рогожин, протојереј Валентин Асмус, В. Н. Осипов, В. Г. Мороз, Ђакон Андреј Курајев.

313. Селић, Ана: Солжењџин и Срби. – *Двери српске*, 10/2008, 39, 124–125.

314. Сингер, Данијел: За и против Солжењџина. С француског превела Ана Јовановић. – *Двери српске*, 10/2008, 39, 104–107.

315. Скамел, Мајкл: Гулаг Солжењџиновог архипелага. С енглеског превела Весна Стрика. – *Двери српске*, 10/2008, 39, 12–19.

316. Смољанинова, Марина: (Само)жртвовање у Солжењџиновим делима. С руског превела Сава Росић. – *Двери српске*, 10/2008, 39, 64–65.

317. Сребро, Миливој: Граматика ђаволске алхемије. Солжењџин и Шалимов као сапатници и антиподи. – *Двери српске*, 10/2008, 39, 92–97.

318. Т. Њ.: *Knjige Berberove i Solženjicina*. – *Blic*, 2008 (1. 9), 16.

* У изданју „Paideie“ из Београда.

319. [Ћосић, Добрица]: Заложите се за истину о Србима. „Новости“ ексклузивно објављују писмо које је септембра 1993. године Добрица Ћосић упутио Александру Солжењџину. – *Вечерње новости*, 2008 (8. 8), 31.

320. Umro Aleksandar Solženjicin. Otišao ruski pisac, dobitnik Nobelove nagrade za književnost. – *Грађански лист*, 8/2008, 2790 (5. 8), 23.

321. Hruščova, Nina: Prorok i komesari. – *Danas*, 2008 (12. 8).

* О Александру Солжењџину.

322. Шафаревич, Игор: Целомудреност и топлина руске књижевности. Са руског превела Сава Росић. – *Двери српске*, 10/2008, 39, 57–61.

323. Шмеман, Александар: Солжењџинов лик Вечности. С руског превела Сава Росић. – *Двери српске*, 10/2008, 39, 52–55.

324. Драгић Кијук, Предраг: Трагом словесности. Скица за молитвена искуства Александра Солжењџина. – *Летопис Машице српске*, 18/2009, 484/4, 504–525.

325. Марковић, Марко С.: Зашто волимо Солжењџина. – [У књи-зи]: Александар Солжењџин: *Совјетски Савез и Запад*. Превео Срето Танасић, Београд, Хришћанска мисао, 2009, стр. 83–88.

326. Милошевић, Никола: Бунтовник Солжењичин. – [У књизи]: Александар Солжењичин: *Совјетски Савез и Запад*, Београд, Хришћанска мисао, 2009, стр. 33–40.

327. Mihajlov, Mihajlo: Svojevremene misli. – *Sent*, 2009, 20–21, 13–19.

328. Mihalov, Mihajlo: *Mrtvi dom F. M. Dostojsvekog i Jedan dan Ivana Denisoviča Aleksandra Solženjicima*. – *Sent*, 2009, 20–21, 20–32.

329. Шћурок, Штефан: Руски књижевници и шах. – *Шугина*, 2009, 12, 122–132.

* О Алескандру Пушкину, Лаву Толстоју и Алескандру Солжењичину.

330. Fekete, Balaž: Maštanje o zapadnom pravu. Pravni slojevi u Solženjicinovom Arhipelagu Gulagu. – *Hereticus*, 10/2012, 1–2, 119–132.

331. Losev, Lev Vladimirovič: Solženjicin i Brodski kao susedi. Preveo Duško Paunković. – *Polja*, 60/2015, 492, 304–311.

Registar imena

Аверинцев, Сергеј 262	Бећковић, Матија 266
Ајдачић, Дејан 241	Биенек, Норст 204
Алексеј II, патријарх 302	Бјелица, Јеврем 235
Анри-Леви, Бернар 227	Благов, Д. 268
Антонов, Олег 263	Block, Igor 60
Апих, Милан 194	Богавац, Бранка 102
Арсовска, Тамара 15	Бојовић, Бошко 269
Асмус, Валентин 312	Бриансон, Пјер 227
Аћин, Зденка 264	Бродски, Јосиф 331
Аћин, Јовица 203, 204	Буловић, Иринеј 106
Аугштајн, Рудолф 31, 95	Буха, Алекса 14
Бабел, Исак 128	Варга, Борис 270
Бајт, Драго 75	Вејвода, Иван 206, 285
Бадњаревић, Александар 22–28, 308	Wilke, Manfred 113
Бајин, Зоран 258	Витезовић, Милован 230
Басински, Павел 265	Вишњевска, Галина 271
Bata, Janos 220	Влаховић, Бранко 22–59, 260, 273
Бачко, Бранислав 2241	Војнович, Владимир 248
Беденички, Јурај 49	Восленски, Михаил 194
Бенетон, Филип 227	Вујичић, Петар 22, 57, 90
Берберова, Нина Н. 318	Вуковић, Миладин 130, 146
Бетица, Енцо 227	Вулетић, Ивана 81

- Гаврић, Томислав 199, 242
 Горбачов, Михаил 267
 Гордан, Ана 1
 Грбић, Мирјана 35, 86
 Греј, Пол 96
 Григорјевич Бондаренко, Василиј 274
 Гросбергер, Андрија 47
 Дамњановић, Милан 147
 Д'Анкос, Елен Карер 227
 Данојлић, Милован 2005, 275
 Дармолатов, А. А. 244
 Дежевски, Мери 276
 Делић, Јован 200
 Димитријевић, Владимир 277
 Достојевски, Ф. М. 125, 237, 243
 Драгић-Кијук, Предраг 279, 324
 Драгосавац, Душан 175
 Дујмић, Драго 113
 Дурбабић, Светомир 1
 Dutscke, Rudi 113
 Ђевеница, Фадил 161
 Ђилас, Милован 137, 162, 169, 173, 175, 176, 178, 183
 Ђорђевић, Мирко 774, 114, 195, 197, 201
 Ђурић, Рајко 249
 Ђуричић, Милорад 63
 Ђуричковић, Дејан 148
 Жељезнов, Душан 6
 Живановић, Милан 311
 Жолијар, Жан 227
 Жујовић, Зоран 1, 21
 Заревски, Бранко 7, 138
 Захаров, Лав 118, 121
 Зец, Божидар 95
 Пич, Iztok 149
 Ивић, Павле Д. 139
 Јанићијевић, Јован 163
 Јаркевич, Игор 240, 250
 Јевтић, Атанасије 272
 Јевтушенко, Јевгениј 154
 Јеремић, Љубиша 131
 Јесењин, Сергеј 51
 Јовановић, Ана 214, 314
 Јовановић, Миливоје 8, 140, 150, 247
 Јовичинац-Петровић, Виолета 250
 Кавалари, Алберто 227
 Калајић, Драгош 282
 Калањ, Раде 221
 Калезић, Мишко 269
 Катић, Мирко 261
 Кисић, Срђан 96
 Киш, Данило 244
 Клопчич, Франце 2, 9, 119, 122, 151, 164, 165, 177
 Ковачевић, Брацо 222
 Команин, Жарко 283
 Колишник, Штефен 123
 Комненовић, Сава 254
 Конатар, Радослав 58
 Константиновић, Зоран 132
 Koroknal, Zsuzsa 54
 Косановић, Богдан 152, 166, 237, 243
 Коцић, Злата 87, 88
 Коштуница, Војислав 267
 Кулишић, Коста 178
 Кундера, Милан 193
 Курајев, Андреј 312
 Кушан Иван 3, 5, 130, 141
 Кушан, Јакша 3, 5
 Лалић, Мира 10, 17, 26, 30, 31, 33, 85, 132
 Ласић, Миле 284
 Лебедински, Славко 264
 Лењин, Владимир Ильич 186

- Лефор, Клод 206, 285
Ловреновић, Иван 207, 286
Лопухина-Радзјанко, Татјана 287
Лосев, Лев Владимирович 331
Lukacs, György (Лукач, Ђерђ) 10, 15, 110, 111, 142–144, 147, 153, 158, 170
Лукић, Света 202, 208
Лукшић, Ирена 98
Љутић, Узеир 82
Максимовић, Миодраг 124
Mandel, Ernest 113, 186
Marek, Franz 113, 187
Марковић, Бранислав 117
Марковић, Марија 117
Марковић, Марко С. 289, 325
Марушић, Новак 92
Матвејевић, Предраг 179–181, 223, 224
Медведев, Дмитриј 302
Медведев, Жорес 117
Medvjedev, Roy 113, 117, 187–189
Мекули, Есад 61
Меркел, Ангела 267
Мечанин, Радмила 239
Милинчић, Љубинка 27, 28, 291–295
Милић, Новица 209, 296
Милорадовић, Мирко 155
Милошевић, Никола 210, 211, 231, 297, 326
Минић, Савић 72
Минт, Милица 103
Миочиновић, Мирјана 244
Мирковић, Градмир 152, 155
Михаиловић, Дејан 212
Михајлов, Михајло 114, 125, 290, 327, 328
Модер, Јанко 14, 19, 184
Морина, Садри 70
Моров, В. Г. 312
Mogozow, Michael 113, 189, 190
Мунда, Жоже 185
Мутавцић, Драгослав 76
Мучибабић, Милан 171
Надо, Морис 156
Недељковић, Драган 174, 236, 251
Недељковић, Љиљана 2276, 281
Нејман, Алекдсандар К. 65, 68, 157
Нешић, Бранимир 34, 36, 298
Нива, Жорж 112, 145, 227, 245, 299
Николић-Бобић, Неда 83, 271
Обрадовић, Бошко 34, 36
Обрадовић, Милош 126
Орвел, Џорџ 241
Орловић, Драган 238
Осипов, В. Н. 312
Павлов, Борис 84
Пастернак, Борис 154, 301
Паунковић, Душко 78, 331
Паунковић, Зорислав 78, 213, 303–305
Пекић, Борислав 196
Перић, Бранко 158
Писарев, Ђорђе 232
Поленак, Рада 7
Померанцев, Кирил 307
Пониж, Денис 172
Попов, Јевгениј 228, 308
Поповић, Дарко 100
Поповић, Јустин 272
Поповић, Светозар 145
Пражић, Милан 1182
Прогидис, Лакис 244
Путин, Владимир 267, 302
Пушкин, Александар 329

- Радовић, Амфилохије 91, 101
 Рајић, Олга 134
 Рајковић, Видак 20, 80
 Ракита, Атанасије 280
 Ракић, Живорад 225, 229
 Рандељ, Ђорђе 255, 310, 311
 Рогожин, Алексеј 312
 Росић, Сава 2262, 268, 274, 287, 299, 312, 316, 323
 Рупел, Димитриј 159, 191
 Рупел, Славко 127
 Саздов, Тома 69
 Сараскина, Људмила 260
 Саркози, Никола 267
 Сахаров, Андреј 99
 Селић, Ана 3313
 Szögi, Csaba 256
 Сибиновић, Миодраг 112, 245
 Сингер, Данијел 214, 314
 Скамел, Мајкл 215, 315
 Славић, Зоран 254
 Смољанова, Марина 316
 Сребро, Миливој 216, 317
 Стаљин, Јосиф 173, 186
 Станич, Јанез 11
 Стојановић, Радослав 252
 Столипин, Петар А. 258
 Стрезоска, Душанка 7, 23
 Strada, Vittorio 133, 227
 Стрика, Весна 215, 315
 Ступаревић, Олга 156
 Суботин, Лидија 73, 79, 94
 Суботић, Милан 116
 Shita, Vehab 62
 Табаковић, Милан 111, 143, 147, 148, 153
 Тадић, Љубомир 217, 264
 Танасић, Срето 32, 325
 Тати, Мишел 227
 Твардовски, Александар 134
 Тимченко, Никола 226
 Тодоровић, Александар 97
 Толстој, Лав 329
 Трифковић, Ристо 128, 129
 Троцки, Лав 186
 Тубић, Ристо 219, 253
 Ђосић, Добрица 169, 319
 Ђурић, Бобан 25
 Феђин, Константин 134
 Fejes, Iren 55, 59
 Фекете, Балаж 330
 Флакер, Александар 160, 198
 Фурлан, Иван 115
 Хајм, Мајкл Хенри 193
 Ханџић, Изет 192
 Хиченс, Кристофер 288
 Хрушчова, Нина 331
 Цар, Душко 120
 Цвијић, Анђелка 246
 Црнковић, Златко 18
 Чавошки, Коста 264
 Чачинович-Пуховски, Надежда 167
 Чолић, Милан 12, 13, 51, 135, 168
 Чудомировић, Биљана 77
 Шаламов, Варлаам 216, 226, 317
 Шафарович, Игор 322
 Шешел, Војислав 264
 Шмеман, Александар 323
 Шолохов, Михаил 174, 236, 231
 Шољан, Нада 4
 Штих, Бојан 136
 Шћаканец, Драгутин 89
 Шћепановић, Славко 99
 Шћурок, Штефан 329

.....

IN MEMORIAM

.....

Jovica Trkulja

Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu

ODBRANA STRUKE I POZIVA SOCIOLOGA Sećanje na Miloša Nemanjića (1932–2016)

1. – Miloš Nemanjić, jedan od vodećih srpskih sociologa, istraživač i javni delatnik koji je ostavio duboki trag u našoj društvenoj nauci, preminuo je 14. oktobra 2016. godine. Rođen je 1932. godine u Beogradu, u porodici aktivnog oficira Vojske Kraljevine Jugoslavije, pukovnika Velimira A. Nemanjića i majke Radmile, domaćice. Reč je, po demografskim podacima, o jedinjoj porodici Nemanjića na teritoriji Grada Beograda. Za vreme Drugog svetskog rata otac Velimir je zarobljen i proveo četiri godine u zarobljeništvu u Nemačkoj. Posle rata ostao je bez posla i penzije, tako da je njegova porodica jedva preživljavala.

Miloš je u rodnom gradu završio osnovnu školu i gimnaziju. Nakon gimnazije upisao je 1959. godine studije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Te godine je na ovom fakultetu osnovana studijska grupa za sociologiju koja je rad započela u okviru Katedre za filozofiju. Za vreme njegovih studija u Beogradu je 1961. osnovan Sociološki institut Srbije. Istraživačka delatnost Instituta organizovana je preko sekcija, istraživačkih grupa i projektnih timova kojima su rukovodili istaknuti spoljni saradnici (Radomir Lukić, Vojin Milić, Cvetko Kostić i dr.). Mladi Miloš Nemanjić imao je sreću da se odmah nakon diplomiranja 1964. godine zaposli u ovom institutu. Kada je Sociološki institut početkom 1971. integrisan sa Institutom za kriminološka i kriminalistička istraživanja, on je nastavio da u okviru njega radi i istražuje oblasti kojima se ranije bavio. Pored toga, Nemanjić je saradivao i sa Institutom društvenih nauka koji je odmah po osnivanju 1957. godine, formirao Odeljenje za sociologiju i pokrenuo prva empirijska sociološka istraživanja u Jugoslaviji.

Nemanjićevo stručno usavršavanje je nastavljeno na beogradskom Filozofskom fakultetu. Na tom fakultetu je magistrirao tezom „Društvena uslovljenost kulturnih potreba“ (1970) i doktorirao odbranivši disertaciju na temu „Socijalno-kulturni uslovi formiranja i karakteristike filmske i pozorišne publike u Beogradu 1961–1984“ (1986).

Bio je na specijalizaciji u Parizu kod profesora Pjera Burdijea (1968–1969), koji je presudno uticao na njegovo formiranje. U periodu od 1971. do 1990. bio je na više studijskih putovanja i u više poseta institucijama za kulturu u Beču, Budimpešti, Varšavi, Moskvi, Pragu i Sofiji. Od 1987. do 1989. bio je uključen u međunarodni projekat Evropskog saveta za kulturu pod nazivom *Kultura i regioni Evrope*.

Godine 1967. prešao je iz Sociološkog instituta Srbije u Zavod za proučavanje kulturnog razvitka i u njemu radio do 1990. godine. Prvo je bio samostalni istraživač (1967–1978), potom zamenik direktora (1978–1984) i direktor (1984–1990). Od 1991. angažovan je u Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja, gde je stekao zvanje naučnog savetnika.

Na taj način Nemanjić je sazevao ukorak sa institucionalizacijom sociologije u Srba. Bio je dragocen svedok i saučesnik tih procesa. Veoma je držao do istorije socioloških istraživanja u Srbiji, a raspolagao je i retkim (takoreći zaboravljenim) podacima o počecima sociologije kod nas.

2. – Važno polje delatnosti Miloša Nemanjića je bilo uređivanje stručnih časopisa. Urednički zanat je učio u časopisu *Gledišta* koji je počeo da izlazi 1960. godine kao dvomesečnik Beogradskog univerziteta, sa ciljem da svojim istraživanjima, priložima i javnim raspravama doprinese demokratizaciji našeg političkog života, da izrazi duh i stvarnost svog vremena. Nemanjić je od početka, prvo kao saradnik, a potom i član redakcije (1964–1968), učestvovao u oblikovanju koncepcije ovog uglednog časopisa. Sličnu ulogu je imao i u našem najstarijem sociološkom časopisu, u *Sociološkom pregledu*, čiji je član redakcije bio u periodu 1987–1991.

Ipak, najdublji trag u našoj periodici Nemanjić je ostvario u časopisu *Kultura*. Zajedno sa Stevanom Majstorovićem on je 1968. godine osnovao ovaj časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku i bio njegov glavni i odgovorni urednik 1972–1977. Rad redakcije se zasnivao na visokim profesionalnim kriterijumima i ona je ostvarila pravi prodor u sferu specijalizovane periodike, otvorila fundamentalna pitanja kulture toga vremena. Časopis je bio i ostao otvoren prema svim stvaralačkim idejama prisutnim kod nas i u svetu, o čemu svedoče 150 do sada objavljenih brojeva i prilozi autora iz svih kulturnih centara prethodne Jugoslavije, kao i veliki broj prevedenih i posebno za časopis napisanih tekstova iz ostalih delova sveta. Zahvaljujući Milošu Nemanjiću, časopis *Kultura* se afirmisao kao jedan od vodećih u oblasti društveno-humanističkih nauka.

Poslednjih decenija je saradivao sa časopisom *Gerontologija*, gde je objavio veliki broj radova o problemima starih ljudi i aktivnom starenju.

Miloš Nemanjić je imao značajnu ulogu u osnivanju i delovanju stručnih udruženja. U periodu 1994–1996. bio je predsednik Sociološkog društva Srbije. Delujući sa te pozicije, on je značajno doprineo afirmaciji

sociologije u Srbiji, posebno uvođenju opšte i posebnih sociologija u novom društvenom i obrazovnom sistemu. Bio je aktivni član Jugoslovenskog udruženja za izučavanje religije (JUNIR) od njegovog osnivanja 1993; takođe, član obnovljenog Društva „Sveti Sava“, jedne od najstarijih duhovnih organizacija u Srbiji.

U Gerontološko društvo Srbije učlanio se 1991. godine i ubrzo postao jedan od njegovih najaktivnijih i najuglednijih članova. Od 2000. godine bio je član Upravnog odbora, a od 2008. godine predsednik Gerontološkog društva Srbije. Pod rukovodstvom Miloša Nemanjića ovo društvo je ušlo u red najuglednijih i najrespektabilnijih humanitarnih organizacija Srbije. Njegov rad na ovom planu je bio zapažen i cenjen. To ga je preporučilo za potpredsednika Saveta Vlade Republike Srbije za pitanja starenja i starosti. U okviru Saveta za osobe sa invaliditetom i starijih aktivno se zalagao za zaštitu i unapređenje prava najstarije generacije.

3. – Oblasti istraživanja Miloša Nemanjića bile su: sociologija kulture i druge sociološke discipline, inteligencija i intelektualci, gerontologija i brojne pojedinačne problematike, koje je teško pobrojati (kao izuzetno obrazovan i načitan autor, doticao je vrlo raznovrsne teme, ali uvek prilježno, dokumentovano i osmišljeno). Iz ovih oblasti objavio je preko deset monografija o različitim temama (o čitalačkoj pozorišnoj i filmskoj publici, o problemima javnih biblioteka, muzeja, o srpskoj inteligenciji i intelektualcima, o gerontološkim pitanjima, o izdavanju knjiga u ediciji „Hronika sela“). Pored projekata vezanih za teorijska pitanja kulture i kulturnog razvitka, Nemanjić je istraživao i niz pitanja koja su se ticala države gde je živeo, naroda kojem pripada i naučne discipline kojom se bavio.

Istraživački i naučni rad Miloša Nemanjića bio je u velikoj meri opredeljen delatnošću, prvo u Sociološkom institutu (1964), a potom u Zavodu za proučavanje kulturnog razvitka (1967), Odeljenju za sociologiju Instituta društvenih nauka (1969), Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja (1971), Institutu za sociologiju Filozofskog fakulteta (1972). U tim naučnim institucijama on je učio zanat i stasavao pod rukom vrsnih stručnjaka i nastavnika – Vojina Milića i Radomira Lukića. Na taj način, u ovim institutima je došlo do plodotvornog povezivanja bogatih tradicija Filozofskog i Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, dragocenih za konstituisanje i razvoj opšte sociologije i posebnih sociologija. U tom plodotvornom spoju u delatnosti instituta otpočeo je mukotrpan proces otrešanja od ideoloških dogmi koje su okivale istraživanja u društvenim naukama, oslobađanje od rigidnih marksističkih (istorijskomaterijalističkih) kanona, otvaranje ka dometima tzv. građanske (tj. naučne) sociologije, uspostavljanje mostova sa našim sociološkim i društvenoteorijskim nasleđem, koje su utemeljili Valtazar Bogišić, Vladimir Karić, Milan Đ. Milićević,

Jovan Cvijić, Slobodan Jovanović, Đorđe Tasić, Mirko Kosić, Dragoljub Jovanović, Sreten Vukosavljević i drugi znameniti pisci.

Baveći se, pretežno, pitanjima iz oblasti sociologije kulture, istorijske sociologije, sociologije nauke, sociologije sela, urbane sociologije i gerontologije, u opusu njegovih radova naročito je došlo do izražaja istraživanje pitanja *srpske stvaralačke inteligencije*. To će postati njegova životna preokupacija i središnja tema njegovih istraživanja gotovo pet decenija. Istraživanja ove teme je vršio prvenstveno sa sociološkog, kulturnoistorijskog, demografskog, topografskog i biografskog stanovišta.

Rezultate tih istraživanja prezentovao je na naučnim skupovima i objavljivao sukcesivno u stručnim časopisima i zbornicima. Time je naznačio solidne pretpostavke za naučnu obradu ove složene i zahtevne teme, što je na kraju rezultovalo dvema monografijama o razvoju srpske inteligencije u XIX i XX veku.

Na ideju da pripremi monografiju o srpskoj stvaralačkoj inteligenciji Nemanjić je došao još u studentskim danima na podsticaj Vojina Milića. Prikupljanje građe za monografiju o srpskoj stvaralačkoj inteligenciji trajalo je više decenija. Konačno, krajem prošlog veka, uspeo je da prikupe dodatnu relevantnu građu, da kompletira dokumentaciju i u periodu 1998–2000. godine da sistematizuje i finalizuje rezultate višedecenijskog rada u monografiji *Jedan vek srpske stvaralačke inteligencije 1820–1920*, Idea, Beograd, 2001. Ova knjiga je značajan prilog istraživanju srpske kulturne prošlosti i predstavlja njegovo životno delo, na kojem je radio preko trideset godina.

U teorijsko-metodološkom pristupu istraživanju ove teme, Nemanjić je polazio od paradigmi svojih velikih učitelja Vojina Milića i Pjera Burdijea, ali je bio otvoren i za druge teorije i paradigme (Teodora Gajgera, Fridriha H. Tenbruka, Karla Manhajma, Antonija Gramšija). Njegova knjiga je važan dokument o stvaranju savremene srpske kulture i o onima koji su bili njeni neimari. Ona je svedočanstvo o vremenu stasavanja prvih generacija srpske kulturne inteligencije u savremenom smislu. Reč je o dragocenoj, višeslojnoj i celovitoj studiji o srpskoj stvaralačkoj inteligenciji. Ona je temeljna, dokumentovana, solidno teorijski zasnovana i neosporno ima analitički karakter, koji potiče iz široke teorijske i istorijske obrazovanosti autora.

Druga knjiga Miloša Nemanjića iz ove oblasti *Na tragu srpske inteligencije XIX veka. Topografija i sociografija* čini nastavak njegovih istraživanja o nastajanju i razvoju srpske inteligencije u XIX veku. Ona je svojevrsna dopuna njegove prethodne knjige i posvećena je topografiji pojedinih regiona (i sociografiji) Srbije toga stoleća.

Nema sumnje da je Miloš Nemanjić bio izuzetno pedantan, marljiv i vredan pregalac. Radeći na raznim razbojima i na mnogobrojnim temama

i zadacima, on je proteklih decenija bio sveprisutan (ali ne i nametljiv) u kulturnom životu Srbije. Nasuprot brojnim kulturnim analitičarima koji se ne skidaju sa stranica novina, radio-talasa i ekrana, on je delovao pre svega, konstruktivno i u institucijama gde je stvarno trebalo zaleći i raditi. Veoma je držao do naše srpske tradicije, uvek nastojeći da istakne ulogu onih na čijim ramenima stojimo, a da prećuti sopstveni doprinos – bio je veoma skrupulozan i kolegijalan prema svojim učiteljima i ispisnicima, redovno podcrtavajući njihov značaj.

Bio je vodeći saradnik na desetinama projekata, autor brojnih monografija i studija, stručnih članaka i priloga za časopise i zbornike, aktivni učesnik na naučnim skupovima, okruglim stolovima, konferencijama i tribinama, predavač, pisac recenzija, osvrti i prikaza, govornik na jubilejima, sagovornik na raznim medijima, delatnik na stručnim položajima u brojnim stručnim organizacijama i udruženjima, ali i inventivan inicijator brojnih skupova i poduhvata – istinski poklonik i poslenik u mnogim područjima kulture, teorije i politike. Sve to je činio u službi „same stvari“, a ne lične promocije i koristi.

Po mišljenju stručnjakâ, sociološko-kulturološki radovi Miloša Nemanjića, posebno dve komplementarne studije o nastanku, razvoju i prosvetiteljskoj ulozi srpske inteligencije u XIX i XX veku, predstavljaju vredan doprinos našoj sociološkoj nauci u ovoj oblasti. Obe su dragocen prilog kojim se popunjava velika praznina u našoj sociološkoj nauci u pogledu izučavanja nastanka, razvoja i uloge srpske inteligencije.

4. – Kada se u celini posmatra stvaralački opus Miloša Nemanjića, nameće se zaključak da je malo intelektualnih poslenika u Srbiji koji su se tako posvećeno i dosledno bavili svojom strukom. O tome rečito govori biografsko-bibliografski prikaz njegovog 50-godišnjeg rada: 25 monografija, 400 priloga u zbornicima i periodičnim publikacijama, 30 recenzija, predgovora i pogovora, 50 učešća na tribinama i okruglim stolovima i preko 40 javnih nastupa na različitim medijima.

Pet je bitnih karakteristika stručnog i javnog delovanja Miloša Nemanjića u proteklih pet decenija. Prvo, odgovornost i odanost pozivu sociologa u Veberovom smislu, bez uplitanja u bilo kakve vanstručne, a pogotovo političke aktivnosti. Drugo, pregalački, „rudarski“ rad i istrajnost u istraživanju značajnih tema sociologije kulture. Treće, on se sâm hvatao u koštac sa temama i projektima koje u uređenim zemljama istražuju čitavi timovi i instituti. Četvrto, vodio je i rukovodio nizom istraživačkih projekata čiji je spiritus movens bio tokom 1980-ih i 1990-ih godina. Peto, prevladavanje destruktivnog i potcenjivačkog odnosa prema intelektualcima, koji je duboko utemeljen u srpskoj tradiciji. I šesto, odbrana integriteta i dostojanstva struke i poziva sociologa u Srbiji. On je to činio ne

samo deklarativno i pisanom rečju, već i svojim životnim opredeljenjem, celokupnim stručnim radom i časnim javnim delanjem.

Radeći decenijama u marginalnim kulturnim i naučnim institucijama, Miloš Nemanjić je uspeo da sačuva ličnu i intelektualnu autonomiju u odnosu na rigidnu komunističku vlast i njene eksponente, ali i kasnije vlastodršce, koji ništa više nisu marili za istinsku, autentičnu kulturu, bilo opštečovečansku ili nacionalnu. Nemanjić se vrlo odmereno i uravnoteženo zalagao za paralelno negovanje opštecivilizacijskih tekovina u kulturi i nacionalne baštine, tj. onih vrednosti koje su u poslednjih par decenija bile zanemarivane, pri čemu je to bio izraz ne kompromisa, nego iskrenog ličnog i profesionalnog stava.

U dramatičnim i tragičnim zbivanjima početkom devedesetih godina XX veka, on je uspeo da odoli zovu političkog angažmana i da nastavi da se do kraja života bavi svojim u mladosti izabranim pozivom. On je uporno istrajavao na putu teorijskog istraživanja, stručne, naučne artikulacije dramatičnih zbivanja u kulturi i društvu u celini. Pomenuti biografsko-bibliografski prikaz njegovog naučnog i više nego poluvekovnog rada jasno pokazuje: da je on ostavio prepoznatljiv trag u našoj sociologiji i da je ostao redak primer dosledne odbrane struke i poziva sociologa u Srbiji. Kao takav, on spada u mali broj srpskih intelektualaca koji u smutnim (mračnim, vunenim i tranzicionim) vremenima nisu izdali i osramotili svoj poziv.

Miloš Nemanjić je bio čovek knjige. Posedovao je veoma bogatu biblioteku koju je zaveštao u opšti fond legata Adligat (među čijim je osnivačima bio), koji prikuplja bibliofilске dragocenosti iz ranijih vremena. U legatu se nalazi celokupna njegova biblioteka, rukopisi i korespondencija. Celokupna kolekcija sociologije u fondu Adligat nosi naziv „Dr Miloš Nemanjić“.

Posebno treba istaći da je Nemanjić svojim istraživanjima, brojnim stručnim radovima i knjigama o srpskoj stvaralačkoj inteligenciji otpočeo posao koji zahteva dugoročne kolektivne napore i sistematski, dugoročni rad čitavih institucija. Nadajmo se da su u našoj društvenoj nauci stasali i da će stasati pojedinci koji će taj započeti posao nastaviti i koji će, ponajpre: (1) polazeći od temelja koje je postavio Miloš Nemanjić, produžiti ovaj pravac istraživanja srpske stvaralačke inteligencije, i (2) da će imati snage i hrabrosti da ne izdaju časni poziv intelektualca, te da odbrane i dostojanstvo i poziv naučnika u Srbiji.

Na tom putu – delo i uzorni lik Miloša Nemanjića svetleće kao putokaz. U godinama koje dolaze, bolno će nam nedostajati njegova urođena gospodstvenost, učtivost i obzirnost, kako prema starijima, tako i prema mlađima. Prema manirima i celokupnom habitusu, naš dragi Miša je svakako imao i supstancijalno pravo da nosi svoje časno prezime.

AFORIZAM KAO POSLEDNJI BEDEM ODBRANE **Sećanje na Iliju Markovića (1940–2016)**

1. – Aforističar Ilija Marković preminuo je u petak 9. septembra 2016. godine. Pokojni Ilija se rodio 1940. u hercegovačkom selu Drijenjani. Posle rata njegova porodica se preselila u Vojvodinu. Živeo je, radio i stvarao u Novom Sadu. Relativno rano je ušao u književnost gde je stekao ugled jednog od najpoznatijih i najplodnijih aforističara. Opredelio se za formu aforizma koja predstavlja jedan od najkraćih umetničkih žanrova i koja je najviše odgovarala njegovom senzibilitetu. Tu formu je koristio za izražavanje misli iskazanih sažeto u nekoliko reči, ili ideja iskazanih kratkom rečenicom, na takav način da jednom kada se čuje teško se zaboravlja.

Intelektualno je stasavao u vreme uspona i renesanse aforizma u Srbiji – šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka. Na njega su presudno uticali Vladimir Bulatović Vib i Dušan Radović. U velikoj meri on se formirao pod njihovom rukom a kalio se objavljujući u tada popularnim i uglednim listovima: *Ošišani jež*, *Politika ekspres*, *Ilustrovana politika*, *Politika*, *Dnevnik*, *NIN*, na Radio Beogradu i dr. Imao je sreću da su u to vreme u tim listovima objavljivali mladi talentovani aforističari s kojima se zbližio profesionalno i prijateljski: Rastko Zakić, Milovan Vitezović, Radomir Racković, Miodrag Pavlović, Zoran Bogdanović, Dragutin Minić Karlo, Mitar Mitrović, Milovan Ilić Minimaks, Miljenko Žuborski, Vladimir Jovičević Jov, Aleksandar Čotrić, Aleksandar Baljak, Vitomir Teofilović i drugi. Marković je sarađivao sa njima i oni su zajedno uspeli da afirmišu aforizam kao jedan od najuspešnijih i najpopularnijih žanrova u savremenoj srpskoj književnosti. Ovi aforističari su svoju stvaralačku zrelost iskazali tokom poslednje dve decenije. Na ruku su im išli dramatični i tragični događaji koji su dali „obilje materijala“ za njihove aforizme. Naime, raspad države, svekolika kriza (ekonomska, politička, moralna), ratni sukobi, bombardovanje Srbije, teogobna tranzicija i sl. podstakli su značajnu produkciju aforizama u Srbiji.

U toku poslednje tri decenije, Marković je javno reagovao na neposredne događaje i mnoga zbivanja u našoj zemlji i svetu. Bilo je to vreme prelomnih i sudbonosnih godina koje je istorija zabeležila kao razdoblje razaranja zajedničke države Južnih Slovena, razdoblje u kojem se na evropskom istoku srušio svet realsocijalizma, izneverivši velike nade i očekivanja, vreme puteva i stranputica globalizacije i postkomunističke tranzicije. U tom dramatičnom i burnom vremenu, nama savremenicima i dalje

zagonetnom, Ilija je reagovao na svoj način: britkim i ubitačnim aforizmi-ma. Poslednjih decenija njegovi aforizmi su nastajali u otporu prema vlasti i vladajućem mišljenju dobijajući na političkoj i misaonoj težini. U njima se on potvrdio kao majstor uopštavanja, ali i satiričnog sažimanja.

U tim uslovima Marković se afirmisao kao samosvojni autor, prepoznatljiv po izuzetnoj lucidnoj i hitroj misli, po upotrebi ironije u ovoj misaonoj formi kojom uspeva da razgoliti apsurre naše izopačene stvarnosti. Bitne karakteristike njegovih aforizama su: jezgrovitost, misaonost, duhovitost i aktuelnost. Njegove najčešće teme su politika, društvo, etika, vlast, mediji i druge oblasti čovekovog stvaranja. Za njega je uspešan aforizam onaj koji sadrži umetničku originalnost, koji čitaocima nikada ne ostavlja ravnodušnim i uvek podstiče na razmišljanje. Svoju autorsku poruku i ironijsku žaoku, smeštao je u završnicu iskaza, nekad čak i u samo jednoj reči.

2. – Iskazujući se kroz aforizam, Marković je stvarao minijaturno, ali originalno književno delo, sažeto na malom prostoru, često na neočekivan i pomalo paradoksalan način. Njegova „jednostavnost“ je samo dobro osmišljena maska iza koje se kriju brojne asocijacije.

Objavio je preko trideset knjiga satira i aforizama, od kojih su najpoznatije sledeće: *Vetrokazi – putokazi*, (1972), *Reprigrami* (1978), *Ilijada*, (1986), *Prva Jugoslavija, druga Jugoslaviju, treća Jugoslavija. Prodato!* (1995), *Zar i ti, sine Edipe* (1998), *Potvrda iz katastra: Vaše zemlje nema* (2002), *Zemlja u rupi* (2003), *Aforizam je alfa i omega srpske satire* (2003), *Ne budite ljudi glupost se isplati*, (2004), *Vođa je bio vođa nije, vođa će biti* (2005), *Knjiga za pisanje* (2013).

Posebno mesto u njegovom opusu zauzima prvenac u svetskoj literaturi – roman u aforizmu: *Zaveđi pa vladaj* (2006), koji je adaptiran za pozorište u Beogradu. Na Danima humora i satire u Pljevljima – 2006, Marković je za ovaj roman dobio prestižno priznanje „Tipar“.

Ilija Marković spada u pisce čiji su aforizmi publikovani u najvećem tiražu. Naime, počev od 1986. on je u godišnjim rokovnicima objavljivao po jedan aforizam na svakoj stranici. Ovi rokovnici su se prodavali u desetina hiljada primeraka i to bez poreza na promet, jer su se smatrali književnim delima.

U celini posmatrano, Markovićeve knjige su svedočanstvo o teškim vremenima u kojima su nastajale. One su nam vraćale veru u aforizam, u njegovu suštinu i misiju. Za njega je aforizam duhovita, ali pre svega, duboka misao iza koje stoji autorov kritički pogled na svet i društvo. Posao aforističara je sličan ispiranju zlata – brušenju reči dok ne postanu destilat istine.

3. – Saradnju sa časopisom *Hereticus* Ilija Marković je započeo 2009. godine kada je u broju 1–2 u rubrici Pogledi počeo da objavljuje svoje aforizme pod naslovom „Aforizam kao poslednji bedem odbrane“. Na početku te saradnje, pod naslovom „Aforizam je fenomen podneblja“ napisao je kao prolog sledeće:

„Aforizam je reč, rečenica, priča, roman. Alfa i omega srpske satire.

Aforizam je kap istine u kojoj se prelama more gluposti, prvo slovo klinastog pisma, tri misli u dve reči, slatka mala tajna na vrhu jezika, karikatura u kojoj su se reči nacrtale, književno delo u nastavcima – nastavlja se tamo gde pamet stane.

Aforizam je jedinica za zbilju – kad dara prevrši meru, satira dobije na težini.

Satira je čudna biljčica. Najbolje uspeva gde ima korova. Gde buja korov, aforizam je sjaj u travi. Stoga nije satiričaru do rupe u saksiji, već do zemlje u rupi.

Satiričari nisu kritičari svake vlasti, već samo gluposti koja vlada. Hvataju se u kolo s budalama – da bi imali informacije iz prve ruke.

Aforistična misao ukorenjena je u našu tradiciju. Životne sokove crpe iz vrhova vlasti. Da nije tako, ne bi satiričari bili dželatni koji ne skidaju glave, već oreole. Satiričar koji zna gde je vlast tanka, uvek izvuče deblji kraj. Zato je aforizam naš krajolik – slika neprilika.

Kad bi satiričari registrovali sve gluposti, ne bi bili satiričari, već statističari...“

U toj rubrici, narednih šest godina iz broja u broj on je objavljivao svoje aforizme koji su povezani sa osnovnom temom broja. Poslednje aforizme u ovom časopisu je objavio u broju 1–2 za 2014. kada je zbog bolesti morao da okonča ovu uspešnu saradnju. Na stranicama *Hereticusa* ostali su zabeleženi Markovićeви ponajbolji aforizmi.

Ovom prilikom podsetimo se nekih njegovih antologijskih i uvek aktuelnih aforizama:

Nijedna sila nema stila.

Pričaju priče koje na njih liče.

Njegov je moto: pošto/poto.

U njegovom uspehu je i deo naše krivice.

Svi mu se dive jer nemaju druge alternative.

Vođa je otišao predaleko. Narod mu je za petama.

Njegove dve ličnosti nemaju sličnosti.

Pljačka im materina.

Zbilja, šta je iza cilja?

Svi su bili na mojoj strani, zato se čamac i prevrnuo.

Glava koja klima ne opire se vetrovima.

Ako se istorija ponavlja, onda je ovo prošlo vreme.

Najgore nije prošlo. Najbolje tek dolazi.

Navedeni i slični Markovićeви афоризми katkad su bili mnogo delotvorniji od bilo kojih društvenih analiza ili političkih programa. Oni se odlikuju književno-filozofskim vrednostima i umnogome ispunjavaju stroge kriterijuma koji su svojevremeno postavljeni u kolevkama savremenog афоризма u Nemačkoj i Francuskoj.

Zahvaljujući tome, i svojim sjajnim афоризмима, Marković je zastupljen u brojnim domaćim i stranim аntologijama. Афоризми su mu преводени na osamnaest jezika. Uživao je izuzetan ugled među srpskim афористичарима. Uređivao je biblioteku „YU satira“ i satirični подlistак novosadskog lista *Dnevnik*. Bavio se karikaturom i enigmatikom. Dobitnik je brojnih nagrada, kao аutor, uređnik i izdavač.

Iako pod teškim teretom svojih godina i oronulog zdravlja, Ilija Marković je budno прatio i подрžавao svaki broj časopisa *Heticus*. Opraštamo se od njega sa zahvalnošću i nadom da naši zajednički nаpori nisu bili uzaludni.

Život u seljačkoj zadrugi doneo mi je olakšanje od rada
– promocija „kolhoza“ (Jugoslavija)

VESTI IZ REDAKCIJE ČASOPISA *HERETICUS*

Ove godine časopis *Hereticus* ulazi u petnaestu godinu svoga trajanja. Naš utisak je da je Časopis stekao značajan ugled kod čitalaca. Takvom ugledu Časopisa, bez sumnje, doprineli su kako članovi redakcije tako i brojni spoljni saradnici.

Članovi redakcije su se ozbiljnim poslom uređenja Časopisa bavili volonterski, uz druge svoje brojne obaveze koje su imali. Međutim, poslednjih godina su pojedine članove redakcije profesionalne obaveze, studijski boravci u inostranstvu i slične aktivnosti sprečile da aktivno učestvuju u radu redakcije.

Suočeni sa ozbiljnim pomanjkanjem članova redakcije, što je bitno uticalo na pripremu pojedinih brojeva Časopisa, ostali članovi bili su prinuđeni da se pojačaju novim snagama. Na sastanku redakcije održanom 4. septembra 2017. godine, doneta je odluka da kolegama prof. dr Aleksandru Gordiću, Dejanu A. Miliću, masteru prava i dr Miodragu Radojeviću prestane članstvo u redakciji. Za nove članove su izabrani: dr Stanislav Sretenović, naučni savetnik u Institutu za savremenu istoriju u Beogradu, dr Milan M. Ćirković, naučni savetnik u Astronomskoj opservatoriji Beograd i Miloš Nikolić, master politikologije, predsednik Libertarijanskog kluba u Beogradu.

U nadi da će kolege Gordić, Milić i Radojević, u skladu sa svojim mogućnostima nastaviti saradnju sa *Hereticusom*, redakcija im najsrdačnije zahvaljuje na dosadašnjem angažovanju.

U Beogradu
4. septembar 2017.

Redakcija

*Sa tvojim rođenjem – rodila se naša nada, a kroz tvoj – život naša sloboda
(rođendanski poklon J.B. Titu brodogradilišta Apatin)*

HERETICUS

Magazine for Re-evaluating the Past

Vol. XV (2017), No. 1-2

TABLE OF CONTENTS

Editorial 3

Topic of the Issue:

MODERN AUTHORITARIANISM AND TOTALITARIANISM

Srđan Cvetković
Totalitarianism on Power 9

Milan M. Ćirković
Heisenberg, Lysenko i „Sukhoi“:
Science and Technology in Totalitarianism 56

Milan Vukomanović
Religious Fundamentalism
as a Modern Form of Totalitarianism 87

Miloš Nikolić
American New Right and Communism 99

Research

Vladimir Petrović
What is Overcoming of the Past
i Why it is Limping in Serbia 113

Insights

Miša Brkić
The Children of Ante's Reforms – Heavy Birth
of the New Business Elite in Serbia 129

Currents

Friedrich von Hayek
The Use of Knowledge in Society 143

Views

Robert Nozick
Why Do Intellectuals Oppose Capitalism? 155

Slaviša Tasić
Economics of Collectivism 163

Polemics

Predrag J. Marković
Many Serbs Found Their Faith in Communism 173

Čedomir Antić
Contemporary Serbian Society
Was Established during Tito's Regime 177

Interview

Leszek Kołakowski
Freedom Belongs to Our Spiritual Structure 181

Memories

Venceslav Glišić
Young Bosna and Vasa Čubrilović 187

Dossier

Jovica Trkulja
Rehabilitation of Political Prisoners in Serbia 203

Saša Stanković
Rehabilitation of Vlada Ilić 205

Review and Critique

Nikola Todorić
Transition in Practice: The Great Rebirth of Eastern Europe
(Anders Aslund and Simeon Đankov (ed.), *The Great Rebirth:
Lessons from Victory of Capitalism Over Communism*) 219

Venceslav Glišić
Yugoslav Prisoners in Mauthausen Concentration Camp
(Ljubomir Zečević and Tamara Ćirić,
Concentration Camp Mauthausen – Return is Undesirable) 223

Milivoje R. Jovanović
The Man as a Metaphor
(Jovica Trkulja, *Unsuitable Professor*) 226

Jovica Trkulja
What Is a Purpose of Bibliography of Praxis
(Dobrilo Aranitović, *Bibliography of the Magazine „Praxis“,
Yugoslav Edition 1/1964–11/1974*) 230

Bio-Bibliography

Dobrilo Aranitović
Solzhenitsyn among Yugoslavs (1962–2016) 235

In memoriam

Jovica Trkulja
The Defence of the Sociologist's Vocation,
Remembering Miloš Nemanjić (1932–2016) 263

Jovica Trkulja
Aphorism as a Last Bulwark of Defence,
Remembering Ilija Marković (1940–2016) 269

Editorial News in *Hereticus* 273

Objavljivanje ovog broja pomoglo je:

**MINISTARSTVO KULTURE I INFORMISANJA
REPUBLIKE SRBIJE**

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

1-2/2017

HERETICUS: časopis za preispitivanje
prošlosti / glavni i odgovorni urednik
Jovica Trkulja. – Vol. 1, No. 1 (2003) –
– Beograd (Goce Delčeva 36): Centar za
unapređivanje pravnih studija, 2003–.
– 23 cm

ISSN 1451-1582 = Hereticus

COBISS.SR-ID 109429004

HERETICUS

magazine for re-examination of the past

Vol. XV (2017), No. 1-2

Editor-in-chief

Prof. Dr. Jovica Trkulja

Members of Editorial Board

Dr. Srđan Cvetković

Marinko Arsić Ivkov

Prof. Dr. Slobodan G. Marković, Deputy Editor

Miloš Nikolić

Prof. Dr. Aleksandar Pavković

Dr. Stanislav Sretenović

Dr. Damjan Tatić

Dr. Milan Ćirković

Prof. Dr. Dr. h.c. Vladimir V. Vodinelić

Publishers

Center for Advanced Legal Studies

E-mail: cups@cups.rs • www.cups.rs

Dosije studio

E-mail: office@dosije.rs • www.dosije.rs

Editorial Board Address

Belgrade, Braće Nedića 29, tel: 011/242 22 98

www.hereticus.org

For the Publisher

Mirko Milićević, Director

Printrun

300 copies

Illustrations in this issue: Nazi and Communist posters

Cover: Hitler and Stalin as unquestionable leaders

(Nazi and Soviet war posters)

ISSN 1451-5822

9 771451 582001